

MEGATREND REVIJA

MEGATREND REVIEW

2 | 2021

MEGATREND REVIJA
MEGATREND REVIEW

2/2021

Megatrend univerzitet, Beograd
Megatrend University, Belgrade

MEGATREND REVIJA • MEGATREND REVIEW

№ 2/2021

Izdavački savet / Publishing Council:

Predsednik izdavačnog saveta / President of the Publishing Council:

Professor Mića JOVANOVIĆ, PhD

Članovi iz inostranstva / International Members:

Yossef BODANSKY – Director of Research, The International Strategic Studies Associations, USA;
Director of Global panel America (Global panel foundation)

Professor Jean-Jacques CHANARON, PhD – Grenoble Ecole de Management, France

Academician Vlado KAMBOVSKI – Macedonian Academy of Sciences and Arts, Skopje, FYR Macedonia

Professor Žarko LAZAREVIĆ, PhD – Institute for Contemporary History, Ljubljana, Slovenia

Professor Norbert PAP, PhD – University of Pécs, Hungary

Professor Sung Jo PARK, PhD – Free University, Berlin, Germany

Članovi iz Srbije / Members from Serbia:

Professor Milojko BAZIĆ, PhD – Megatrend University, Belgrade

Professor Emeritus Oskar KOVAČ, PhD – Megatrend University, Belgrade

Professor Dragan NIKODIJEVIĆ, PhD – Megatrend University, Belgrade

Professor Milivoje PAVLOVIĆ, PhD – Megatrend University, Belgrade

Professor Vladimir PRVULOVIĆ, PhD – Megatrend University, Belgrade

Professor Milan STAMATOVIĆ, PhD – Metropolitan University, Belgrade

Professor Slobodan STAMENKOVIĆ, PhD – Megatrend University, Belgrade

Izdaje / Published by:

Megatrend univerzitet, Beograd / Megatrend University, Belgrade

Štampa / Printed by:

Tercija DOO, Bor

ISSN 1820-3159

UDK / UDC 33

Svi članci su recenzirani od strane dva recenzenta.

All papers have been reviewed by two reviewers.

Adresa redakcije / Editorial Address:

Megatrend revija / Megatrend Review

Bulevar maršala Tolbuhina 8

11070 Novi Beograd, Srbija

Tel.: (381 11) 220 31 50

Fax: (381 11) 220 30 47

E-mail: megatrendrevija@megatrend.edu.rs

<http://megatrendreview.megatrend.edu.rs>

Redakcija / Editorial Board:**Glavni urednik / Editor-in-chief:**

Professor Vesna BALTEZAREVIĆ, PhD

Članovi iz inostranstva / International Members:

Doc. dr Zijad BEČIROVIĆ, IFIMES, Ljubljana, Slovenia

Professor Igor BOGDANOFF, PhD, University of Burgundy, France

Professor Grichka BOGDANOFF, PhD, University of Burgundy, France

Professor Vladimir DAVIDOV, PhD – Institute for Latin America, Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia

Dr. Christophe de JAEGER, Institute de Jaeger, France

Associate Researcher Yury V. KULINTSEV, PhD – North-East Asian Strategic Issues and SCO Center, Institute of Far Eastern Studies, Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia

Professor Jana LENGHARDTOVÁ, PhD – The University of Economics, Bratislava, Slovakia

Professor Maria de MONSERRAT LLAIRÓ, PhD – Faculty of Economic Sciences, Buenos Aires University, Argentina

Research Professor Domenico MORRONE, PhD – LUM Jean Monnet University, Bari – Casamassima, Italy

Professor Kevin V. OZGERCIN, PhD – Department of Politics, Economics & Law, The State University of New York, USA

Research Fellow & Centre Coordinator Jagannath P. PANDA, PhD – East Asia Institute for Defence Studies and Analyses (IDSA), New Delhi, India

Članovi iz Srbije: / Members from Serbia:

Professor Tatjana CVETKOVSKI, PhD – Faculty of Business Studies, Megatrend University, Belgrade

Professor Vladimir GRBIĆ, PhD – Faculty of International Economy, Megatrend University, Belgrade

Assistant Professor Ratko LJUBOJEVIĆ, PhD, The Faculty of Law, Megatrend University, Belgrade

Professor Emeritus Mijat DAMJANOVIĆ, PhD, Megatrend University, Belgrade

Professor Vladan PAVLOVIĆ, PhD – Faculty of Economics, Kosovska Mitrovica, University of Priština

Professor Beba RAKIĆ, PhD – Faculty of Business Studies, Megatrend University, Belgrade

Associate Professor Vladimir RISTANOVIĆ, PhD – Faculty of Business Economics and Entrepreneurship, Belgrade

Assistant Professor Olja MUNTILAK – IVANOVIĆ, PhD – Faculty of Sciences, The Department of Geography, Tourism and Hotel Management, University of Novi Sad, Novi Sad

Direktor izdavačke delatnosti /**Publishing Director**

Branimir TROŠIĆ

Pomoćnik glavnog urednika /**Assitant to the Editor in Chief:**

Mirjana TOPIĆ

Lektor za srpski jezik /**Proofreader for Serbian language:**

Dr Maja RADONIĆ

Lektor za engleski jezik /**Proofreader for English language:**

Mirjana TOPIĆ

“Megatrend review” is the leading scholarly journal of national importance, according to the classification M51 classified by CEON, and M51 classified by the Ministry of Science of the Republic of Serbia

* * *

“Megatrend Review” is registered
in The International Bibliography of the Social Sciences (IBSS)
produced by the London School of Economics and Political Science
– Pro Quest Michigan USA.

* * *

“Megatrend Review” is registered and published
in EBSCO's (EBSCO Publishing Inc.) Database "Business Source Complete":
<http://www.ebscohost.com/titleLists/bth-journals.xls>

* * *

“Megatrend Review” is registered
in GESIS "Knowledge Base SSEE", Leibniz Institute for the Social Science:
<http://www.cee-socialscience.net/journals/>

The Library of Congress Catalog

Megatrend review: the international review of applied economics.

LC Control No.: 2007201331

Type of Material: Serial (Periodical)

Uniform Title: Megatrend Revija. English.

Main Title: Megatrend review : the international review of applied economics.

Published/Created: Belgrade : ill. ; 24 cm.

Description: v. : Megatrend University of Applied Sciences, [2004]-
Year 1, no. 1 ('04)-

ISSN: 1820-4570

CALL NUMBER: HB1 .M44

CIP – Каталогизacija y publikaciji

Народна библиотека Србије, Београд

33

MEGATREND revija = Megatrend Review / glavni urednik Vesna Baltezarević.

- God. 1, br. 1 (2004)- . - Beograd : Megatrend univerzitet, 2004- (Bor : Tercija). - 24 cm

Tekst na srp. i engl. jeziku. - Preuzeo je: Megatrend review = ISSN 1820-4570. - Drugo izdanje na drugom medijumu: Megatrend revija (Online) = ISSN 2560-3329. - Ima izdanje na drugom jeziku: Megatrend review = ISSN 1820-4570

ISSN 1820-3159 = Megatrend revija

COBISS.SR-ID 116780812

Sadržaj – Contents

UVODNIK	1
BUDUĆNOST POSLOVANJA U SRBIJI	
<hr/>	
MIROSLAV D. STEVANOVIĆ; DRAGAN Ž. ĐURĐEVIĆ MEĐUNARODNO PRAVO KAO ČINILAC SAVREMENOG POSLOVANJA	5
RADOSLAV BALTEZAREVIĆ; IVANA BALTEZAREVIĆ ULOGA INSTAGRAMA U POSLOVANJU MLADIH	23
JELENA VITOMIR; ĐORĐE LAZIĆ EKSTERNI I INTERNI MAKROEKONOMSKI ŠOKOVI U SLUČAJU MALIH EKONOMIJA SA VALUTNIM ODBOROM	39
RADOSLAV BALTEZAREVIĆ; MLADEN MILIĆ DIGITALNA NOSTALGIJA – MARKETINŠKA STRATEGIJA PRETVARANJA NOVOG U STARO	63
GORAN VITOMIR; BOJAN ČURIĆ PRIMENA PROCENE VREDNOSTI I STRUKTURE KAPITALA U PREDUZEĆIMA PRIMENOM METODE DISKONTOVANOG NOVČANOG TOKA (DNT)	77
ZNAČAJ I ULOGA PRAVNIH NAUKA U REŠAVANJU PROBLEMATIKE NESTALIH LICA U ORUŽANIM SUKOBIMA NA PROSTORU BIVŠE SFRJ I AP KIM	
<hr/>	
LJILJANA KRSTIĆ; MARKO M. MILOVIĆ REŠAVANJE PITANJA NESTALIH LICA SA OSVRTOM NA ULOGU MEĐUNARODNE ZAJEDNICE	99
IGOR VUKONJANSKI; DARKO OBRADOVIĆ LEGAL PRINCIPLES AND MECHANISM IN RELATION TO MISSING PERSONS IN SFRJ AND AP KIM	113
JASMINA KRŠTENIĆ; JOVANA TOMIĆ POMOĆ MEĐUNARODNOG PRAVA I MEĐUNARODNOG PRAVOSUĐA U PRONAŠKU NESTALIH LICA U ORUŽANIM SUKOBIMA NA PROSTORU BIVŠE SFRJ I AP KIM	127
SOFIJA LOLIĆ; JULIJANA RAČIĆ ZNAČAJ I ULOGA PRAVNIH NAUKA U REŠAVANJU PROBLEMATIKE NESTALIH LICA U ORUŽANIM SUKOBIMA NA PROSTORU BIVŠE SFRJ I AP KIM	141
MARKO M. MILOVIĆ; LJILJANA KRSTIĆ SUDBINE NESTALIH LICA I MOGUĆNOSTI DRŽAVE U REŠAVANJU OVOG PITANJA	155
MATERIJALNO I DUHOVNO BLAGO KOSOVA I METOHIJE – PRAVNI ASPEKT	
<hr/>	
ALEKSANDRA NIKOLOVA MARKOVIĆ; VESNA BALTEZAREVIĆ KULTURNA DIPLOMATIJA I NJENA ULOGA U ZAŠTITI KULTURNOG BLAGA	175
MIROSLAV D. STEVANOVIĆ; DRAGAN Ž. ĐURĐEVIĆ KULTURNO NASLEĐE NA KIM U SVETLU PRIMENE REZOLUCIJE 1244 SAVETA BEZBEDNOSTI UN	185
MIRJANA SIMIĆ REGULISANJE UČITELJSKIH PLATA I OVERA SVEDOČANSTVA NA KOSOVU I METOHIJI U PERIODU OD 1878. DO 1912. GODINE	205

ZNANJEM DO INTEGRISANJA U DRUŠTVENE I EKONOMSKE TOKOVE

SANJA KLISARIĆ HAKERSKI NAPADI KAO OBLIK SAJBER TERORIZMA	223
VIĆENTIJE DARIJEVIĆ NEJEDNAKOST PROCESNIH STRANAKA U KRIVIČNIM POSTUPCIMA U SUDSKOJ PRAKSI REPUBLIKE SRBIJE	233
SANJA KLISARIĆ SAJBER TERORIZAM KAO OKIDAČ SVE INTENZIVNIJE POTREBE ZA BEZBEDNOST SISTEMA OD OPASNOSTI KOJA DOLAZI SA INTERNETA	247
VIĆENTIJE DARIJEVIĆ SAJBER KRIMINAL KAO BEZBEDNOSNI RIZIK NA INTERNETU	257
ANĐELKA RAČIĆ NASILJE NAD DECOM	267
JOVANA TOMIĆ INTERNI UGOVORI U PRAVU EVROPSKE UNIJE	283
SPIŠAK RECENZENATA / LIST OF REVIEWERS	295
OSNOVNE INFORMACIJE O ČASOPISU I UPUTSTVO ZA AUTORE	299
GENERAL INFORMATION ON THE JOURNAL AND THE INSTRUCTIONS FOR AUTHORS	309

Poštovani čitaoci,

Ovaj specijalni broj *Megatrend* revije posvećen je rezultatima naučnoistraživačkih projekata koji su u saradnji sa institucijama, sa kojima imamo sklopljene ugovore o poslovnoj i naučnoj saradnji, pokrenuti na Pravnom fakultetu i Fakultetu za Poslovne studije.

U tematskim celinama su radovi koji su rezultat učešća na sledećim projektima:

1. *Budućnost poslovanja u Srbiji (Projekat FPBPS i FPSBPS)*. Projekat je pokrenut sporazumom Pravnog fakulteta sa Unijom poslodavaca Srbije i Fakulteta za poslovne studije u saradnji sa Pravnim fakultetom.
2. *Značaj i uloga pravnih nauka u rešavanju problematike nestalih lica u oružanim sukobima na prostorubivše SFRJ i AP Kim (Projekat FPKNLVS)*. Projekat je pokrenut sporazumom Pravnog fakulteta sa Komisijom za nestala lica Vlade Republike Srbije.
3. *Materijalno i duhovno blago Kosova i Metohije-pravni aspekt (Projekat FPISKL)*
Projekat je pokrenut sporazumom Pravnog fakulteta sa Institutom za srpsku kulturu, Leposavić.
4. *Znanjem do integrisanja u društvene i ekonomske tokove (Projekat FPMIRS)*
Projekat je pokrenut sporazumom Pravnog fakulteta sa Međunarodnim institutom za romološke studije.

Ovo je drugi specijalni broj u kome se objavljuju radovi koji su rezultat angažovanja nastavnika, saradnika i studenata doktorskih studija na ovim projektima. S obzirom na to da je predviđeno da projektni ciklus traje tri godine, očekujemo da uskoro objavimo nove rezultate učesnika projekata.

Glavni urednik
Prof. dr Vesna Baltezarević

Budućnost poslovanja u Srbiji

MEĐUNARODNO PRAVO KAO ČINILAC SAVREMENOG POSLOVANJA***

Sažetak: *Poslovanje danas nameće potrebu da bude usklađeno ne samo sa domaćim već i sa međunarodnopravnim normama i standardima. Od preduzetnika je nemoguće očekivati da budu upoznati sa svim normativnim promenama koje mogu uticati na poslovanje, budući da deo njih nema veze sa samom delatnošću ni administrativnom podrškom. Predmet ovog rada je niz činilaca međunarodnopravne prirode, koji proističu iz novog pristupa tehnološkom razvoju, finansijama, održivom razvoju, ekologiji i drugim oblastima, a koji determinišu usklađivanje odnosa preduzetnika prema korišćenju pravnih usluga. U radu se polazi od pretpostavka da okruženje novih tehnologija, intenzivne globalne međuzavisnosti i univerzalizacije vrednosti nameće pred poslovanje zahtev da se prema mogućim pravnim problemima postavlja unapred. Cilj rada proističe iz funkcije poslovanja, da pored dobiti, unapređuje društvenu stabilnost, zbog čega bi trebalo da ispunjava zahteve efikasnosti i održivosti, kako bi se obezbedila konkurentnost, što nameće potrebu da se preispita odgovarajućeg modela korišćenja pravnih timova u poslovanju. U tom kontekstu, u radu se analiziraju razvoj međunarodnopravnih izazova za poslovanje, pristup angažovanju pravnih stručnjaka i suočavanje sa savremenim normativnim okvirima u poslovanju. Rezultati analize daju osnova za tri zaključka: prvo, da korišćenje pravnih stručnjaka unapred predstavlja činilac efikasnosti i održivosti poslovanja, drugo, da savremeno poslovanje iziskuje oslanjanje na stručnjake koji raspoložu specijalizovanim pravnim veštinama i, treće, da pravni zastupnici postaju strateški partner preduzetništva koji utiču na definisanje budućnosti poslovanja.*

Ključne reči: *održivi razvoj, elektronsko poslovanje, ljudska prava, advokatura, preduzetništvo*

* Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd, Srbija; mstevanovic@megatrend.edu.rs

** Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd, Srbija; ddjurdjevic@megatrend.edu.rs

*** Ovaj rad je rezultat projekta FPBPS - Budućnost poslovanja u Srbiji. Projekat je pokrenut sporazumom Pravnog fakulteta sa Unijom poslodavaca Srbije

1. Uvod

Opšte je prihvaćeno da je, usled razvoja informacionih tehnologija koje su omogućile prevazilaženje prepreka razdaljine i vremena, savremeni svet postao suštinski međupovezan. Oblast ljudske aktivnosti u kojoj su ove odlike posebno primetne je poslovanje. U ovoj oblasti, do pre par decenija, javne vlasti država su mogle neposredno da sprovedu pravila i propise zasnovane na sopstvenoj političkoj i pravnoj filozofiji. Širenje korišćenja interneta doveo je do toga da su prodavci i kupci dobili lakši pristup jedni drugima i posledično do menjanja položaja država u odnosu na poslovanje. Države još uvek imaju mogućnost da uređuju ili da podstiču preduzetnike i kompanije da se pridržavaju njihovih pravila i propisa, ali su u tome ograničene normama međunarodnog prava, kako u pogledu zaštite slobode preduzetništva i okvira poslovanja tako i u pogledu zaštite nekih univerzalnih vrednosti. Rezultat činjenice da poslovni subjekti predstavljaju adresate tih normi u praksi je da su preduzetnici prinuđeni da prate i procenjuju kako država u kojoj pokreću ili već posluju kao i u kojoj nameravaju da posluju u budućnosti tumači i primenjuje međunarodne norme. Otuda vođenje poslovanja obuhvata pridržavanje pravila koja predviđaju norme unutrašnjeg prava, kao i pravila međunarodnog prava.

Uprkos velikom pomaku od druge polovine dvadesetog veka ka unapređenju slobodne trgovine kao opšte vrednosti na međunarodnom nivou, države i dalje imaju neke ključne segmente politike koje mogu koristiti za stvaranje pravila i propisa kojima ostvaruju kontrolu i upravljanje poslovnim aktivnostima/trgovinom na svojoj teritoriji. Tu spadaju: carine (tarife), kao nameti na uvoz, kao način na koji utiču na uvoz i zaštitu domaće proizvodnje, te obezbeđivanje budžetskih prihoda; podsticaji (subvencije), kao oblik državnog plaćanja proizvođaču kroz poreske olakšice, zajmove sa niskim kamatama, novčane dotacije ili učešće javnih vlasti u kapitalu, čime se usmerava razvoj konkretnih segmenata privrednog sistema; uvozne kvote ili ograničenja izvoza, kao strategije kontroli-sanja ponude određenih roba na unutrašnjem tržištu; kontrola valuta i upravljanje deviznim kursom, kao strategije podsticanja, ograničavanja ili destimulacije uvoza ili izvoza; zahtevi da se određeni procenat proizvoda proizvodi lokalno ili da se za poslovanje mora koristiti lokalna firma kao partner; antidampinška pravila, kojima se sprečava da se proizvod prodaje ispod tržišne cene kako bi osvojio tržišni udeo i oslabila konkurencija; finansiranje domaćih kompanija za unapređenje izvoza; određivanje zona slobodne trgovine, u kojima se predviđaju snižene carine, porezi, pogodnosti procedura ili ograničenja, u nastojanju da se unapredi trgovina sa drugim državama; administrativne politike, kao postupci koji se mogu koristiti da se ulazak određenih roba ili određeno poslovanje učini težim i dugotrajnim.

S druge strane, države i privredni subjekti su, osim obaveza koje proističu iz pravila međunarodne trgovine iz univerzalnih ugovora, kao što su okrilje

Svetske trgovinske organizacije i Opšteg sporazuma o trgovini i carinama, kao i regionalnih ugovora poput Evropske unije i sličnih aranžmana, sve više obavezani i razvojem opštih međunarodnih pravila u nizu oblasti: zaštita životne sredine, ekologija, poštovanje ljudskih prava, finansijske transakcije, internet bezbednost, sprečavanje korupcije i pranja novca, pristup informacijama od javnog značaja. Šta više, za rešavanje sporova koji proisteknu iz određenog pravnog odnosa međunarodnog karaktera, Komisija Ujedinjenih nacija za međunarodno trgovinsko pravo usvojila je posebna arbitražna pravila.

Kada se radi o pravnim obavezama vezanim za poslovanje, ustaljena praksa je podrazumevala da se time bavi problemski, a ne kao integralnim delom strategije poslovanja. Predmet ovog rada je analiza održivosti i efikasnosti takvog pristupa u svetlu međunarodnopravnih obaveza koje se ispostavljaju pred poslovanjem u uslovima koje diktiraju nove tehnologije i s njima povezane društvene i pravne promene. U tom kontekstu, posmatranje obuhvata parametre sa kojima se poslovanje suočava, ocenu pristupa angažovanja pravnih stručnjaka sa aspekta savremenih potreba i pokušaj sagledavanja modela poslovanja koji bi bio prilagođen potrebama savremenog sveta. Cilj rada proističe iz osnovne šire društvene funkcije poslovanja, osim stvaranja dobiti, a to je unapređenje društvene stabilnosti. Naime, bitni uslovi ostvarivanja te šire društvene funkcije obuhvataju efikasnost i održivost poslovanja, čemu je neophodni preduslov obezbeđivanje konkurentnosti u suočavanju sa novim izazovima koje pred poslovanje nameće međunarodno javno pravo.

2. Pravni izazovi pred poslovanjem u praksi

Bez obzira da li se radi o proizvodnji, trgovini ili uslugama, poslovanje nameće potrebu da se rešava sve veći broj pravnih pitanja. Ova pitanja se prema mestu koje imaju u poslovnom poduhvatu mogu, uslovno, posmatrati dvojako, kao standardni pravni poslovi u procesu rada i kao specijalizovani pravni poslovi.

Standardni pravni poslovi podrazumevaju rešavanje pitanja postojanja i opstanka poslovanja i pravnog lica u pravnom poretku države gde se poslovna delatnost odvija. Tu grupu pitanja činila bi ona koja su za sam poduhvat vezana *ad hoc* i koja se prema ustaljenoj praksi rešavaju iznajmljivanjem usluge ili preko specijalizovane pravne službe. U ovu grupu bi spadala sledeća pitanja: savetovanje u vezi sa osnivanjem pravnog lica, izrada pravnih dokumenata, pravno zastupanje (u sudskim i vansudskim postupcima), savetovanje za slučaj pravnog sukoba sa kupcima ili dobavljačima, priprema poslovnih ugovora (zakup, prodaja, snabdevanje, prevoz, osiguranje itd.), obaveštavanje o promenama koje mogu uticati na poslovanje, savetovanje o pitanjima upravnog prava, savetovanje o potrebnim postupcima i radnjama da bi se vodile određene poslovne aktivno-

sti, priprema unutrašnjih akata (ugovori o radu, razni pravilnici, kao što su mere zaštite na radu, disciplinska odgovornost itd.), priprema zapisnika i ugovora i još mnogo toga.

U međuzavisnom i sve više međupovezanom globalnom okruženju, sve je dostupnije ciljanje novih potencijalnih potrošača i odvijanje poslovanih aktivnosti na teritoriji država izvan sedišta. U tom kontekstu, standardni pravni poslovi obuhvataju i prevazilaženje pitanja koja se tiču pravnog sistema druge države, kao što su razumevanje poreskih obaveza, pridržavanje politika zaštite životne sredine, angažovanje lokalne radne snage, rešavanje pitanja sa nekretninama, ograničenja u marketingu i oglašavanju i sl.

Specijalizovani pravni poslovi su posledica razvoja na međunarodnom nivou. Intenziviranje globalizacije i računarske tehnologije stvaraju privrednim subjektima mogućnost i potrebu da se kreću u susret tom trendu. Budući da globalizaciju odlikuje paralelni proces univerzalizacije vrednosti, razvijaju se oblasti delovanja u kojima se postiže opšta ili regionalna saglasnost o zajedničkim vrednostima i potrebi njihovog normiranja na međunarodnom nivou. Otuda, kako se poslovanju otvaraju mogućnosti kretanja prema globalizaciji, ono se susreće sa povećanim nivoom regulacije i digitalizacije, usled čega svaki deo organizacije poslovnog procesa počinje da se suočava sa pravnim izazovima, budući da se često radi o pravilima ili standardima koji su međunarodno afirmisani ili proklamovani.

U prilog navedenoj konstataciji moguće je navesti niz primera koji proističu iz međunarodnog normiranja digitalnog poslovanja. Na primer, na sve organizacije koje digitalno posluju na prostoru Evropske unije širok uticaj ima uredba EU koja uređuje pravne obaveze vezano za prikupljanje i upotrebu ličnih podataka na internetu.¹ Ova pravila utiču tako što se moraju primeniti prilikom zaključenja novih ili preispitati u sprovođenju postojećih ugovora sa klijentima, zatim tako što svako ko stupa u interakciju sa klijentima i njihovim podacima mora da razume granice dozvoljenog postupanja sa njima, te uticajem na pravila marketinga i prodaje kroz kampanje putem elektronske pošte i registracije događaja, kao i kroz tehnološku komponentu, u smislu da će poslovanje u EU možda iziskivati usklađivanje ili čak prepravku tehnološke infrastrukture entiteta koji obavlja poslovanje.

Poslovni subjekti su, takođe, neposredni adresati pravila u oblasti ljudskih prava. Kako se navodi u Nacrtu ugovora o poslovanju i ljudskim pravima, koji je izradila međuvladina radna grupa u okviru sistema Ujedinjenih nacija, „[s]A poslovna preduzeća... imaju odgovornost da poštuju sva ljudska prava, uključujući izbegavanjem prouzrokovanja ili doprinosa štetnim uticajima na ljudska prava kroz sopstvene aktivnosti i rešavanjem takvih uticaja kada se

¹ European Parliament; The Council, *Regulation (EU) 2016/679 of the of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data*, Official Journal of the EU, L 119 (4.5.2016.)

pojave, kao i sprečavanjem ili ublažavanjem negativnih uticaja na ljudska prava koji su direktno povezani sa njihovim poslovanjem, proizvodima ili uslugama iz njihovih poslovnih odnosa.² Neposredno obavezivanje za sprovođenje pravila o ljudskim pravima korporacija, umesto država, predstavlja važan teorijski iskorak u odnosu na tradicionalnu praksu ljudskih prava, ali i nameće dodatna pravna pitanja u poslovanju.

Nadnacionalna normativna rešenja sa kojima se poslovanje suočava u savremenom, a posebno prekograničnom, poslovanju, Fenwick i Vrbka podvode pod međunarodno poslovno pravo, u koje svrstavaju pitanja vezana za sledeće oblasti: inovativnost (posebno vezano za životnu sredinu, ekologiju); potrošačko pravo (posebno pravila deklarisanja, garancije i odgovornost za proizvode i usluge); korporativno upravljanje (posebno transparentnost vlasništva); pravila elektronske trgovine; alternativno rešavanje sporova.³

U kontekstu razvoja međunarodnih normi koja mora da uvaži poslovanje je i niz finansijskih pravila. Ne računajući ona koja su striktno tehničke prirode i tiču se uglavnom računovodstvenih, evidencijskih i operacija transfera, za poslovanje su relevantna ona koja se odnose na uslove obezbeđivanje kreditiranja i sprečavanje pranja novca i korupcije. Ovim normama se stvaraju nove kategorije, učesnici i aktivnosti i štite politike koje ih podržavaju, a pored toga se određuju pravila koja su takođe regulatornog značaja. Primer značaja normi koja uređuju uslove finansiranja određenih poslovnih projekata, jeste i standard ocene odgovarajućeg nivoa zaštite životne sredine u Operativnom vodiču Svetske banke. Ova pravila funkcionišu tako što određeno načelo međunarodnog prava prevode u smernice koje služe za usmeravanje investicije. Tako, na primer, u funkciji unapređenja održivog razvoja predviđa se evaluacija niza pitanja koja obuhvataju i pravnu komponentu, konkretno: (a) onih koja se odnose na životnu sredinu (procena uticaja na životnu sredinu, prirodna staništa, upravljanje otrovima, šumama, sigurnost brana); (b) onih koja se odnose na socijalnu politiku (fizička kulturna dobra, nehotično preseljenje, starosedeci); i (c) onih koja se odnose na pravnu politiku (međunarodni plovni putevi i sporna područja).⁴

Savremeni finansijski tokovi uključuju niz spekulativnih mehanizama, kao što su mogućnosti hedžinga, utaje poreza, proizvoljan monopolizovani pristup

² Intergovernmental Working Group on Transnational Corporations and Other Business Enterprises with Respect to Human Rights, *Revised draft of a legally binding instrument to regulate, in international human rights law, the activities of transnational corporations and other business enterprises*, 16.07.2019, Preamble. https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/WGTransCorp/OEIGWG_RevisedDraft_LBI.pdf (20.02.2021.)

³ Fenwick, Mark; Vrbka, Stefan, *International Business Law: Emerging Fields of Regulation*, Oxford/Portland: Hart Publishing, 2018, pp. 6-7.

⁴ The World Bank, *The World Bank Operations Manual: Operational Policies*, (7 April 2014), OP/BP 4.01, 4.04, 4.09, 4.36, 4.37, 4.11, 4.12, 4.10, 7.50, 7.60. <https://web.worldbank.org/archive/website01541/WEB/IMAGES/ENTIREOM.PDF> (20.02.2021.)

investicijama zasnovan na administrativnoj kontroli koji rezultira institucionalizacijom privatnih aranžmana i ucenama države, a time i korupcijom.⁵ U okviru Ujedinjenih nacija usvojena je konvencija protiv korupcije, koja ima za cilj da uspostavi međunarodna pravila kontrole stvarnih vlasnika računa i razmene informacija relevantnih za utvrđivanje istinskog, stvarnog vlasništva.⁶ Na međunarodnom nivou je uspostavljen i opšti pristup problemu ilegalnih finansija. Na planu sprečavanja pranja novca (i finansiranja terorizma), preko 180 država je prihvatilo standarde redovne procene i nadovezujućih mehanizama koje je utvrdila globalna mreža, Radna grupa za finansijsku akciju.⁷ U pogledu izbegavanja poreza, nadzor standarda vrši Globalni forum za transparentnost i razmenu informacija, a u cilju suzbijanja mita Radna grupa za mito OEBS nadgleda pridržavanje potpisnica obaveza prihvaćenih u Konvencija OECD o borbi protiv podmićivanja stranih javnih funkcionera u međunarodnim poslovnim transakcijama.⁸

Ono što se za opisani normativni trend može konstatovati, sa aspekta predmeta ovog rada, jeste da ukazuje na razvojni karakter savremene međunarodne poslovne regulative. U nizu oblasti, na primer u slučaju proklamovane vrednosti tzv. ozelenjavanja ekonomija, može se konstatovati transnacionalno i međunarodno usklađivanje procedura i preklapajućih mandata koji se odnose na proklamovanu vrednost, što je neretko podstaknuto od multilateralnih razvojnih banaka i STO, koje usmeravaju postupanje države, a posredno i poslovanje.⁹ S tim u vezi, ono što proističe kao praktični izazov u poslovanju je neophodnost spoznaje okvira tumačenja i primene pravila iz velikog broja oblasti u različitim jurisdikcijama, uključujući način njihovog sprovođenja i pitanja pravne sigurnosti, kao neophodan segment u obezbeđivanja stabilnosti i odzivnosti poslovanja.

Rezultat razvojnog karaktera međunarodne poslovne regulative je potreba pažljivog pravnog rada u svim fazama poslovnog poduhvata. Neophodnost, sa aspekta organizacije poslovanja, je nužna specijalizacija pravnih stručnjaka čije se usluge koriste.

⁵ Đurđević Dragan, Stevanović Miroslav, *Redesigning Of National Strategy To Combat Corruption In Serbia In Light Of Global And Regional Challenges*, Is Free Trade Working for Transitional and Developing Economies?: Proceedings from the 5th Conference Economic Development And Entrepreneurship In Transition Economies, Belgrade, 28th - 30th October 2016, Banja Luka: Faculty of Economics University Banja Luka, p. 38.

⁶ *Konvencija Ujedinjenih nacija protiv korupcije*, "Sl. list SCG - Međunarodni ugovori", br. 12/2005). Do februara 2020. godine 187 država je prihvatilo ovu konvenciju.

⁷ Financial Action Task Force, *FATF Recommendations*, 2012, sa izmenama 2013, 201, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020.

⁸ *OECD Convention on Combating Bribery of Foreign Public Officials in International Business Transactions*, 1997. Konvencija ima 44 strane, sve članice OECD i sedam nečlanica. Republika Srbija nije strana ove konvencije. http://www.oecd.org/daf/anti-bribery/ConvCombatBribery_ENG.pdf (20.02.2021.)

⁹ Stevanović Miroslav, Đurđević Dragan, Greening economies: A normative challenge in international relations, *Facta universitatis, Series: Law and Politics*, 15:4/2017, p. 281.

Najopštije posmatrano, za poslovanje (u savremenim uslovima, skoro svako poslovanje ima potencijal da bude prekogranično) je u savremenom okruženju neophodno obezbediti podršku najmanje nekoliko skupova pravnih veština:

- ugovori – savremeni tempo, modaliteti i administrativni okviri poslovanja nameću potrebu da pravnik razume posao i da pruži pomoć u pripremi standardnih obrazaca ugovora koji će biti potrebni za kupce, klijente i dobavljače; i da se odgovori na ugovore koje drugi nude na potpisivanje;
- poslovne organizacije – razvoj standarda korporativnog upravljanja nameću potrebu za pravnikom koji će pomoći u odlučivanju o obliku organizovanja kompanije, o odgovarajućem načinu organizovanja poslovanja i u pripremanju potrebne dokumentacije;
- nekretnine – činjenica je da kupovina i zakupi poslovnog prostora predstavljaju složene pravne probleme, koji uvek nose rizike. Za pregovaranje o njima neophodno je koristiti savete iskusnog pravnika u tim poslovima, od koga se očekuje savet o odredbama koje će umanjiti rizike i nejasnoće ali i omogućiti efikasno rešavanje potencijalnih sporova, koji mogu negativno uticati na poslovanje.
- porezi i dozvole – razvoj međunarodnih standarda u oblasti sprečavanja pranja novca, poreske evazije, nameću potrebu da, pored računovođa koji pripremaju i podnose poreske prijave, u proces bude uključen stručan pravnik koji bi trebalo da pruži savete u pogledu registracije kao i razumnih poreskih posledica osnovnih transakcija u poslovanju. Poslovanje, takođe, može iziskivati administrativne saglasnosti administrativnih organa države sedišta ili države gde se odvija poslovanje, u čemu je takođe bitna uloga pravnog stručnjaka u pogledu registracije i poznavanja procedura.
- intelektualna svojina - za medijska, dizajnerska ili druga kreativna pitanja, posebno ako se radi o delatnosti kompanije, neophodna je stručna pravna pomoć u registrujaciji i zaštiti svojih proizvoda i usluga, zaštiti žigova i autorskih prava. Danas, usled preciznih međunarodnih pravila i standarda, ove zadatke uglavnom obavljaju usko specijalizovani stručnjaci za oblast intelektualne svojine.

Kada su u pitanju pravni izazovi pred poslovanjem u savremenom sveti, najopštije posmatrano, u praksi se može prepoznati trend opšteg zastupnika, odnosno pravnih timova koje nadgledaju, koji usko saraduje sa kompanijom i preduzetnikom kao strateškim partnerom na planu identifikovanja, upravljanja i ublažavanja sve brojnijih pravnih rizika u poslovanju.

3. Pristup angažovanja pravnih stručnjaka u savremenom poslovanju

U dosadašnjoj praksi, preduzetnici su uglavnom bili orijentisani na uspostavljanje pravnih timova, u okviru organizacije - za standardne pravne probleme i advokatske usluge - za bavljenje pravnim problemima kada iskrсну. Ovaj

reaktivni model korišćenja pravne podrške, kada se ima u vidu usložnjavanje pravnog okruženja, uključujući i kroz širenje domašaja međunarodnih normi, teško je održiv ukoliko je cilj da se ostvari stabilnost i održivost poslovanja. Ova promena proističe iz potrebe suočavanja sa zahtevima ekspeditivnosti delovanja i racionalnosti odlučivanja u savremenom informacionom okruženju.

S jedne strane, u poslovnim procesima u današnjem složenom okruženju, pravna funkcija ima sve važniju ulogu zbog ekspeditivnosti rešavanja zadataka. Mnoge delatnosti iziskuju podršku za konkretne teme, uključujući regulatorni nadzor i savete vezano za pitanja antimonopolskih, antikartelskih i drugih pravila zaštite tržišta i tržišne konkurencije, posebno u prekograničnom poslovanju. Ova pravila, naizgled, nisu nova, ali je globalno okruženje u kojem je današnje poslovanje međupovezanije i usloženije nego pre najnovijih tehnoloških promena u drugoj deceniji dvadeset prvog veka. Paralelno sa tehnologijama pred poslovanje se postavlja zahtev sve brže pravne reakcije. Vođenje poslovanja na različitim nivoima, danas, pred pravne timove postavlja zahtev za odgovarajuće platforme pravne pomoći, koje kompanijama i onima koji vode faze poslovanja omogućavaju direktan pristup savetima o pravnim pitanjima vezanim za posao.

S druge strane, odlučivanje o poslovanju obuhvata sve širi krug parametara. Od samog početka, bez obzira na delatnost, poslovanje zahteva učešće dve vrste stručnjaka: računovodstvene i pravne struke. Razlozi za angažovanje računovođe prilično su očigledni, od uloge u uspostavljanju kontnog plana, preko povremenog pregleda broičanih pokazatelja poslovanja do pripreme potrebnih računovodstvenih iskaza i poreskih prijava. Razlog angažovanja poslovnog advokata nije toliko očigledan. Ako se ima u vidu niz finansijskih, poreskih i drugih standarda kao i obaveza, vezanih od oblika pravnog lica pa do različitih propisa kako u državi sedišta, tako i u različitim međunarodnim standardima i normama, potreba za odgovarajućim pravnim stručnjakom postoji u gotovo svim aspektima poslovanja, od formalnog osnivanja kompanije, preko usklađenosti sa propisima i saveta vezanih za pitanja intelektualne svojine, do odgovornosti i tužbi. Pravni savetnici su u poziciji da pruže podršku i proaktivne savete o pitanjima pravne prirode, što bi trebalo da omogući preduzetnicima rasterećeno ponašanje u pravnom okruženju i posvećivanje svog vremena obezbeđivanju uspeha samog poslovanja.

Iz aktuelne prakse, moguće je izvesti dve suštinska principa u savremenom pristupu angažovanja specijalizovanih pravnih stručnjaka, pre svega advokata.

Prvo, dinamika današnjeg poslovnog okruženja nameće kriterijum da kada poslovni problem dođe do suda, rešenje čak i pozitivno može se ispostaviti neisplativo po posao. Uprkos tome, još uvek veliki broj malih kompanija nastoji da ostvari uštedu tako što usluge advokata koristi tek kada dođe do konkretnog upravnog ili sudskog postupka. Potreba kompanije je, da se poveže sa poslovnim advokatom pre nego što problem dođe u procesnu fazu. Kada do toga dođe, pored gubitka tempa u poslovanju (koje može biti od kritične važnosti za efikasnost i

održivost poslovne aktivnosti), mogući su dodatni, i to nepredviđeni, troškovi (sudski troškovi, advokatske takse, poravnjanja i drugi) da se reši problem do kojeg nije ni moralo da dođe. Problem nije u tome da se dođe do suda, nego to, da je vrlo teško izaći iz njega nakon što se „zarobi“ u sudskom postupku. U tom kontekstu, trošak za pravnu logistiku predstavlja osiguranje da bi se izbegli potencijalni problemi (i po pravilu su manji nego da dođe do spora), a posebno u poslovnim aktivnostima koje su uređene međunarodnim pravom ili kada se primenjuju međunarodne norme i standardi.

Drugo, činjenica da je došlo do velike specijalizacije advokata implicira, da potpunost usluge mogu da obezbede samo velike kancelarije, koje imaju dovoljno specijalizovanih kadrova. Međutim, što je advokatska kancelarija veća, to su veći troškovi, pa time i satnice. Samostalni advokati ili male kancelarije verovatno ne obuhvataju sve veštine koje mogu biti potrebne za razvoj konkretnog poslovanja (rešavanje tužbi, pregovaranje o zakupu kancelarijskog i maloprodajnog prostora, zaštita patenta ili zaštitnog znaka, izrada ugovora o licenci za softver, savetovanje o otkazu zaposlenom i nadgledanje korporativnih godišnjih sastanaka). Pre ili kasnije, pravni stručnjaci za standardne potrebe moraju da se obrate onima sa specijalizovanim veštinama. Najopštije posmatrano, veće kancelarije imaju, u odnosu na male, dve značajne prednosti: prvo, obično imaju sve potrebne pravne veštine „pod jednim krovom“ i, drugo, imaju veći uticaj na lokalnom, regionalnom i (možda) međunarodnom nivou. Povezanost sa velikom, afirmisanom, advokatskom kancelarijom može imati nematerijalne koristi, u smislu da mogu biti u poziciji da budu upoznati sa izvorima finansiranja ili da njihovo ime bude referenca prilikom traženja partnera u poslovanju. Saradnja sa advokatima koji su prepoznati u zajednicama investicionog bankarstva i zaštite kapitala svakako se čini neophodna u slučaju kompanija koje planiraju da izađu na berzu (ili se prodaju velikoj kompaniji) ili su investiciono intenzivne.

Imajući u vidu pravne izazove u savremenom poslovanju, opredeljenju za suočavanje sa pravnim izazovima trebalo bi da prethodi razrešavanje nekih prethodnih pitanja u vezi pravnog zastupnika (advokata)¹⁰:

- iskustvo - ako je izvesno da predstoji prevazilaženje konkretnih prepreka ili rešavanje problema, treba znati da li je do sada radio na tim zadacima.
- veze – traženje novog advokata ili zastupnika svaki put kada se pojavi pravni problem ne bi bilo racionalno ponašanje. S druge strane, ne može se očekivati da bilo koji pravnik ima detaljno poznavanje teorije i prakse u svim pravnim oblastima. Ukoliko kompanija ima specijalizovane pravne potrebe

¹⁰ Rad je fokusiran na problem širenja uticaja međunarodne regulative koja nepsredno ili preko nacionalnih prava utiče na poslovno okruženje, te je i pitanje opredeljenja za pravnu poršku razmatrano u tom svetlu, zbog čega nisu uzimani u obzir drugi aspekti pri opredeljivanju, poput opreza prema advokatu koji se previše zanima za nelegalne aspekte posla, da li se radi o osobi koja će izložiti sve dostupne opcije i šta drugi poslovi u istoj situaciji obično rade, da li je lokacija odgovarajuća za česte ili brze posete, tačnost, temeljitost, inteligencija, spremnost da se potruži za klijenta i pažnja za detalje.

(na primer, o autorskim pravima, o ljudskim pravima, o zaštiti životne sredine, o javnim nabavkama...), advokat bi trebalo da bude upoznat sa tom posebnom oblašću ili da u ima nekoga ko jeste. Poslovni advokat trebalo bi da predstavlja izabranog pravnika „opšte prakse”, koji može da dijagnostifikuje problem, da izvede bilo koji standardni zadatak (intervenciju) radi kontrole problema i po potrebi da za veliku operaciju uputi kod specijaliste.

- klijenti u branši - advokat bi trebao biti donekle upoznat sa pravnim okruženjem konkretne branše (donekle i samom branšom), ili da bude spreman da se posveti učenju svih finesa i nedostataka. Treba, međutim, biti oprezan prema advokatima koji predstavljaju jednog ili više konkurenata, jer uprkos etičkom kodeksu o odnosu poverljivosti advokata i klijenta, izražena uloga novca u vrednosnom sistemu savremenog sveta nameće potrebu predostrožnosti u odnosu na rizik slučajnog/namernog curenja osetljivih informacija konkurenciji.
- edukativnost – važno je da je advokat spreman da odvoji vreme da preduzetnika i njegove saradnike - osoblje obuču za pravno okruženje konkretnog poslovanja. U tu obuku spada upućivanje, kako odredbe zakonskih tekstova i međunarodnih instrumenata utiču na posao, kako bi se unapred mogli uočiti potencijalni problemi. Velike kancelarije čak dele besplatne biltene ili dopise koji opisuju najnovije trendove u zakonu, pratećim propisima i međunarodnim instrumentima koji utiču na poslovanje.¹¹
- fleksibilnost u obračunu - trenutno postoji „zasićenje“ advokatima, te su u poziciji da moraju da pregovaraju o naknadama na tržištu koje diktiraju klijenti kao potrošači pravnih usluga. Ograničenje je da poslovni advokati gotovo nikad neće raditi za naknadu plativu samo ako je pravni posao završen na zadovoljstvo klijenta (za rutinske stvari, poput registrovanja kompanije, u pitanju je jednokratna naknada). Za poslovanje je najpovoljnije rešenje paušalna naknada, ali nju većina advokata neće samoinicijativno istaći, ukoliko se to ne zatraži. S obzirom na sve veće birokratske zahteve u pravnom aspektu poslovanja, potrebno je unapred precizirati da li paušalna naknada obuhvata isplate za takse, kurirske troškove i druge gotovinske troškove i kada neće biti plaćena. Paušalnu naknadu je mnogim advokatima potrebno platiti unapred, kako bi mogli pokriti svoje „džepne troškove“ (u tom slučaju dobro je ugovoriti „zadržavanje“ određenog procenata paušalne naknade za slučaj da advokat posao ne obavi dobro). Ako problem uključuje parnicu ili pregovore sa trećim stranama po pravilu se dogovara satnica advokata. Razlog za to, je u tome što iako sama transakcija može biti rutinska, nije

¹¹ Advokatska kancelarija ima, po pravilu, tri vrste advokata: oni koji izviđaju za posao i dovode nove klijente; one koji primaju nove klijente i obezbeđuju da postojeći budu zadovoljni i one koji neposredno obavljaju posao za klijenata. Za preduzetnika ili njegove rukovodioce u poslovanju, advokat treba da bude kombinacija druga dva, zbog čega je važno pre angažovanja uspostaviti kontakt i proceniti komunikaciju sa onim koji će faktički raditi posao koji se poverava kancelariji.

isključeno da se sa druge strane ne pojavi advokat koji želi da se bori za svaki zarez i slovo u ugovora, u tom slučaju nije moguće kontrolisati koliko će vremena biti potrebno uložiti za tu pravnu stvar, a moglo bi se dogoditi da radi na svoju štetu, ako je unapred dogovorena paušalna naknada (unapred treba tražiti pismenu procenu potrebnog vremena i precizirati okolnosti zbog kojih advokat može prekršiti svoju procenu).

4. Suočavanje sa pravnim problemima vezanim za poslovanje

Za razmatranje odgovarajućeg modela postavljanja prema mogućim međunarodnopravnim problemima u okruženju novih tehnologija, intenzivne globalne međuzavisnosti i univerzalizacije vrednosti, neophodno je imati u vidu nekoliko pitanja: da li je preduzetništvo u međunarodnom pravnom poretku zaštićeno kao ljudsko pravo, kakav je uticaj novih tehnologija, globalne potrošačke kulture, novih međunarodno proklamovanih ili zaštićenih dobara, te međunarodnih finansijskih pravila.

Ukoliko se od poslovanja očekuje da uvažava međunarodne norme, onda se nameće pitanje da li je preduzetništvo, kao ljudska aktivnost koja bi trebalo da obezbeđuje stabilnost i razvoj nacije, zaštićena kao pravo. Ovo pitanje se nameće iz razloga što su preduzetnici, kao kategorija koja je samozaposlena, po logici stvari osetljivi na nametanje obaveza kojima se narušava njihova pozicija da budu učesnici ravnopravne utakmice i konkurentni, a posebno nedoslednom ili voluntarističkom primenom tih normi u okviru nacionalnih jurisdikcija. U tom kontekstu, razvoj ljudskih prava posle Drugog svetskog rata obeležilo je shvatanje da individua treba da bude slobodna od siromaštva. Međutim, Opšta deklaracija o ljudskim pravima¹² ne proklamuje izričito ekonomska prava kao deo slobode od siromaštva. Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, prepoznaje da je ideal slobodnih ljudskih bića koja uživaju slobodu od siromaštva ostvariv ako se uživaju ekonomska prava.¹³ Tek 2012, Generalna skupština UN izričito prepoznaje, doduše u pravno neobavezujućoj formi, doprinos preduzetništva održivom razvoju država članica i da unapređenje preduzetništva može da podrži proklamovane ciljeve (globalnog) održivog razvoja.¹⁴ Kako je navedeno u izveštaju Generalnog sekretara UN, neformalno preduzetništvo može da doprinese borbi protiv siromaštva, ali da bi bilo u funkciji održivog razvoja države treba da se podrže nastojanja da postanu formalni poslovi

¹² Generalna skupština UN, Opšta deklaracija o pravima čoveka, A/RES/217 (10. decembar 1948.). <https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=src3> (20.02.1948.)

¹³ Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, "Službeni list SFRJ-Međunarodni ugovori", br. 7/71, Preambula.

¹⁴ UN General Assembly, *Entrepreneurship for development*, A/RES/67/202 (27 February 2013), Preamble.

sa vlasničkim pravima i unapređenim pristupom poslovnim uslugama i finansijama.¹⁵ Najopštije posmatrano, legitimitet države u značajnom delu zavisi od prosperitetne ekonomije koja čini osnovna dobra i usluge široko dostupnim, kao i od građana koji plaćaju porez i aktivno učestvuju u oblikovanju nacionalnog blagostanja. Pokretačka snaga prosperitetne ekonomije, kako konstatuje Erni, su preduzetnici koji koriste nova znanja i mogućnosti za stvaranje tržišta sa dobitima.¹⁶ S tim u vezi, na trend daljeg razvoja shvatanja ukazuje detalj iz izveštaja sačinjenog u okviru Programa UN za razvoj, u kojem se koristi izraz „poslovna prava“ za specificiranje prava preduzetnika, a u tom kontekstu posebno treba istaći prepoznavanje značaja borbe za pravo na pristup kapitalu.¹⁷

Veoma značajno, aspekt razvoja međunarodne regulative je vezan za tehnološki razvoj. Današnja globalna ekonomija znanja pruža velike mogućnosti inovativnim preduzetnicima da pristupe i eksperimentišu sa novim znanjem, izgrade nove prototipove i traže investicije koje bi ih dovele na tržište. U tom smislu, postoje praktično neograničene mogućnosti za pretvaranje znanja u nova dobra i tehnologije. Međutim, kako primećuje Čeng, primena znanja na ekonomski razvoj u doba informacionih tehnologija, koje odlikuje to da se znanje stvara ulaganjem izvan preduzetništva (koje ga dalje koristi kroz poslovne aktivnosti za stvaranje dobiti), zahteva da znanje bude dobro koje je dostupno.¹⁸ Kada se radi o primeni elektronskog poslovanja i korišćenju računarskih tehnologija postoji niz situacija koji mogu zahtevati blagovremenu pravnu anticipaciju. Kao takve, Morabito ističe, počev od toga da dostupnost obilja podataka nosi sa sobom pravne i rizike po privatnost, preko toga da podatke o lokaciji poseduju i kontrolišu odgovarajući mrežni operateri, uključujući mobilne operatere i dobavljače mobilnog sadržaja, te da prednosti velikih podataka donose pravne i rizike po privatnost, do toga da inovacije u tehnikama plaćanja (platforme, digitalne valute) postaju zakonsko sredstvo plaćanja.¹⁹ Zabrinutost u pogledu integriteta na mreži i skrivenih rizika predstavljaju činilac straha od tehnologija,²⁰ zbog čega savremeno poslovanje nameće potrebu celovitog uvida u inovacije i prateći pravni okvir.

¹⁵ UN General Assembly, *Entrepreneurship for development - Report of the Secretary-General*, A/69/320 (18 August 2014), para. 8.

¹⁶ Aerni, Philipp, *Entrepreneurial Rights as Human Rights: Why Economic Rights Must Include the Human Right to Science and the Freedom To Grow Through Innovation*, Cambridge: Banson, 2015. p. 10

¹⁷ UNDP, *Report of the Commission on Legal Empowerment of the Poor*, 2008, Ch. 4.

¹⁸ Cheng, Thomas, *Competition Law in Developing Countries*, Oxford: Oxford University Press, p. 60.

¹⁹ Morabito, Vincenzo, *The Future of Digital Business Innovation: Trends and Practices*, Cham: Springer, 2016, pp. 42-45.

²⁰ Zhu, Xiaoming et al., *Business Trends in the Digital Era: Evolution of Theories and Applications*, Shanghai/Singapore: Shanghai Yao Tong University Press/Springer Business+Media, 2016, p. 42.

Način na koji se posluje određuje niz kulturoloških činilaca. U tom kontekstu se skaliraju konotacije, značaj i uticaj, a signali se pretvaraju u trendove koji oblikuju savremeni svet, a poslovanje mora promene u globalnom normativnom okruženju da prevode u konkurentsku prednost. Najuticajniji od kulturoloških činilaca u savremenom svetu je globalna potrošačka kultura. U agresivno kapitalističkom, gladnim za rastom i hiperpotrošačkom svetu, trendovi postaju odlučujući za način života i navike te se moraju pratiti i u poslovanju, a posledično, imajući u vidu normativni razvoj na međunarodnom nivou u nizu oblasti (zaštite prirode, smanjenja emisije ugljen-dioksida, ljudskih prava) i u oblasti međunarodnopravnih trendova.²¹

Delom kulturološki je i razvoj pravnog interesa države za međunarodno zaštićena dobra (prirode i staništa, vazduha, vode), kao dobra od zajedničkog interesa. Ovaj interes se može ogledati u konkretnim zahtevima (poput pravičnog pristupa, racionalne upotrebe resursa, odgovornosti za sprečavanje štete). Iako se uređuju na nacionalnom nivou, u sprovođenju nacionalnih politika i propisa koji se odnose na zajedničke vrednosti, države su dužne da uzmu u obzir potrebe svih ostalih država. Na primer u oblasti životne sredine, to znači primenu načela predostrožnosti (anticipativne regulatorne i druge mere kada se suočavaju sa naučnom neizvesnošću u vezi sa životnom sredinom) i načela integracije životne sredine i razvoja (razmatranje uticaja na životnu sredinu prilikom odlučivanja o ekonomskim pitanjima).²² To uzimanje u obzir potreba drugih predstavlja komunitarniji pristup, što se nužno odražava na poslovanje u nizu oblasti. Naime, pomenuta rukovodeća pravila u pogledu zaštite životne sredine stvaraju nove kategorije, učesnike i aktivnosti i štite politike koje ih podržavaju, koje dalje određuju norme koja razrađuju načelo održivog razvoja. Deo doktrine zagovara održivi razvoj kao opšti princip međunarodnog prava, sa pravnom snagom u odnosu na državu. Pri tome, normativni razvoj se ne odvija samo kroz normativne instrumente, već i kroz instrumente mekog prava koji sadrže tumačenja i smernice relevantnih pravila (i mogu imati prilično neujednačenu primenu po državama). Tako se određena oblast zaštite zajedničkih vrednosti kao sredstvo ili proces, kroz koji se pitanja iz te oblasti integrišu u regulisanje tržišta.²³ Sa aspekta poslovanja, ono u uslovima međunarodnih normi koje uokviruju poslovanje mora da uvaži potrebu strateškog korišćenja pravnih usluga, odnosno to da svaki posao mora proći kroz svoju vremenski i troškovno intenzivnu fazu.

²¹ Powers, Devon, *On Trend: The Business of Forecasting the Future*, Chicago: University of Illinois Press, 2019, p. 3.

²² Stevanović Miroslav, Đurđević Dragan, Globalisation As A Factor Of Normative Content Of Sustainable Development In International Public Law, in: *Globalization and Law: Collection of papers from the Internacional scientific conference held in Niš, 20-21. April 2017*, Saša Knežević, Maja Nastić (eds.), Niš: Faculty of Law University of Niš, 2017, p.4.

²³ Đurđević Dragan, Stevanović Miroslav, Value Problem In Perception Of Sustainable Development In International Public Law”, *Progress in Economic Sciences*, 4/2017, p 200.

Razvoj pravnog okruženja se, najopštije, može posmatrati kao pokretač trenda u poslovanju koji je moguće očekivati na srednji rok (verovatno i dugoročnije). Kriterijum procene uticaja razvoja međunarodnog prava na poslovanje i da, posledično, složenost pravnih izazova uslovljava novi pristup uključivanja pravnih poslova u poslovanju, kako ocenjuje Lorens, proističe od toga što je poslovanje nešto što preduzetnici rade za život, a da je funkcija rešavanja pravnih problema da ubrza, obezbedi, sistematizuje procese u poslovnoj aktivnosti i olakša život preduzetniku.²⁴ Kulturološki trendovi koji utiču na odlučivanje, individualizam i ubrzavanje, u sve složenijem okruženju, uključujući međunarodnopravno, ostavljaju sve manje prostora za greške i zahtevaju sve veću specijalizaciju u suočavanju sa njima.

Uslov stabilne ekonomije države je privreda koju čine preduzeća i banke koji svoju dobit ne denacionalizuju nego ulažu, što uključuje i odgovornost prema prirodnim resursima. Ekonomiji je potrebna međunarodna tržišna utakmica i proporcionalna uzajamnost sa drugim državama, zbog čega su potrebne investicije koje pospešuju integracije širenjem naučnih dostignuća i tržišta roba i kapitala, povećavaju standard radnika, zaštitu životne okoline, kao i zaštitu ljudskih prava i intelektualne svojine.²⁵ U okviru Konferencije o finansiranju razvoja, pod okriljem Ujedinjenih nacija, postignuta je saglasnost o Adis Abeba agendi, u kojoj se proklamuje jačanje pravnog okvira da se „bolje objedine privatne inicijative sa javnim ciljevima... i podstaknu dugoročne investicije“ u više oblasti vezano za zajedničke vrednosti, međunarodnu trgovinu, ali i u sa njima povezanom sektoru finansija.²⁶ Kada se radi o proklamovanom težnji za uravnoteženijim finansiranjem, treba imati u vidu da globalni finansijski poredak trenutno prećutno olakšava globalnu dominaciju, centralizovano upravljanje finansijama država i planiranu ekonomiju na globalnom nivou. U takvom poretku, oličenom u institucionalnoj i funkcionalnoj dimenziji Banke za međunarodna poravnanja, održivost međunarodnog sistema, bar u pogledu proklamovane posvećenosti održivom razvoju suočava se sa izazovima na međunarodnom nivou, posebno za zemlje u razvoju, usled niza pravnih, ali još više političkih faktora.²⁷

²⁴ Samuel, Lawrence, *Future Trends: A Guide to Decision Making and Leadership in Business*, Lanham/London: Rowman&Littlefield Publishers, 2018, p. 7.

²⁵ Stevanović M. D., Đurđević D. Ž. (2015) *Izazovi međunarodnog finansijskog sistema za nacionalnu bezbednost*, Zbornik radova, Konferencija o bezbednosti informacija BISEC 2015, Beograd, 17. Jun 2015, str. 14-21. (19)

²⁶ Third International Conference on Financing for Development, Addis Ababa, 13–16 July 2015, endorsed by the UN General Assembly, resolution 69/313 (27 July 2015), para. 36.

²⁷ Đurđević Dragan, Stevanović Miroslav, *Impact Of The Global Financial Order On Practice Of Sustainable Development As A Challenge For National Security: The Case Of The Bank For International Settlements*“, Proceedings from the Seventh International Symposium on Natural Resources Management held in Zaječar, May 31, 2017., Dragan Mihajlović, Bojan Đorđević (eds.), Zaječar: Faculty of Management Zaječar University John Naisbitt, p. 193.

5. Zaključak

Analiza vrste i tipova pravnih problema sa kojima se poslovanje danas suočava pokazuje da su oni danas ne samo nacionalni, već i međunarodni, a da međunarodnopravni problemi mogu biti primenjivi neposredno ili zavisno od države do države. Budući da, kako s ispostavlja, rešavanje problema tek kada nastanu negativno deluje po dinamiku poslovanja, a potencijalno i neplanirano uvećava troškove, može se konstatovati da korišćenje pravnih stručnjaka unapred predstavlja činilac efikasnosti i održivosti poslovanja.

Poslovanje se nesumnjivo mora prilagoditi izazovima savremenih nadnacionalnih pravnih i tehnoloških promena. Poslovanje vode preduzetnici koji često, u nastojanju da stvaraju dobit, mogu stvarati probleme i nove rizike. Kako preduzetnici nisu zaštićeni u društveno-ekonomskom sistemu, njihova sigurnost u poslovanju iziskuje oslanjanje na stručnjake koji raspolažu specijalizovanim pravnim veštinama u različitim oblastima, od kojih neke čak nisu neposredno vezane sa poslovnom delatnošću.

Imajući u vidu sve veću globalnu međupovezanost i ulogu interneta, koje nužno pred poslovanje nameću obaveze poštovanja međunarodnih obaveza u pogledu privatnosti, ljudskih prava, oglašavanja, odgovornosti idr., čini se da se osnovano može konstatovati da pravne funkcije u takvom okruženju imaju kapacitet da strateška pomoć energetskom rastu poslovanja, a da će se ovaj trend nastaviti u doglednoj budućnosti. Naime, pravni stručnjaci sa specijalizovanim veštinama su u poziciji da usmeravaju mogućnosti, što povratno doprinosi smanjenju rizika, problema i nejednakosti. Na taj način oni postaju strateški partner preduzetništva koji učestvuje u definisanju budućnosti poslovanja.

Pored tehnološkog napretka i strateškog i operativnog usklađivanja sa međunarodnim normama i standardima u savremenom svetu, treba primetiti i nešto čime se ovaj rad nije bavio. S obzirom da se ispostavlja da savremeno poslovanje nije samo podređeno nacionalnom pravu i postupcima, kao i da iziskuje angažovanje pravnih stručnjaka sa specijalizovanim veštinama, održivost preduzetništva i poslovanja nameće potrebu još jedne komponente pravne transformacije - obrazovanja. Od generacija mladih poslovnih advokata se očekuje da budu, ne samo poznavaoци teorije i domaće prakse, već i preduzetnički orijentisani praktičari, koji su sposobni da razumeju međunarodne pravne trendove i inovativnosti u globalizovanom okruženju.

Literatura:

- Aerni, Philipp, *Entrepreneurial Rights as Human Rights: Why Economic Rights Must Include the Human Right to Science and the Freedom to Grow Through Innovation*, Cambridge: Banson, 2015.
- Cheng, Thomas, *Competition Law in Developing Countries*, Oxford: Oxford University Press.
- Đurđević Dragan, Stevanović Miroslav, *Impact Of The Global Financial Order On Practice Of Sustainable Development As A Challenge For National Security: The Case Of The Bank For International Settlements*, Proceedings from the Seventh International Symposium on Natural Resources Management held in Zaječar, May 31, 2017., Dragan Mihajlović, Bojan Đorđević (eds.), Zaječar: Faculty of Management Zaječar University John Naisbitt, pp. 189 – 194.
- Đurđević Dragan, Stevanović Miroslav, *Redesigning Of National Strategy To Combat Corruption In Serbia In Light Of Global And Regional Challenges, Is Free Trade Working for Transitional and Developing Economies?: Proceedings from the 5th Conference Economic Development And Entrepreneurship In Transition Economies*, Belgrade, 28th - 30th October 2016, Banja Luka: Faculty of Economics University Banja Luka, pp. 32-44.
- Đurđević Dragan, Stevanović Miroslav, *Value Problem In Perception Of Sustainable Development In International Public Law*”, *Progress in Economic Sciences*, 4/2017, pp. 193-211.
- European Parliament; the Council, *Regulation on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data*, 2016/679 of (27 April 2016), Official Journal of the EU, L 119 (4.5.2016.)
- Fenwick, Mark; Wrzka, Stefan, *International Business Law: Emerging Fields of Regulation*, Oxford/Portland: Hart Publishing, 2018.
- Financial Action Task Force, *FATF Recommendations*, 2012 (izmene i dopune 2013, 201, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020).
- Generalna skupština UN, *Opšta deklaracija o pravima čoveka*, A/RES/217 (10. decembar 1948.). <https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=src3> (20.02.1948.)
- The World Bank, *The World Bank Operations Manual: Operational Policies*, (7 April 2014). <https://web.worldbank.org/archive/website01541/WEB/IMAGES/ENTIREOM.PDF> (20.02.2021.)
- Intergovernmental Working Group on Transnational Corporations and Other Business Enterprises with Respect to Human Rights, *Revised draft of a legally binding instrument to regulate, in international human rights law, the activities of transnational corporations and other business enterprises*

- ses, 16.07.2019. https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/WGTransCorp/OEIGWG_RevisedDraft_LBI.pdf (20.02.2021.)
- Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, "Službeni list SFRJ-Međunarodni ugovori", br. 7/71.
 - Morabito, Vincenzo, *The Future of Digital Business Innovation: Trends and Practices*, Cham: Springer, 2016.
 - OECD Convention on Combating Bribery of Foreign Public Officials in International Business Transactions, 1997. http://www.oecd.org/daf/anti-bribery/ConvCombatBribery_ENG.pdf (20.02.2021.)
 - Powers, Devon, *On Trend: The Business of Forecasting the Future*, Chicago: University of Illinois Press, 2019.
 - Samuel, Lawrence, *Future Trends: A Guide to Decision Making and Leadership in Business*, Lanham/London: Rowman&Littlefield Publishers, 2018.
 - Stevanović M. D., Đurđević D. Ž. (2015) *Izazovi međunarodnog finansijskog sistema za nacionalnu bezbednost*, Zbornik radova, Konferencija o bezbednosti informacija BISEC 2015, Beograd, 17. Jun 2015, str. 14-21.
 - Stevanović Miroslav, Đurđević Dragan, Globalisation As A Factor Of Normative Content Of Sustainable Development In International Public Law, *Globalization and Law: Collection of papers from the Internacional scientific conference held in Niš, 20-21. April 2017*, Saša Knežević, Maja Nastić (eds.), Niš: Faculty of Law University of Niš, 2017, pp. 1-18.
 - Stevanović Miroslav, Đurđević Dragan, Greening economies: A normative challenge in international relations, *Facta Universitatis, Series: Law and Politics*, 15:4/2017, pp. 277-290.
 - *Third International Conference on Financing for Development*, Addis Ababa, 13-16 July 2015, endorsed by the UN General Assembly, resolution 69/313 (27 July 2015).
 - UN General Assembly, *Entrepreneurship for development - Report of the Secretary-General*, A/69/320 (18 August 2014).
 - UN General Assembly, *Entrepreneurship for development*, A/RES/67/202 (27 February 2013).
 - UNDP, *Report of the Commission on Legal Empowerment of the Poor*, 2008.
 - *Konvencija Ujedinjenih nacija protiv korupcije*, "Sl. list SCG - Međunarodni ugovori", br. 12/2005.
 - Zhu, Xiaoming et al., *Business Trends in the Digital Era: Evolution of Theories and Applications*, Shangai/Singapore: Shangai Yao Tong University Press/Springer Business+Media, 2016.

INTERNATIONAL LAW AS A FACTOR OF MODERN BUSINESS

Abstract: *Business today imposes the need to be harmonized not only with domestic, but also with international legal norms and standards. It is impossible to expect entrepreneurs to be acquainted with all normative changes that may affect business, since some of them are not related with the activity itself or administrative support. The subject of this paper is a series of factors of international legal nature, which arise from a new technological development, finance, sustainable development, ecology and other areas, which determine the adjustment of entrepreneurs' attitudes towards the use of legal services. The paper starts from the premise that the environment of new technologies, intensive global interdependence and universalization of values imposes on business the requirement to set in advance according to possible legal problems. The aim of the paper stems from the business function, in addition to profit, to promote social stability, which is why it should meet the requirements of efficiency and sustainability, to ensure competitiveness, which imposes the need to reconsider the appropriate model of using legal teams in business. In this context, the paper analyzes the development of international legal challenges for business, the approach to hiring legal experts and dealing with modern normative frameworks in business. The results of the analysis provide a basis for three conclusions: first, that the use of legal experts in advance is a factor of business efficiency and sustainability, second, that modern business requires reliance on experts with specialized legal skills and, third, that legal representatives become strategic partners of entrepreneurship. defining the future of the business.*

Keywords: *Sustainable development, E-business, Human rights, General lawyer, Entrepreneurship*

ULOGA INSTAGRAMA U POSLOVANJU MLADIH***

Sažetak: Dobra poslovna ideja veoma često ostane nerealizovana zbog finansijskih, institucionalnih ili zakonodavnih barijera sa kojima se suočavaju mladi ljudi u zemljama u razvoju, kao što je Republika Srbija. Na žalost, kriza nastala proglašenjem pandemije, sa kojom se svet suočio, samo je produbila probleme i još više sputala preduzetničku energiju poslovnih mladih ljudi. Sa druge strane, otežano funkcionisanje i poslovanje u kriznoj situaciji, ukazalo je na nove potencijale digitalnih tehnologija i otvorilo prozor u svet poslovanja uz pomoć alata platformi društvenih mreža, pre svega instagrama, koje su efikasnije, ali i znatno jeftinije od tradicionalnih marketinških metoda. U digitalnom okruženju, uz pomoć vizuelne komunikacije, elektronske komunikacije od usta do usta i adekvatnog izbora kredibilnih influensera na društvenim mrežama, kompanije su u mogućnosti da direktno i indirektno komuniciraju sa ciljnim tržištem i utiču na njihove stavove prema brendovima i na njihove odluke o kupovini.

Ključne reči: *Instagram, društvene mreže, elektronska komunikacija od usta do usta, influenseri na društvenim mrežama, pandemija*

* Fakultet za poslovne studije, Megatrend univerzitet, Beograd, Srbija; rbaltezarevic@megatrend.edu.rs

** Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd, Srbija; ivana.baltezarevic@gmail.com

*** Ovaj rad je rezultat projekta FPBPS Budućnost poslovanja u Srbiji. Projekat je pokrenut sporazumom Pravnog fakulteta sa Unijom poslodavaca Srbije i projekta FPSBPS Budućnost poslovanja u Srbiji, koji je pokrenuo Fakultet za poslovne studije u saradnji sa Pravnim fakultetom

1. Uvod

Prisustvo društvenih mreža poslednjih godina izuzetno je promenilo marketinško okruženje preduzeća, stvarajući nove mogućnosti za brendove da promovišu svoje proizvode i komuniciraju sa kupcima.¹ U polju informacionih tehnologija, inovacije se odvijaju vrlo brzo i uvode se putem društvenih medija. LinkedIn, Fejsbuk, Tviter, Instagram i druge aplikacije pružaju nove obrasce komunikacije u socijalnoj interakciji.²

Kako u svetu tako i u Republici Srbiji mladi sve više postaju svesni potencijala društvenih mreža u poslovnom smislu. Naročito bitnu ulogu, društvene mreže mogu imati u situacijama kada mladi preduzetnici nemaju na raspolaganju velike budžete koje bi mogli da ulože u promociju svojih proizvoda ili usluga. U poslednje vreme Instagram se izdvojio kao jedna od najpopularnijih mreža, naročito u Republici Srbiji, gde prema podacima istraživanja iz februara 2021. godine, više od 2,5 miliona ljudi poseduje naloge na ovoj mreži.³ Naravno potreban je određeni nivo znanja kako bi se adekvatno komuniciralo sa ciljnim tržištem, a s obzirom da je na Instagramu u najvećoj meri zastupljena vizuelna komunikacija, potrebno je obratiti pažnju na kvalitet postavljenih video snimaka, fotografija i ostalih grafičkih elemenata. Takođe, neophodno je biti revnostan i blagovremeno pružati korisnicima sve tražene informacije u odeljku rezervisanom za komentare i poruke.

Na globalnom nivou Instagram je mreža na kojoj svoje profile ima više od 15% celokupne svetske populacije, a više od 70% su predstavnici mlađe populacije (do 35 godina), koji u proseku provode jedan sat dnevno na ovoj mreži. Ova činjenica je itekako važna za mlade preduzetnike, čije su poslovne ideje uglavnom i namenjene ovom ciljnom tržištu.⁴

Instagram pored mnogih marketinških alata omogućava preduzetnicima da angažuju influensere, za koje procene da su u dovoljnoj meri kredibilni i relevantni za određenu vrstu proizvoda ili usluga, al i za određenu ciljnu grupu. Uglavnom je onlajn recenzija ili preporuka u virtualnom okruženju, prvi korak koji će mladi potrošači preduzeti prilikom informisanja u procesu donošenja odluka o kupovini. Elektronska komunikacija od usta do usta je za mnoge manje napadna od klasičnih oglašivačkih poruka, tako da sve više preduzetnika odlučuje, baš iz tog razloga, za ovaj model komunikacije sa potrošačima.

¹ Gensler, S., Völckner, F., Liu-Thompkins, Y., & Wiertz, C. (2013). Managing Brands in the Social Media Environment. *Journal of Interactive Marketing*, 27(4), 242–256. <https://doi.org/10.1016/j.intmar.2013.09.004>

² Sapountzi, A., Psannis, K.E. (2018). Social networking data analysis tools & challenges. *Future Gener. Comput. Syst.*, 86, 893–913.

³ Statista (2021). Instagram users in Serbia from September 2018 to February 2021. <https://www.statista.com/statistics/1024779/instagram-users-serbia/> (Pristupljeno 04.04.2021.)

⁴ Talas (2021). Kako Instagram pomaže malim preduzetnicima? <https://talas.rs/2020/02/13/kako-instagram-pomaze-malim-preduzetnicima/> (Pristupljeno 04.04.2021.)

Zemlje u razvoju moraju da usvoje Internet tehnologije, posebno u malim i srednjim preduzećima, kako bi poboljšale procese, efikasnost i bile konkurentnije. Problem je u tome što mnoga MSP ne znaju gde da idu, misle da to ne mogu da priušte ili ne znaju da se nose sa izazovima povezanim sa društvenim medijima.⁵

U Republici Srbiji mladi se suočavaju sa mnogim problemima ne samo finansijskim, već i institucionaln-zakonodavnim, prilikom pokretanja sopstvenog poslovanja, međutim, utisak je da su društvene mreže velika šansa, ne samo u našoj zemlji, koju su lokalni mladi preduzetnici prepoznali i oberučke prihvatili. U Republici Srbiji ima blizu 650 hiljada malih preduzetnika koji od države očekuju podršku u vidu otpisa poreza na dohodak i doprinose u period trajanja pandemije, a u cilju lakšeg prevazilaženja krize ili u mnogim situacijama elementarnog opstanka.⁶ Sinteza preduzetništva i društvenih mreža je još više osnažena u vreme pandemije kovid-19, gde se veliki procenat poslovanja preselio baš u virtuelno okruženje i omogućio nastavak relativno normalnog funkcionisanja ljudi u ovim otežanim životnim uslovima.

2. Instagram kao platforma za poslovanje

Društvene mreže se odnose na tehnologiju koja je posredovana računarom, omogućavajući rast i razmenu svesti, ideja, interesa, informacija i drugih metoda izražavanja putem virtuelnih zajednica i društvenih mreža.⁷ Korisnici društvenih mreža mogu da vide ili čitaju postove na mreži koje objavljuju njihovi prijatelji, bez direktne interakcije sa njima.⁸ Sadržaj koji su kreirali korisnici društvenih medija (postovi, komentari, digitalne fotografije, razmena video zapisa itd.) predstavlja osnovu društvenih mreža.⁹ Društvene mreže utiču na mnoge aspekte savremenog društva i sve više utiču na komunikaciju među ljudima.¹⁰

⁵ Jagongo, A. & Kinyua, C. (2013). The social media and entrepreneurship growth (a new business communication paradigm among SMEs in Nairobi). *International Journal of Humanities and Social Science* (10), 213–227.

⁶ Nlinfo (2020). Mali preduzetnici posao prebacili na mreže, plaše ih izazovi posle pandemije. <https://rs.nlinfo.com/biznis/a587397-mali-preduzetnici-posao-prebacili-na-mreze-plase-ih-izazovi-posle-pandemije/> (Pristupljeno 04.04.2021)

⁷ Nielsen, M.I.S.W. (2017). Computer-mediated communication and self-awareness—A selective review. *Comput. Hum. Behav.* 76, 554–560.

⁸ Lee, A.R.; Suzanne Horsley, J. (2017). The role of social media on positive youth development: An analysis of 4-H Facebook page and 4-Hers' positive development. *Child. Youth Serv. Rev.* 77, 127–138.

⁹ Russell, B.S.; Maksut, J.L.; Lincoln, C.R.; Leland, A.J. (2016). Computer-mediated parenting education: Digitalfamily service provision. *Child. Youth Serv. Rev.* 62, 1–8.

¹⁰ Ivana Baltezarevic & Radoslav Baltezarevic (2020). Uticaj komunikacije u virtuelnom okruženju na pravnu informatiku (The impact of communication in a virtual environment on legal

Jedno istraživanje je pokazalo da iako korisnici troše manje vremena na Instagramu, u poređenju sa drugim platformama, Instagram ima veći nivo angažovanosti u poređenju sa drugim medijima.¹¹

Instagram je aplikacija zasnovana na fotografijama i video snimcima koja svojim korisnicima omogućava samo deljenje fotografija ili video sadržaja. Sadržaj se može uređivati, a korisnici mogu dodati filtere na svoj sadržaj koji odgovaraju njihovom vlastitom stilu i staviti tekst ispod svojih postova, kao i haštagove i označavanje drugih u njihovim sadržajima. Korisnici mogu da komuniciraju putem komentara i sviđanja (lajkova), a takođe mogu da šalju i privatne poruke. Instagram se značajno razvio od lansiranja 2010. godine. Brendovi sve više koriste Instagram kao marketinški alat i kao odgovor na tu potrebu Instagram je dizajnirao specifične poslovne profile, koji su slični redovnim korisničkim profilima, ali glavna razlika je u tome da organizacije mogu da uđu u svoje podatke, kao i mogućnost oglašavanja njihovih postova. Uvid omogućava organizacijama da bolje upoznaju svoje pratiocice i uče od njih. Takođe, kompanije mogu dobiti demografske podatke o svojim pratiocima (odnosno pratiocima brendova), pregled najpopularnijih postova i pregled najpopularnijih dana i vremena za postavljanje sadržaja.¹²

Instagram je osnovan 2010. godine.¹³ Započeo je pružanjem funkcija za uređivanje i deljenje fotografija, a kasnije je dodata i funkcija deljenja video zapisa i razmene fotografija direktno drugom korisniku.¹⁴ Instagram omogućava korisnicima da slikaju fotografije ili video snimke bilo gde da se nalaze u bilo kom trenutku i dele ih sa svojim pratiocima na nacionalnom i međunarodnom nivou.¹⁵ Korisnici mogu da naprave video zapis dug 15 sekundi, a 13 umetničkih filtera dostupno je korisniku za uređivanje njihovih fotografija.¹⁶ Instagram je

informatics), *Megatrend Review*. Vol. 17, № 4, 2020: 27-40 DOI: 10.5937/MegRev2004027B

¹¹ Hu, Y., Manikonda, L., & Kambhampati, S. (2014). What we instagram: A first analysis of instagram photo content and user types. In *Proceedings of the 8th International Conference on Weblogs and Social Media, ICWSM 2014* (pp. 595-598). (Proceedings of the 8th International Conference on Weblogs and Social Media, ICWSM 2014). The AAAI Press.

¹² Instagram for Business. (2016). https://business.instagram.com/?locale=en_GB (Pristupljeno 04.04.2021.)

¹³ Bergstrom, T. & Backman, L. (2013). How the utilization of Instagram builds and maintains customer relationships. *Marketing and PR in social media*. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:su:diva-90410> (Pristupljeno 05.04.2021.)

¹⁴ Dennis, D. (2014, April 16). Successfully social: A non-profit's guide to modern social media marketing. *Senior Honor Theses*. Paper 454. <http://digitalcommons.liberty.edu/honors/454/> (Pristupljeno 05.04.2021.)

¹⁵ Jadhav, N.P. & Kamble, R.S. & Patil, M.B. (n.d.). Social media marketing: the next generation of business trends. *IOSR Journal of Computer Engineering (IOSR-JCE)*, 45-49. Retrieved from <http://www.iosrjournals.org/iosr-jce/papers/sicete-volume2/21.pdf> (Pristupljeno 05.04.2021.)

¹⁶ Bevins, C. (2014, May). Get schooled: A visual social semiotic analysis of target's branding using Instagram. *Masters Theses*. Paper 327. <http://digitalcommons.liberty.edu/masters/327/> (Pristupljeno 05.04.2021.)

počeo da se ubrzano razvija kada su Kevin Sstrom i Mike Kriger želeli da se usredsrede na HTML5 aplikaciju pod imenom Burbn, koja omogućava funkciju prijave na lokaciju, zarađuje poen pri susretu sa prijateljima i objavljuje fotografije.¹⁷ Međutim, odlučili su da se usredsrede na funkciju fotografija nakon neočekivanih problema u aplikaciji i ubrzo su Burbn preimenovali u Instagram. Instagram je kombinacija reči „trenutni“ i „telegram“. Fejsbuk je 2012. ponudio 300 miliona američkih dolara gotovine i 23 miliona svojih akcija Instagramu i posao je završen vrlo brzo nakon ponude. Danas je Instagram jedna od najpopularnijih društvena mreža među studentima u Sjedinjenim Državama.¹⁸ Ova aplikacija može pomoći kompaniji da promoviše svoje proizvode ili usluge.¹⁹ Poenta koja Instagram čini drugačijim od ostalih društvenih mreža je ta što Instagram primenjuje strategiju zasnovanu na vizuelnom pogledu.²⁰ Sve u vezi sa Instagramom odnosi se na fotografiju.²¹ Instagram marketing je efikasan način oglašavanja proizvoda, jer slika govori hiljadu reči.²² Pored toga, Instagram može pomoći u uštedi troškova dizajniranja brenda. Svaka slika snimljena za proizvod može se uređivati i filtrirati pomoću Instagram funkcija.²³ Štaviše, društveni mediji takođe pružaju kompanijama lakši način da razumeju svoje potrošače. U slučaju Instagrama, ostavljanje i primanje komentara na postove sa fotografijama mogu dobiti više povratnih informacija od kupaca o proizvodu. Pratioci su često zainteresovani da vide interakciju između organizacije i korisnika, pa bi pažnja na komentare pomogla u poboljšanju odnosa sa kupcima.²⁴ Štaviše, Insta-

¹⁷ Maravic, A. (2013, June 12). Through the photo-chromic lens of the beholder: The development of the simple holiday photography to a marketing product. http://www.modul.ac.at/uploads/files/Theses/Bachelor/Thesis-2013-Bachelor_Thesis__Maravic.pdf (Pristupljeno 05.04.2021.)

¹⁸ Ibid

¹⁹ Bevins, C. (2014, May). Get schooled: A visual social semiotic analysis of target's branding using Instagram. *Masters Theses*. Paper 327. <http://digitalcommons.liberty.edu/masters/327/> (Pristupljeno 05.04.2021.)

²⁰ Hird, C. (2013, December). Social media marketing: A best practices analysis of selected destination magazines. <http://digitalcommons.calpoly.edu/rptasp/54/> (Pristupljeno 05.04.2021.)

²¹ Linaschke, J. (2011). *Getting the most from Instagram*. <http://books.google.com.my/books?hl=en&lr=&id=zI3Km4v6kqQC&oi=fnd&pg=PT2&dq=instagram&ots=pWGgqHoZ1o&sig=kZ4T9ChEs1OhU849dD1abNu3etY#v=onepage&q=instagram&f=false> (Pristupljeno 05.04.2021.)

²² Silva, T.H. & de Melo, P.O.S.V. & Almeida, J.M. & Salles, J. & Loureiro, A.A.F. (2013, May). A picture of Instagram is worth more than a thousand words: workload characterization and application. *2013 IEEE International Conference on Distributed Computing in Sensor Systems* 123-132 doi:10.1109/DCOSS.2013.59

²³ Herman, J. (2014, April 28). How to use Instagram to improve your marketing. <http://maximizesocialbusiness.com/use-instagram-improve-marketing-13043/> (Pristupljeno 05.04.2021.)

²⁴ Dennis, D. (2014, April 16). Successfully social: A non-profit's guide to modern social media marketing. *Senior Honor Theses*. Paper 454. <http://digitalcommons.liberty.edu/>

gram je uključio funkciju poznatu kao direktna razmena poruka. Ova funkcija može VIP kupcima pružiti još jedan način za komunikaciju i interakciju sa organizacijom. Funkcija direktne poruke omogućava korisniku da pošalje poruku koju samo primalac može da pregleda i svaka poruka može da se pošalje prema 15 korisnika svaki put.²⁵

3. Uloga i značaj influensera na društvenim mrežama

Metod koji kompanije sve više upotrebljavaju u virtuelnom okruženju, a u cilju približavanja brendova svojim potrošačima je angažovanje influensera na društvenim mrežama.

Zajedno sa digitalnim razvojem, nove tehnologije stvorile su mogućnost influencerima na društvenim mrežama da preuzmu marketinški prostor putem elektronske komunikacije od usta do usta.²⁶ Influenseri veoma često rade na mnogim vrstama društvenih mreža, ponekad istovremeno na nekoliko različitih platformi, kao što su Jutjub, Instagram, ili Tviter.²⁷ Digitalni influenceri, kao što su poznate ličnosti, aktivni članovi mrežnih zajednica, blogeri, koriste digitalne medijske kanale u cilju podrške brendovima, proizvodima ili uslugama i za uticanje na ostale korisnike prilikom donošenja odluka o kupovini.²⁸ Uticaj se vrši putem slika, preporuka, ili drugog sadržaja kojim se mogu oblikovati stavovi, mišljenja i postupci potrošača, što na kraju i utiče i na njihove konačne odluke o kupovini.²⁹

Mikro influenceri su za mnoge kompanije bolji izbor od makro influensera. Iako imaju manji broj pratilaca, utisak je da ostvaruju prisniji i iskreniji odnos sa potrošačima koji im iz tog razloga i više veruju.

Marvik opisuje mikro influencersere kao obične ljude koji se bave kulturom slavnih da bi povećali svoju popularnost na mreži koristeći alate na Internetu. To rade tako što planiraju i strateški dele informacije čiji je cilj izgradnja specifič-

honors/454/ (Pristupljeno 05.04.2021.)

²⁵ Herman, J. (2014, April 28). How to use Instagram to improve your marketing. <http://maximizesocialbusiness.com/use-instagram-improve-marketing-13043/> (Pristupljeno 05.04.2021.)

²⁶ Zangeneha, S.K., Mohammadkazemib, R. & Rezvanib, M. (2014). Investigating the effect of electronic word of mouth on customer's purchase intention of digital products, *Management Science Letters*, 4(11), 2433–2440.

²⁷ Abidin, C. (2016). Aren't These Just Young, Rich Women Doing Vain Things Online? Influencer Selfies as Subversive Frivolity, *Social Media + Society*, Vol 2, Issue 2, 1-17.

²⁸ Djafarova, E. & Rushworth, C. (2017). Exploring the credibility of online celebrities' Instagram profiles in influencing the purchase decisions of young female users, *Computers in Human Behaviour*, 68, 1-7.

²⁹ Uzunoğlu, E., & Kip, S. M. (2014). Brand communication through digital influencers: Leveraging blogger engagement. *International Journal of Information Management*, 34, 592-602.

nog odnosa sa njihovim pratiocima.³⁰ Mikro influenseri stvaraju utisak bliskosti komunikacije, koristeći razne tehnike poput objavljivanja fotografija koje nisu u visokoj rezoluciji, tražeći od svojih sledbenika da komentarišu njihove postove kako bi poboljšali sadržaj i na taj način pokazuju da su slični običnim ljudima.³¹ Poverenje u ličnosti društvenih medija dolazi iz percepcije da su spontanost i razgovori licem u lice o brendovima verodostojniji od reklamnih kampanja. Te interakcije smatraju se iskrenima, jer društveni mediji nude mogućnost komunikacije širom sveta bez učešća kompanija. Jedan od glavnih izvora uticaja su društveni krugovi, koji prevazilaze lične preferencije i marketinške poruke, ukazujući na to da potrošači imaju tendenciju da slede i oponašaju svoje vršnjake.³²

Neke studije smatraju influensere na društvenim mrežama društvenim liderima, koji zapravo svojim velikim društvenim kapitalom postavljaju standarde i vode internet zajednicu srazmerno njenim vrednostima i ponašanju njenih članova.³³ Oglašavanje proizvoda i usluga uz pomoć influensera je značajno jeftinije nego druge metode oglašavanja,³⁴ takođe se ovakav način promocije smatra efikasnijim.³⁵ Faruk i Đa dodaju da je još jedna prednost ove vrste marketinga što influenseri osiguravaju poverenje potrošača u proizvode i usluge, što je veoma važno na današnjem konkurentnom tržištu.³⁶

Jedna od popularnih marketinških strategija, koja se često koristi, u današnje vreme na društvenim mrežama, je preporuka poznatih ličnosti ili makro influensera. Smatra se da poznate ličnosti mogu pomoći u privlačenju pažnje i učiniti reklamnu poruku ili kampanju privlačnijom potrošačima.³⁷ Mnoga istra-

³⁰ Marwick, A. (2016). You may know me from YouTube: (Micro-) Celebrity in social media. In Marshall, P.D., & Redmond, S. (Eds.), *A Companion to Celebrity* (333-350). West Sussex, UK: John Wiley & Sons, Inc.

³¹ Abidin, C. (2015). Communicative intimacies: Influencers and perceived interconnectedness, *Ada: A Journal of Gender, New Media & Technology*, 8. doi: 10.7264/N3MW2FFG.

³² Kotler, P., Kartajaya, H. & Setiawan, I. (2017). *Marketing 4.0-Mudança do tradicional para o digital*. Coimbra: Conjuntura Actual Editora.

³³ Langner, S., Hennigs, N. & Wiedmann, K. (2013). Social persuasion: targeting social identities through social influencers, *Journal Of Consumer Marketing*, 30(1), 31-49. <http://dx.doi.org/10.1108/07363761311290821>

³⁴ Evans, N.J, Joe, .P, Jay, L. & Hyoyeun, J. (2017). Disclosing Instagram Influencer Advertising: The Effects of Disclosure Language on Advertising Recognition, Attitudes, and Behavioral Intent, *Journal of Interactive Advertising*, 17 (2), 138-149. DOI: 10.1080/15252019.2017.1366885

³⁵ Cheung, C.M.K., Thadani, D.R. (2012). The impact of electronic word-of-mouth communication: A literature analysis and integrative model, *Decision Support Systems*, 54(1), 461-470.

³⁶ Farooq, F. & Ja, Z. (2012). The Impact of Social Networking to Influence Marketing through Product Reviews, *International Journal of Information and Communication Technology Research* Volume 2 No. 8, 627-637.

³⁷ Keel, A. & Natarajan, R. (2012). Celebrity endorsements and beyond: New avenues for celebrity branding, *Psychology & Marketing*, 29(9), 690-703. doi:10.1002/mar.20555

živanja su pokazala da postoji parasocijalna veza između pratilaca (obožavalaca) i njihovih omiljenih poznatih ličnosti. Kako se značajan broj poznatih ličnosti aktivno angažuje na platformi društvenih mreža, obožavaoci prate ažuriranja sadržaja na svojim nalogima (na društvenim mrežama), što će omogućiti obožavaocima da usvoje stavove slavnih ličnosti.³⁸

Naravno da bi preporuka influensera bila iskreno prihvaćena, potrebno je da oni posедуju određeni kredibilitet u oblasti o kojoj se diskutuje i da pratioci toj osobi veruju. Poverenje prema influencerima društvenih medija raste kada se potrošači identifikuju sa njima, pa je veća verovatnoća da će potrošač kupiti (često impulsivno) proizvod koji mu preporučuje influencer.³⁹

Ukoliko se potrošač poveže sa influencerom, veća je verovatnoća da će usvojiti proizvod koji je preporučila ta osoba, čak i u slučajevima kada taj proizvod zapravo nije potreban.⁴⁰

Ako se influencer na društvenim mrežama doživljava kao stručnjak u oblasti sadržaja, šanse da se utiče na potrošača da usvoji njegovu ili njenu preporuku su mnogo veće.⁴¹

Poverenje utiče na to koliko će potrošači verovati informacijama o preporučenom proizvodu, koje sa njima deli influencer na društvenim mrežama. Međutim, u nekim slučajevima influenceri sa potrošačima dele neiskreno mišljenje. To se dešava u situacijama kada influencer pokušava da gradi svoju karijeru kroz saradnju sa kompanijama koje su spremne da plate za usluge influensera. Ako se poverenje ne gradi prema influenceru, potrošač neće verovati u informacije u sadržaju. Ako influencer preporučuje proizvode koje sam ne koristi, potrošači mogu lako prepoznati čije mišljenje i preporuke nisu iskreni.⁴²

Poverenje je percepcija koliko potrošači veruju u sadržaj koji je namenjen njima.⁴³

³⁸ Hung, K. (2014). Why celebrity sells: A dual entertainment path model of brand endorsement, *Journal of Advertising*, 43(2), 155- 166. doi:10.1080/00913367.2013.838720

³⁹ Liu, S., Jiang, C., Lin, Z., Ding, Y., Duan, R., & Xu, Z. (2015). Identifying effective influencers based on trust for electronic word-of-mouth marketing: A domain-aware approach. *Information Sciences*, 306, 34-52.

⁴⁰ Cheung, C. M., Xiao, B. S., & Liu, I. L. (2014). Do actions speak louder than voices? The signaling role of social information cues in influencing consumer purchase decisions. 65, 50-58.

⁴¹ Valck, K. d., Hoffman, D., Hennig-Thurau, & Spann, M. (2013). Social Commerce: A Contingency Framework for Assessing Marketing Potential. *Journal of Interactive Marketing*, 27(3), 311-323.

⁴² Hennig, T., Gwinner, K.P., Walsh, G. & Gremler, D.D. (2004). Electronic word-of-mouth via consumer-opinion platforms: what motivates consumers to articulate themselves on the Internet? *J. Interact. Mark.*, 18(1), 38-52.

⁴³ Nejad, M. G., Sherrell, D. L., & Babakus, E. (2014, December 7). Influentials and Influence Mechanisms in New Product Diffusion: An Integrative Review. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 22(2), 185-207.

Poverenje se može definisati kao pozitivan ishod razmenjenih informacija i delovanje zasnovano na mišljenjima drugog pojedinca.⁴⁴

Pouzdana influencer na društvenim mrežama može da utiče na potrošače da mnogo lakše prihvate preporuke o proizvodu koji on ili ona preporučuje. Poverenje može imati važnu ulogu za razmatranje da li su preporuke influensera korisne. Ukoliko influencer na društvenoj mreži poseduje stručnost i veliku količinu poverenja, najverovatnije će se smatrati zanimljivim za saradnju mnogim kompanijama. Kad god potrošači komuniciraju sa influencerima, sa kojima dele slične stavove prema proizvodima i brendovima i iste ili slične lične interese, poverenje se povećava.⁴⁵

Elektronska komunikacija od usta do usta na društvenim mrežama smatra se veoma efikasnim marketinškim alatom.

U poređenju sa tradicionalnom komunikacijom od usta do usta, elektronska komunikacija od usta do usta je manje personalizovana, odvija se među ljudima koji su u slabim vezama i uglavnom je anonimna. Smatra se moćnijim alatom, jer ima značajniji doseg, kredibilitet i dostupan je javnosti. Razvoj i širenje Interneta proširili su mogućnost potrošača da prikupljaju informacije o proizvodima i uslugama, uključujući komentare i kritike drugih potrošača objavljenih na mreži. Internet je, uključujući i elektronsku komunikaciju od usta do usta, omogućio potrošačima da daju svoje savete o potrošnji.⁴⁶

Internet recenzija postaje važno sredstvo marketinške komunikacije jer za mnoge potrošače predstavlja prvi korak u kupovini.⁴⁷ Čak 93% potrošača tvrdi da čitanje recenzija na Internetu znatno utiče na njihovu odluku da li će neki proizvod kupiti ili ne.⁴⁸

Zaključak

Korist društvenih mreža u pokretanju posla i komuniciranju sa tržištem je evidentna, neupitna i višeslojna. Kriza nastala pojavom svetske pandemije je poslova-

⁴⁴ Al-Oufi, S., Kim, H.-N., & Saddik, A. E. (2012). A group trust metric for identifying people of trust in online social networks. *Expert Systems with Applications*, 39(18), 13173-13181.

⁴⁵ Liu, S., Jiang, C., Lin, Z., Ding, Y., Duan, R., & Xu, Z. (2015). Identifying effective influencers based on trust for electronic word-of-mouth marketing: A domain-aware approach. *Information Sciences*, 306, 34-52.

⁴⁶ Hennig, T., Gwinner, K.P., Walsh, G. & Gremler, D.D. (2004). Electronic word-of-mouth via consumer-opinion platforms: what motivates consumers to articulate themselves on the Internet? *J. Interact. Mark.*, 18(1), 38-52.

⁴⁷ Park, C. & Lee, T.M. (2009). "Information direction, website reputation and eWOM effect: A moderating role of product type", *Journal of Business Research*, 62(1), 61-67.

⁴⁸ Tata, S.V., Prashar, S. & Gupta, S. (2019). An examination of the role of review valence and review source in varying consumption contexts on purchase decision, *Journal of Retailing and Consumer Services*. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2019.01.003>

nje preusmerila u digitalno okruženje i pomogla mnogim svetskim korporacijama, ali i lokalnim malim i srednjim preduzećima, kako u svetu tako i u Republici Srbiji, ne samo da opstanu, nego i da podignu svoje poslovanje na viši nivo.

Društvene mreže su moćni marketinški alati koji se danas široko koriste kao sredstvo povezivanja između korisnika i između kompanija i potrošača. Pomažu kompanijama da grade lojalnost brendu umrežavanjem, izgradnjom zajednice i omogućavanjem onlajn diskusija.⁴⁹ Koncept ponašanja potrošača u savremenom društvu se nije mnogo promenio, ali se poboljšao dodavanjem digitalnog okruženja.⁵⁰ Digitalnim okruženjem sada sve više dominiraju potrošačka mišljenja o proizvodima i uslugama, koja utiču i na mišljenja van mreže.⁵¹ Ukoliko preporuke potiču iz izvora kojem se veruje, to može značajno uticati na potrošača da obavi kupovinu.⁵² Najveća razlika u kvalitetu odluka između vanmrežnog i onlajn okruženja može se povezati sa digitalnom tehnologijom. Pristup raznim digitalnim izvorima informacija i brojnim resursima pomažu potrošačima da donesu bolje odluke.⁵³ Pojava i razvoj digitalnih medija omogućila je bržu komunikaciju među ljudima i postaje neophodno sredstvo koje trenutno zadovoljava ljusku potrebu za informacijama.⁵⁴

Društvene mreže, a pre svega Instagram, koji se u poslednjih nekoliko godina izdvojio kao najpopularnija platforma mladih ljudi u Srbiji, ali i u mnogim svetskim zemljama, pored zabave i komunikacije, pre svega vizuelne, nudi i sijaset alata koji efikasno mogu da promovišu proizvode i usluge potrošačima. Mladi preduzetnici imaju šansu da premoste mnoge prepreke i da u kombinaciji dobre volje, kreativnosti i poznavanja funkcija ove platforme pokrenu poslovanje, ali se i pozicioniraju na veoma konkurentnom tržištu. Međutim, utisak je da su potencijali Instagrama nedovoljno eksploatisani u Republici Srbiji.

⁴⁹ McKee, S. (2010). *Creative B2b Branding (No, Really): Building a Creative Brand in a Business World*. USA, Wayne, PA: Good fellow Publishers Limited.

⁵⁰ Close A. (2012). *Online Consumer Behaviour: theory and research in social media, advertising and e-tail*. New York: Routledge, Taylor and Francis Group.

⁵¹ Smith, T. (2009). 'The social media revolution', *International Journal of Market Research*, Vol. 51, No. 4, 559–561.

⁵² Hsu, C.-L., Lin, J. C.-C., & Chiang, H.-S. (2013). The effects of blogger recommendations on customers' online shopping intentions. *Internet Research*, 23(1), 69–88.

⁵³ Punj, G. (2012). 'Consumer decision making on the web: a theoretical analysis and research guidelines', *Psychology and Marketing*, Vol. 29, No. 10, 791–803.

⁵⁴ Ivana Ž. Baltezarević, Radoslav V. Baltezarević, (2019). Prikriveno oglašavanje u novim medijima, *Baština*, sv. 48, 171–179. UDK 659.1 doi: 10.5937/bastina1948171B

Literatura:

- Abidin, C. (2015): Communicative intimacies: Influencers and perceived interconnectedness, *Ada: A Journal of Gender, New Media & Technology*, 8. doi: 10.7264/N3MW2FFG.
- Abidin, C. (2016): Aren't These Just Young, Rich Women Doing Vain Things Online? Influencer Selfies as Subversive Frivolity, *Social Media + Society*, Vol 2, Issue 2, 1-17.
- Al-Oufi, S., Kim, H.-N., & Saddik, A. E. (2012): A group trust metric for identifying people of trust in online social networks. *Expert Systems with Applications*, 39(18), 13173-13181.
- Cheung, C.M.K., Thadani, D.R. (2012): The impact of electronic word-of-mouth communication: A literature analysis and integrative model, *Decision Support Systems*, 54(1), 461-470.
- Cheung, C. M., Xiao, B. S., & Liu, I. L. (2014): Do actions speak louder than voices? The signaling role of social information cues in influencing consumer purchase decisions. 65, 50-58.
- Close A. (2012): *Online Consumer Behaviour: theory and research in social media, advertising and e-tail*. New York: Routledge, Taylor and Francis Group.
- Djafarova, E. & Rushworth, C. (2017): Exploring the credibility of online celebrities' Instagram profiles in influencing the purchase decisions of young female users, *Computers in Human Behaviour*, 68, 1-7.
- Evans, N.J, Joe, .P, Jay, L. & Hyoyeun, J. (2017): Disclosing Instagram Influencer Advertising: The Effects of Disclosure Language on Advertising Recognition, Attitudes, and Behavioral Intent, *Journal of Interactive Advertising*, 17 (2), 138-149. DOI: 10.1080/15252019.2017.1366885
- Farooq, F. & Ja, Z. (2012): The Impact of Social Networking to Influence Marketing through Product Reviews, *International Journal of Information and Communication Technology Research* Volume 2 No. 8, 627-637.
- Gensler, S., Völckner, F., Liu-Thompkins, Y., & Wiertz, C. (2013): Managing Brands in the Social Media Environment. *Journal of Interactive Marketing*, 27(4), 242-256. <https://doi.org/10.1016/j.intmar.2013.09.004>
- Hennig, T., Gwinner, K.P., Walsh, G. & Gremler, D.D. (2004): Electronic word-of-mouth via consumer-opinion platforms: what motivates consumers to articulate themselves on the Internet? *J. Interact. Mark.*, 18(1), 38-52.
- Hsu, C.-L., Lin, J. C.-C., & Chiang, H.-S. (2013): The effects of blogger recommendations on customers' online shopping intentions. *Internet Research*, 23(1), 69-88.
- Hu, Y., Manikonda, L., & Kambhampati, S. (2014): What we instagram: A first analysis of instagram photo content and user types. In *Proceedings of the 8th International Conference on Weblogs and Social Media, ICWSM 2014*

- (pp. 595-598). (Proceedings of the 8th International Conference on Weblogs and Social Media, ICWSM 2014). The AAAI Press.
- Ivana Ž. Baltezarević & Radoslav V. Baltezarević (2019): Prikriveno oglašavanje u novim medijima, *Baština*, sv. 48, 171-179. UDK 659.1 doi: 10.5937/bastina1948171B
 - Ivana Baltezarevic & Radoslav Baltezarevic (2020): Uticaj komunikacije u virtuelnom okruženju na pravnu informatiku (The impact of communication in a virtual environment on legal informatics), *Megatrend Review*. Vol. 17, № 4, 2020: 27-40 DOI: 10.5937/MegRev2004027B
 - Jagongo, A, & Kinyua, C. (2013): The social media and entrepreneurship growth (a new business communication paradigm among SMEs in Nairobi). *International Journal of Humanities and Social Science* (10), 213–227.
 - Keel, A. & Natarajan, R. (2012): Celebrity endorsements and beyond: New avenues for celebrity branding, *Psychology & Marketing*, 29(9), 690-703. doi:10.1002/mar.20555
 - Kotler, P., Kartajaya, H. & Setiawan, I. (2017). *Marketing 4.0-Mudança do tradicional para o digital*. Coimbra: Conjuntura Actual Editora.
 - Langner, S., Hennigs, N. & Wiedmann, K. (2013): Social persuasion: targeting social identities through social influencers, *Journal Of Consumer Marketing*, 30(1), 31-49. <http://dx.doi.org/10.1108/07363761311290821>
 - Lee, A.R.; Suzanne Horsley, J. (2017): The role of social media on positive youth development: An analysis of 4-H Facebook page and 4-H'ers' positive development. *Child. Youth Serv. Rev.*77, 127–138.
 - Liu, S., Jiang, C., Lin, Z., Ding, Y., Duan, R., & Xu, Z. (2015): Identifying effective influencers based on trust for electronic word-of-mouth marketing: A domain-aware approach. *Information Sciences*, 306, 34-52.
 - Marwick, A. (2016): You may know me from YouTube: (Micro-) Celebrity in social media. In Marshall, P.D., & Redmond, S. (Eds.), *A Companion to Celebrity* (333-350). West Sussex, UK: John Wiley & Sons, Inc.
 - McKee, S. (2010): *Creative B2b Branding (No, Really): Building a Creative Brand in a Business World*. USA, Wayne, PA: Good fellow Publishers Limited.
 - Nejad, M. G., Sherrell, D. L., & Babakus, E. (2014, December 7): Influentials and Influence Mechanisms in New Product Diffusion: An Integrative Review. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 22(2), 185-207.
 - Nielsen, M.I.S.W. (2017): Computer-mediated communication and self-awareness—A selective review. *Comput. Hum. Behav.* 76, 554–560.
 - Park, C. & Lee, T.M. (2009): “Information direction, website reputation and eWOM effect: A moderating role of product type”, *Journal of Business Research*, 62(1), 61–67.
 - Punj, G. (2012): ‘Consumer decision making on the web: a theoretical analysis and research guidelines’, *Psychology and Marketing*, Vol. 29, No. 10, 791–803.

- Russell, B.S.; Maksut, J.L.; Lincoln, C.R.; Leland, A.J. (2016): Computer-mediated parenting education: Digitalfamily service provision. *Child. Youth Serv. Rev.*62, 1–8.
- Sapountzi, A., Psannis, K.E. (2018): Social networking data analysis tools & challenges. *Future Gener. Comput. Syst.*, 86, 893–913.
- Silva, T.H. & de Melo, P.O.S.V. & Almeida, J.M. & Salles, J. & Loureiro, A.A.F. (2013, May): A picture of Instagram is worth more than a thousand words: workload characterization and application. *2013 IEEE International Conference on Distributed Computing in Sensor Systems* 123-132 doi:10.1109/DCOSS.2013.59
- Smith, T. (2009): 'The social media revolution', *International Journal of Market Research*, Vol. 51, No. 4, 559–561.
- Tata, S.V., Prashar, S. & Gupta, S. (2019): An examination of the role of review valence and review source in varying consumption contexts on purchase decision, *Journal of Retailing and Consumer Services*. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2019.01.003>
- Uzunoğlu, E., & Kip, S. M. (2014): Brand communication through digital influencers: Leveraging blogger engagement. *International Journal of Information Management*, 34, 592-602.
- Valck, K. d., Hoffman, D., Hennig-Thurau, & Spann, M. (2013): Social Commerce: A Contingency Framework for Assessing Marketing Potential. *Journal of Interactive Marketing*, 27(3), 311-323.
- Zangeneha, S.K., Mohammadkazemib, R. & Rezvanib, M. (2014): Investigating the effect of electronic word of mouth on customer's purchase intention of digital products, *Management Science Letters*, 4(11), 2433–2440.

Elektronska Literatura:

- Bergstrom, T. & Backman, L. (2013): How the utilization of Instagram builds and maintains customer relationships. *Marketing and PR in social media*. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:su:diva-90410> (Pristupljeno 05.04.2021.)
- Bevins, C. (2014, May): Get schooled: A visual social semiotic analysis of target's branding using Instagram. *Masters Theses*. Paper 327. <http://digitalcommons.liberty.edu/masters/327/> (Pristupljeno 05.04.2021.)
- Dennis, D. (2014, April 16): Successfully social: A non-profit's guide to modern social media marketing. *Senior Honor Theses*. Paper 454. <http://digitalcommons.liberty.edu/honors/454/> (Pristupljeno 05.04.2021.)
- Herman, J. (2014, April 28): How to use Instagram to improve your marketing. <http://maximizesocialbusiness.com/use-instagram-improve-marketing-13043/> (Pristupljeno 05.04.2021.)

- Hird, C. (2013, December): Social media marketing: A best practices analysis of selected destination magazines. <http://digitalcommons.calpoly.edu/rptasp/54/> (Pristupljeno 05.04.2021.)
- Instagram for Business. (2016): https://business.instagram.com/?locale=en_GB (Pristupljeno 04.04.2021.)
- Jadhav, N.P. & Kamble, R.S. & Patil, M.B. (n.d.). Social media marketing: the next generation of business trends. *IOSR Journal of Computer Engineering (IOSR-JCE)*, 45-49. <http://www.iosrjournals.org/iosr-jce/papers/sicete-volume2/21.pdf> (Pristupljeno 05.04.2021.)
- Linaschke, J. (2011): *Getting the most from Instagram*. <http://books.google.com.my/books?hl=en&lr=&id=zI3Km4v6kqQC&oi=fnd&pg=PT2&dq=instagram&ots=pWGgqHoZ1o&sig=kZ4T9ChEs1OhU849dD1abNu3etY#v=onepage&q=instagram&f=false> (Pristupljeno 05.04.2021.)
- Maravic, A. (2013, June 12): Through the photo-chromic lens of the beholder: The development of the simple holiday photography to a marketing product. http://www.modul.ac.at/uploads/files/Theses/Bachelor/Thesis-2013-Bachelor_Thesis__Maravic.pdf (Pristupljeno 05.04.2021.)
- N1info (2020): Mali preduzetnici posao prebacili na mreže, plaše ih izazovi posle pandemije. <https://rs.n1info.com/biznis/a587397-mali-preduzetnici-posao-prebacili-na-mreze-plase-ih-izazovi-posle-pandemije/> (Pristupljeno 04.04.2021.)
- Statista (2021): Instagram users in Serbia from September 2018 to February 2021. <https://www.statista.com/statistics/1024779/instagram-users-serbia/> (Pristupljeno 04.04.2021.)
- Talas (2021): Kako Instagram pomaže malim preduzetnicima? <https://talas.rs/2020/02/13/kako-instagram-pomaze-malim-preduzetnicima/> (Pristupljeno 04.04.2021.)

THE ROLE OF THE INSTAGRAM SOCIAL NETWORK IN YOUTH BUSINESS

Summary: *A good business idea very often remains unrealized due to financial, institutional or legislative barriers faced by the young people in developing countries, such as the Republic of Serbia. Unfortunately, the crisis created by the proclamation of the pandemic, which the world is facing, deepened the problems and further hampered the entrepreneurial energy of young business people. On the other hand, the difficult functioning and business in a crisis situation, pointed to new potentials of digital technologies and opened a window into the world of business with the help of social networking platform tools, primarily Instagram, which are more efficient but also significantly cheaper than traditional marketing methods. In the digital environment, with the help of visual communication, electronic word of mouth and adequate selection of credible influencers on social networks, companies are able to communicate directly and indirectly with the target market and influence their attitudes towards brands and their purchasing decisions.*

Keywords: *Instagram, Social Media, Eletronic word of mouth, Social media influencers, Pandemic*

EKSTERNI I INTERNI MAKROEKONOMSKI ŠOKOVI U SLUČAJU MALIH EKONOMIJA SA VALUTNIM ODBOROM***

Sažetak: *Eksterni i interni ekonomski šokovi mogu ugroziti makroekonomsku stabilnost male privrede. U režimu valutnog odbora ne postoji uloga Centralne banke kao stabilizatora makroekonomije u slučaju eventualnog spoljnog ili unutrašnjeg šoka. U ovom radu istraživanje je zasnovano na analizi osam zemalja sa malim ekonomijama sa valutnim odborima ili diskrecionim monetarnom politikom. Analiziran je uticaj i veze između promjena u EURIBOR-u, kamatnih stopa, inflacije merene deflatorom BDP-a, ponude novca i BDP-a u periodu 1997-2015. U radu se dokazuje da su u zemljama sa valutnim odborom, čiji režimi imaju harmonizovan odnos sa Evropskom centralnom bankom i EURIBOR-om, šokovi kamatnih stopa manje izraženi. Analiza veza između EURIBOR-a, kamatnih stopa, novčane mase, inflacije i BDP-a nije statistički značajna u zemljama „eksperimenta”. U kontrolnom uzorku zemalja sa varijabilnim deviznim kursom, situacija je heterogena za pojedine zemlje, ali je utvrđena statistička značajnost u odnosu na EURIBOR i inflaciju. Zaključujemo da EURIBOR može biti jedan od generatora egzogenih šokova. U slučaju Bosne i Hercegovine (BiH), postoje mnogo značajniji mehanizmi interne transmisije koji dovode do makroekonomskih neravnoteža. Rastu depozita prethodio je rast kredita i novčane mase. To je dovelo do pada kamatnih stopa na koje Centralna banka BiH, (CBBiH) zbog valutnog odbora, nije mogla uticati. Međutim, pad kamatnih stopa nije davao očekivane rezultate. BDP je smanjen, inflacija se smanjuje, dok je u isto vrijeme visoka stopa nezaposlenosti ostala nepromenjena. Nominalni kurs domaće valute utvrđen je zakonom, ali je došlo do apresijacije realnog deviznog kursa, koji je uticao na povećanje spoljnotrgovinskog disbalansa. Rezultat valutnog odbora je stabilnost cijena, stabilnost nominalnog deviznog kursa i rast novčane mase. Negativni rezultati su: apresijacija realnog deviznog kursa, brži rast uvoza i održavanje veoma visoke stope nezaposlenosti. Makroekonomska kretanja u privredi BiH nemaju uvijek pravi kurs koji se može očekivati u zrelih ekonomijama. Dostignuća i mogućnost primjene standardnih makroekonomskih politika su veoma ograničeni.*

Ključne riječi: *Eksterni šokovi, valutni odbor, kamatne stope, EURIBOR, monetarna politika*

* Fakultet za poslovne studije, Megatrend Univerzitet, Beograd, Srbija;
jelena.vitomir1@gmail.com

** Ministarstvo trgovine i turizma, Vlada Republike srpske, Banja Luka, Republika Srpska;
djordjebn@gmail.com

*** Rad je rezultat projekta FPSBPS Budućnost poslovanja u Srbiji, koji je pokrenuo Fakultet za poslovne studije u saradnji sa Pravnim fakultetom

1. Uvod

Mnoge ekonomije u svijetu, a posebno male ili one u razvoju, se često suočavaju sa problemom makroekonomske neravnoteže. Eksterni ekonomski šokovi mogu ugroziti makroekonomsku stabilnost male privrede. U režimu valutnog odbora ne postoji uloga Centralne banke kao stabilizatora makroekonomije u slučaju eventualnog spoljnog šoka. Naše istraživanje zasnovano je na analizi osam zemalja sa malim ekonomijama sa valutnim odborima ili diskrecionim monetarnom politikom. Analiziramo uticaj i veze između promjena u EURIBOR-u, kamatnih stopa, inflacije merene deflatorom BDP-a, ponude novca i BDP-a u periodu 1997-2015.

U radu dokazujemo da su u zemljama sa valutnim odborom čiji režimi imaju harmonizovan odnos sa Evropskom centralnom bankom i EURIBOR-om, šokovi kamatnih stopa manje izraženi. Cilj ovog rada je bio da se ispituju izvor, oblik, dominacija ekonomskih šokova i osjetljivost malih ekonomija na makroekonomske šokove sa posebnim osvrtom na zemlje čiji monetarni sistemi funkcionišu u režimu valutnog odbora. Rad je prezentovan kroz šest dijelova. U prvom dijelu rada se bavimo određenim teorijskim postavkama i empirijskim istraživanjima koja se odnose na temu. U drugom djelu su objašnjeni kriteriji za izbor uzroka posmatranih zemalja. U trećem dijelu su identifikovani mogući eksterni monetarni šokovi. U četvrtom dijelu radasu predstavljeni VAR model i korišćene varijable za objašnjenje dinamičkih odgovora. U petom dijelu su analizirani dinamički odgovori na osnovu primjene VAR modela i *Generalized Impuls Response Functions*. U poslednjem dijelu rada su analizirani interni ekonomski šokovi u BiH.

2. Teorijski i istraživački pristupi problemu

Male ekonomije a posebno one na nižim nivoima dohotka se često suočavaju sa problemom makroekonomske neravnoteže. Neki od glavnih uzroka manifestuju se kroz narušavanje stabilnosti cijena, povećanje nezaposlenosti iznad prirodnog nivoa, deficit tekućeg računa platnog bilansa i usporavanje privrednog rasta. Narušavanje stabilnosti ovih elemenata znači istovremeno i narušavanje ključnih ciljeva ekonomske i monetarne politike. Izvori narušavanja stabilnosti ovih elemenata mogu biti ekonomski šokovi koji se generišu u različitim oblicima, kao šok na strani ponude ili šok na strani tražnje. Šok na strani ponude ili tražnje može da bude bilo šta što uzrokuje povećanje ili smanjenje ponude ili tražnje za robama i uslugama.

To vodi naglom i neočekivanom pomjeranju krive agregatne ponude ili tražnje ulevo ili udesno¹. Naglo povećanje ponude ili tražnje posmatrano kroz ekonom-

¹ Burda M. C. & Wyplosz C. (2004). Makroekonomija. Evropski udžbenik, 3. izd. Beograd: Centar za liberarno-demokratske studije.

ske šokove je interne ili eksterne prirode i prije svega je empirijsko a ne teorijsko pitanje. Zbog prethodno navedenog, u malim ekonomijama, odnosno u zemljama u razvoju, stabilizaciona politika u postizanju makroekonomske ravnoteže suočava se sa najmanje tri pitanja: Koji su izvori i oblici ekonomskih šokova? Koliko su dominantni ekonomski šokovi? Koliko je ekonomija osjetljiva na te šokove? Po pitanju makroekonomske ravnoteže i ekonomskih šokova, uticaj monetarne politike je jedno od najproučenijih empirijskih pitanja u makroekonomskoj teoriji i datira još od šezdestih godina. Prvi dokazi na ovu temu su pruženi 1963. godine u obliku istorijskih studija slučajeva i analiza istorijskih podataka². Tokom sedamdesetih i osamdesetih godina šokovi monetarne politike vezuju se zaponudu novca³. U ovom radu je dokazano da fluktuacije u količini novca mogu objasniti dobar dio ekonomskih šokova. Litterman i Weiss su otkrili da je uključivanje kamatnih stopa značajno sa aspekta šokova koji djeluju na novčanu masu i kapital, te da je monetarna politika izuzetno važna za ublažavanje ekonomskih fluktuacija⁴. Mishkin opisuje pomeranje krive agregatne tražnje usled promena u novčanoj masi, javnoj potrošnji ili porezima, neto izvozu, privatnoj potrošnji i promjeni cijena⁵. Sa druge strane pomjeranje krive agregatne ponude dolazi usled promena u ponudi novca, pokušaju radnika da povećaju svoje zarade ili usled šoka ponude koji utiče na proizvodnju i cijene.. Campbell, Evans, Fisher i Justiniano u svom radu govore o reakciji makroekonomskih varijabli i finansijskih varijabli na različite šokove i kako ti šokovi u dugom roku utiču na bruto domaći proizvod⁶. Kao jedan od tih šokova ističu i monetarne šokove koji se javljaju na strani agregatne tražnje i agregatne ponude. Minea & Rault su analizirali reakciju monetarnih varijabli i realnih varijabli u Bugarskoj kroz kamatnu stopu, monetarne agregate M1, M2 i M3, potrošački indeks cijena i realne ekonomske efekte na bruto domaći proizvod.⁷ Autori sugerišu da postoje interni šokovi na kamatnu stopu u Bugarskoj koje izaziva Evropska Centralna banka preko svoje kamatne stope i eksterni šokovi koje izaziva kamatna stopa Federalnih rezervi SAD-a. Pri ovim analizama autori ukazuju na činjenicu da je Bugarska zahvaljujući režimu valutnog odbora manje osjetljiva na šokove od strane Evropske Centralne banke nego druge zemlje regiona čiji su monetarni sistemi autonomni i funkcionišu u fleksibilnom deviznom kursu. Nedavni rad Gertler & Karadi kombinuju HFI

² Friedman, M., and A.J. Schwartz (1963), *A Monetary History of the United States: 1867-1960* (Princeton University Press, Princeton, NJ).

³ Sims, C.A. (1980), "Macroeconomics and reality", *Econometrica* 48(1): 1-48

⁴ Litterman, R. and L. Weiss, (1985), *Money, Real Interest Rates, and Output: A Reinterpretation of Postwar U.S. Data*. *Econometrica*, January 1985, v. 53, iss. 1, pp. 129-56.

⁵ Frederic S. M. (2006). *Monetarna ekonomija, bankarstvo i finansijska tržišta*. 7. izd. Beograd: Data Status.

⁶ Jeffrey R. Campbell, Charles Evans, Jonas D. M. Fisher, Alejandro Justiniano (2012), *Macroeconomic Effects of Federal Reserve Forward Guidance | 2012 | No. 2012-03 | October*.

⁷ Minea A. & Rault C. (2011). *Currency Board*. *Economic Modelling*. 28, pp. 2271 – 2281.

metode sa proksi SVAR metodom za istraživanje uticaja šoka monetarne politike preko kamatnih stopa na makroekonomske varijable⁸.

3. Izbor uzorka posmatranih zemalja

Polazna tačka našeg istraživanja čini definisanje uzorka zemalja i pregled njihove makroekonomske pozicije. U skorijoj monetarnoj istoriji, zemlje koje su funkcionisale u režimu valutnog odbora su Argenitna 1991-2002, Bosna i Hercegovina 1997-, Bugarska od 1997-, Estonija od 1992-2011. i Litvanija od 1994-2015. Posmatrajući periode početka i završetka funkcionisanja valutnog odbora u tim zemljama mi smo se opredijelili da u uzorak zemalja eksperimenta izaberemo Bosnu i Hercegovinu, Bugarsku, Estoniju i Litvaniju. Razlozi izbora ovih zemalja su manje ili više iste prirode. Prije svega reč je o zemljama koje su pripadale istočnom bloku, sa sličnom pozadinom funkcionisanja ekonomije i institucija. Osnovni razlog uvođenja valutnog odbora 1997. u Bosni i Hercegovini je postizanje unutarpolitičkog konsenzusa oko jedinstvenog finansijskog sistema i stvaranje povjerenja u isti, stvaranje povjerenja u novu valutu poslije građanskog rata, koji je doveo do privrednog kraha i velikog gubitka devizne štednje građana. U Bugarskoj je valutni odbor uveden 1997. godine. Prethodila mu je jaka ekonomska kriza i kraj finansijskog sistema koji je bio praćen inflacijom preko 1000%, kao i zloupotrebe od strane Narodne banke Bugarske. U Estoniji je valutni odbor uveden 1992, a u Litvaniji 1994. Te zemlje su se zbog izlaska iz Sovjetskog Saveza suočile sa ekonomskom krizom koja je bila praćena sistemskim rizikom i visokom inflacijom, nedostatkom stručnosti po pitanju vođenja monetarne politike i uvođenja nove valute. Dodatni razlog je bio, što su ove zemlje gravitirale ili još gravitiraju Evropskom monetarnom sistemu i Evropskoj uniji uopšte. Sa druge strane, u uzorku su uključene zemlje kontrolnog uzorkačiji monetarni sistemi funkcionišu autonomno, dakle vode diskrecionu monetarnu politiku a imaju isti cilj u pogledu uključanja u Evropsku uniju. Zemlje kontrole čine Srbija, Hrvatska, Sjeverna Makedonija i Crna Gora. Cilj uključivanja zemalja kontrolnog uzorka je da se komparativnom metodom utvrdi razlika apsorcije i jačine egzenog šoka kao i ostale razlike.

4. Identifikacija mogućih egzogenih monetarnih šokova

Arhitektura posmatranih monetarnih sistema koji funkcionišu u režimu valutnog odbora bazira se na fiksnom deviznom kursu prema evru. Samim tim, domaće kamatne stope i monetarni agregati ne predstavljaju instrumente monetarne politike, a to direktno znači da izučavanje egzogenih promjena na kamatne stope i

⁸ Gertler, M., and P. Karadi (2009): "A Model of Unconventional Monetary Policy," Unpublished Manuscript.

monetarne agregate ima ograničeno tumačenje. Kako su devizni kursevi valuta zemalja fiksni u odnosu na evro to znači da promjene kamatne stope od strane Evropske centralne banke treba značajno da utiču na domaće kamatne stope i ostale makroekonomske varijable. Zbog toga je EURIBOR stavljen u fokus kao egzogena varijabla čija promjena u vremenu može da dovede do pojave određenih monetarnih ili makroekonomskih šokova koji mogu prouzrokovati neravnoteže. U nastavku ovog rada su predstavljeni grafici u okviru slike 1. Koji nam pokazuju kretanje EURIBOR-a, kamatne stope na pozajmljena sredstva, inflacije merene deflatorom bruto domaćeg proizvoda (BDP), novčane mase (M1) i bruto domaćeg proizvoda (BDP), za sve zemlje u periodu 1997-2015. Cilj analize kretanja ovih varijabli je da se prepozna veza i međuzavisnost uticaja EURIBOR-a na pomenute varijable. Ako veza postoji, pitanje je da li je EURIBOR u posmatranom periodu mogao biti generator egzogenih ekonomskih šokova. Na lijevoj strani grafika za sve zemlje panela, su predstavljene finansijske vrijednosti bruto domaćeg proizvoda i novčane mase, a na desnoj strani su prikazane procentualne vrijednosti inflacije mjerene BDP deflatorom, EURIBOR i nominalne kamatne stope. Vrednosti su merene na godišnjem nivou, izvor podatka je preuzet sa sajta Međunarodnog monetarnog fonda⁹.

Posmatrajući grafike, može se vidjeti je da EURIBOR ima konstantan trend koji prate domaće kamatne stope sa većim ili manjim kamatnim diferencijalom i inflacijom merenom BDP deflatorom. Kamatni diferencijal i inflacija kao monetarni fenomen imaju transimisiono dejstvo vezano za cene, zaposlenost, ravnotežu platnog bilansa i devizni kurs. Zato se otvara pitanje šta pobuđuju kamatni diferencijal i promene cena. Tačnije, da li EURIBOR može biti generator egzogenih ekonomskih šokova koji objašnjava varijabilitet domaće kamatne stope, stope inflacije, novčane mase i bruto domaćeg proizvoda.

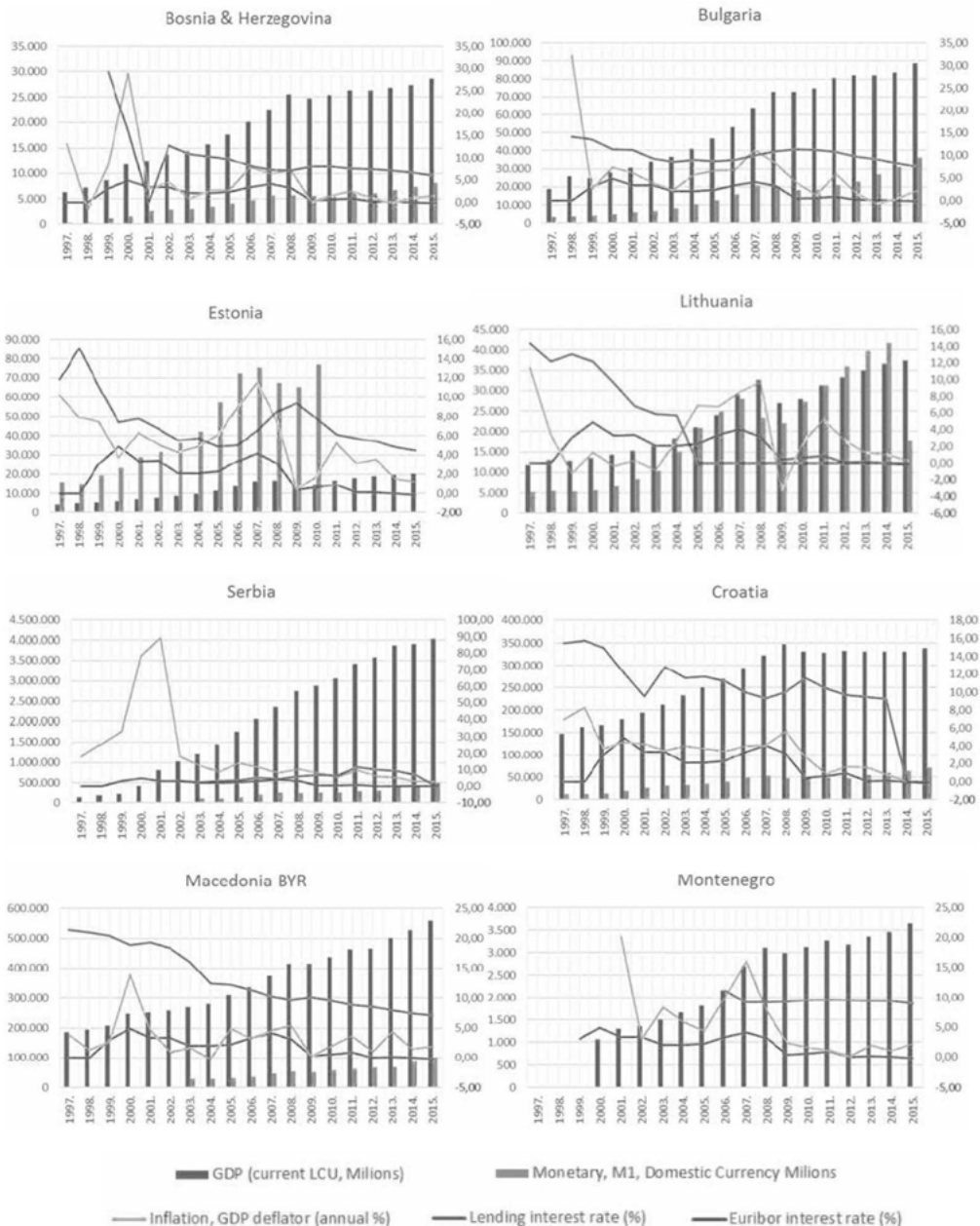
5. VAR model i korišćene varijable

Za razliku od prethodne analize u narednom posmatranju je redukovan broj zemalja. Razlog je nedostatak podataka kod nekih zemalja definisanog panela. Bosna i Hercegovina i Bugarska su postavljene kao zemlje eksperimenta u kojim je i dalje prisutan režim valutnog odbora. Srbija i Hrvatska su postavljene kao zemlje kontrolnog uzorkasa autonomnim monetarnim sistemom. U ovom empirijskom istraživanju smo pokušali sagledati kako makroekonomske i finansijske varijable reaguju i odgovaraju na ekonomske šokove. To smo učinili korišćenjem softvera *EViews-10*. Upotrebljen je vektorski autoregresioni model - VAR. Ovaj metod za identifikaciju i procjenu ekonomskih šokova je takođe korišćen u studiji koju je realizovao Sims¹⁰.

⁹ <http://data.imf.org/?sk=388DFA60-1D26-4ADE-B505-A05A558D9A42&slId=1479329328660>

¹⁰ Sims, C.A. (1980), "Macroeconomics and reality", *Econometrica* 48(1): 1-48.

Slika 1: Kretanje EURIBOR-a, bruto domaćeg proizvoda, novčane mase M1, inflacije merene preko GDP deflatora i nominalne kamatne stope

Izvor: Međunarodni monetarni fond

Sve varijable koje su praćene u ovom radu: EURIBOR, kamratne stope na pozajmljena sredstva (LIR), inflacija merena indeksom potrošačkih cijena (CPI) i ponude novca posmatrane kroz monetarni agregat M1, su endogenog karaktera.

Polazeći od ovog stava ispunjeni su osnovni uslovi za upotrebu vektorskog autoregresionog modela. Sve varijable su posmatrane u periodu od m1:1997 do m12:2015. što uključuje ukupno 216 opservacija na mjesečnom nivou.

Kamatna stopa na pozajmljena sredstva je stopa komercijalnih banaka koja obično zadovoljava kratkoročne i srednjoročne potrebe finansiranja privatnog sektora. Ova stopa se obično diferencira u skladu sa kreditnom sposobnošću zajmoprimaca i ciljevima finansiranja. Uslovi vezani za ove stope se razlikuju po zemljama.

Inflacija merena indeksom potrošačkih cijena (CPI) odražava godišnju procentualnu promjenu troškova potrošačke korpe prosječnog potrošača.¹¹ Ova varijabla mijenja inflaciju merenu BDP deflatorom zbog ograničenja vremenskih serija.

Ponuda novca je ukupna količina novca u opticaju u zemlji ili grupi zemalja u monetarnoj uniji. Ovdje je posmatrana kroz monetarni agregat M1 koji se sastoji iz gotovine i depozita po viđenju. Izvor koji pokriva upotrebu varijabli u vremenskim serijama je Međunarodni monetarni fond pristup makroekonomskim i finansijskim podacima.

5.1. Objašnjenja dinamičkih odgovora na osnovu primjene VAR modela i Generalized Impuls Response Funcions

VAR model startuje u redukovanoj formi gdje je svaka zavisna varijabla regresirana sa sopstvenim kašnjenjem i kašnjenjem drugih varijabli. U vektorskom zapisu osnovna forma vektorskog autoregresionog modela se postavlja kao:

$$X_{it} = c_i + A_1 X_{it-1} + A_2 X_{it-2} + \dots + A_n X_{it-n} + \epsilon_{it}$$

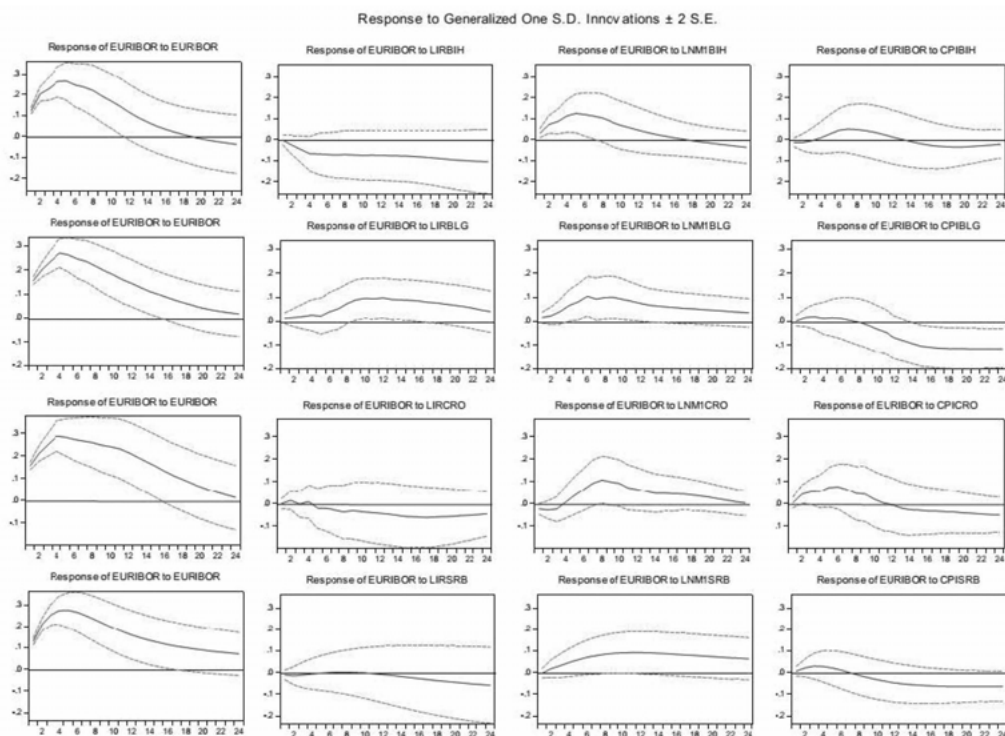
Gdje X_t predstavlja $n \times 1$ vektore endogenih varijabli EURIBOR, LIR, CPI, logaritam M1 za zemlju i , t su mjesečne opservacije za period od m1: 1997 do m12: 2015, c je konstanta, A_n je $n \times n$ matrica koeficijenata, ϵ_t je redukovana forma uslovnih grešaka sa nultom vrijednošću i kovarijansnom matricom Σ .

Naši rezultati su bazirani na *Generalized Impuls Response Funcions* (GIRFs) kojom je izmerena veličina akumuliranog uticaja šoka na posmatrane varijable od jedne standardne devijacije, trajanje apsorpcije šoka i potvrđenost pojedinog šoka na varijable. Prije primjene GIRFs izabran je optimalan broj legova za svaku zemlju u referentnom VARu. Upotrebom LR testa i četiri informaciona kriterijuma izabran je optimalan broj legova za svaku zemlju posebno, (prilog No 1).

¹¹ Laspeyres, E.: Die Berechnung einer mittleren Waarenpreissteigerung. Jahrb. Natl. Stat. 16, 296–314 (1871).

U procjeni optimalnog broja legova primenjen je AIC informacijski kriterijum¹². U sledećem koraku je testirana stacionarnost modela pomoću Unit Root Tests¹³ i jasno je potvrđena stacionarnost modela¹⁴. Nakon ovih testova dodatno su izvršena testiranja serijske korelacije reziduala primjenom LM testova za svaku zemlju panela. Rezultati dati u prilogu 2. potvrđuju da se VAR dobro ponaša i ne podliježe nedostacima, jer su sve nulte hipoteze u vezi sa rezidualima potvrđene. Na slici 2. su prikazani *Generalized Impuls Response* odgovori varijabli na šok EURIBORa za referentni VAR.

Slika 2. *Generalized Impuls Response*

Izvor: Kalkulacije i obrada autora

¹² Akaike, H. (1973), "Information theory and an extension of the maximum likelihood principle", in Petrov, B. N.; Csáki, F., 2nd International Symposium on Information Theory, Tsahkadsor, Armenia, USSR, September 2-8, 1971, Budapest: Akadémiai Kiadó, pp. 267-281.

¹³ Serena Ng and Pierre Perron (2001), Lag Length Selection and the Construction of Unit Root Tests with Good Size and Power Reviewed work(s): Source: Econometrica, Vol. 69, No. 6 (Nov., 2001), pp. 1519-1554 Published by: The Econometric Society.

¹⁴ H. Lütkepohl (1991), Introduction to multiple time series analysis., Springer-Verlag. Berlin And New York., ISBN 0-387-53194-7.

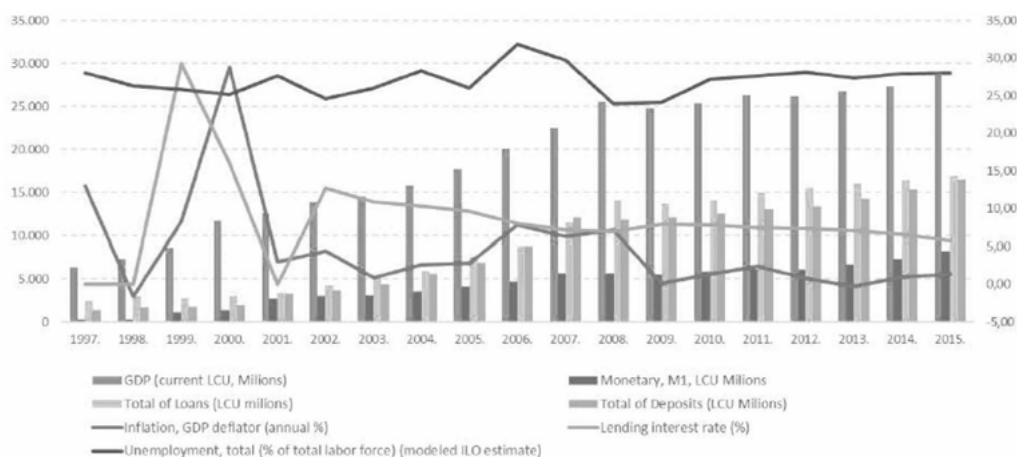
Dakle, svaki grafik prikazuje veličinu, trajanje i potvrđenost uticaja pojedinog šoka EURIBORA od jedne standardne devijacije na varijable zemalja novog panela kroz dvadestčetiri perioda (mjeseca). Plava linija u sredini pokazuje *impuls response za svaku varijablu u VARu*. Impuls od jedne standardne devijacije EURIBORA u Bosni i Hercegovini izaziva negativan odgovor domaće kamatne stope na pozajmljena sredstva. Veličina, trajanje i potvrđenost šoka nisu sinhronizovani. Kamatna stopa poslije petog perioda usporava svoje opadanje u odnosu na EURIBOR i zadržava vrijednost tokom skoro cijelog posmatranog perioda. Odgovor preostalih varijabli novčane mase i inflacije na šok EURIBORA je potvrđen veličinom i trajanjem. Razlog ovakve reakcije ogleda se u ortodoksnom valutnom odboru u Bosni i Hercegovini gde je novčana masa u potpunosti endogeno formirana pa samim tim i reakcije ostalih varijabli nemaju prostora da pokažu ekstremne vrijednosti na kretanje EURIBORA. U Bugarskoj impuls od jedne standardne devijacije EURIBORA dovodi do skromnog povećanja kamatne stope koja prati EURIBOR sa malim zaostatkom od šest perioda. Novčana masa ima pozitivan odgovor i prati kretanje EURIBORA. Inflacija pokazuje veću ali ne i ekstremnu osjetljivost na promjene EURIBORA što potvrđuje činjenicu da je Bugarska bolje integrisana sa Evropskim monetarnim sistemom u smislu veličine, značaja i dinamike odgovora na šokove EURIBORA. U slučaju Hrvatske, kao i kod Bosne i Hercegovine kamatna stopa na pozajmljena sredstva nema pozitivnu potvrdu na impuls EURIBORA. Kamatna stopa na pozajmljena sredstva u slučaju šoka EURIBORA ima male konstantne negativne vrijednosti. Novčana masa i inflacija potvrđuju reakciju na impuls, s tim da je trajanje odgovora u slučaju inflacije kraće. U Srbiji impuls EURIBORA nema potvrđen odgovor od strane kamatne stope na pozajmljena sredstva. Ovakav status proizlazi iz činjenice da monetarne vlasti u Srbiji targetiraju referentnu kamatnu stopu. Novčana masa u ovom slučaju takođe nema potvrđen odgovor na šok EURIBORA. Praktično, vidi se da sa padom domaće kamatne stope ponuda novca raste. Inflacija pozitivno reaguje blagom reakcijom na šok EURIBORA.

6. Interni ekonomski šokovi u Bosni i Hercegovini

Generalized impuls response funkcija u posmatranom uzorku i periodu pokazuje da u zemljama sa valutnim odborom šok EURIBORA deluje različito na kamatnu stopu. U Bugarskoj je kamatna stopa pratila kretanje EURIBORA sa manjim kašnjenjem i odstupanjem. To govori o dobroj povezanosti Narodne banke Bugarske sa Evropskim monetarnim sistemom. U Bosni i Hercegovini, pod istim uslovima, taj šok nema karakter kao u Bugarskoj. Time se može se reći da nije potvrđen. Ovakav nalaz može da predstavlja svetliju stranu valutnog odbora u Bosni i Hercegovini.

Na pitanje da li je moguće pronaći interne izvore koji generišu određene ekonomske šokove, empirijska analiza kretanja monetarnih i makroekonomskih agregata BiH u periodu 1997-2015. upućuje na dva zaključka. Naime, u periodu 1997-2008. evidentan je sljedeći transmissioni mehanizam: rast depozita u navedenom periodu prethodio je rastu kredita, što je dalje vodilo rastu novčane mase M1 kao ključnom segmentu ukupne ponude novca. Nekontrolisani rast kredita i novčane mase doveo je do nesavršenosti tržišta kredita, a konačan efekat se ogledao u finansijskoj krizi i Minskijevom momentu¹⁵. Vrijednosti ovih varijabli su prikazane na lijevoj strani grafika 1.

Grafik 1. Kretanje makroekonomskih i monetarnih varijabli u Bosni i Hercegovini u periodu 1997-2015.

Izvor: Kalkulacije i obrada autora

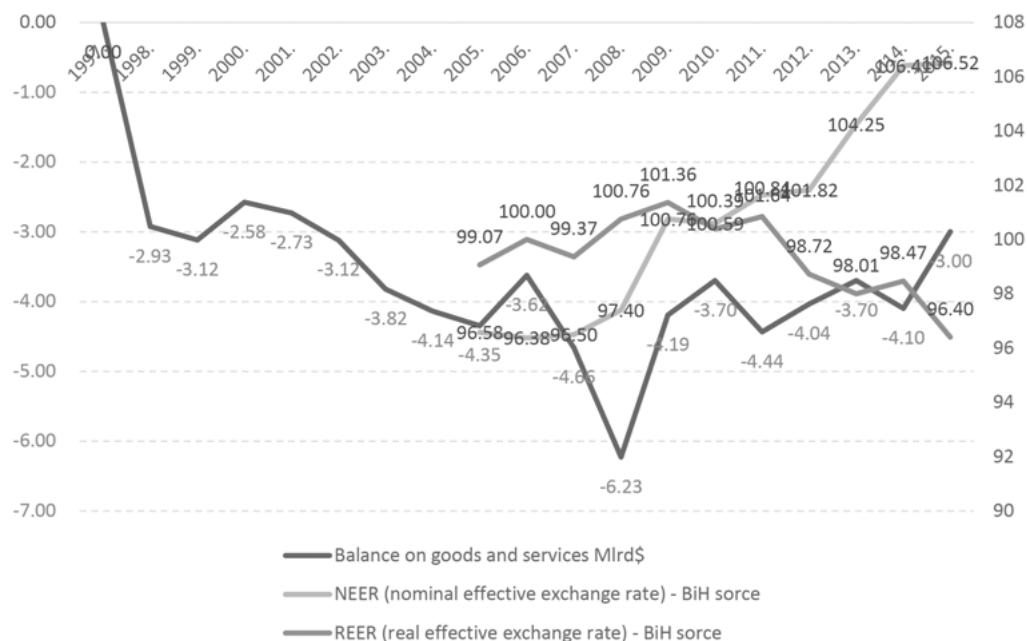
Rast ponude novca je vodio smanjenju kamatne stope na pozajmljiva sredstva. Treba istaći činjenicu da je kamata na pozajmljena sredstva u periodu 1997-2000. godine bila izuzetno visoka zbog niskog iznosa depozita i novčane mase. Možemo reći da je kriva agregatne ponude novca bila lijevo od ravnotežnog nivoa. Time je evidentno bio prisutan šok na strani ponude novca koji je praćen visokom kamatnom stopom. Vrednost je prikazana u procentima na desnoj strani grafika 1. CBBIH nije mogla da utiče na ovu kamatnu stopu zbog režima valutnog odbora, te kao što se vidi u grafiku tek poslije četiri godine, odnosno 2002. kamata se stabilizuje.

U periodu poslije 2008, tačnije kada je nastupila svetska ekonomska kriza, u BiH je prekinut trend rasta BDP-a što govori o postojanju određene neravnoteže. Pad BDP-a, odnosno smanjenje agregatne potrošnje stvorilo je šok na strani

¹⁵ Plakalović N. (2010). Šta nam poručuje Hajman Minski. Zbornik radova. Istočno Sarajevo: Ekonomski Fakultet – Univerzitet u Istočnom Sarajevu.

agregatne tražnje koja je rezultirala smanjenjem inflacije i visokom stopom nezaposlenosti u iznosu oko 29%, desna strana grafika 1. Polazeći od internih i eksternih šokova potrebno je napomenuti i uključiti još jednu varijablu preko koje može da se prenese eventualna distorzija na ekonomiju, a to je bilans roba i usluga u platnom bilansu. Posmatrajući bilans roba i usluga u platnom bilansu-BiH u periodu 2008-2015. vidi se da je najveći deficitiznosio 6,23 milijardi američkih dolara, (grafik No 2.), što znači da su cijene roba i usluga iz inostranstva bile niže. To defakto vodi apresijaciji valute.

Grafik 2. Platni bilans Bosne i Hercegovine, realni i nominalni devizni kurs.

Izvor: Obrada autora

Deficit bilansa roba i usluga znači da su cijene roba i usluga iz inostranstva niže nego domicilne cijene. To znači da je apresirao nominalni devizni kurs 106,52, i ostao je na zakonom propisanom nivou 1EUR=1,95583 KM. Pojavu ekonomskog šoka na strani agregatne tražnje u BiH u periodu 2008-2015., možemo pripisati apresijaciji nominalnog deviznog kursa. U krajnjem, valutni odbor ograničava monetarne vlasti da pravovremeno djeluju u pravcu formiranja makroekonomske ravnoteže usled određenih poremećaja u privredi. Rigidan sistem valutnog odbora kao rezultat je imao stabilnost cijena, stabilnost nominalnog deviznog kursa, rast ponude novca, povećanje uvoza, apresijaciju realnog deviznog kursa i visoku stopu nezaposlenosti.

U ovakvim situacijama centralna banka je primorana da interveniše na deviznom tržištu odnosno da otkupljuje ekscesnu ponudu domaće valute upotrebom deviznih rezervi. Upotreba deviznih rezervi u ovom slučaju vodi smanjenju novčane mase u ekonomiji. Ovim pitanjem su se šezdesetih godina bavili Robert Mundell u svom radu je došao do zaključka da monetarna politika u režimu fiksnog deviznog kursa pri visokom stepenu mobilnosti kapitala postaje potpuno neefikasna za pokretanje ekonomije u pravcu rasta potencijalnog dohotka. Praktično izneti stavovi važe podjednako i za režim valutnog odbora¹⁶. Osim iznetog važno je istaći da strukturalno upravljanje treba da uvaži i stavove koji su izneti od strane brojnih autora^{17,18,19} u vezi uticaja upravljačkih funkcija na ekonomiju privrede u celini.

Zaključak

U radu dokazujemo da su u zemljama sa valutnim odborom, čiji režimi imaju harmonizovan odnos sa Evropskom centralnom bankom i EURIBOR-om, šokovi kamatnih stopa manje izraženi. Analiza veza između EURIBOR-a, kamatnih stopa, novčane mase, inflacije i BDP-a nije statistički značajna u zemljama „eksperimenta”. U kontrolnom uzorku zemalja sa varijabilnim deviznim kursom, situacija je heterogena za pojedine zemlje, ali je utvrđena statistička značajnost u odnosu na EURIBOR i inflaciju.

Kretanje EURIBOR-a u posmatranom periodu, nije dovelo do kreiranja egzogenih ekonomskih šokova u zemljama u kojima je prisutan sistem valutnog odbora. Nametnulo nam se pitanje da li je moguće pronaći interne izvore koji generišu određene ekonomske šokove. Razloga za ovu sumnju definitivno ima. Utvrdili smo da je kod svih zemalja panela u periodu 2008- 2015. godine primjetan pad BDP ili varijacija na niže. Postavili smo pitanje: šta je uzrok ako nije EURIBOR. Svetska ekonomska kriza se pojavila 2008. godine. Ona je očigledno dovela do određenih makroekonomskih neravnoteža u periodu 2008-2015. U tom periodu, FED i Evropska centralna banka su odstupile od svoje standardne monetarne politike i spustile su kamatne stope na najniži nivo u istoriji svog postojanja, manje od 1%. Međutim, uprkos tako niskim stopama, nije došlo do povećanja bruto domaćeg proizvoda u zemljama panela. Na osnovu istraživanja smo zaključili da EURIBOR može biti jedan od generatora egzogenih šokova.

¹⁶ Mundell R. A. (1968). *Capital Mobility and Stabilization Policy Under Fixed and Flexible Exchange Rates*. New York: Macmillan, pp. 250-271.

¹⁷ Liakopoulou, I. (2020): *Crowdfunding platforms in us and eu: empirical analysis of social capital*, Megatrend revija - Megatrend review, Vol. 17, No 2, 2020: 31-44.

¹⁸ Lončar, M. (2020): *Značaj koncepta „azijskih vrednosti” za savremene političke sisteme istočne i jugoistočne Azije*, Megatrend revija - Megatrend review, Vol. 17, No 2, 2020: 65-78.

¹⁹ Živanović, V. (2020): *The impact of changes in the base and precious metals prices on credit risk factors*, Megatrend revija - Megatrend review, Vol. 17, No 2, 2020: 45-64.

Šok rasta ponude novca u BIH je vodio smanjenju kamatne stope na pozajmljena sredstva. U slučaju Bosne i Hercegovine postoje mnogo značajniji mehanizmi interne transmisije koji dovode do makroekonomskih neravnoteža. Rastu depozita prethodio je rast kredita i novčane mase.

Kamata na pozajmljena sredstva u periodu 1997-2000. godine bila izuzetno visoka zbog niskog iznosa depozita i novčane mase. CBBIH zbog režima valutnog odbora nije mogla da utiče na kamatnu stopu na pozajmljiva sredstva. Tek poslije četiri godine, odnosno od 2002. kamata se stabilizuje. Međutim, pad kamatnih stopa nije davao očekivane rezultate. BDP je smanjen, inflacija se smanjuje, dok je u isto vrijeme visoka stopa nezaposlenosti ostala nepromijenjena. U periodu poslije 2008, tačnije kada je nastupila svetska ekonomska kriza, u BIH je prekinut dotadašnji trend rasta BDP-a što govori o postojanju određene neravnoteže. Pad BDP-a, odnosno smanjenje agregatne potrošnje stvorilo je šok na strani agregatne tražnje koja je rezultirala smanjenjem inflacije i visokom stopom nezaposlenosti u iznosu od oko 29%. Polazeći od internih i eksternih šokova uključujemo varijablu preko koje može da se prenese eventualna distorzija na ekonomiju, a to je bilans roba i usluga u platnom bilansu. Posmatrajući bilans roba i usluga u platnom bilansu BIH u periodu 2008-2015. Može se vidjeti da je zabeležen najveći deficit od 6,23 milijardi američkih dolara. To upućuje na zaključak da su cijene roba iz inostranstva bili niže. To de facto vodi ka apresijaciji valute.

Nominalni kurs domaće valute utvrđen je zakonom, ali je došlo do depresijacije realnog deviznog kursa, koji je uticao na povećanje spoljnotrgovinskog disbalansa. Rezultati primene valutnog odbora su se manifestovali kroz stabilnost cijena, stabilnost nominalnog deviznog kursa i rast novčane mase. Negativni rezultati su bili: depresijacija realnog deviznog kursa, brži rast uvoza i održavanje veoma visoke stope nezaposlenosti. Makroekonomska kretanja u privredi BiH nemaju uvijek pravi kurs koji se može očekivati u zrelim ekonomijama. Dostignuća i mogućnosti primjene standardnih makroekonomskih politika su veoma ograničeni u lokalnim uslovima.

Literatura:

- Akaike, H. (1973), "Information theory and an extension of the maximum likelihood principle", in Petrov, B. N.; Csáki, F., 2nd International Symposium on Information Theory, Tsahkadsor, Armenia, USSR, September 2-8, 1971, Budapest: Akadémiai Kiadó, pp. 267-281.
- Barro, R.J. (1977), "Unanticipated money growth and unemployment in the United States", *American Economic Review* 67(2): 101-115.
- Burda M. C. & Wyplosz C. (2004). *Makroekonomija*. Evropski udžbenik, 3. izd. Beograd: Centar za liberarno-demokratske studije.

- Fleming A. & S. Talley (1996). The Latvian Banking Crisis: Lessons Learned, World Bank. Working Paper, pp. 1590.
- Fleming A., Chu L. & Bakker R-M. (1996). The Baltics-Banking Crises Observed. World Bank Policy Research. Working Paper. No. 1647, Washington D.C.
- Frederic S. M. & Eakins S. G. (2005). *Finansijska tržišta+institucije*. 4. izd. Zagreb: Mate.
- Frederic S. M. (1999). International Experiences With Diferent Monetary Policy Regimes. *Journal of Monetary Economics*. 43, pp. 579-605.
- Frederic S. M. (2006). *Monetarna ekonomija, bankarstvo i finansijska tržišta*. 7. izd. Beograd: Data Status.
- Friedman, M., and A.J. Schwartz (1963), *A Monetary History of the United States: 1867-1960* (PrincetonUniversity Press, Princeton, NJ).
- Gertler, M., and P. Karadi (2009): "A Model of Unconventional Monetary Policy," Unpublished Manuscript.
- Gertler, M., and S. Gilchrist (1993), "The role of credit market imperfections in the monetary transmissionmechanism: arguments and evidence", *Scandinavian Journal of Economics* 95(1):43-64.
- Gertler, M., and S. Gilchrist (1994), "Monetary policy, business cycles and the behavior of small manufacturing firms", *Quarterly Journal of Economics* 109(2):309-340.
- H. Lütkepohl (1991), *Introduction to multiple time series analysis*,. Springer-Verlag. Berlin And New York,. ISBN 0-387-53194-7.
- <http://data.imf.org/?sk=388DFA60-1D26-4ADE-B505A05A558D9A42&Id=1479329328660>
- Jeffrey R. Campbell, Charles Evans, Jonas D. M. Fisher, Alejandro Justiniano (2012), *Macroeconomic Effects of Federal Reserve Forward Guidance | 2012 | No. 2012-03 | October*.
- Laspeyres, E.: *Die Berechnung einer mittleren Waarenpreissteigerung*. *Jahrb. Natl. Stat.* 16, 296–314 (1871).
- Litterman, R. and L. Weiss, (1985), *Money, Real Interest Rates, and Output: A Reinterpretation of Postwar U.S. Data*. *Econometrica*, January 1985, v. 53, iss. 1, pp. 129-56.
- Minea A. & Rault C. (2008). *Ten Years of Currency Board in Bulgaria: What have we learned?* Congress Cesifo Working Paper.
- Minea A. & Rault C. (2011). *Currency Board*. *Economic Modelling*. 28, pp. 2271 – 2281.
- Mishkin, ES. (1983), "A rational expectations approach to testing macroeconomics: testing policy ineffectiveness and efficient-markets models" (University of Chicago Press, Chicago, IL).
- Mundell R. A. (1968). *Capital Mobility and Stabilization Policy Under Fixed and Flexible Exchange Rates*. New York: Macmillan, pp. 250-271.

- Plakalović N. (2004). *Monetarna Ekonomija: Teorija, institucije i politika*, Srpsko Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Plakalović N. (2008). *Makroekonomske politike, pomoć MMF-a i potencijali finansijske krize u BiH*. Zbornik radova. Istočno Sarajevo: Ekonomski fakultet - Univerzitet u Istočnom Sarajevu.
- Plakalović N. (2010). *Šta nam poručuje Hajman Minski*. Zbornik radova. Istočno Sarajevo: Ekonomski Fakultet – Univerzitet u Istočnom Sarajevu.
- Plakalović N. (2011). *Financial (il) Literacy and Stability of the Financial System*. Make Learn, International Conference. Zbornik radova
- Serena Ng and Pierre Perron (2001), *Lag Length Selection and the Construction of Unit Root Tests with Good Size and Power* Reviewed work(s): Source: *Econometrica*, Vol. 69, No. 6 (Nov., 2001), pp. 1519-1554 Published by: The Econometric Society.
- Sims, C.A. (1980), “Macroeconomics and reality”, *Econometrica* 48(1): 1-48.
- Sims, C.A. (1986), “Are forecasting models usable for policy analysis?”, *Federal Reserve Bank of Minneapolis Quarterly Review* 10(1):2-16.
- Sims, C.A. (1992) “Interpreting the macroeconomic time series facts: the effects of monetary policy”, *European Economic Review* 36(5):975-1000.
- Sims, C.A. (1996), “Comments on ‘Do measures of monetary policy in a VAR make sense?’ by Glen Rudebusch”, manuscript (Yale University).
- Sims, C.A., and T. Zha (1995), *Error bands for impulse responses*. Working paper number 95-6 (Federal Reserve Bank of Atlanta).
- Sims, C.A., and T. Zha (1998), “Does monetary policy generate recessions?”, Working Paper 98-12. (Federal Reserve Bank of Atlanta).
- <http://data.imf.org/?sk=388DFA60-1D26-4ADE-B505-A05A558D9A42&slId=1479329328660>
- Liakopoulou, I. (2020): *Crowdfunding platforms in us and eu: empirical analysis of social capital*, *Megatrend revija - Megatrend review*, Vol. 17, No 2, 2020: 31-44.
- Lončar, M. (2020): *Značaj koncepta „azijskih vrednosti” za savremene političke sisteme istočne i jugoistočne Azije*, *Megatrend revija - Megatrend review*, Vol. 17, No 2, 2020: 65-78.
- Živanović, V. (2020): *The impact of changes in the base and precious metals prices on credit risk factors*, *Megatrend revija - Megatrend review*, Vol. 17, No 2, 2020: 45-64.

PRILOG 1.

VAR Lag Order Selection Criteria

Endogenous variables: EURIBOR LIRBIH LNM1BIH CPIBIH

Exogenous variables: C

Date: 07/03/18 Time: 23:54

Sample: 1997M01 2015M12

Included observations: 124

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-513.0863	NA	0.049222	8.340101	8.431078	8.377058
1	304.7544	1569.726	1.19e-07	-4.592813	-4.137929	-4.408028
2	367.3782	116.1572	5.61e-08	-5.344810	-4.526019*	-5.012198*
3	382.8797	27.75263	5.67e-08	-5.336770	-4.154071	-4.856330
4	397.5769	25.36449	5.81e-08	-5.315756	-3.769150	-4.687489
5	427.0182	48.91057*	4.71e-08*	-5.532552*	-3.622038	-4.756456
6	441.7261	23.48522	4.85e-08	-5.511712	-3.237291	-4.587788
7	451.7653	15.38256	5.41e-08	-5.415569	-2.777241	-4.343818
8	466.1493	21.11202	5.65e-08	-5.389504	-2.387269	-4.169926

* indicates lag order selected by the criterion

LR: sequential modified LR test statistic (each test at 5% level)

FPE: Final prediction error

AIC: Akaike information criterion

SC: Schwarz information criterion

HQ: Hannan-Quinn information criterion

VAR Lag Order Selection Criteria

Endogenous variables: EURIBOR LIRBLG LNM1BLG CPIBLG

Exogenous variables: C

Date: 07/03/18 Time: 23:59

Sample: 1997M01 2015M12

Included observations: 196

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-1405.033	NA	20.62241	14.37789	14.44479	14.40497
1	60.81318	2856.904	7.75e-06	-0.416461	-0.081960	-0.281039
2	105.4408	85.15670	5.79e-06	-0.708579	-0.106476*	-0.464819
3	132.2072	49.98229	5.19e-06	-0.818441	0.051263	-0.466343*
4	148.3432	29.47282	5.19e-06	-0.819828	0.317477	-0.359393
5	162.9307	26.04922	5.27e-06	-0.805416	0.599490	-0.236642
6	180.7271	31.05284	5.19e-06	-0.823746	0.848761	-0.146635
7	197.3889	28.39298*	5.17e-06*	-0.830499*	1.109610	-0.045050
8	212.9586	25.89667	5.21e-06	-0.826109	1.381601	0.067678

* indicates lag order selected by the criterion

LR: sequential modified LR test statistic (each test at 5% level)

FPE: Final prediction error

AIC: Akaike information criterion

SC: Schwarz information criterion

HQ: Hannan-Quinn information criterion

VAR Lag Order Selection Criteria

Endogenous variables: EURIBOR LIRCRO LNM1CRO CPICRO

Exogenous variables: C

Date: 07/04/18 Time: 00:03

Sample: 1997M01 2015M12

Included observations: 175

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-1144.761	NA	5.913189	13.12869	13.20103	13.15804
1	92.50278	2403.826	5.13e-06	-0.828603	-0.466913	-0.681892
2	134.8776	80.39102	3.80e-06	-1.130029	-0.478988*	-0.865948*
3	160.6074	47.63690	3.40e-06	-1.241227	-0.300834	-0.859777
4	182.8869	40.23040	3.17e-06	-1.312993	-0.083247	-0.814173
5	193.3462	18.40851	3.38e-06	-1.249671	0.269426	-0.633482
6	212.7645	33.28850	3.26e-06	-1.288738	0.519712	-0.555179
7	232.5431	33.00196*	3.14e-06*	-1.331921*	0.765880	-0.480993
8	243.7902	18.25250	3.34e-06	-1.277603	1.109550	-0.309306

* indicates lag order selected by the criterion

LR: sequential modified LR test statistic (each test at 5% level)

FPE: Final prediction error

AIC: Akaike information criterion

SC: Schwarz information criterion

HQ: Hannan-Quinn information criterion

VAR Lag Order Selection Criteria

Endogenous variables: CPISRB EURIBOR LIRSRB LNM1SRB

Exogenous variables: C

Date: 07/04/18 Time: 17:52

Sample: 1997M01 2015M12

Included observations: 135

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-954.2582	NA	17.20002	14.19642	14.28250	14.23140
1	11.80083	1860.558	1.33e-05	0.121469	0.551880	0.296376
2	76.93204	121.5783	6.41e-06*	-0.606401*	0.168339*	-0.291568*
3	89.78655	23.23334	6.73e-06	-0.559801	0.559268	-0.105043
4	102.6862	22.55051	7.07e-06	-0.513870	0.949528	0.080814
5	118.7261	27.08954*	7.10e-06	-0.514460	1.293266	0.220149
6	134.2876	25.35948	7.19e-06	-0.507964	1.644091	0.366571
7	146.0533	18.47654	7.74e-06	-0.445234	2.051150	0.569227
8	153.2599	10.88999	8.93e-06	-0.314962	2.525752	0.839425

* indicates lag order selected by the criterion

LR: sequential modified LR test statistic (each test at 5% level)

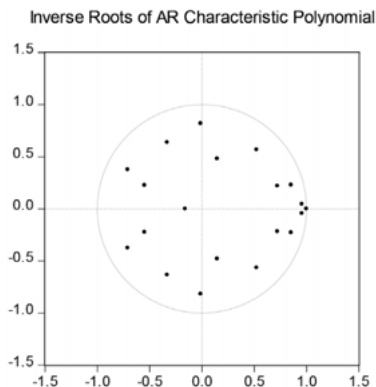
FPE: Final prediction error

AIC: Akaike information criterion

SC: Schwarz information criterion

HQ: Hannan-Quinn information criterion

PRILOG 2.

Roots of Characteristic Polynomial

Endogenous variables: EURIBOR LIRBIH

LNMI1BIH CPIBIH

Exogenous variables: C

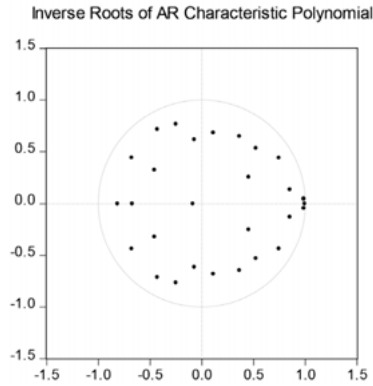
Lag specification: 1 5

Date: 07/03/18 Time: 23:55

Root	Modulus
0.998583	0.998583
0.957436 - 0.044773i	0.958482
0.957436 + 0.044773i	0.958482
0.853366 - 0.228425i	0.883409
0.853366 + 0.228425i	0.883409
-0.011428 - 0.818503i	0.818583
-0.011428 + 0.818503i	0.818583
-0.707671 + 0.376397i	0.801544
-0.707671 - 0.376397i	0.801544
0.524185 - 0.566048i	0.771480
0.524185 + 0.566048i	0.771480
0.723659 - 0.219024i	0.756078
0.723659 + 0.219024i	0.756078
-0.330869 - 0.635702i	0.716653
-0.330869 + 0.635702i	0.716653
-0.547360 + 0.225253i	0.591897
-0.547360 - 0.225253i	0.591897
0.146215 - 0.480528i	0.502280
0.146215 + 0.480528i	0.502280
-0.158881	0.158881

No root lies outside the unit circle.

VAR satisfies the stability condition.

Roots of Characteristic Polynomial

Endogenous variables: EURIBOR LIRBLG

LN M1BLG CPIBLG

Exogenous variables: C

Lag specification: 1 7

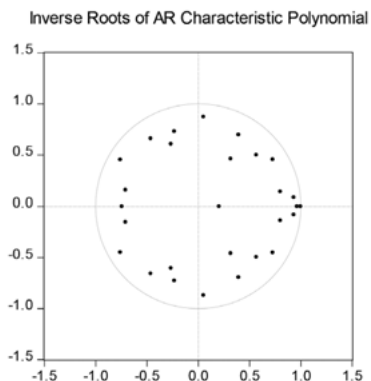
Date: 07/04/18 Time: 00:00

Root	Modulus
0.995282	0.995282
0.986752 - 0.044622i	0.987761
0.986752 + 0.044622i	0.987761
0.745996 - 0.436462i	0.864297
0.745996 + 0.436462i	0.864297
0.852266 - 0.129380i	0.862031
0.852266 + 0.129380i	0.862031
-0.428872 + 0.714005i	0.832907
-0.428872 - 0.714005i	0.832907
-0.814187	0.814187
-0.676220 + 0.438213i	0.805794
-0.676220 - 0.438213i	0.805794
-0.248643 - 0.766051i	0.805393
-0.248643 + 0.766051i	0.805393
0.523793 + 0.531730i	0.746389
0.523793 - 0.531730i	0.746389
0.365241 + 0.646687i	0.742701
0.365241 - 0.646687i	0.742701
0.111368 + 0.682606i	0.691631
0.111368 - 0.682606i	0.691631
-0.672315	0.672315
-0.070960 - 0.615335i	0.619413
-0.070960 + 0.615335i	0.619413
-0.457131 - 0.321121i	0.558648
-0.457131 + 0.321121i	0.558648

$0.454597 + 0.252723i$	0.520122
$0.454597 - 0.252723i$	0.520122
-0.085937	0.085937

No root lies outside the unit circle.

VAR satisfies the stability condition.

Roots of Characteristic Polynomial

Endogenous variables: EURIBOR LIRCRO

LNMICRO CPICRO

Exogenous variables: C

Lag specification: 1 7

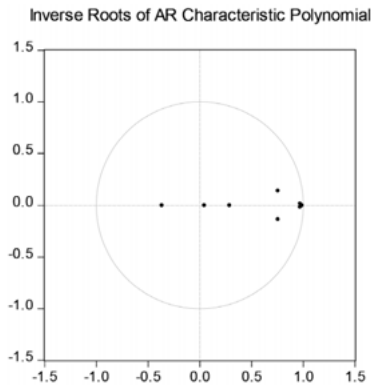
Date: 07/04/18 Time: 00:04

Root	Modulus
0.997108	0.997108
0.964526	0.964526
$0.931734 - 0.081343i$	0.935278
$0.931734 + 0.081343i$	0.935278
$-0.758169 + 0.451724i$	0.882539
$-0.758169 - 0.451724i$	0.882539
$0.053920 + 0.870958i$	0.872625
$0.053920 - 0.870958i$	0.872625
$0.726758 - 0.453651i$	0.856724
$0.726758 + 0.453651i$	0.856724
$0.801582 - 0.138260i$	0.813418
$0.801582 + 0.138260i$	0.813418
$-0.461926 + 0.658642i$	0.804478
$-0.461926 - 0.658642i$	0.804478
$0.394310 + 0.694773i$	0.798868
$0.394310 - 0.694773i$	0.798868
$-0.231015 - 0.728752i$	0.764492
$-0.231015 + 0.728752i$	0.764492
$0.567505 + 0.495760i$	0.753552

0.567505 - 0.495760i	0.753552
-0.742356	0.742356
-0.706797 - 0.153960i	0.723371
-0.706797 + 0.153960i	0.723371
-0.264049 - 0.603874i	0.659079
-0.264049 + 0.603874i	0.659079
0.318234 + 0.459976i	0.559331
0.318234 - 0.459976i	0.559331
0.203641	0.203641

No root lies outside the unit circle.

VAR satisfies the stability condition.

Roots of Characteristic Polynomial

Endogenous variables: CPISRB EURIBOR

LIRSRB LNM1SRB

Exogenous variables: C

Lag specification: 1 2

Date: 07/04/18 Time: 17:53

Root	Modulus
0.986982	0.986982
0.970836 - 0.016700i	0.970980
0.970836 + 0.016700i	0.970980
0.756562 - 0.135602i	0.768618
0.756562 + 0.135602i	0.768618
-0.364100	0.364100
0.288446	0.288446
0.045240	0.045240

No root lies outside the unit circle.

VAR satisfies the stability condition.

Jelena Vitomir
Dorđe Lazić

UDC 330.362(497.6)
338.23:336.74
336.781.5
DOI: 10.5937/MegRev2102039V
Review scientific article
Received 16.04.2021.
Approved 21.04.2021.

EXTERNAL AND INTERNAL MACROECONOMIC SHOCKS IN CASE OF SMALL ECONOMY WITH THE CURRENCY BOARD

Summary: *External and internal economic shocks can threaten the macroeconomic stability of a small economy. In the currency board regime, there is no role for the Central Bank as a macroeconomic stabilizer in the event of an external or internal shock. In this paper, the research is based on the analysis of eight countries with small economies with currency boards or discretionary monetary policy. The impact and connections between changes in EURIBOR, interest rates, inflation measured by the GDP deflator, money supply and GDP in the period 1997-2015 are analyzed. The paper proves that in countries with a currency board, whose regimes have a harmonized relationship with the European Central Bank and EURIBOR, interest rate shocks are less pronounced. The analysis of the links between EURIBOR, interest rates, money supply, inflation and GDP is not statistically significant in the “experiment” countries. In the control sample of countries with a variable exchange rate, the situation is heterogeneous for individual countries, but statistical significance has been determined in relation to EURIBOR and inflation. We conclude that EURIBOR may be one of the generators of exogenous shocks. In the case of Bosnia and Herzegovina (B&H), there are much more significant internal transmission mechanisms that lead to macroeconomic imbalances. The growth of deposits was preceded by the growth of loans and money supply. This led to a fall in interest rates which the Central Bank of BiH (CBB&H) could not influence due to the currency board. However, the fall in interest rates did not yield the expected results. GDP has shrunk, inflation is falling, while at the same time the high unemployment rate has remained unchanged. The nominal exchange rate of the domestic currency was determined by law, but there was an appreciation of the real exchange rate, which affected the increase in the foreign trade imbalance. The result of the currency board is price stability, nominal exchange rate stability and money supply growth. Negative results are: appreciation of the real exchange rate, faster growth of imports and maintaining a very high unemployment rate. Macroeconomic developments in the BiH economy do not always have the right course that can be expected in mature economies. The achievements and applicability of standard macroeconomic policies are very limited.*

Keywords: *External shocks, Internal shocks, Currency board, Interest rates, EURIBOR, Monetary policy*

DIGITALNA NOSTALGIJA – MARKETINŠKA STRATEGIJA PRETVARANJA NOVOG U STARO***

Sažetak: *Izazivanje nostalgičnih osećanja kod potrošača se odavno pokazalo vrlo efikasnim sredstvom za uticanje na njihovo ponašanje pri kupovini. U poslednje vreme, a verovatno pod uticajem krizne situacije izazvane pandemijom, u kojoj su ljudi generalno više zabrinuti za egzistenciju svojih članova porodice i sebe samih, ova marketinška strategija, čini se ima još snažniji uticaj. Naročito je zanimljiva upotreba nostalgije u virtuelnom okruženju. Iako na prvi pogled nespojivo, digitalno okruženje se pokazalo itekako adekvatnim za primenu ovih metoda. Danas je sve više aplikacija koje nude mogućnost pretvaranja novih digitalnih fotografija i video sadržaja u stare (uz pomoć različitih filtera), tematika striming filmskih i serijskih sadržaja je sve češće smeštena u neke ranije epohe, što nije zaobišlo i industriju video igara. Potrošači koji su nekada kao mladi uživali u virtuelnom svetu video igara, sada mogu da reanimiraju osećaje starih vremena, mada na nov način i uglavnom okruženi mladim generacijama, koji takođe uživaju u ovakvim ostvarenjima, samo su njihovi motivi drugačiji, ali i dalje veoma snažni.*

Ključne reči: *nostalgija, digitalna nostalgija, marketinška strategija, ponašanje potrošača, video igre*

* Fakultet za poslovne studije, Megatrend univerzitet, Beograd, Srbija;
rbaltezarevic@megatrend.edu.rs

** Fakultet za poslovne studije, Megatrend univerzitet, Beograd, Srbija;
mmilic@megatrend.edu.rs

*** Rad je rezultat projekta FPSBPS Budućnost poslovanja u Srbiji, koji je pokrenuo Fakultet za poslovne studije u saradnji sa Pravnim fakultetom

1. Uvod

Digitalna nostalgija obuhvata nekoliko različitih vrsta nostalgije nastalih kroz digitalno okruženje, unutar digitalnog okruženja, ili oboje. Mnogi oblici nostalgije postojali su i pre izuma Interneta. Za neke ljude predstavlja čežnju za pristupom tehnologijama koje imaju moć povezivanja ljudi i posebno je prisutna na onim mestima gde infrastruktura nije uspostavljena ili je pristup zabranjen iz političkih razloga.¹ Mediji i komunikacione tehnologije su važan deo takve čežnje i mogu evocirati nostalgična sećanja na našu prošlost. Komunikacione i medijske tehnologije mogu postati prostor za „nostalgiju“, odnosno digitalno okruženje postaje prostor za izražavanje različitih vrsta nostalgije, poput nostalgije za geografskim mestom, vremenom koje više ne postoji ili neće postojati neko vreme. Ukoliko naš poznanik objavljuje sliku na društvenoj mreži i dodaje filter (svojim mobilnim telefonom) kako bi fotografija izgledala starije, iako je snimljena u ovom trenutku, postavlja se pitanje da li se i to smatra pojmom nostalgije.²

U današnje vreme povećan je istraživački interes za međusobnu povezanost nostalgije, komunikacionih tehnologija i medija.³ Stvarna snaga digitalne nostalgije leži u pružanju pristupa potrošačima ka novom i nepoznatom. Pokemon Go je sjajan primer uvoda u proširenu stvarnost. S druge strane, brend Apple koristio je skeuomorfne dizajne svojih proizvoda, koji pružaju izgled, ali i osećaj tradicionalnih analognih proizvoda. Oni brendovi koji potrošačima daju takav osećaj imaju moć povezivanja stvarnog i digitalnog sveta.⁴

Platforme društvenih mreža po svojoj prirodi predstavljaju spoj prošlosti i sadašnjosti. Mnogi primeri uključuju nostalgične elemente - u primeru aplikacije Instagram, kao i kod mnogih drugih softvera za uređivanje i deljenje slika, korisnici dobijaju kreativnu slobodu da trenutno uređuju sliku pomoću filtera i okvira. U ponudi je i čitav set nostalgičnih elemenata - od nijansi sepija, retro fontova i polaroidnih okvira. S druge strane, jedan od najpopularnijih haštagova na Tviteru # throwbackthursday, poznat i kao #TBT, popularan je internet trend, gde ljudi mogu objavljivati nostalgične slike svoje prošlosti kako bi oživeli

¹ Niemeyer, K. (2015). A theoretical approach to vintage, *NECSUS. European Journal of Media Studies*, Volume 4, Number 2, Autumn 2015, pp. 85-102(18).

² Sedikides, C., Wildschut, T., Routledge, C., Arndt, J., Hepper, E., and Zhou, X. (2015) "To nostalgize: mixing memory with affect and desire", *Advances in Experimental Social Psychology*, 51, 2015: 189-273.

³ Kalinina, E. and Menke, M. (2016). "Negotiating the past in hyperconnected memory cultures: Post-Soviet nostalgia and national identity in Russian online communities". *International Journal of Media & Cultural Politics*, Volume 12, Number 1, 1 March, pp. 59-74(16).

⁴ Massey, Simon (2016). Embracing the power of digital nostalgia, <https://www.transformmagazine.net/articles/2016/opinion-embracing-the-power-of-digital-nostalgia/> (Pristupljeno: 07.04.2021)

svoja prošla iskustva sa bilo kime. Može se zaključiti da je nostalgичni marketing zapravo preuzet sa društvenih mreža.⁵

2. Nostalgija u digitalnom okruženju - Retro gejming

Retro gejming se ne odnosi samo na igre, već i na slušanje i proizvodnju muzike, na odeću ili grafički dizajn. Retro gejming i igračka nostalgija su centralni deo kulturne adaptacije tehnologije. U mnogim slučajevima stvaranje nostalgije za tehnološkim uređajem, oblikom delovanja ili prilagođavanja započinje odmah nakon njegovog uvođenja ili neposredno nakon što je osmišljen. U stvari, stvaranje nostalgije (ili neke vrste romantizacije) započinje u ranoj fazi, kada korisnik razmatra novi proizvod u odnosu na stariji.⁶

Retro gejming se predstavlja kao povratak autentičnom ili čistom igranju. Ideja ponovnog igranja je situacija u kojoj se eliminiše sve što je suvišno. Predstavlja povratak izvorima, gde se zadovoljstvo i razigranost postižu jednostavnim činjenicama i gde je iskorišćenje kapaciteta maksimalno. Kao što je izjavio Sarikoski (2004), dok smo bili deca, a Commodore 64 je bio vrlo moćna mašina, brojne igre uloga bile su spakovane u vrlo ograničenu memoriju računara, ali tajna je ležala ispod pokrivača. Igre koje smo igrali imale su nešto što je stvorilo istinski osećaj avanture i otkrivanja, a loša grafika nije narušila naše uživanje u igranju igara.⁷

Njuman (2004) tvrdi da se ponovno igranje igara može posmatrati na dva nivoa: prvi uključuje igranje igara i aplikacija za period od 1970. do 1990. godine, a drugi se odnosi na upotrebu emulatora u igranju igara.⁸ Petri Sarikoski (2004) retro gejming definiše kao fenomen koji je nešto širi od opšteg pojma, koji se odnosi na subkulture koje vrednuju stare računarske igre, što uključuje prikupljanje starih igara i uređaja za igranje, kao i njihovo aktivno igranje.⁹ Marku Eskelinen (2005) primećuje da mnogi proizvodi japanskih kompanija, name-

⁵ Hoepner, B., (2014). The Power of the Past: Nostalgia in the Digital Age, <https://www.mediavisioninteractive.com/digital-campaigns/power-past-nostalgia-digital-age/> (Pristupljeno: 07.04.2021)

⁶ Suominen, J. (2008). The past as the future? Nostalgia and retrogaming in digital culture. *Fibreculture*, 11. <http://eleven.fibreculturejournal.org/fcj-075-the-past-as-the-future-nostalgia-and-retrogaming-in-digital-culture> (Pristupljeno: 09.04.2021)

⁷ Saarikoski, Petri (2004). *Koneenlumo. MikrotietokoneharrastusSuomessa 1970-luvulta 1990-luvun puoliväliin*. English Summary: The Lure of the Machine. The Personal Computer Interest in Finland from the 1970s to the mid-1990s. Nykykulttuurintutkimuskeskuksen julkaisuja 83. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä.

⁸ Newman, James (2004). *Videogames*. Routledge, London and New York.

⁹ Saarikoski, Petri (2004). *Koneenlumo. MikrotietokoneharrastusSuomessa 1970-luvulta 1990-luvun puoliväliin*. English Summary: The Lure of the Machine. The Personal Computer Interest in Finland from the 1970s to the mid-1990s. Nykykulttuurintutkimuskeskuksen julkaisuja 83. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä.

njeni video igrama, koji povećanjem zahtevnosti igranja i pametnog miksa privlače one roditelje koji se igraju sa decom i koje su slične igrama koje su igrali pre četrdeset ili više godina.¹⁰

Međutim, iako je nostalgичni senzibilitet možda centralni faktor onoga što proizvod čini atraktivnijim, nostalgija se može posmatrati kao mnogo širi fenomen od ponovnog igranja.¹¹ Poznato je da video igre izazivaju više nostalgije od igranja sa igračkama, jer ulažemo više emocija, osećaja konkurentnosti, radosti, frustracije i ponosa. Takođe se smatra da igre imaju moć stvaranja petlji povratnih informacija koje nagrađuju igrače za njihovo igranje. Prema tome, narativi u video igrama igračima nude nezaboravnu priliku da se osećaju herojski i dožive osećaj stvaraoca.¹²

Mnogi naučnici veruju da je nostalgija dodeljena određenim proizvodima za stimulaciju potrošača i da cilj kompanija nije samo da iskoriste postojeći nostalgичni odnos između potrošača i proizvoda, već i da utiču na stavove potrošača ka takvim brendovima.¹³ Garda (2013) nudi jednu od najprihvaćenijih rasprava o nostalgичnim tendencijama u dizajnu igara,¹⁴ definiše retro dizajn igre koristeći kontinuitet restorativne do reflektujuće nostalgije, pristup koji je generalno pogodan za razumevanje odnosa između nostalgije, tehnologije i pamćenja.¹⁵

Dier (2007) je primetio da savremeni dizajn digitalnih igara koristi jednu vrstu patine kao imitaciju koju oblikuju savremene percepcije prošlosti. Takođe identifikuje da je ovakav dizajn konstruisan postupkom neslaganja (preuveličavanja osobina) i deformacije (odabira svojstava).¹⁶

Istaknuti istraživači iz ove oblasti tvrde da „video igre predstavljaju jedinstveni kontekst za proučavanje nostalgije, jer sa sobom nose asocijacije na detinjstvo, tehnologiju i tehnološke promene, kao i uticaj prethodnih oblika medija“.¹⁷

¹⁰ Eskelinen, Markku (2005). *Pelit ja pelitutkimusluovassataloudessa*. Sitranraportteja 51. Sitra, Helsinki.

¹¹ Sivula, Anna ja Suominen, Jaakko (2004). “Elektroninenpelaaminenhistoriakulttuurina.” English abstract: Playing Electronic Games and the Culture of History. *Lähikuva*2–3/2004, 32–45.

¹² Knorr, A., (2019). Why Nostalgia For Video Games Is Uniquely Powerful, <https://kotaku.com/why-nostalgia-for-video-games-is-uniquely-powerful-1832434707> (Preuzeto: 11.04.2021)

¹³ Koivunen, Anu (2001). ”Takaisinkotiin? Nostalgiaselityksenlumo ja ongelmallisuus.” *Populaarinlumo – mediat ja arki*. Toim. Anu Koivunen, Susanna Paasonen ja Mari Pajala. Toinen, korjattupainos. Taiteidentutkimuksenlaitos, mediatutkimus, julkaisuja A:46. Turunyliopisto, Turku.

¹⁴ Garda, M.B. (2013). Nostalgia in retro game design. *Proceedings of DiGRA 2013*.

¹⁵ Van der Heijden, T. (2015). Technostalgia of the present: From technologies of memory to a memory of technologies. *European Journal of Media Studies*, Autumn 2015.

¹⁶ Dyer, R. (2007). *Pastiche*. Abingdon, UK: Routledge.

¹⁷ Whalen, Zach, and Laurie N. Taylor. (2008). *Playing the Past: History and Nostalgia in Video Games*. Edited by Laurie N. Taylor and Zach Whalen. Nashville: Vanderbilt

Istraživanja su pokazala da postoji potencijal da medijski podsticaji izazovu nostalgiju.¹⁸ U jednoj studiji o upotrebi nostalgije u video igrama, Vulf i saradnici (2017) zatražili su od učesnika da se prisete svih lepih igračkih iskustava i odgovore dostave u obliku eseja, bilo da su povezani sa igranjem video igara u prošlosti ili su povezana sa iskustvom koje su nedavno imali, sami ili sa drugima. Takođe, učesnici studije morali su da procene koliko su se autonomno, kompetentno i socijalno osećali povezano tokom igranja video igara. Utvrđeno je da je nostalgija pozitivno utiče na iskazivanje sposobnosti i povezanosti. Prema nalazima studije, sećanja na video igre iz prošlosti povezana su sa detinjstvom, izazovom i ukupnim uživanjem u medijima.¹⁹ Uzeto zajedno, ovi nalazi sugerišu da se jednostavna pamćenja igračkih iskustava mogu ponovo kreirati.²⁰ Takođe je bitno napomenuti da implementacija nostalgičnih osećanja u industriji video igara može direktno koristiti i oglašivačima koji koriste ove digitalne platforme u sferi političkog marketinga. Iako politički marketing digitalne igre još uvek ne smatra ključnim medijem u političkom medijskom okruženju, međutim samo je pitanje vremena kada će ove platforme biti prepoznate kao potencijalno veoma korisni medij koji može da generiše nove glasače (pripadnike mlađih generacija).²¹

3. Primeri digitalne nostalgije u industriji video igara

Nekoliko studija pokazuje da sadržaj i društvene okolnosti video igara, iz prošlosti, čine ljude nostalgičnim i da je sama tehnologija sekundarna u odnosu na ovo iskustvo. Otkriveno je da smo u odnosima sa likovima, pozitivnim psihološkim iskustvima kao i socijalnim okruženjem, dok igramo igru, pozitivno povezani sa nostalgijom.²²

University Press. (srt. 11) <https://catalog.loc.gov/vwebv/search?searchCode=LCCN&searchArg=2007051878&searchType=1&permalink=y> (Preuzeto 09.04. 2021).

¹⁸ Natterer, K. (2014). How and why to measure personal and historical nostalgic responses through entertainment media. *International Journal on Media Management*, 16, 161–180. doi:10.1080/14241277.2014.989567

¹⁹ Wulf, T., Breuer, J., Bowman, N. D., & Velez, J. (2017, September). *Once upon a game: Gaming nostalgia, need-satisfaction, and well-being*. Paper presented at the meeting of the Media Psychology division of the German Psychological Society (DGPs). Koblenz-Landau, Germany.

²⁰ Tamborini, R., Bowman, N. D., Eden, A., Grizzard, M., & Organ, A. (2010). Defining media enjoyment as the satisfaction of intrinsic needs. *Journal of Communication*, 60, 758–777. doi:10.1111/j.1460-2466.2010.01513.x

²¹ Baltezarević, R., Baltezarević, B., Baltezarević, V., Kwiatek, P. & Baltezarević, I. (2019): *POLITICAL MARKETING IN DIGITAL GAMES: 'GAME OVER' FOR TRADITIONAL POLITICAL MARKETING METHODS*. Acta Ludologica, Vol. 2, No. 2, pp. 28-47. ISSN 2585-8599. e-ISSN 2585-9218. EV 5620/18.

²² Wulf, T., Breuer, J., Bowman, N. D., & Velez, J. (2017, September). *Once upon a game: Gaming nostalgia, need-satisfaction, and well-being*. Paper presented at the meeting of

Međutim, pitanje ostaje nejasno, ako određena tehnologija, poput konzola, nije presudna za izazivanje nostalgije, zašto onda ljudi plaćaju značajne sume novca za Nintendo Entertainment Sistem Classic Edition, kada iste igre mogu jednostavno igrati u drugim formatima uz minimalne troškove, kao što je eShop za Nintendo Vii? Jedna od pretpostavki može biti da su ove klasične konzole možda deo identiteta ljudi.²³

Mnoge video igre su već dostigle fazu u kojoj su, poput mnogih filmova, „postale vlastiti objekti nostalgije“.²⁴

Iako je prošlo mnogo godina od popularne video igre „Mortal Kombat“, dodirnuvši kontrole, igrači se instinktivno sećaju smrtonosnih kombinacija, koje su koristili u prošlosti, zahvaljujući mišićnom pamćenju, pružajući im zadovoljstvo oživljavanjem njihove stručnosti za superiornost.²⁵

U komercijalnoj upotrebi nostalgičnog raspoloženja u igrama postoji nekoliko trendova. Mnoge poznate kompanije proizvode replike ranijih konzola, ali sa ažuriranim hardverom, kao što je slučaj sa Nintendovim Super NES Classic Edition. Takođe, vredna pomena je minijaturna verzija originalnog Super Nintendo sistema za zabavu, Atari 8 Flashback Deluxe, koja je novija verzija legendarnog Atari 2600. Ove i druge Plug-N-Play konzole dolaze sa odabranom bibliotekom naslova, unapred instaliranih u njihovoj memoriji, što pomaže korisnicima da lakše pristupe tim starim igrama. Drugo, tehnološki napredniji način uključuje preuzimanje emulatora za konvencionalne računare i zatim instaliranje omiljenih igara, nažalost u velikom broju slučajeva ilegalno. Treći trend odnosi se na stare računarske igre koje se vraćaju iz statusa „napuštenog softvera“ (računarski softver koji se više ne distribuira, niti ga podržava programer ili nosilac autorskih prava) putem digitalnih kanala za distribuciju, kao što su Steam ili GOG.com, pod nostalgičnim imenom: Dobre stare igre.²⁶

Psihološka istraživanja novih medija sugerišu da nostalgija za video igrama može uticati na ljude da se osećaju bliže prošlosti, porodici i prijateljima, pa čak i sebi. To je verovatno glavni razlog popularnosti retro i klasičnih igara. Iako starije igre nemaju najbolju grafiku, što na modernim televizorima može izgledati nejasno, pre nekoliko godina, Nintendo je, nakon puštanja NES Classic Edition

the Media Psychology division of the German Psychological Society (DGPs). Koblenz-Landau, Germany.

²³ Suominen, J. (2008). The past as the future? Nostalgia and retrogaming in digital culture. *Fibreculture*, 11. <http://eleven.fibreculturejournal.org/fcj-075-the-past-as-the-future-nostalgia-and-retrogaming-in-digital-culture> (Pristupljeno: 09.04.2021)

²⁴ Burnham, Clint (2016). *Fredric Jameson and the Wolf of Wall Street*. New York: Bloomsbury Academic. (str. 66)

²⁵ Gundersen, Kristian, Jo C. Bruusgaard, I. M. Egner, Einar Eftestøl, and Mads Bengtsen. (2018). Muscle Memory: Virtues of Your Youth? *The Journal of Physiology*. Vol. 596, Issue 18, 4289-4290

²⁶ Makai, Péter K. (2018). "Video Games as Objects and Vehicles of Nostalgia" *Humanities* 7, no. 4: 123. <https://doi.org/10.3390/h7040123>

konzole, uspeo da postigne veliki uspeh, prodavši svih 2,3 miliona konzola za samo tri meseca.²⁷ Video igre inspirisane dizajnom i estetikom klasičnih igara postale su uobičajene i popularne među širom publikom. Neki od najeminentnijih primera su: *The Binding of Isaac*,²⁸ zasnovan na igračkom klasiku *Legend of Zelda*, *Evoland*²⁹ koji je inspirisan sećanjima programera na *Super Smash Bros*, *Bushido Blade*, and *Shovel Knight*.³⁰

Nintendo se smatra kompanijom koja je poznata po stvaranju novih dela od starih „komada”. Novi *Super Mario Bros - The Deluxe* je nastavak igre iz 1985. Savremena verzija igre se nije mnogo promenila, što je ponekad najpametniji potez. S druge strane, ako u novijoj verziji igre nema svežine, postaće dosadna. Srećom, Nintendo već 40 godina pronalazi vezu između svežeg i klasičnog. Za njih je njihova istorija najveće bogatstvo i glavna stvar koja ih drži na tržištu. Kada se setimo igranja „Asteroida“ i „Oluje“ na televiziji, na starim Atari računarima to nas u mislima može vratiti u detinjstvo. Pojavom *Atari Flashback Classic*-a sa kolekcijom tih igara u memoriji, korisnicima je dozvoljeno da se ponovo vrate u stara dobra vremena.³¹

Video igra *Tanglewood* iz 1997. godine ponovo je objavljena u izdanju *Sega Genesis*. To je skromna video igra, ali lepo realizovana 2D avanturistička platforma. Igra koristi gotovo potpuno iste originalne razvojne alate kao i oni iz 1990-ih. *Sega* je za ovu igru ponudio digitalnu verziju *Steam*-a kao opciju. Kada započnete igru, iznenada se ispred vas pojavljuje simpatično šumsko stvorenje, a da bi se vratio svojoj porodici, mora pronaći put kroz zloslutnu šumu. Bogatstvo boja ove video igre izaziva snažnu nostalgiju koja seže direktno do mozga korisnika.³²

Još jedna video igra, u industriji video igara, vredna pomena, koja izaziva nostalgičan osećaj i dobar je primer međusobnog referenciranja, je *Bioshock Infinite*, koja koristi narativni žanr alternativne istorije i temu naučne fantastike paralelnih univerzuma kako bi predstavila različite popularne kulture 20. veka širom sveta. U stvari, *Bioshock Infinite* meša nostalgične reference uzimajući, na

²⁷ Kenney, B., (2018). Finding nostalgia in the pixelated video games of decades past, <https://theconversation.com/finding-nostalgia-in-the-pixelated-video-games-of-decades-past-98518> (Pristupljeno 11.04.2021)

²⁸ McMillen, E. and Himsel, F. (2011). *The Binding of Isaac*. USA: Headup Games. (Windows, OSX and Linux).

²⁹ Shiro Games. (2013). *Evoland*. France: Shiro Games. (Windows and OS X).

³⁰ Yacht Club Games. (2014). *Shovel Knight*. USA: Yacht Club Games. (Windows, OS X, 3DS, Wii U)

³¹ Irwin, J., (2019). The Circuitous, Disingenuous Nature of Nostalgia in Video Games, <https://variety.com/2019/gaming/columns/digital-rituals-nostalgia-1203111759/> (Pristupljeno: 10.04.2021)

³² Gordon, L., (2018). Nostalgia is gaming's biggest trend - 'Tanglewood' is the first new *Sega Genesis* game in years — the latest example of gaming developers looking back, not ahead. <https://theoutline.com/post/6053/tanglewood-sega-genesis-nostalgia> (Pristupljeno: 11.04.2021).

primer, muziku iz određenog vremenskog perioda (poput muzike novog talasnog benda Tears from the Fears iz 1980-ih), prilagođavajući je stilu narodne muzike ranog 20. veka. Konačni efekat igre je ugrađivanje nostalgicnih referenci, do nivoa kada je istoričnost zamenjena dvostrukim značenjem slike prošlosti.³³

4. Uticaj pandemije covid-19 na industriju video igara

Kada se svet početkom 2020. godine suočio sa pandemijom covid-19, zdravstveni radnici preporučili su ljudima da se socijalno distanciraju i da ostanu u svojim domovima, kako bi zaštitili svoje i zdravlje drugih. Takođe, mnoge kompanije su morale (barem privremeno) da obustave svoje poslovanje ili ga bar prilagode ovoj kriznoj situaciji. Ljudi nisu imali priliku da obavljaju svoje uobičajene aktivnosti (posećivanje restorana, barova ili tržnih centara), ali potreba za zabavom je i dalje bila prisutna. Morali su da pronađu kreativno rešenje za održavanje društvenih veza i zabavu uprkos činjenici da su bili zaključani u svojim domovima. Naravno, Internet i virtuelni svet omogućili su im da se zabavljaju, komuniciraju, ali i da zadovolje određene osnovne psihološke potrebe. Prema analitičarima Future source-a, pandemija je povećala prodaju igara između 40% i 60%. Video igre poput Animal Crossing i Call of Duty: Warzone omogućavale su ljudima da se sastanu i razgovaraju o igri. Hilmar Peturson, izvršni direktor CCP Games, rekao je za BBC da je njihova kompanija ranije beležila oko 7.000 novih naloga dnevno, ali je od 14. marta 2020. (početak pandemije) skočila na 11.000.³⁴

Kada je reč o opštem povećanju broja igara na mreži, tokom pandemije, Daniel Ahmad, stariji analitičar kompanije Niko Partners, kaže da su igre bezbedan oblik zabave koji je ljudima pomogao da im brzo prođe vreme. Od izbijanja pandemije, početkom 2020. godine, uspeh video igre Sands of Salzaar na platformi za igranje na onlajn Steam je sve iznenadio. Rekord u broju istovremenih korisnika oboren je u nekoliko navrata. Broj dnevnih korisnika takođe je nekoliko puta premašio prethodni rekord od pre dve godine (18,5 miliona korisnika). Brojni stručnjaci direktno su povezali ove rekordne brojeve sa činjenicom da su kineski potrošači bili zatvoreni u svojim domovima početkom 2020. godine.³⁵ Tokom pandemije, jedno istraživanje trendova igara u 2020. godini pokazalo da se udeo odraslih koji igraju video igre povećao sa 59% (2018) na 71% krajem 2019. godine, kada je kriza zvanično započela u nekim delovima sveta. Bez obzira na vrstu uređaja na kojem igraju, mobilne igre su izuzetno

³³ Irrational Games. (2013). *Bioshock Infinite*. USA: 2K Games. (Windows, OS X, Playstation 3and Xbox 360).

³⁴ Baraniuk, C., (2020). Computer games: More than a lockdown distraction <https://www.bbc.com/news/business-52210938> (Pristupljeno: 12.04.2021)

³⁵ Grogan, B., (2020). From Masked Warriors to a Live streaming Boom: China's Gaming Industry in the Age of Covid-19 <https://radiichina.com/gaming-industry-covid-19/> (Pristupljeno: 12.04.2021)

porasle. Posebno su puzzle igre zasnovane na nivoima važne za opuštanje korisnika tokom kriznih vremena. Igrači su želeli da provode više vremena u igrama i virtuelnim svetovima, jer su njihove spoljne mogućnosti bile ograničene.³⁶ Pandemija je imala vrlo negativan uticaj na svakodnevni život, ali je i ekonomski uticaj bio ogroman. Tehnološka industrija, ali i igre posebno, pretrpele su snažan udarac. Sajmovi video igara su otkazani, dok su igre i konzole odložene zbog prekida u isporuci.³⁷

Zaključak

Iako upotreba nostalgije i izazivanje nostalgичnih osećanja kod potrošača nije nova pojava, u poslednje vreme, čini se, dobija sve više na značaju. Ovo snažno marketinško sredstvo na različite načine dopire do različitih ciljnih tržišta i uspeva u istom trenutku da obriše granice među generacijama. Naročito je interesantna upotreba nostalgije u digitalnom okruženju. Stručnjaci su prepoznali da je ovakva sinteza itekako delotvorna i da utiče na odluke o kupovini nostalgичnih proizvoda, al i na gledanje video striming sadržaja u digitalnom okruženju, kao i na igranje video igara. Prijatne nostalgичne emocije sve više, preko limbičkog sistema u našem mozgu, postaju atraktivno marketinško sredstvo koje nekim starim prijatnim osećajima daje novo mesto i novo ruho i omogućava mnogima da na nov način reanimiraju duh starih vremena. Virtuelni svetovi pružaju preko potrebno zadovoljstvo i zabavu u ograničenim uslovima u doba pandemije. U emotivno turbulentnim danima krize, igranje starih igara u novom ruhu i sećanje na stara dobra vremena pružilo je preko potrebnu utehu igračima na svim svetskim meridijanima.

Literatura:

- Baltezarević, R. Baltezarević, B., Baltezarević, V., Kwiatek, P. & Baltezarević, I. (2019): Political marketing in digital games: 'game over' for traditional political marketing methods. *Acta Ludologica*, Vol. 2, No. 2, pp. 28-47. ISSN 2585-8599. e-ISSN 2585-9218. EV 5620/18.
- Bartholeyns, Gil (2014): "The Instant Past: Nostalgia and Digital Retro Photography" in *Media and nostalgia: Yearning for the past, present and future*, edited by K. Niemeyer. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014, p. 51-69.

³⁶ Poelking, J., (2020). COVID-19 and gaming: Video games provide a bright light in a dark time for US consumers <https://www.mintel.com/blog/technology-market-news/covid-19-and-gaming-video-games-provide-a-bright-light-in-a-dark-time-for-consumers> (Pristupljeno: 12.04.2021)

³⁷ Locke, J. (2020). Coronavirus: How COVID-19 is affecting the games industry. <https://www.androidcentral.com/coronavirus-games-industry> (Pristupljeno: 11.04.2021)

- Burnham, Clint (2016): *Fredric Jameson and the Wolf of Wall Street*. New York: Bloomsbury Academic.
- Dyer, R. (2007): *Pastiche*. Abingdon, UK: Routledge.
- Eskelinen, Markku (2005): *Pelit ja pelitutkimusluovassataloudessa*. Sitranraportteja 51. Sitra, Helsinki.
- Garda, M.B. (2013): Nostalgia in retro game design. *Proceedings of DiGRA 2013*.
- Gundersen, Kristian, Jo C. Bruusgaard, I. M. Egner, Einar Eftestøl, and Mads Bengtzen. (2018): Muscle Memory: Virtues of Your Youth? *The Journal of Physiology*. Vol. 596, Issue 18, 4289-4290
- Irrational Games. (2013): *Bioshock Infinite*. USA: 2K Games. (Windows, OS X, Playstation 3 and Xbox 360).
- Kalinina, E. and Menke, M. (2016): “Negotiating the past in hyperconnected memory cultures: Post-Soviet nostalgia and national identity in Russian online communities”. *International Journal of Media & Cultural Politics*, Volume 12, Number 1, 1 March, pp. 59-74(16).
- Koivunen, Anu (2001): ”Takaisinkotiin? Nostalgiaselityksenlumo ja ongelmallisuus.” *Populaarinlumo – mediat ja arki*. Toim. Anu Koivunen, Susanna Paasonen ja Mari Pajala. Toinen, korjattupainos. Taiteidentutkimuksenlaitos, mediatutkimus, julkaisu A:46. Turun yliopisto, Turku.
- Makai, Péter K. (2018): “Video Games as Objects and Vehicles of Nostalgia” *Humanities* 7, no. 4: 123. <https://doi.org/10.3390/h7040123>
- McMillen, E. and Himsl, F. (2011): *The Binding of Isaac*. USA: Headup Games. (Windows, OSX and Linux).
- Natterer, K. (2014): How and why to measure personal and historical nostalgic responses through entertainment media. *International Journal on Media Management*, 16, 161–180. doi:10.1080/14241277.2014.989567
- Niemeyer, K. (2015): A theoretical approach to vintage, *NECSUS. European Journal of Media Studies*, Volume 4, Number 2, Autumn 2015, pp. 85-102(18).
- Newman, James (2004): *Videogames*. Routledge, London and New York.
- Péter Kristóf Makai (2018): Video Games as Objects and Vehicles of Nostalgia, *Humanities research*, Vol 7, no 4, article id 123 DOI:10.3390/h7040123, Corpus ID: 89612911
- Saarikoski, Petri (2004): *Koneenlumo. Mikrotietokoneharrastus Suomessa 1970-luvulta 1990-luvun puoliväliin*. English Summary: The Lure of the Machine. The Personal Computer Interest in Finland from the 1970s to the mid-1990s. Nykykulttuurintutkimuskeskuksen julkaisu 83. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä.
- Sedikides, C., Wildschut, T., Routledge, C., Arndt, J., Hepper, E., and Zhou, X. (2015): “To nostalgize: mixing memory with affect and desire”, *Advances in Experimental Social Psychology*, 51, 2015: 189-273.

- Sivula, Anna ja Suominen, Jaakko (2004): “Elektroninenpelaaminenhistoriakulttuurina.” English abstract: Playing Electronic Games and the Culture of History. *Lähikuva* 2– 3/2004, 32–45.
- Shiro Games. (2013): *Evoland*. France: Shiro Games. (Windows and OS X).
- Tamborini, R., Bowman, N. D., Eden, A., Grizzard, M., & Organ, A. (2010): Defining media enjoyment as the satisfaction of intrinsic needs. *Journal of Communication*, 60, 758–777. doi:10.1111/j.1460-2466.2010.01513.x
- Van der Heijden, T. (2015): Technostalgia of the present: From technologies of memory to a memory of technologies. *European Journal of Media Studies, Autumn 2015*.
- Wulf, T., Breuer, J., Bowman, N. D., & Velez, J. (2017, September): *Once upon a game: Gaming nostalgia, need-satisfaction, and well-being*. Paper presented at the meeting of the Media Psychology division of the German Psychological Society (DGPs). Koblenz- Landau, Germany.
- Wulf, T., & Rieger, D. (2017): Wallowing in mediapast: Parasocial relationships as predictor of media-induced nostalgia. *Communication Research Reports*. doi:10.1080/08824096.2017.1383236
- Yacht Club Games. (2014): *Shovel Knight*. USA: Yacht Club Games. (Windows, OS X, 3DS, Wii U)

Elektronska Literatura:

- Baraniuk, C., (2020): Computer games: More than a lockdown distraction <https://www.bbc.com/news/business-52210938> (Pristupljeno: 12.04.2021)
- Gordon, L., (2018): Nostalgia is gaming’s biggest trend - ‘Tanglewood’ is the first new Sega Genesis game in years — the latest example of gaming developers looking back, not ahead. <https://theoutline.com/post/6053/tanglewood-sega-genesis-nostalgia> (Pristupljeno: 11.04.2021).
- Grogan, B., (2020): From Masked Warriors to a Live streaming Boom: China’s Gaming Industry in the Age of Covid-19 <https://radiichina.com/gaming-industry-covid-19/> (Pristupljeno: 12.04.2021)
- Hoepner, B., (2014): The Power of the Past: Nostalgia in the Digital Age, <https://www.mediavisioninteractive.com/digital-campaigns/power-past-nostalgia-digital-age/> (Pristupljeno: 07.04.2021)
- Irwin, J., (2019): The Circuitous, Disingenuous Nature of Nostalgia in Video Games, <https://variety.com/2019/gaming/columns/digital-rituals-nostalgia-1203111759/> (Pristupljeno: 10.04.2021)
- Kenney, B., (2018): **Finding nostalgia in the pixelated video games of decades past**, <https://theconversation.com/finding-nostalgia-in-the-pixelated-video-games-of-decades-past-98518> (Pristupljeno 11.04.2021)

- Knorr, A., (2019): Why Nostalgia For Video Games Is Uniquely Powerful, <https://kotaku.com/why-nostalgia-for-video-games-is-uniquely-powerful-1832434707> (Pristupljeno: 11.04.2021)
- Locke, J. (2020): Coronavirus: How COVID-19 is affecting the games industry. <https://www.androidcentral.com/coronavirus-games-industry> (Pristupljeno: 11.04.2021)
- Massey, Simon (2016): Embracing the power of digital nostalgia, <https://www.transformmagazine.net/articles/2016/opinion-embracing-the-power-of-digital-nostalgia/> (Pristupljeno: 07.04.2021)
- Poelking, J., (2020): COVID-19 and gaming: Video games provide a bright light in a dark time for US consumers <https://www.mintel.com/blog/technology-market-news/covid-19-and-gaming-video-games-provide-a-bright-light-in-a-dark-time-for-consumers> (Pristupljeno: 12.04.2021)
- Suominen, J. (2008): The past as the future? Nostalgia and retrogaming in digital culture. *FibreCulture*, 11. <http://eleven.fibrejournal.org/fcj-075-the-past-as-the-future-nostalgia-and-retrogaming-in-digital-culture> (Pristupljeno: 09.04.2021)
- Whalen, Zach, and Laurie N. Taylor. (2008): *Playing the Past: History and Nostalgia in Video Games*. Edited by Laurie N. Taylor and Zach Whalen. Nashville: Vanderbilt University Press. <https://catalog.loc.gov/vwebv/search?searchCode=LCCN&searchArg=2007051878&searchType=1&permalink=y> (Pristupljeno: 09.04. 2021).

DIGITAL NOSTALGIA – MARKETING STRATEGY FOR TRANSFORMING THE NEW INTO THE OLD

Summary: *Causing nostalgic feelings in consumers has long been a very effective means of influencing their shopping behavior. Lately, and probably under the influence of a crisis situation caused by a pandemic, in which people are generally more concerned about the existence of their family members and themselves, this marketing strategy seems to have an even stronger impact. The use of nostalgia in a virtual environment is especially interesting. Although seemingly incompatible, the digital environment has proven to be very adequate for the application of these methods. Today, a large number of applications offer the possibility of converting new digital photos and video content into old ones (with the help of various filters), the topic of streaming movie and TV shows content is increasingly placed in some earlier eras, which did not bypass the video game industry. Consumers who once enjoyed the virtual world of video games, as young people, can now reanimate the feelings of old times, although in a new way and mostly surrounded by young generations, who also enjoy such achievements, only their motives are different, but still very strong.*

Keywords: *Nostalgia, Digital nostalgia, Marketing strategy, Consumer behavior, Video games*

PRIMENA PROCENE VREDNOSTI I STRUKTURE KAPITALA U PREDUZEĆIMA PRIMENOM METODE DISKONTOVANOG NOVČANOG TOKA (DNT)***

Sažetak: Procena vrednosti i strukture kapitala metodom diskontovanog novčanog toka (DNT) je jedna od sigurnih i validnih metoda kojom tim za procenu obavlja procenu vrednosti kapitala. Suštinski obuhvata primenu procene kapitala putem prinosne metode izračunavanja. Dobijeni podaci primenom ove metode se sa sigurnošću predstavljaju u rezultatima tima za procenu koji se dostavljaju top menadžmentu preduzeća. Cilj rada je da prikaže prednosti primene metode kojom se vrši procena vrednosti kapitala preduzeća, jer se u odnosu na druge metode procene ovom metodom preduzeće posmatra kao jedinstvena celina koja služi za pravljenje profita. Autori su došli do zaključka da se primenom DNT otkriva veza između ostvarenih rezultata poslovanja preduzeća merenih veličinom profita i izražavanja vrednosti preduzeća. Doprinos autora studije je u tome da su otkrili vezu između vrednosti preduzeća i sposobnosti da ono oplodi angažovani kapital i ostvari profit.

Ključne reči: procena vrednosti, diskontni novčani tok

* Fakultet za poslovne studije, Megatrend univerzitet, Beograd, Srbija;
g.vitomir85@gmail.com

** Fakultet za poslovne studije, Megatrend univerzitet, Beograd, Srbija;
bcuric@megatrend.edu.rs

³ Rad je rezultat projekta FPSBPS Budućnost poslovanja u Srbiji, koji je pokrenuo Fakultet za poslovne studije u saradnji sa Pravnim fakultetom

1. Uvod

Top menadžment u svom poslovanju može da se opredeli za donošenje odluke o proceni vrednosti imovine preduzeća. Tom prilikom formira tim za procenu od kompetentnih kadrova unutar preduzeća ili eksterno van preduzeća.

Tim za procenu u skladu sa projektovanim zadatkom se opredeljuje za metodu kojom će na najbolji način moći da postigne pravilno vrednovanje poverenog mu zadatka. Jedna od metoda koju koristi tim za procenu je metoda procene vrednosti i strukture kapitala putem primene metode diskontovanog novčanog toka (DNT).

DNT se primenjuje u slučajevima kada se vrši procena vrednosti kapitala putem tzv. prinodne metode. Suštinski primena ove metode se odvija tako da se preduzeće posmatra kao jedinstvena celina koja služi za pravljenje profita. Od sposobnosti preduzeća da napravi profit kao rezultat poslovne aktivnosti direktno i zavisi vrednost preduzeća, što primena ove metode u potpunosti koristi u svom radu vrednovanja¹. Vrednost preduzeća² prema ovoj metodi direktno je zavisna od sposobnosti da ono oplodi angažovani kapital i ostvari profit.

Cilj ovog rada je bio da prikaže prednosti primene ove metode u studiji slučaja kod preduzeća koje više decenija uspešno opstaje na tržištu Republike Srbije. U radu autor je prikazao sistematizaciju najbitnijih koraka u praktičnom vrednovanju i primeni metode DNT.

Dobijeni rezultati mogu poslužiti kao putokaz u budućem donošenju odluka i opredeljenju top menadžmenta³ da se opredeli za primenu prikazane metode vrednovanja preduzeća u velikom broju različitih preduzeća⁴ po veličini⁵, ali i po obliku organizacije i opredeljenju za vršenjem pretežnog posla u određenoj delatnosti.

¹ Popović, S. (2018): Modeling a strategic top management in the importance of the management of the finance companies established for the establishment of fer value, *Poljoprivredna tehnika*, 2, 11-16.

² Liakopoulou, I. (2020): Crowdfunding platforms in us and eu:empirical analysis of social capital, *Megatrend revija - Megatrend review*, Vol. 17, No 2, 2020: 31-44.

³ Lončar, M. (2020): Značajkoncepta „azijskihvrednosti” zasavremenepolitičkesistemeistočneijugoist očneAzije, *Megatrend revija - Megatrend review*, Vol. 17, No 2, 2020: 65-78.

⁴ Tang, X.J. & Zhang, J.S. (2017): Voluntary Disclosure of Internal Control Audit Fees Can Improve the Independence of Internal Control Audit?, *Auditing Research*, 3, 90-96.

⁵ Bojović, R., Popović, V., Ikanović, J., Živanović, Lj., Rakaščan, N., Popović, S., Ugrenović, V & Simić, D. (2019): Morphological characterization of sweet sorghum genotypes acrossen vironments, *The J. Anim. Plant Sci.* 29(3).

2. Vrednovanje i stavovi autora bitni za donošenje odluke o primeni metode DNT

Za izradu studije autor je koristio već objavljene stavove autora u vezi vrednovanja preduzeća.^{6,7,8} Za realno vrednovanje vrednosti imovine preduzeća i kapitala kojim raspolaže preduzeće bitne su odluke koje u startu donosi top menadžment preduzeća⁹ u smislu donošenja upravljačkih odluka u vezi započinjanja posla vrednovanja koji se poverava timu za procenu imovine preduzeća.

Na upravljačke odluke top menadžmenta utiče veliki broj heterogenih faktora¹⁰ što su istakli mnogobrojni autori u svojim radovima, a koje su uvažili autori ove studije prilikom njene izrade.

3. Korišteni materijal i sprovedene metode istraživanja

Prilikom izrade studije autori su koristili već iznete stavove pomenutih autora. Osim toga za izradu studije koja je obuhvatila primenu metode diskontovanog novčanog toka (DNT) uvažili su pretpostavku da ona pretpostavlja nastavak poslovanja preduzeća i posle projektovanog perioda, po stabilnim stopama, što znači da se značajan deo vrednosti preduzeća nalazi u preostalom-rezidualnom periodu.

Diskontovanjem vrednosti neto novčanog toka iz projektovanog perioda i posebno iz reziduala odgovarajućim diskontnim stopama prikazana je sadašnja vrednost kapitala preduzeća kod preduzeća koje posluje uspešno više od pet decenija na tržištu Republike Srbije. Suštinski urađena je studija slučaja na primeru praktične primene DNT u srednjem preduzeću.

Dobijeni podaci su analizirani i prezentovani u studiji bez navođenja generalija preduzeća, obuhvataju poslovanje preduzeća od poslednjih 6 godina i dat je prikaz praktičnog iznošenja procene putem DNT a koje može poslužiti velikom broju preduzeća¹¹ u Republici Srbiji i šire¹².

⁶ Davison, J. (2015): Visualising accounting: an interdisciplinary review and synthesis, *Accounting and Business Research*, 45(2), 121-165.

⁷ Ball, R. (2016): IFRS–10 years later, *Accounting and Business Research*, 46(5), 1-27.

⁸ Biščak, M. & Benčina J. (2019): The impact of HRM practices on the performance of municipalities the case of Slovenia, *Transylvanian Review of Administrative Sciences*, 58 E/2019, 5-23.

⁹ Chen, R. (2019): *Internal Control Audit Fee and Internal Control Audit Quality—Evidence from Integrated Audits*, *Open Journal of Business and Management*, 7, 292-311.

¹⁰ Tintëra, J. (2019): Innovative housing policy tools for local governments in shrinking communities with a large share of privately owned apartments: a case study of Valga, Estonia, *Transylvanian Review of Administrative Sciences*, Special Issue 2019, 124-139.

¹¹ Auerbach, J. A. (2019): Tax Equivalences and Their Implications, *Tax Policy and the Economy*, 33, 81-107.

¹² Ball, R. (2016): IFRS–10 years later, *Accounting and Business Research*, 46(5), 1-27.

4. Šire pretpostavke od važnosti za izveštaj DNT u studiji slučaja

Metod diskontovanja novčanih tokova podrazumeva primenu: korišćenja ostvarenih rezultata preduzeća u određenom periodu. U studiji slučaja period posmatranja je obuhvatio analizu perioda u prethodnih šest godina, uz uvažavanje godišnjeg programa rada i poslovanja preduzeća, kao i uz uvažavanje primene metode vrednovanja kao i projekcije budućih događanja koja su bitna za preduzeće¹³.

Projekcija koju su dali procenitelji odnosila se za narednih 5 godina, kao i za rezidualne uz uvažavanje:

1. Kretanja cena kapitala u budućnosti,
2. Vrednost u projektovanom periodu i vrednost u rezidualu,
3. Realne stope razvoja u odnosu na osnovu (poslovanje u prethodnih 5 godina),
4. Projekcije nisu urađene tako da obuhvate velike investicije,
5. Limitirana granica stope rizika – gornja 25% (donja stopa rizika ulaganja u Republiku Srbiju + prosečna stopa bez rizika),
6. Projekcija novčanog toka vršena je metodom posle servisiranja dugova i
7. Sve projekcije u periodu projektovanog novčanog toka treba da se obračunavaju u stalnim cenama.

5. Izveštavanje tima za procenu putem isticanja bitnih elemenata u izveštaju o DNT koji se dostavlja top menadžmentu

Izveštavanje top menadžmenta od strane tima za procenu predstavlja osnovu prikaza studije slučaja koju su autori prikazali u tabelarnom prikazu 1

Tabela 1: Prikaz posmatranih elemenata za određivanje procenjenog rizika u godinama posmatranja i prikaz pondera

Posmatrani elementi za određivanje procenjenog rizika	Godina posmatranja						Ponderisana vrednost
	0	1	2	3	4	5	
I Kvalitet upravljanja							2,2
1. Kvalitet rukovodećeg tima							
2. Strategijski menadžment							
3. Organizacija							
4. Kvalitet proizvodnog programa							
5. Specijalizacija i znanje							

¹³ Novaković, S., Vukasović, D., Laban, B., Ivić, M., Popović, V. & Popović S. (2018): Managing agricultural company by using internal control and significance of risk presentation, *Economics of Agriculture*, 2, 801-812.

II Veličina							
1. Broj zaposlenih							2,3
2. Snaga konkurenata							
3. Opremljenost sredstvima							
III Finansijski položaj							
1. Stalna imovina / Osn. Kapital							3,0
2. Osn. Sred. + Zalihe / Dugor. Kapital							
3. Sopstveni / ukupni kapital							
4. Kontrib. Doh. / Prihod							
5. Finans. Rashod / Dobit							
IV Proizvodno-prodajni potencijal							
1. Doprinosi pojedinih proizvoda							2,6
2. Dugoročni ugovori							
3. Strani plasmani i prihodi							
4. Pristup tržištu EZ							
5. Koncentracija							
V Mogućnost predviđanja							
1. Starost preduzeća							2,5
2. Stabilnost finans. rezultata							
3. Kolebljivost u grani							
4. Stabilnost privred. ambijenta							
Ponderisani prosek							2,5
UKUPNO							12,6

Izvor: Autori (2020).

Za pravilno izveštavanje¹⁴ i pisanje izveštaja o DNT neophodno je prikazati bitne kategorije rizika i stope koje utiču na rizike po preduzeće.¹⁵ Prikaz autori daju u tabelarnom prikazu broj 2.

Tabela 2: Prikaz kategorija rizika i stope rizika koji su bitni za formiranje izveštaja DNT koji se dostavlja top menadžmentu

Kategorije rizika	Stope
Stopa rizika na nerizične plasmane	4%
Stopa rizika ulaganja u Republici Srbiji	4%
Specifična stopa rizika ulaganja u preduzeću	12,60%
Ukupna stopa rizika (Diskontna stopa)	20,60

Izvor: Autori (2020).

¹⁴ Terzić, D., Popović, V., Malić, N, Ikanović, J, Rajičić, V., Popović, S., Lončar, M & Lončarević. V. (2019): Effects of long-term fertilization on yield of siderates and organic matter content of soil in the process of recultivation, *The J. Anim. Plant Sci.* 29(3).

¹⁵ Živanović, V. (2020): The impact of changes in the base and precious metals prices on credit risk factors, *Megatrend revija - Megatrend review*, Vol. 17, No 2, 2020: 45-64.

Na osnovu prikaza u tabeli broj 2 proizlazi da ukupna stopa rizika, otuda i diskontna stopa sa kojom se formira izveštaj o DNT iznosi 20,60%, što je sastavni i bitni deo izveštaja o DNT.

Tabela 3: Prikaz opisa i komentara posmatranih elemenata i ocene koji utiču na određivanje rizika koji su deo izveštaja o DNT

Redni broj	Posmatrani elementi za određivanje procenjenog rizika	Ocena tima za procenu	Opis i komentar ocene tima za procenu
1.	Kvalitet upravljanja	2,2	Broj zaposlenih u preduzeću je visok u odnosu na ostvareni ukupan prihod u analiziranom periodu, odnosno, nedostatak posla uslovio je nižu ocenu ovog elementa. Snaga konkurenata ne onemogućava dobijanje posla jer su oni konkurenti koji konkurišu za dobijanje poslova na istom nivou kvaliteta i rada i cena.
2.	Veličina	2,3	Broj zaposlenih u preduzeću je visok u odnosu na ostvareni ukupan prihod u analiziranom periodu, odnosno, nedostatak poslau slovio je nižu ocenu ovog elementa. Snaga konkurenata ne onemogućava dobijanje posla jer su oni konkurenti koji konkurišu za dobijanje poslova na istom nivou kvaliteta i rada i cena.
3.	Finansijski položaj	3	Finansijski položaj preduzeća je određen ne ostvarivanjem dobiti, odnosno ostvarivanjem gubitka. Finansijski položaj u narednom periodu očekuje se da će biti znatno bolji zbog realnog ostvarenja dobiti.
4.	Mogućnost predviđanja	2,6	Proizvodno-prodajni potencijal je koncentrisan na tržište Republike Srbije. Tržište Evropske Unije za ovu delatnost kojom se preduzeće bavi, kao i za obim delatnosti, nije značajno.

Izvor: Autori (2020).

Na osnovu prikaza u tabelama 1-3 autori su istakli značaj primene DNT i prikazali najbitnije elemente koje treba da sadrži izveštaj DNT prema top menadžmentu. Primena izrečenog kompatibilna je poslovanjem u velikom broju heterogenih preduzeća^{16,17,18}. Naročito se ističe značaj isticanja opisa tima za procenu kojim se opisuje zašto je istaknuta vrednost pondera u određenom nominalnom isticanju u izveštaju o DNT.

Prikazi omogućavaju celovit pristup socio-ekonomskog progressa u privredi,¹⁹ koji su primenljivi²⁰ u velikom broju različitih preduzeća.²¹

5.1. Implementacija bezbednosnih procedura u sklopu pripreme za izveštavanje top menadžmenta preduzeća

Jedna od mogućih implementacija je uvođenje fizičke bezbednosti, koju treba ocenjivati prilikom revizije informacione bezbednosti od strane kontrola koje su uspostavljene u preduzeću naročito ako je upotreba kontrole u korporativnom upravljanju preduzeća.^{22,23}

Potrebno je voditi računa o bitnim pitanja:

- Da li je jasno definisano ko je odgovoran za fizičku bezbednost prostorija i opreme?
- Da li je odgovornost za bezbednost odvojena od drugih dužnosti?
- Da li se lice zaduženo za bezbednost slaže sa politikom?

¹⁶ Radović, M., Vitomir, J. & Popović, S. (2019): *The Importance of Implementation of Internal Audit in Enterprises Founded by the Republic of Serbia*, Lex localis-journal of local self-government, 17(4), 1001-1011.

¹⁷ Radović, M., Vitomir, J., Laban, B., Jovin, S., Nastić, S., Popović, V. & Popović S. (2019-a): *Management of joint-stock companies and farms by using fair value of agricultural equipment in financial statements on the example of IMT 533 tractor*, Economics of Agriculture, 1, 35-50.

¹⁸ Propheter, G. (2019): Do professional sport franchise owners overpromise and underdeliver the public? Lessons from Brooklyn's Barclays Center, *International Journal of Public Sector Management*, 32(1), 80-101.

¹⁹ Popović, S. (2014): *Socio-ekonomski faktori ograničenja razvoja agrara*, Monografija, Fimek, NoviSad.

²⁰ Popović, S., Tošković, J., Majstorović, A., Brkanlić, S. & Katić, A. (2015): The importance of continuous audit of financial statements of the company of countries joining the EU, *Annals*, Special Issue, 241-246.

²¹ Popović, S., Novaković, S., Đuranović, D., Mijić, R., Grublješić, Ž, Aničić, J. & Majstorović, A. (2017): Application of international accounting standard-16 in a public company with predominantly agricultural activities, *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 30(1), 1850-1864.

²² Vitomir, J., Jokić, M., Popović, D., Popović, S. (2020). The importance of real financial reporting and control in the process of overall company management, *TEMEL International Journal*, Vol. 4. Iss. 2., p. 52-57.

²³ Vitomir, J., Jokić, M., Popović, D., Popović, S. (2020). The importance of valid financial reporting in top management of a company, *TEMEL International Journal*, ISSN 2545-4390, Vol. 4. Iss. 2., p. 36-42.

- Da li zaposleni razumeju potrebe, zahteve i primenu fizičke bezbednosti?
- Postoje li pisana uputstva, da li su ona poznata zaposlenima i ko ih održava?
- Da li su zaposleni obučeni?
- Da li je kontrola pristupa adekvatno regulisana?
- Da li je zaštita od požara u redu?
- Kako se vrši kontrola i nadzor fizičke bezbednosti?

Klasifikacija i korišćenje podataka

Svi podaci u istoj klasi bezbednosti tretiraju se na sličan način.

- Da li su podaci klasifikovani na osnovu njihove osetljivosti?
- Postoje li pisana uputstva za klasifikaciju podataka?
- Da li se koriste u praksi?
- Da li je utvrđeno ko je odgovoran za klasifikaciju podataka i kako se ona vrši?
- Postoje li uputstva za svaku klasu podataka?
- Kako se čuva poverljivi materijal trećih lica?
- Da li je izjava o poverljivosti deo ugovora o radu?

Jasno definisanje i podela dužnosti i odgovornosti među odeljenjima, operacijama i korisnicima svode rizik od lošeg rada na minimum.

- Postoje li jasne definicije odgovornosti i ovlašćenja korisnika, lica koja rade na razvoju sistema i operacija? Da li organizacija-korisnik ima glavnu odgovornost za podatke?
- Da li za svaku aplikaciju postoji odgovorno lice – „vlasnik“ u organizaciji-korisniku?
- Da li je razvoj odvojen od postojećeg operativnog okruženja?
- Da li su utvrđeni mehanizmi testiranja i prihvatanja?
- Da li su utvrđena ovlašćenja vezana za operacije i povraćaj podataka u vanrednim situacijama?
- Da li je licima koja rade na razvoju sistema zabranjen pristup postojećim aplikacijama?

Uslužni programi su deo sistemskog softvera. Oni su obično veoma moćni, a mogu biti i zloupotrebljeni, na primer za modifikovanje podataka, a da se to ne otkrije u dnevniku izmena. Alatkne za nadzor telekomunikacija mogu takođe biti veoma korisne za identifikovanje problema, mada se one mogu koristiti i za otkrivanje lozinki korisnika te ih treba strogo kontrolisati.

- Postoje li pisana uputstva vezana za korišćenje uslužnih programa?
- Da li je korišćenje ograničeno samo na one kojima je zaista potrebno?
- Kako se vrši kontrola i nadzor nad korišćenjem?
- Postoji li dnevnik za evidenciju korišćenja radi eventualne kasnije istrage?

Predstavlja najteži deo revizije, naročito za revizore koji nisu stručnjaci za informacione tehnologije. S druge strane, to je veoma efikasan način da se dokaže da postoje slabosti vezane za bezbednost. Ukoliko mislite da niste u stanju da sami obavljate ove poslove, zatražite pomoć vaših inženjera, odnosno spoljnu pomoć.

Osnovni cilj je da se shvate tehničke komponente informacionih sistema u organizaciji. Ako želite da obavite reviziju mogućih slabosti u strukturi operativnog sistema, onda je zaista potrebno da taj sistem dobro razumete.

Vodite računa da radite u okruženju u kojem ne možete prouzrokovati nikakvu štetu, na primer u okruženju u kojem se vrše testovi. Međutim, vodite računa o tome da to okruženje po svojim osnovnim obeležjima bude slično postojećem operativnom okruženju.

5.2. Revizijsko testiranje aplikacije i tzv. Hacking

Može se obaviti korišćenjem aplikacije (**samo u okruženju u kojem se vrše testovi**). Budući da ne koristite postojeći sistem, ne možete prouzrokovati nikakvu stvarnu štetu bez obzira šta radite. Pokušajte da izvršite bar sledećih nekoliko vrsta testova:

- kontrole unosa: pokušajte da unesete različite pogrešne i nemoguće vrednosti i posmatrajte šta se dešava;
- kontrole u obradi: kreirajte svoj mali test predmet, obradite ga i ocenite rezultate; pokušajte da testirate što više obeležja vezanih za ključne kontrole;
- ograničen pristup: pokušajte da probijete ograničenja vezana za kontrolu pristupa.

Jedan od najefikasnijih načina revizije informacione bezbednosti jeste da probate da upadnete u sistem. Pobrinite se da rukovodstvo zna šta radite!

Uobičajene metode su da pokušate da pogodite lozinke ili da iskoristite neke karakteristike operativnog sistema da biste zaobišli kontrole. Postoje i druge alatke koje možete koristiti ako umete.

5.3. Neka od pitanja koja treba uzeti u obzir prilikom revizije telekomunikacija

Administrativne kontrole se vrlo često primenjuju u postupku izrade interne revizije u preduzeću. U tom kontekstu vrši se utvrđivanje:

- Kakvi su zadaci mreže i uputstva vezana za kontrole?
- Ko je odgovoran za osmišljavanje metoda za rad?
- Ko odlučuje o razvojnim principima?
- Da li su telekomunikacione kontrole razdvojene?

Dokumentacija vezana za telekomunikacionu mrežu je od velike važnosti radi podizanja nivoa sigurnosti interne revizije. Koriste se na primer:

- Analiza spiska računara, terminala, lokalnih (LAN) mreža, prekidača, kablova, mostova, itd., i analiza dokumentacije o mreže.
- Kako je dokumentovana fizička i logička mreža?
- Postoje li standardi o tome šta može biti povezano na mrežu?

Ovlašćenja korisnika su često u primeni poslova koje obavljaju interni revizori jer se na taj način mogu utvrditi:

- Ko je odgovoran za ovlašćenja za logički pristup?
- Ko je odgovoran za ovlašćenja za fizički pristup?
- Mogu li eksterna lica (npr. dobavljač) imati pristup mreži?
- Ko vrši nadzor dnevnika mreže?
- Ko kontroliše zahteve za prenos fajlova i ko donosi te odluke?

Osim toga u radu interne revizije bitno je ispoštovati i fizičku bezbednost i utvrditi da li je sve urađeno po zacrtanom planu u vezi:

- Da li su telekomunikaciona oprema i softver smešten na sigurnom?
- Ko ima pristup?
- Zaštita od požara i poplava?

Šta je urađeno da se spreči prisluškivanje?

- Da li su kablovi sakriveni?
- Da li su linije i prekidači obeleženi šiframa koje ne znaju eksterna lica?
- Da li su važni kablovi adekvatno zaštićeni?
- Postoji li redovan nadzor sa ciljem da se identifikuje neovlašćeno povezivanje?
- Da li je ograničen pristup alatkama za nadzor i testiranje?

Logička zaštita/Kontrola pristupa

Logičke zaštite koriste se radi ograničavanja zahteva za uslugama i kontaktima koji dolaze kroz mrežu. Ograničenje se može bazirati na:

- grupama prihvaćenih „partnera“ (opreme ili korisnika);
- grupama prihvaćenih metoda pristupa;
- grupama prihvaćenih zahteva za uslugama;
- prihvaćenim periodom za usluge;
- specijalizovanim bezbednosnim proverama.

Revizor treba da oceni sledeće:

- a) Da li je pristup mreži kontrolisan kroz korisnička imena i lozinke, ili na neki drugi način?
 - Da li se uvek traži korisničko ime i lozinka?

- Da li korisnici shvataju važnost bezbednih lozinki?
 - Da li se lozinke zapisuju?
 - Da li se korisničko ime „zaključava“ nakon nekoliko neispravnih lozinki?
 - Kako i koliko često se menjaju lozinke?
 - Postoji li automatsko isključivanje kad veza nije aktivna?
 - Da li različite grupe korisnika imaju različito vreme pristupa?
 - Da li važe inicijalne sistemske lozinke (*default passwords*)?
- b) Postoji li automatska kontrola za prenos ispravnih podataka i automatsku re-transmisiju, kao i kontrola kompletnosti isporuke?
- Kako se vrše provere radi utvrđivanja grešaka u telekomunikacionom softveru i hardveru?
 - Proverite da li poruka sadrži adekvatne informacije za prepoznavanje (datum, vreme, izvor).
 - Proverite da li program ima dnevnik.
 - Da li je moguće vršiti automatski nadzor dnevnika kontrola?
 - Kako rukovodstvo kontroliše telekomunikacione aktivnosti?
 - Šta se radi sa greškama i kako se one ispravljaju?
- v) Kako se obezbeđuje da podaci koji se prenose stižu do pravog primaoca?
- Da li sistem može da šalje delove poruke kroz različite rute (kako bi se sprečilo kopiranje poruke)?
 - Da li se osetljivi materijal šifruje?
 - Kako su zaštićene telefonske linije?
 - Da li se koriste lozinke?
 - Da li je telefonski broj za direktnu liniju drugačiji od ostalih u firmi?

Kontinuitet je od vitalne važnosti za telekomunikacije. Mora da postoji dobro dokumentovan i testiran plan za održavanje kontinuiteta, koji može biti deo opšteg plana za rad u vanrednim situacijama ili plan koji je specijalno pripremljen za telekomunikacije.

- Da li su identifikovane moguće oblasti prekida i da li su uključene u plan?
- Da li su ključne linije duplirane iz skupa ostalih važnih linija?
- Da li opšti plan za održavanje kontinuiteta uključuje obavljanje poslova bez telekomunikacionih usluga?

Treba vršiti nadzor nad troškovima razvoja i korišćenja. Ispitajte da li su razvoj i korišćenje telekomunikacija preskupi u odnosu na obim posla i prednosti koje će se dobiti od telekomunikacionih sistema.

- Da li su uključeni svi troškovi i da li je razmotrena upotreba prilikom donošenja relevantnih odluka?

- Da li bi eventualno kašnjenje u sprovođenju prouzrokovalo dodatne troškove, odnosno umanjilo prihode?
- Da li telekomunikacioni sistem podržava poslovanje i da li je jednostavan za korišćenje?
- Koliko brzo će nabavljena tehnologija postati zastarela?
- Da li su kontrole isplative?
- Da li su fakture dobavljača jasne i dovoljno detaljne?
- Postoji li kontrola kojom se obezbeđuje tačnost faktura?
- Koliko koštaju popravke i održavanje?

5.4. *Finansijske revizije u korporativnom upravljanju*

U internoj reviziji, finansijska revizija je obično ograničena na ocenu finansijskih sistema u organizaciji naročito korporativnog upravljanja. Primarni interes internih revizora nisu računovodstveni izveštaji i brojke kao takvi, već kontrole koje obezbeđuju kvalitet i verodostojnost računovodstvenih podataka i finansijskih izveštaja.

Dobra računovodstvena praksa ne samo da doprinosi pripremi i predstavljanju kvalitetnih računovodstvenih i finansijskih podataka, već i pripremi kvalitetnih podataka vezanih za upravljanje, što zauzvrat rukovodstvu obezbeđuje dobru osnovu za donošenje odluka, a samim tim i dobro finansijsko upravljanje.

Postoje četiri važna elementa koja obezbeđuju dobru računovodstvenu praksu u organizaciji, a to su:

- osnova računovodstva;
- računovodstveni principi metodi;
- finansijski izveštaji;
- interne kontrole i interna revizija.

Računovodstvena osnova odnosi se na sprovođenje računovodstvenih principa koji utvrđuju tačku u izvršavanju u vezi konkretne transakcije, odnosno određenog događaja, u kojoj se u računovodstvenim knjigama evidentiraju efekti te transakcije, odnosno događaja.

Računovodstveni principi i metode utvrđuju način na koji će se efekti transakcija i događaja evidentirati u finansijskim izveštajima. Dva osnovna principa su:

- a) *načelo stalnosti poslovanja (going concern)*: smatra se da će organizacija nastaviti da funkcioniše u doglednoj budućnosti; pretpostavka je da organizacija ne planira, niti mora da pokrene postupak likvidacije, niti da značajno smanji obim poslovanja/operacija;
- b) *konzistentnost*: računovodstveni principi i metode su konzistentni iz jednog računovodstvenog perioda u drugi, sa izuzetkom opravdanih izmena čiji materijalni efekti treba da budu kvantifikovani u napomenama uz finansijske izveštaje.

Izbor računovodstvene politike u organizaciji treba da se bazira na sledeća tri principa:

- *obazrivost/oprez* – transakcije organizacije mogu da budu neizvesne; ovaj princip predstavlja realnu ocenu činjenica sa ciljem da se izbegne rizik od prenošenja sadašnjih neizvesnosti na budućnost što može biti pogubno za sredstva i rezultate organizacije;
- *suština iznad forme*: transakcije i drugi događaji u životu jedne organizacije treba da budu obrazloženi, predstavljeni u odnosu na svoju suštinu i finansijski realno, a ne samo da zadovoljavaju propisanu formu;
- *materijalnost*: finansijski izveštaji treba da predstavljaju sve operacije koje su dovoljno značajne (materijalne) da utiču na ocenu i donošenje odluka, kao i sve podatke neophodne da ovi izveštaji budu jasni i sveobuhvatni.

Ostali računovodstveni principi i metode tiču se postupanja sa transakcijama ili konkretnim događajima, kao što su računi prihoda i rashoda, transakcije u stranoj valuti, itd. Oni suštinski utiču na kvalitet interne revizije.

Osim toga, finansijski izveštaji po pravilu imaju za cilj da finansijske izveštaje preduzeća kao i drugim korisnicima kojima se finansijski izveštaji dostavljaju, pruže podatke o finansijskoj situaciji, uspešnosti (performansama) i razvoju preduzeća.

Poseban i bitan deo izveštavanja obuhvataju finansijski izveštaji u javnom sektoru, jer oni obezbeđuju odgovornost tako što:

- korisnicima predočavaju da li su budžet i aktivnosti te fiskalne godine vođeni u skladu sa propisima;
- korisnicima pomažu da bolje shvate prirodu, veličinu i obim aktivnosti javnog sektora, kao i njegovog finansijskog stanja;
- korisnicima pomažu da shvate i procene kako javni sektor finansira svoje aktivnosti;
- korisnicima pomažu da razumeju i ocene efekte aktivnosti javnog sektora;
- korisnicima pomažu da utvrde da li je javni sektor ostvario svoje ciljeve, kao i da utvrde troškove aktivnosti;
- korisnicima pružaju podatke o kvantitativnim aspektima izvršenja budžeta.

Prva karakteristika je da u korisnike finansijskih izveštaja spadaju:

- političari, u zakonodavnoj ili izvršnoj vlasti;
- građani;
- zaposleni u organizacijama koje pripremaju finansijske izveštaje;
- eksterni poslovni partneri kao što su poverioci, dobavljači i kupci;
- ekonomisti, analitičari i posebne interesne grupe;
- mediji.

Druga karakteristika je da finansijski izveštaji uključuju:

- račune prihoda i rashoda, ili računi potraživanja i obaveza; tamo gde je to moguće, uključuju analizu prihoda po izvorima, rashoda po programima ili aktivnostima, i analizu korišćenja različitih vrsta aproprijacija i fluktuacije rezervi;
- bilans stanja, uključujući aktivu, obaveze i rezerve;
- tok gotovine (*cash flow*), koji dokumentuje izvore i korišćenje sredstava;
- napomene uz finansijski izveštaj koje uključuju opis računovodstvenih principa i metoda koji se koriste, kao i sve podatke koji korisniku omogućavaju da shvati finansijske izveštaje i formira određeno mišljenje;
- ostala obrazloženja po potrebi, koja mogu uključiti indikatore uspešnosti.

Treća karakteristika je da finansijski izveštaji moraju jasno navesti valutu i jedinice izražavanja (hiljade, milione, itd.) u kojima su pripremani, završni datum računa, i računovodstveni period. Korisno je ukoliko se u finansijskim izveštajima predstave podaci za dva sukcesivna perioda, uz dva datuma završetka, što olakšava poređenje podataka i merenje finansijske situacije u odnosu na uspešnost (performanse) organizacije koja podnosi izveštaj.

Četvrta karakteristika usresređena je na posmatranje samog kvaliteta finansijskih izveštaja, a tu spadaju isticanje izveštavanja na:

- razumljiv način što podrazumeva da podaci moraju biti razumljivi da bi se koristili; finansijski izveštaji vlade treba da predstavljaju podatke na jasan i jednostavan način; treba izbegavati suviše detalje i preterano složen format izveštaja, dok grafičke prikaze i dijagrame treba koristiti gde god je to moguće; obrazloženje (narativni deo) ne samo da treba da bude precizno, već i jasno i predstavljeno jednostavnim, a ne tehničkim jezikom.
- Relevantan način gde će podaci biti relevantni ukoliko korisnicima pomažu u obavljanju aktivnosti; oni koji pripremaju finansijske izveštaje u javnom sektoru prilikom odlučivanja o tome šta je relevantno za izveštaj, treba da uzmu u obzir aktivnosti i podatke koji su potrebni korisnicima; na primer, ukoliko podaci nisu dostavljeni blagovremeno, onda oni možda nisu relevantni; izveštaji treba da pokriju celokupnu prirodu i obim finansijskih aktivnosti koje se predstavljaju;
- Pouzdan način što podrazumeva da postoje pouzdani podaci verno predstavljaju ono što je navedeno u izveštaju; tačni su uz toleranciju prihvatljive greške, predstavljeni nepristrasno, sveobuhvatni i proverljivi; pouzdanost ne podrazumeva nužno i preciznost ili apsolutnu sigurnost; na primer, finansijski izveštaji vlade mogu uključiti i procene duga koje nisu apsolutno tačne, ali postoji velika verovatnoća.
- materijalan (značajan) način jer su sami podaci od materijalne važnosti i može se razumno očekivati da će uticati na aktivnosti korisnika; određena

stavka može biti od materijalnog značaja zbog svoje veličine ili prirode; materijalnost predstavlja pitanje procene;

- blagovremen način jer se finansijski izveštaji državnih organa i vlade nastaju i treba da budu objavljeni ubrzo nakon perioda koji pokrivaju kako bi korisnicima pomogli u obavljanju aktivnosti; sama blagovremenost ne čini podatke korisnim, ali ukoliko prođe dosta vremena od događaja predstavljenih u izveštaju, upotrebna vrednost podataka se smanjuje; blagovremena, ali realna procena može biti korisnija od preciznih podataka ukoliko su potrebni meseci da se pripreme tačne cifre;
- konsistentan način podrazumeva činjenicu da bi finansijski izveštaj bio razumljiv, podaci treba da budu bazirani koliko god je to moguće na istoj računovodstvenoj osnovi; korisnicima finansijskih izveštaja, odnosno niza izveštaja, (kao i vladi), konzistentnost omogućava da sa lakoćom i sigurnošću prelaze sa jednog izveštaja na drugi; ukoliko su računovodstvene osnove i prezentacija različiti u dva sukcesivna računovodstvena perioda budući da je, na primer, usvojena bolja računovodstvena politika ili standard, onda ovu činjenicu, kao i efekte koje promena računovodstvene politike može imati na finansijski izveštaj, treba naglasiti i objasniti;
- mogućnost poređenja podrazumeva da korisnici mogu da uoče sličnosti i razlike u podacima između dve ili više vladinih organizacija u određenom vremenskom periodu, ili vremenom u okviru iste organizacije.

Finansijska revizija je važna jer obezbeđuje tačno i blagovremeno finansijsko evidentiranje svih događaja, operacija i činjenica, koji su se dogodili u jednoj organizaciji, kao i njihovo odgovarajuće organizovanje i sumiranje, što pruža osnovu za donošenje odluka.

U finansijskim revizijama, interna revizija se primarno bavi adekvatnošću sistema koji je u osnovi pripreme finansijskih izveštaja. Interni revizor mora da ima na umu da on nije odgovoran za tačnost finansijskih podataka, već da je to odgovornost rukovodstva. Pored toga, interni revizor nije odgovoran za detaljnu reviziju finansijskog računovodstva, već samo u meri u kojoj može oceniti određene interne kontrole.

Interna revizija međutim može doprineti procesu definisanja i ocene računovodstvenih praksi.

To se ostvaruje na primer putem:

- definisanja dobre računovodstvene prakse: podrazumeva komentare na računovodstvenu praksu koju je usvojila organizacija; komentare na računovodstvene principe i metode, kao i na sadržaj i formu finansijskih izveštaja;
- analize primene dobre računovodstvene prakse: interna revizija ovde daje mišljenje o finansijskim izveštajima i kvalitetu računovodstvene prakse u organizaciji.

U tom kontekstu interna revizija može da:

- pruži objektivnu ocenu pouzdanosti finansijskih podataka;
- oceni sistem računovodstvenih kontrola i predloži preporuke za njegovo poboljšanje i jačanje;
- oceni upravljanje i distribuciju finansijskih resursa.

Etape finansijske revizije, kao i u svakoj drugoj reviziji, prvi korak predstavlja prikupljanje inicijalnih podataka. Bitno je da imate na umu da svi podaci budu:

- tačni;
- korisni;
- dovoljni, ali ne preterano obimni;
- najskoriji i ažurirani;
- relevantni i važni;
- razumljivi; i
- da troškovi prikupljanja, sumiranja i prezentovanja ne budu veći od same koristi tih podataka.

6. Zaključak

Ovim radom autori su istakli značaj korišćenja DNT u praktičnom izveštavanju top menadžmenta. Suštinski da bi preduzeće moglo da funkcioniše i donosi validne odluke u procesu upravljanja primena DNT je od velike važnosti. Naime primenom metode DNT omogućava se podizanje nivoa sigurnosti upravljanja velikog broja heterogenih preduzeća. Izveštavanje top menadžmenta treba da bude takvo da daje logično formulisane prikaze bitnih elemenata, pondera i opisa do kojih tim za procenu dolazi u svom radu.

Doprinos autora je da na osnovu reprezentativne studije slučaja ukaže na značaj praktičnog primenjivanja DNT (Tabela 1) putem prikaza posmatranih elemenata koje mogu koristiti timovi za procenu radi određivanja procenjenog rizika u godinama posmatranja, kao i isticanje značaja iskazivanja vrednosti prikazanih pondera i njihove gradacije vrednovanja.

Drugi doprinos autora je isticanje neophodnosti (Tabela 2) prikaza kategorija rizika i stope rizika koji su bitni za formiranje izveštaja DNT u konkretnom slučaju, odnosno u studiji slučaja, a koji bi trebalo da se dostavljaju top menadžmentu u posebnom delu u kojem se osnažuje isticanje stavove procenitelja koji su vršili DNT preduzeća.

Poslednji doprinos autora je isticanje obaveznosti (Tabela 3) prikazivanja opisa i komentara posmatranih elemenata i ocena koje su nominalno iskazali procenitelji u sklopu donešenog izveštaja DNT koje tim za procenu dostavlja top menadžmentu preduzeća.

Na kraju studije autori smatraju da ovo istraživanje može poslužiti i u budućem praktičnom delovanju velikog broja preduzeća u Republici Srbiji koje se opredele da primene metod procene DNT. Rezultati prikazani od strane autora u studiji slučaja imaju univerzalnost primene i mogu se nadograditi nakon sticanja novih teorijskih i praktičnih rešenja.

Literatura:

- Auerbach, J. A. (2019): *Tax Equivalences and Their Implications*, Tax Policy and the Economy, 33, 81-107.
- Ball, R. (2016): IFRS–10 years later, *Accounting and Business Research*, 46(5), 1-27.
- Biščak, M. & Benčina J. (2019): *The impact of HRM practices on the performance of municipalities the case of Slovenia*, Transylvanian Review of Administrative Sciences, 58 E/2019, 5-23.
- Bojović, R., Popović, V., Ikanović, J., Živanović, Lj., Rakašćan, N., Popović, S., Ugrenović, V & Simić, D. (2019): *Morphological characterization of sweet sorghum genotypes across environments*, The J. Anim. Plant Sci. 29(3).
- Chen, R. (2019): Internal Control Audit Fee and Internal Control Audit Quality—Evidence from Integrated Audits, *Open Journal of Business and Management*, 7, 292-311.
- Davison, J. (2015): *Visualising accounting: an interdisciplinary review and synthesis*, Accounting and Business Research, 45(2), 121-165.
- Liakopoulou, I. (2020): *Crowdfunding platforms in us and eu: empirical analysis of social capital*, Megatrend revija - Megatrend review, Vol. 17, No 2, 2020: 31-44.
- Lončar, M. (2020): *Značajkoncepta „azijskih vrednosti” za savremene političke sisteme istočne i jugoistočne Azije*, Megatrend revija - Megatrend review, Vol. 17, No 2, 2020: 65-78.
- Novaković, S., Vukasović, D., Laban, B., Ivić, M., Popović, V. & Popović S. (2018): *Managing agricultural company by using internal control and significance of risk presentation*, Economics of Agriculture, 2, 801-812.
- Popović, S. (2014): *Socio-ekonomski faktori ograničenja razvoja agrara*, Monografija, Fimek, Novi Sad.
- Popović, S., Tošković, J., Majstorović, A., Brkanlić, S. & Katić, A. (2015): *The importance of continuous audit of financial statements of the company of countries joining the EU*, Annals, Special Issue, 241-246.
- Popović, S., Novaković, S., Đuranović, D., Mijić, R., Grublješić, Ž, Aničić, J. & Majstorović, A. (2017): *Application of international accounting standard-16 in a public company with predominantly agricultural activities*, Economic Research-Ekonomika Istraživanja, 30(1), 1850–1864.

- Popović, S. (2018): *Modeling a strategic top management in the importance of the management of the finance companies established for the establishment of fer value*, Poljoprivredna tehnika, 2, 11–16.
- Propheter, G. (2019): *Do professional sport franchise owners overpromise and underdeliver the public? Lessons from Brooklyn's Barclays Center*, International Journal of Public Sector Management, 32(1), 80-101.
- Radović, M., Vitomir, J. & Popović, S. (2019): *The Importance of Implementation of Internal Audit in Enterprises Founded by the Republic of Serbia*, Lex localis-journal of local self-government, 17(4), 1001–1011.
- Radović, M., Vitomir, J., Laban, B., Jovin, S., Nastić, S., Popović, V. & Popović S. (2019-a): *Management of joint-stock companies and farms by using fair value of agricultural equipment in financial statements on the example of imt 533 tractor*, Economics of Agriculture, 1,:35-50.
- Tang, X.J. & Zhang, J.S. (2017): *Voluntary Disclosure of Internal Control Audit Fees Can Improve the Independence of Internal Control Audit?*, Auditing Research, 3, 90-96.
- Terzić, D., Popović, V., Malić, N, Ikanović, J, Rajičić, V., Popović, S., Lončar, M & Lončarević. V. (2019): *Effects of long-term fertilization on yield of side-rates and organic matter content of soil in the process of recultivation*, The J. Anim. Plant Sci. 29(3).
- Tintěra, J. (2019): *Innovative housing policy tools for local governments in shrinking communities with a large share of privately owned apartments: a case study of Valga, Estonia*, Transylvanian Review of Administrative Sciences, Special Issue 2019, 124-139.
- Vitomir, J., Jokić, M., Popović, D., Popović, S. (2020). The importance of real financial reporting and control in the process of overall company management, TEMEL International Journal, Vol. 4. Iss. 2., p. 52-57.
- Vitomir, J., Jokić, M., Popović, D., Popović, S. (2020). The importance of valid financial reporting in top management of a company, TEMEL International Journal, ISSN 2545-4390, Vol. 4. Iss. 2., p., 36-42.
- Živanović, V. (2020): *The impact of changes in the base and precious metals prices on credit risk factors*, Megatrend revija - Megatrend review, Vol. 17, No 2, 2020: 45-64.

APPLICATION OF VALUE AND STRUCTURE OF CAPITAL IN ENTERPRISES APPLYING THE DISCOUNTED CASH FLOW (DNT) METHOD

Abstract: *Valuation of the value and structure of capital using the discounted cash flow (DNT) method is one of the safer and more valid methods used by the valuation team to evaluate the value of the capital. It essentially involves the application of capital appreciation through a yield method of calculation. The data obtained by applying this method are confidently presented in the results of the assessment team, which are submitted to the top management of the company. The aim of this paper is to show the advantages of applying the method of estimating the value of the capital of the company, because in comparison with other methods of valuation, this method is viewed as a unique entity for profit making. The authors conclude that the use of DNT reveals a link between the achieved business results of the enterprise as measured by the size of the profit and the expression of the enterprise value. The contribution of the study's authors is that they have discovered a link between the value of a business and its ability to fertilize borrowed capital and make a profit.*

Keywords: *Valuation, Discount cash flow.*

***Značaj i uloga pravnih nauka
u rešavanju problematike nestalih lica
u oružanim sukobima na prostoru
bivše SFRJ i AP KiM***

Ljiljana Krstić*
Marko M. Milović**

UDK 341.322.5-058.65(497.5)"1991/1995"
341.322.5-058.65(497.115)"1998/2001"
327.7/.8

DOI: 10.5937/MegRev2102099K

Stručni članak

Primljen 15.04.2021.

Odobren 26.04.2021.

REŠAVANJE PITANJA NESTALIH LICA SA OSVRTOM NA ULOGU MEĐUNARODNE ZAJEDNICE***

Apstrakt: *Postojanje problematike nestalih lica su nužna posledica oružanih sukoba, pa i sukoba nastalih na tlu nekadašnje Jugoslavije. Nakon dvadeset i više godina i dalje imamo prilično veliki broj lica za kojima se traga, a koja se vode kao nestala. Ukazano je na pokušaje međunarodne zajednice da pomogne u rešavanju ovih bolnih pitanja, koje se naročito tiču njihovih porodica, a koji su nastali kako u vreme oružanog sukoba, tako i posle njega, naročito u Hrvatskoj i na teritoriji Kosova i Metohije. S tim u vezi dat je osvrt na Deklaraciju o ulozi države u rešavanju pitanja nestalih lica iz 2014. godine koju su potpisale četiri države regiona, i koja bi trebala da bude podstrek u rešavanju ovog pitanja.*

Ključne reči: *rešavanje pitanja nestalih lica, uloga međunarodne zajednice, deklaracija država regiona*

* Komisija za nestala lica, Beograd, Srbija; doc.drljiljanakrstic@gmail.com

** Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd, Srbija; mmilovic@megatrend.edu.rs

*** Rad je rezultat projekta FPKNLVS – Značaj i uloga pravnih nauka u rešavanju problematike nestalih lica u oružanim sukobima na prostorubivše SFRJ i AP Kim. Projekat je pokrenut sporazumom Pravnog fakulteta sa Komisijom za nestala lica Vlade Republike Srbije.

1. Uvodna razmatranja

Svaki oružani sukob sa sobom nosi teške, zastrašujuće posledice koje pogađaju stotine hiljada ljudi. U tim sukobima mnogi su izgubili svoje najbliže, ili su bili prinuđeni da napuste svoje domove, od kojih se većina nikada neće moći vratiti, jer nemaju gde. Mnogi su stekli trajni invaliditet od posledica oružanih dejstava ili pretrpljene torture. Pored toga, oružane sukobe karakteriše i veliki broj prisilnih nestanaka ljudi kao posledica kršenja više osnovnih ljudskih prava koja su čoveku, kao ljudskom biću data rođenjem i kao takva garantovana najvišim nacionalnim i međunarodnim pravnim aktima i instrumentima. Prisilni nestanci imaju razorno dejstvo na porodicu i njene članove, lokalnu zajednicu, ali i društvo u celini. Za preživjele članove porodica to je lična tragedija i od trenutka nestanka smenjuje se užas koji u sebi nosi slutnju i nagoveštaj nemilosrdnog kraja sa nadom da se ipak još nešto može učiniti za spas onoga koga su izgubili.

Slede pokušaji da se dođe do bilo kakvog odgovora koji bi ublažio bol, nezvesnost i patnju, ali pravog odgovora i rešenja nema ili se na njega čeka godinama, decenijama, a možda ga za njihovog života neće ni biti i taj teret će se preneti na buduća pokolenja. Porodice nestalih lica decenijama žive u zamrznutoj patnji, bez istine o sudbini svih najbližih, bez mogućnosti da dostojno sahrane njihove posmrtno ostatke, obeleže grobno mesto, da ih ožale i da nastave sa životom koji neumitno prolazi. Mnogi su izgubili decu, supružnike, roditelje, braću, sestre, one koje su im bili podrška i nada, hranitelji, one koje su voleli i koji su njih voleli. Mnoga pitanja ostala su i ostaju bez odgovora.

Ekonomska i politička kriza na prostoru bivše SFRJ koja je i prethodila njenom raspadu poslednjih decenija prošlog veka (izazvana, između ostalog, porastom nacionalizma i separatizma u tadašnjim republikama Slovenije i Hrvatske kako bi se stvorili uslovi i napravila atmosfera za njihovo otcepljenje) dovela je, između ostalog, do serije incidenata, zastrašivanja lica srpske i drugih nacionalnosti, opsade objekata i napada na kasarne i pripadnike bivše Jugoslovenske narodne armije (JNA), koja je u to vreme bila jedina legitimna i multinacionalna vojska tadašnje zajedničke države SFRJ. Nakon osamostaljenja Slovenije, oko 26.000 ljudi iz drugih jugoslovenskih republika ostalo je bez državljanstva ili prava na boravak u Sloveniji (tzv. „izbrisani“). Situacija u Republici Hrvatskoj je bila dodatno pogoršana činjenicom da je srpski narod, kao žrtva genocida koji je sproveo ustaški režim tokom Drugog svetskog rata, bio ponovo izložen masovnim kršenjima ljudskih prava, otpuštanjima sa posla, privođenjima iz kuća i sa radnih mesta, pa i likvidacijama, posebno istaknutih građana.

Tokom 1991. godine, do dolaska mirovnih snaga, na području Hrvatske evidentirano je oko 2700 lica srpske i drugih nacionalnosti, koja su stradala od hrvatskih paravojnih formacija. Na tom području stanovništvo srpske nacionalnosti i pripadnici bivše JNA, uključujući i vojnike na odsluženju redovnog vojnog roka, bili su izloženi napadima, etničkom čišćenju i likvidacijama ili su

odvođeni u logore i mučilišta (ubistvo porodice Zec u Zagrebu, zločini nad srpskim civilima u Kipu, Marinom selu, Pakračkoj poljani, napadi, ubistva i etnička čišćenja na području Istočne Bilogore i u Grubišnom Polju, napad i etničko čišćenje 26 srpskih sela u Požeškoj kotlini, zločini nad srpskim civilima u Vukovaru, Paulin dvoru i Sarvašu, odvođenje i likvidacije civila i napadi na kasarne u Bjelovaru, Karlovcu, uključujući i likvidaciju rezervista na Koranskom mostu, u Gospiću, Osjeku, Sisku, Zadru i drugim mestima). Za vreme oružanih sukoba na teritoriji bivše SFRJ jedan od najozloglašnijih logora (formiran 1992. godine na mestu nekadašnje ratne luke JNA) bio je logor Lora kod Splita, gde su svi-repo mučeni i likvidirani zarobljenici srpske, ali i drugih nacionalnosti, najpre sa prostora Hrvatske, a kasnije Bosne i Hercegovine i Crne Gore. Žalosno je da hrvatska strana nije dostavila nijedan odgovor na više puta ponovljene zahteve Komisije za utvrđivanje činjenica i rešavanja slučajeva nestalih lica koji se mogu dovesti u vezu sa ovim logorom.

2. Osvrt na ratna dešavanja u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini koja su imala za posledicu veliki broj nestalih lica

Dalja eskalacija krize na prostoru bivše SFRJ, koja je 1991. godine na području Hrvatske, a kasnije i Bosne i Hercegovine prerasla u intenzivne oružane sukobe, suočila je i zaraćene strane i međunarodnu zajednicu sa mnogobrojnim teškim humanitarnim posledicama: prekinutim porodičnim vezama, velikim brojem lica lišenih slobode, nestalim, smrtno stradalim, izbeglim i prognanim licima, kao i oružanim napadima na kolone bivše JNA tokom mirnog povlačenja iz BiH (Sarajevo i Tuzla). Procenjuje se da je tokom oružanih sukoba u BiH stradalo oko 100.000 ljudi, dok je raseljeno oko 1.800.000. Broj žrtava u BiH se još utvrđuje i verifikuje. Prema podacima Republičkog centara za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, broj srpskih žrtava (na osnovu 89.273 obrađena dokumenta) iznosi 34.930, u periodu 1991–1995. godine. Prema podacima Centra, najveći broj je stradao tokom 1992. godine, njih 13.323. Više od 2500 lica srpske nacionalnosti stradalo je na najbrutalniji način u zločinima koji su se dogodili na području Srebrenice, Bratunca i Zvornika tokom 1992. i 1993. godine, što je potrebno do kraja istražiti kako bi se počinioци priveli pravdi, ali i u kontekstu događaja i zločina koji su se dogodili u Srebrenici i oko nje u julu mesecu 1995. godine, sa posebnim osvrtom na ulogu međunarodnog faktora u ovim tragičnim događajima¹.

Paralelno sa eskalacijom sukoba na prostoru bivše SFRJ pokušavano je u više navrata i proces političkog rešavanja sukoba, vođeni su pregovori u kojima su, pored strana u sporu, u ulozi posrednika učestvovala i međunarodne organizacije. Težina situacije i sve izvesnije izbijanje sukoba u Bosni i Hercegovini doveli

¹ Izveštaji o radu Komisije za nestala lica – www.kznl.gov.rs

su do toga da Savet bezbednosti UN preduzme niz mera, uključujući upućivanje mirovnih snaga UN na osnovu Sporazuma o planu mirovnih operacija u Jugoslaviji (tzv. Vensov plan). Savet bezbednosti UN ozvaničio je taj plan Rezolucijom 743 od 21. februara 1992. godine, osnovao snage UN za zaštitu (UNPROFOR) i ustanovio Zaštićene oblasti UN u Republici Hrvatskoj (ZOUN), sa osnovnim ciljem da sve osobe koje žive u njima budu zaštićene od straha i oružanih napada. Primenom mirovnog plana završila se jedna i počela druga faza oružanih sukoba u Hrvatskoj! Vensov plan je više puta menjan, njegova implementacija na terenu odvijala se teško i sporo, uz mnoga kršenja odredbi tog plana, posebno onih koje su se odnosile na zaštitu stanovništva u ZOUN. Iako su se jedinice bivše JNA u skladu sa Rezolucijom povukle iz Hrvatske i linije razdvajanja stabilizovale, samo do kraja 1992. godine evidentirano je nekoliko stotina kršenja primirja. Van administrativnih linija tih oblasti, u rubnim područjima, ostalo je preko stotinu mesta naseljenih sa više od 50.000 stanovnika, uglavnom srpske nacionalnosti, koja su već u aprilu 1992. godine bila izložena napadima hrvatskih snaga. To je bio početak serije incidenata. U junu 1992. godine u napadu hrvatske vojske na položaje srpske teritorijalne odbrane na Miljevačkom platou, u prisustvu UNPROFOR-a, poginulo je 40 srpskih teritorijalaca. Porođicama nije bilo dozvoljeno da odmah preuzmu posmrtnu ostatku poginulih, a srpskim zarobljenicima je bilo naređeno, pod pretnjom smrti, da tela poginulih saboraca bace u krašku jamu. Posmrtni ostaci 12 lica, čija identifikacija nije bila moguća u to vreme, pokopani su na kninskom groblju kao NN lica. Hrvatska strana ni do danas, i pored više zahteva porodica i Komisije da se izvrši njihova ekshumacija radi konačnog utvrđivanja identiteta metodom analize DNK, nije preduzela konkretne aktivnosti.

U jeku realizacije Vensovog plana i Rezolucije 762. od 26. juna 1992. godine, iskoristivši zaokupljenost međunarodne zajednice situacijom u Bosni i Hercegovini, Hrvatska je izvršila još jedan upad u ZOUN, sektor Jug, 22. januara 1993. godine (tzv. Maslenička operacija). U ovom napadu najviše su stradala srpska sela Islam Grčki, Kašić i Smoković, dok su Srbi iz etnički mešovitih sela bili proterani ili ubijeni. Na ovim prostorima je, pored izvršenog etničkog čišćenja, poginulo 348 srpskih vojnika i civila, među kojima 35 žena i troje dece, dok je u zbegovima, kao direktna posledica napada, umrlo preko 150 civila. Kada se počelo sa realizacijom Erdutskog sporazuma i kada je usvojena Rezolucija br. 815 Saveta bezbednosti, 9. septembra 1993. godine, Hrvatska je iznenada izvršila napad na srpska sela južno i jugoistočno od Gospića, u području Medačkog džepa. U ovoj akciji hrvatske vojske ukupno je poginulo i nestalo 88 lica, od čega 46 vojnika, 8 policajaca i 36 civila, među njima 17 žena. Hrvatska strana je 17. septembra 1993. godine predala srpskoj strani 52 tela. Rezultati pregleda tela i prirode povreda upućuju na zaključak da se radilo o sistematskom ubijanju zarobljenih i ranjenih. Pripadnici UNPROFOR-a su, nakon što su u direktnoj borbi ušli u ovo područje, izvukli još 18 tela, od kojih je većina bila izmasakrirana. Pomenuti napadi

i njima slični imali su za posledicu stotine mrtvih, hiljade proteranih, a kulminirali su tokom akcija hrvatske vojske i policije „Bljesak“ i „Oluja“.

Tek u aprilu 2000. godine istražitelji Haškog suda ekshumirali su prvu srpsku masovnu grobnicu na lokaciji Obradović Varoš u Gospiću, gde su u septičkoj jami pronađeni posmrtni ostaci 11 žrtava iz ove operacije, od kojih je 6 identifikovano metodom analize DNK.

Akcija hrvatske vojske i policije „Bljesak“ (koja je započeta 1. maja 1995. godine na teritoriji Zapadne Slavonije koja je bila u sastavu tadašnje Republike Srpske Krajine) izvedena je sa namerom etničkog čišćenja prostora Zapadne Slavonije. U vreme napada, područje Zapadne Slavonije bilo je pod zaštitom snaga UN. Za samo 36 sati proterano je oko 15.000 Srba, više od 300 ih je ubijeno ili nestalo. Oko 1500 pripadnika Srpske Vojske Krajine je zarobljeno, a većina je odvedena u logore u Bjelovaru i Virovitici. Izbeglička kolona Srba koji su se spasavali pred hrvatskom vojskom i policijom bila je gađana avionskim bombama i topovskim projektilima. Potom je usledila i akcija hrvatske vojske i policije „Oluja“, u kojoj je poginulo i nestalo preko 1850 Srba, a proterano najmanje 220.000 stanovnika nekadašnje Republike Srpske Krajine. Operacija oružanih snaga Republike Hrvatske, uz podršku NATO te jedinica Hrvatskog veća obrane i Armije BiH, započela je 4. avgusta 1995. godine agresijom na prostor nekadašnje Republike Srpske Krajine. Srbi su tada krenuli u do tada najveću seobu, većina u Republiku Srbiju, a jedan deo u Republiku Srpsku. I pored prestanka otpora vojske Republike Srpske Krajine, hrvatska vojska sa saveznicima nastavila je da sistematski ubija Srbe koji ili nisu hteli ili nisu mogli da napuste vekovna ognjišta, kao i lica u izbegličkim kolonama koja su se povlačila prema Republici Srpskoj. Deo srpskog stanovništva, koje su činili uglavnom stari i nemoćni koji nije mogao ili nije želeo da napusti svoje domove, oteran je u logore.

Ovim akcijama je prostor na kojima su živeli Srbi opustošen, a njihove kuće opljačkane, porušene i zapaljene; nisu bile pošteđene ni crkve ni srpski kulturno-istorijski spomenici ni antifašistički spomenici. U to vreme Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija još nije bio doneo nikakve kaznene mere protiv hrvatskih vlasti i vojske, osim „snažne osude hrvatske vojne ofanzive velikih razmera“. Tokom oružanih sukoba u Hrvatskoj u periodu od 1991. do 1995. godine poginulo je i nestalo oko 7000 lica srpske nacionalnosti, a za period od 1991. do 1997. godine broj izbeglih i ratom ugroženih iznosi 350.123. Najveći broj, oko 65% lica srpske nacionalnosti u Hrvatskoj, stradao je u periodu od 1992. do 1995. godine u Zaštićenim oblastima UN. Takođe, u proleće 1992. godine, posle serije pojedinačnih incidenta, Bosnu i Hercegovinu su zahvatili intenzivni oružani sukobi sa najtežim odlikama građanskog rata, praćeni teškim kršenjima međunarodnog prava, a veliki broj žrtava (poginula, nestala, raseljena i izbegla lica) ubrzao je internacionalizaciju tih sukoba i uključivanje velikog broja faktora, i u sukob i u njegovo rešavanje. Posledice oružanih sukoba i kršenja humanitarnog prava u oružanim sukobima na prostoru bivše SFRJ zahtevale su hitno reagovanje, a

broj onih kojima je bila potrebna pomoć i koji su je očekivali stalno se uvećavao. Međunarodne humanitarne organizacije (prvenstveno Međunarodni komitet Crvenog krsta) pokušavale su u više navrata, zbog problema u kvalifikaciji sukoba, a sa namerom da se primene zaštitna pravila MHP, da između strana u sporu uspostave humanitarni dijalog koji se ne bi doticao pitanja političke prirode. Postizanjem Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, koji je posle tronedeljnih pregovora u vazduhoplovnoj bazi Rajt-Paterson kod Dejtona, u američkoj državi Ohajo, parafiran 21. novembra 1995. godine, a potpisan 14. decembra 1995. godine u Parizu, zvanično su prestali oružani sukobi u Bosni i Hercegovini (1992–1995), a time i na prostoru bivše SFRJ. U okviru dejtonskog procesa potpisan je i bilateralni Sporazum o saradnji u traženju nestalih lica između SR Jugoslavije i Republike Hrvatske, na nivou ministara inostranih poslova. Tim sporazumom, kao i relevantnim odredbama Dejtonskog sporazuma, osigurane su pretpostavke i osnove saradnje u rešavanju pitanja lica koja se vode kao nestala u oružanim sukobima na prostoru bivše SFRJ.

3. Osvrt na ‘ulogu’ međunarodnih faktora u vezi oružanih sukoba na Kosovu i Metohiji i nestalih lica

Izgledalo je da će se po okončanju sukoba na prostoru Hrvatske i Bosne i Hercegovine međunarodna zajednica baviti rešavanjem brojnih otvorenih pitanja i posledica teških sukoba. Na žalost, posledice ne samo da nisu sanirane već je rešavanje teritorijalnih pitanja i zatvaranje u okvire novostvorenih država (Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine) znatno otežalo rešavanje pitanja nestalih lica. U isto vreme dolazi do značajne eskalacije sukoba na teritoriji AP KiM, gde teroristička organizacija tzv. Oslobođilačka vojska Kosova (OVK), uz podršku raznih međunarodnih struktura, intenzivira napade na pripadnike državnih organa i institucija Republike Srbije, koji su legalno delovali u AP KiM. Paralelno sa tim, tzv. OVK intenzivira napade na civilno stanovništvo srpske nacionalnosti. Na meti ove terorističke organizacije našli su se i pripadnici ostalih etničkih zajednica (Romi, Egipćani, Aškalijske, Muslimani, Goranci, ali i Makedonci, Crnogorci i Bugari, koji su živeli na prostoru AP KiM). Na meti su posebno bili pripadnici albanske nacionalnosti koji nisu podržavali aktivnosti ekstremističkih grupa okupljenih oko ove terorističke organizacije. Internacionalizacija sukoba započela je uspostavljanjem Kosovske verifikacione misije (KVM) 1998. godine odlukom donetom na 193. plenarnom zasedanju Stalnog saveta OEBS, čiji je zadatak bio da nadgleda poštovanje Rezolucije 1199 Saveta bezbednosti UN, kao i da istražuje, prikuplja dokumentaciju i izveštava o žalbama koje su se ticale kršenja ljudskih prava. Mandat OEBS je bio utvrđen „Sporazumom o OEBS-KVM“, koji je sklopljen između OEBS i SRJ 16. oktobra 1998. godine. Krajem decembra 1998. godine bilo je oko 400 članova međunarodnog i

250 članova lokalnog osoblja koji su radili za OEBS. KVM je tokom svog boravka u AP KiM dokumentovala veliki broj slučajeva kršenja ljudskih prava, što je objavljeno u zvaničnom izveštaju OEBS pod nazivom „Kosovo: kako viđeno, tako rečeno“. Objektivnost rada ove misije bila je dovedena u pitanje kada je za njenog šefa postavljen Vilijam Voker (glavni američki predstavnik u ovoj misiji). Njegov izveštaj o slučaju Račak (15. januara 1999. godine) predstavljao je prekretnicu koja je poslužila kao izgovor za kulminaciju ratne retorike usmerene protiv SRJ, kao i neposredni povod za početak NATO agresije, uz neuspelo potpisivanje Sporazuma u Rambujeu. KVM se povukla 20. marta 1999. godine, neposredno pred početak NATO udara. Intervencija je izvršena bez odobrenja Saveta bezbednosti UN i počela je 24. marta 1999. godine vazдушnim napadima, najpre na vojne ciljeve, a zatim i na privredne i civilne objekte, uključujući škole, zdravstvene ustanove, medijske kuće, verske objekte i spomenike kulture, što je prouzrokovalo velike ljudske gubitke, prisilne nestanke i otmice. Sukobi intenzivno traju sve do potpisivanja Kumanovskog sporazuma i donošenja Rezolucije 1244 Saveta bezbednosti UN 10. juna 1999. godine.

Kada je uspostavljeno međunarodno civilno i bezbednosno prisustvo u skladu sa ovom rezolucijom, verovalo se da će teror nad Srbima, Albancima i ostalim pripadnicima etničkih zajednica prestati. Nažalost, teror se pojačao pa su se najveći i najteži zločini dešavali pred očima više od 40.000 pripadnika međunarodnih snaga bezbednosti čiji je mandat bio da zaustave sukobe i obezbede mir i sigurno i bezbedno okruženje za sve stanovnike AP KiM. Najveći broj ubistava, kidnapovanja, proterivanja i pljačke imovine, kao i brojna druga zlodela koje su počinili pripadnici tzv. OVK u vreme mandata međunarodne misije, govori o još jednom neuspehu međunarodnih snaga. Od 10. juna 1999. godine predstavnici OEBS-a su u mnogim situacijama učestvovali u asanaciji terena i pronalaženju posmrtnih ostataka na prostoru AP Kosova i Metohije. U većini slučajeva sačinjavani su izveštaji, ali sudbina pronađenih posmrtnih ostataka ostala je do danas nepoznata. Komisija za nestala lica je uvek ukazivala na značaj ove dokumentacije i izveštaja sa terena koje su sastavljali predstavnici OEBS, a koji se nalaze u sedištimae OEBS u Austriji i Poljskoj, za rešavanje slučajeva nestalih lica, ali bez rezultata. Predstavnici OEBS su više puta razgovarali sa komandantima zona tzv. OVK na temu poseta nelegalnim zatvorima o čijem je postojanju OEBS dobio dokaze.

Treba istaći da rešavanje pitanja nestalih lica na prostoru bivše SFRJ, uključujući i slučajeve nestanaka i otmica na prostoru Autonomne pokrajine Kosova i Metohije predstavlja važno humanitarno i političko pitanje, koje bi moglo pozitivno uticati na napredak u drugim oblastima i procesima značajnim za ceo region, kao što su povratak raseljenih i izbeglih lica, ponovno uspostavljanje poverenja između naroda, etničkih i verskih zajednica, unapređenje procesa pomirenja i trajna stabilizacija u regionu. Taj napredak u rešavanju pre svega pitanja nestalih lica uslovljen je spremnošću svih odgovornih vlasti

u regionu, a u tome je Srbija prednjačila, ali je nisu pratile i druge države. Očigledno je u pitanju nedostatak dobre volje i želje za rešavanjem ovog pitanja i njegovim 'skidanjem sa dnevnog reda' ili neka vrsta kalkulacija zbog nekih svojih interesa. Zbog toga je značajno usporen proces u kojem su države mogle dati veći doprinos i pružiti jaču podršku aktivnostima koje su značajne za pomirenje, kreiranje povoljnije političke radi postizanja konkretnih, pouzdanih i trajnih rešenja. Treba istaći i jednu poražavajuću činjenicu a to je da umesto napretka o otetim i nestalim licima imamo uskraćivanje informacija o tome što predstavlja grubo kršenje ljudskih prava članova njihovih porodica, kao i uskraćivanje informacija za kidnapovanja i druga nasilja koja predstavljaju zločine, a za koje svi učinioci bi morali snositi odgovornost.

U tom kontekstu posebno zabrinjavaju slučajevi nestanka i kidnapovanja na teritoriji Autonomne pokrajine Kosova i Metohije i njihova veza sa trgovinom ljudskim organima, na koje ukazuju saznanja i informacije bivšeg glavnog tužioca Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju Karle del Ponte (u knjizi „Lov“) i navodi iz Izveštaja specijalnog izvestioca Saveta Evrope Dika Martija o slučajevima kidnapovanja 300 lica srpske i drugih nacionalnosti i njihovom odvođenju u Albaniju, gde su bili podvrgnuti hirurškim zahvatima radi nelegalne trgovine ljudskim organima. S obzirom na to da ovakvi zločini ne predstavljaju samo grubo kršenje normi međunarodnog humanitarnog prava, već i osnovnih ljudskih prava, garantovanih temeljnim dokumentima Ujedinjenih nacija (UN), oni treba da budu predmet posebne pažnje UN i drugih relevantnih međunarodnih organizacija, kako bi se osiguralo njihovo otkrivanje, pronašli posmrtni ostaci žrtava, a počinioci priveli pravdi. S tim u vezi, u septembru 2011. godine Evropska unija je osnovala Specijalni istražni tim, čiji je zadatak da sprovede punu krivičnu istragu o navodima iz izveštaja specijalnog izvestioca Dika Martija, podnetog Parlamentarnoj skupštini Saveta Evrope januara 2011. godine.

Imajući u vidu ove informacije i izveštaje jasno je da je značajna uloga relevantnih međunarodnih organizacija i šire međunarodne zajednice u ovim procesima, kao i njihova odgovornost da se ovom pitanju pristupa po humanitarnom principu, u obimu i dinamici koji bi omogućili da se problem nestalih lica rešava bez dvostrukih merila i politizacije i da se tako obezbedi pravda za sve žrtve. Samo pod tim uslovima porodice nestalih lica mogu verovati da društvo i država, ali i međunarodna zajednica koja je u očima srpskog naroda dosta izgubila na svom kredibilitetu, prepoznaju i uvažavaju njihovu tragediju, produženu patnju i bolnu neizvesnost u kojoj godinama žive. Dosadašnja praksa je pokazala da je to bilo samo na nivou deklarativnog izjašnjavanja a ne i u obliku konkretne pomoći (rešavanje slučajeva nestalih lica i obezbeđivanje svake druge pomoći).

4. Deklaracija država regiona u rešavanju pitanja nestalih lica

Porodice i udruženja porodica nestalih lica iz regiona su, u nameri da se proces rešavanja pitanja nestalih lica ubrza i učini efikasnijim, pokrenuli inicijativu i godinama su se zalagali za održavanje konferencije o nestalim licima na visokom političkom nivou. Ta inicijativa je napokon dobila podršku na regionalnim sastancima nadležnih tela za traženje nestalih lica Republike Srbije, Republike Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Crne Gore (koji se od 2004. godine, održavaju jedanput godišnje, kada je tu praksu uveo MKCK, a kasnije se uključila i Međunarodna komisija za nestala lica), pre svega kao značajna za nastavak i ubrzanje procesa, jer on postaje sve složeniji i teži. Inicijativa Međunarodne komisije za nestala lica (MKNL)² za potpisivanje Deklaracije o ulozi države u rešavanju pitanja nestalih lica usled oružanih sukoba i kršenja ljudskih prava, koju su pokrenuli predsednici država (Srbije, Crne Gore i Hrvatske) i tročlano predsedništvo Bosne i Hercegovine, dakle četiri zemlje iz regiona, 29. avgusta 2014. godine u Mostaru, delom predstavlja rezultat navedenih regionalnih aktivnosti na unapređenju procesa traženja nestalih lica. Istovremeno, potpisivanje Deklaracije je bila prilika da se istaknu značajni rezultati koje su postigle vlasti u regionu u rešavanju ovog pitanja, jer je rešeno oko 72% od oko 40.000 slučajeva lica koja su se vodila kao nestala u oružanim sukobima na prostoru bivše SFRJ i AP KiM. To predstavlja rezultat vredan poštovanja i u međunarodnim razmerama, koji treba da ohrabri i druge zemlje koji se suočavaju sa ovim teškim humanitarnim pitanjem. Potpisivanje navedene Deklaracije o ulozi države u rešavanju pitanja nestalih lica usled oružanih sukoba i kršenja ljudskih prava ima za cilj da podstakne proces pronalaženja nestalih lica i definiše odgovornost i ulogu država u rešavanju tog pitanja. Deklaraciju su potpisali tadašnji predsednici Republike Srbije Tomislav Nikolić, Republike Hrvatske Ivo Josipović, predsedavajući Predsedništva Bosne i Hercegovine Bakir Izetbegović i Crne Gore Filip Vujanović. Ovim dokumentom države su potvrdile predanost rešavanju pitanja osoba nestalih usled oružanog sukoba i povreda ljudskih prava u okviru odgovornosti države da osigura trajni mir i unapredi saradnju i pomirenje u demokratskim društvima koja podržavaju i štite ljudska prava.

Sva četiri predsednika država, uključujući i predsedavajućeg tročlanog Predsedništva Bosne i Hercegovine izrazile su, najkraće rečeno, zadovoljstvo što je postignut veliki napredak u pronalaženju nestalih lica. Takođe su izrazili i nadu da će se nastaviti sa ovim procesom, te da će svi učinioci biti pronađeni i kažnjeni, a žrtve koje su stradale u minulim ratovima pronađene.³ U sličnom tonu su se

² International Commission on Missing Persons <https://www.icmp.int/>

³ U tom smislu treba istaći izjavu predsedavajuće regionalne koordinacije porodica nestalih lica sa područja bivše Jugoslavije Ljiljana Alvir koja je u tom kontekstu pozvala države potpisnice da sprovedu Deklaraciju kako ona ne bi ostala „mrtvo slovo na papiru”, istakavši da je krajnji trenutak da se međdržavne razmirice stave na stranu. – napomena autora

obratili i strani diplomatski predstavnici koji su bili prisutni na tom sastanku. Jasno je i običnim poznavateljima prilika na Balkanu da je ovo rečeno klasičnim diplomatskim rečnikom i „tonom”, uz kurtoazne osmehe i rukovanje koje uobičajeno sledi u takvim situacijama. No, šta se posle dešavalo nakon tog diplomatskog skupa? Najkraće rečeno, malo ili skoro ništa! Od tada je prošlo skoro sedam godina, ali nekih vidljivih rezultata nema. Ono što bi trebalo da bude svrha ove Deklaracije i ono što je do sada Srbija uradila i što će raditi ubuduće, a što očekuje i od ostalih po ovom pitanju nalazimo u izlaganju tadašnjeg predsednika Srbije Tomislava Nikolića na ceremoniji prilikom potpisivanja Deklaracije o nestalim licima, 9. avgusta 2014. godine u Mostaru u kojem je između ostalog rekao: „Problem nestalih lica predstavlja veoma osetljivo humanitarno pitanje i zahteva odgovoran, kontinuiran i sistematičan pristup i saradnju svih relevantnih subjekata – država, međunarodnih organizacija, civilnog društva i udruženja nestalih. Svaka žrtva, svaka porodica nestalog lica, bez obzira na nacionalnost, veru, jezik i druge osobenosti, zavređuje nepristrasan i odgovoran odnos svih relevantnih subjekata nadležnih za utvrđivanje sudbine nestalih. Za porodice nestalih koje još žive u neizvesnosti u pogledu sudbine svojih najmilijih, podaci o broju utvrđenih slučajeva predstavljaju malu utehu. Zato smo danas ovde da poručimo porodicama, rodbini i prijateljima nestalih, kao i celokupnoj javnosti, da ćemo uložiti sve što možemo da se svaki pojedinačni slučaj nestanka reši, a da počinioci budu izvedeni pred lice pravde i adekvatno kažnjeni. Republika Srbija će nastaviti da savesno i odgovorno pristupa rešavanju ovog pitanja, svesna da protok vremena ne sme da umanj, već naprotiv, pojača naše napore u pravcu sveobuhvatnog rešavanja teškog nasleđa prošlosti. Republika Srbija je potpisala sve relevantne međunarodne dokumente u oblasti humanitarnog i ljudskih prava, uključujući Međunarodnu konvenciju o zaštiti osoba od prisilnih nestanaka, jedan od najvažnijih akata kojim je na globalnom nivou definisan problem nestalih. Srbija nikada neće odustati od potrage za nestalim licima, niti od zahteva da se procesuiraju i sankcionišu odgovorni. Za rešavanje ovog problema ne postoji zastarelost koja znači zaborav. Mi ćemo, sa svoje strane, uraditi sve da se lica nestala na teritoriji Srbije pronađu, ali očekujemo i od ostalih potpisnica da učine isto.”

Pored mnogobrojnih deklaracija, sporazuma, apela i tome slično, tokom prethodnih godina Srbija nije gubila vreme, jer već skoro dve decenije ostvaruje taj cilj preko Komisije za nestala lica Vlade Republike Srbije, a u komunikaciji i koordinaciji sa nadležnim nacionalnim institucijama, porodicama nestalih, državama regiona, međunarodnim partnerima i predstavnicima civilnog društva, u cilju utvrđivanja sudbine nestalih. U tom smislu je ispred ostalih država iz regiona, a dosadašnji rezultati govore u tom pravcu.

Na kraju, u cilju daljeg podsticaja u rešavanju pitanja nestalih lica usledio je Berlinski proces na Londonskom samitu za Zapadni Balkan 10. jula 2018. godine, gde je stavljen akcenat na pomirenje i rešavanje pitanja koja proističu iz sukoba

na prostoru bivše Jugoslavije, uključujući i pomenuto pitanje nestalih lica, što je predstavljalo jedan od prioriteta. Tom prilikom zemlje Evropske unije i učesnice Samita Zapadnog Balkana potpisale su, na nivou premijera, Zajedničku deklaraciju o nestalim licima⁴, koja predstavlja ključni dokument zato što podržava prava svih porodica nestalih lica na istinu, pravdu i obeštećenje. Premijeri Republike Srbije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, tzv. Kosova, Albanije, Makedonije, Hrvatske, Nemačke, Francuske, Ujedinjenog Kraljevstva, Austrije, Italije, Slovenije i Poljske istakli su podršku naporima na pronalaženju 12.000 lica koja se još uvek vode kao nestala usled oružanih sukoba na području bivše Jugoslavije. Ovaj samit, obzirom i na zemlje Evropske unije koje su učestvovala u njemu i koje imaju veliki uticaj kako u Evropi, tako i u svetu, mogu da rešavanje sudbine nestalih lica ubrzaju. Zemlje poput Nemačke, Francuske, Velike Britanije, Italije imaju veliki diplomatski kapacitet (i ugled) što može da uliva dodatnu nadu da će i posle toliko godina mnoge porodice doći do posmrtnih ostataka svojih najbližih i do istine kako su i gde stradali. Ipak, vreme koje predstoji pokazaće koliko su te nade zaista realne i koliko pomenute zemlje žele da pomognu.

Zaključak

Iz dosadašnjeg izlaganja smo videli da je protekli period, od oružanih sukoba do danas ostavio je kao posledicu veliki broj slučajeva nestalih lica. Uprkos izvesnom napretku, sazrela je potreba za saradnjom država u regionu koja je utkana u Deklaraciju o ulozi države u rešavanju pitanja nestalih lica koju je podržala i međunarodna zajednica.

Kao što možemo primetiti dosadašnja uloga međunarodne zajednice se ne može okarakterisati kao objektivna u datim (ratnim) prilikama, kao i nakon završetka oružanih sukoba. Nije uspela da izbalansira pristup u odnosu na zavađene strane u sukobu, pa je često imala ponašanje, a shodno tome i odluke koje su bile najblaže rečeno čudne, ali nekako uvek, gotovo bez izuzetka, protivno interesima srpske strane. Takođe može se primetiti da ta ista međunarodna zajednica nije bila dovoljno obaveštena o genezi međusobnih odnosa naroda na ovim prostorima, odnosno o događajima koji su prethodili oružanim sukobima u bivšoj SFRJ, ali i kada su ratna stradanja uzela maha. Osim toga, nije postojala koordinacija svih međunarodnih faktora, već samo pojedinih, koji su vukli poteze, shodno svojim interesima na Balkanu, a koji datiraju decenijama, pa i vekovima unazad. Stoga ne čudi da je ta ista međunarodna zajednica, a što proizilazi iz dosadašnjeg izlaganja doživela neuspeh (možda i nameran!) u periodu nakon postizanja kumanovskog sporazuma iz juna 1999. godine o čemu govore mnogobrojni zločini. Taj broj verovatno nikada neće biti utvrđen, ali itekako boli činjenica da je od tada veliki broj Srba ubijeno, proterano, kidnapovano i nestalo.

⁴ Ibid, 6

Ovom prilikom se nismo (obzirom da nije tema ovog rada) ni osvrtni na ugroženu i napadnutu imovinu, ogromnu materijalnu štetu koja se meri stotinama miliona dolara, a o napadima, paljenjima i uništavanjima objekata Srpske pravoslavne crkve da ne govorimo. Mnogo toga od navedenog je urađeno pred njihovim očima, uz njihovo znanje ili prećutnu saglasnost, a često nisu pokazivali nikakav interes da se utvrdi odgovornost za te zločine i uhapse učinioci iako im je to bilo u mandatu s kojim su i došli na ove prostore. Ne treba biti naivan, i shvatiti da će međunarodna zajednica ili bolje reći neki njenih delovi, i dalje u budućnosti imati značajnu ulogu na ovim prostorima u podsticanju određenih procesa i kreiranju događaja, a pitanje nestalih lica za njih je samo jedna usputna i nevažna činjenica koju će rešavati samo ako za tako nešto imaju određeni interes.

Literatura:

- Izveštaji o radu Komisije za nestala lica – www.kznl.gov.rs
- International Commission on Missing Persons <https://www.icmp.int/>

Ljiljana Krstić
Marko M. Milović

UDC 341.322.5-058.65(497.5)"1991/1995"
341.322.5-058.65(497.115)"1998/2001"
327.7/.8

DOI: 10.5937/MegRev2102099K

Expert article

Received 15.04.2021.

Approved 26.04.2021.

RESOLVING THE ISSUE OF MISSING PERSONS WITH REFERENCE TO THE ROLE OF THE INTERNATIONAL COMMUNITY

Summary: *The existence of the problem of missing persons is a necessary consequence of armed conflicts, even conflicts that arose on the territory of the former Yugoslavia. After twenty years or more, we still have a fairly large number of wanted persons who are listed as missing. The attempts of the international community to help solve these painful issues, which especially concern their families and which arose both during and after the armed conflict, especially in Croatia and on the territory of Kosovo and Metohija, were pointed out. In this regard, a review was given of the Declaration on the Role of the State in Resolving the Issue of Missing Persons from 2014, which was signed by four countries in the region and which should be an incentive in resolving this issue.*

Keywords: *Resolving the issue of missing persons, The role of the international community, The declaration of the countries of the region*

LEGAL PRINCIPLES AND MECHANISM IN RELATION TO MISSING PERSONS IN SFRY AND AP KiM***

Abstract: *Resolving the issue of missing persons in the former SFRY, including cases of disappearances and abductions in Kosovo and Metohia, is an important humanitarian and political issue. The process of reconciliation is based on the building of multiethnic societies democracy, the rule of law and tolerance in the region largely depend on solving this complex problem. At the same time, it is the obligation of the competent authorities towards the families of missing persons who have the right to know the truth about the fate of their loved ones. As the solution of the problem of missing persons should be approached primarily as humanitarian law, it was noticed that from the very beginning of this process there is a high degree of politicization. Although the need to find out the truth about the fate of persons who disappeared during the armed conflicts is expressed primarily among their family members, and then sporadically appears on the agenda of meetings of statesmen in the region, in reality there are real obstacles to the search for missing persons. These obstacles range from insufficient capacity of state bodies involved in the search for missing persons, insufficient financial resources, to a lack of political will to improve regional cooperation and a determination to make the search for missing persons more efficient.*

As a consequence of the described situation, it is evident that the process is slowing down and giving priority to activities on the ethnic rather than humanitarian principle, which would enable this problem to be solved to approximately the same scope and dynamics in the entire region. Also, an insufficient degree of cooperation and openness in the exchange of information between participants in the process and cooperation for the necessary planning and synchronization of activities and the most precise determination of the dynamics in the process of exhumations and identifications in the region was noticed. Therefore, the denial of information on abductees and missing persons was characterized

* Faculty of Law, Megatrend University, Belgrade, Serbia; ivukonjanski@megatrend.edu.rs

** Institute for National and International Security, Belgrade, Serbia;
obradovic@intelligence-security.rs

*** The work was created within the project FPKNLVS ("Significance and role of legal sciences in resolving the issue of missing persons in armed conflicts in the former SFRY and AP Kim"), under the auspices of the Commission for Missing Persons of the Government of the Republic of Serbia.

as a gross violation of the human rights of their family members. On the other hand, there remains an obligation that all perpetrators of crimes such as kidnappings and other acts of violence against civilians must be brought to justice in accordance with international norms and applicable domestic law.

Therefore, the aim of this paper is to show the importance of consistent application of international legal frameworks in the protection of the rights of missing persons and their families, with special reference to the relationship between international and national legal framework for clarifying the fate of missing persons.

Keywords: *Missing persons, Legal framework, Legal cooperation.*

1. Introduction

One of the most severe consequences of the armed conflicts in the former SFRY and the Autonomous Province of Kosovo and Metohija is the large number of persons listed as missing. The number of missing persons kept in the records of the Commission for Missing Persons is¹: 1,746 in the Republic of Croatia, 97 in Bosnia and Herzegovina and 570 in the Autonomous Province of Kosovo and Metohija. Out of that, there are 371 persons on the list of missing persons of the Republic of Serbia (citizens of the Republic of Serbia and persons for whom families submitted a request for search through the JCK) in the Republic of Croatia; There are 97 people in BiH, most of them members of the former JNA who disappeared during its withdrawal from Tuzla and Sarajevo in 1992, as well as several individual cases of disappearances, mostly in the area of Posavina and Kupres. Also, over 350 families of missing persons, citizens of BiH, who fled to the Republic of Serbia during the armed conflicts and who permanently settled on its territory and submitted requests for the search for the missing person through the Serbian Red Cross, were registered in the Republic of Serbia and on Kosovo and Metohija, about 5,800 people went missing after 1998, and the fate is still unknown for 1,658 people, of whom about 540 are Serbs and non-Albanians.

The Republic of Serbia has a legitimate interest in resolving the fate of missing persons of Serbian nationality, citizens of the Republic of Croatia, including missing persons in the actions of the Croatian Army and Police „Flash” and „Storm” in accordance with the signed Agreement and Protocol on Cooperation, bearing in mind that most of their families as refugees now live in the Republic of Serbia, and many have already permanently regulated their civil status on its territory. About 680 people have been reported to the International Committee

¹ Komisija za nestala lica Vlade Republike Srbije obrazovana je Odlukom Vlade Republike Srbije 8. juna 2006. godine („Službeni glasnik RS”, br. 49/06, 73/06, 116/06, 53/10 i 108/12) sa mandatom da se bavi rešavanjem problematike nestalih lica u oružanim sukobima na prostoru SFRJ i AP Kosovo i Metohija.

of the Red Cross, while the number of missing persons is significantly higher according to the records available to the Commission, and work is underway to verify these cases according to the ICRC criteria (695). In addition, the list of missing persons in the Republic of Serbia in BiH includes 97 people, most of them members of the former JNA who disappeared during its withdrawal from Tuzla and Sarajevo in 1992, as well as several individual cases of disappearances, mostly in Posavina and Kupres. Also, over 350 families of missing persons, citizens of BiH, were registered in the Republic of Serbia, who fled to the Republic of Serbia during the armed conflicts and who settled permanently on its territory and submitted requests for the missing person through the Serbian Red Cross. Also, the Commission has data for another 30 people who disappeared in connection with the conflict in the Autonomous Province of Kosovo and Metohija, and these cases are in the verification phase. The kidnappings in Kosovo and Metohija began in 1998, and after the adoption of Security Council Resolution no. 1244 and the signing of the Military-Technical Agreement in Kumanovo (June 10, 1999), kidnappings and disappearances in Kosovo and Metohija did not stop, even during June and July 1999 they were much more intense, and the victims were civilians of Serbian and other non-Albanian nationalities.

2. Scopes and limitations of established international legal frameworks in the protection of the rights of missing persons and their families

The states of the region that emerged from the disintegration of the former Socialist Federal Republic of Yugoslavia still owe to the families of 10,315 missing persons² a full and impartial investigation into the circumstances under which their loved ones died or are missing, and also fail to punish those responsible for the crime. In Serbia, the legislative framework does not recognize the families of persons still considered missing as civilian victims of war, as the reparations system is flawed and discriminatory. The issue of missing persons during the conflict in the former SFRY and AP Kosovo and Metohija is a multi-dimensional challenge for the states and societies in the Western Balkans. Under the term missing in this article, we use the following definition that they are all persons whose disappearance is the result of an international or non-international armed conflict or internal violence.³ The International Committee of the Red Cross provides the following definition: "A missing person is a person whose whereabouts are unknown to his or her relatives and / or who, on the basis of reliable information, has been reported missing under

² Data from the International Committee of the Red Cross, the Committee of the Red Cross from 13 June 2018, HLCIndexIn: 25-F134245. According to the data of the International Committee of the Red Cross from May 2018, 6,614 people are wanted in BiH, 2,051 in Croatia, while the number of missing in Kosovo is 1,650.

³ International Review of the Red Cross was dedicated to the theme of missing persons. See International Review of the Red Cross, Vol. 84, No. 848, December 2002, particularly p. 823

national law relating to international or non-international armed conflict, domestic violence or disturbances, natural disasters or any situation that may require the intervention of the competent authority.”⁴ During events that abound in the widespread use of armed violence, persons disappear and, unfortunately, their destinies for many reasons remain unknown to both families and social collectives as a whole. We can see that missing persons can be classified as members of armed formations, civilians and children. When it comes to members of armed formations, due to changes in front lines, dynamics and fragmentation of control areas, asymmetric attacks, ambushes further complicate their fate, accurate identification of the dead, status in the context of capture . An additional challenge is the participation of paramilitary and terrorist formations characterized by the absence of military diaries, as well as respect for the Geneva Conventions. Article 3 of the Geneva Convention relative to the Treatment of Prisoners of War specifies “Towards persons who do not take a direct part in hostilities, including members of the armed forces who have laid down their arms and persons incapacitated for combat due to illness, wound, imprisonment or any other cause , shall be treated, at all times, humanely, without any unfavorable discrimination based on race, color, religion or belief, sex, birth or property status or any other similar measure⁵. For that reason, another important thing is posed as a challenge, and that is the classification of people into fighters (in the broadest sense) who were captured, liquidated or disappeared on the one hand, and civilians who were captured and later systematically liquidated by such irregular formations. The gross violation of the Geneva Conventions and the accompanying protocols shows all the dimensions of the armed conflicts on the territory of the former Yugoslavia. Legitimate, and the actions and operations of regular forces against informal armed forces recorded in military diaries, from a practical point of view, make it difficult to identify members of informal formations. The absence of the application of international law of war, which regulates the status of guerrillas or insurgents, creates considerable confusion when identifying the missing and later liquidated. The Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War guarantees protection to persons even in the event of non-international conflicts. These are clearly guaranteed the status of civilians. „Persons who do not take part directly in hostilities, including members of the armed forces who have laid down their arms and persons incapable of fighting due to illness, wound, imprisonment, or any other cause, will be treated at any opportunity, humanely, without any unfavorable discrimination based on race, color, religion or belief, sex, birth or property status, or any other similar measure.”⁶. In the event that a person

⁴ GUIDING PRINCIPLES / MODEL LAW ON THE MISSING, International Committee of the Red Cross 19 Avenue de la Paix, 1202 Geneva, Switzerland

⁵ https://www.tuzilastvorz.org.rs/upload/Regulation/Document__sr/2016-05/zen_konven-cija_3_lat.pdf

⁶ https://tuzilastvorz.org.rs/upload/Regulation/Document__sr/2016-05/zen_konven-cija_4_lat.pdf

endangers the security of one party to the conflict by his actions, or indulges in espionage and sabotage activities, he still enjoys the right to fair and adequate treatment until the end of the legal proceedings, and such persons are protected from inhuman and degrading treatment until the end of the proceedings. Most armed conflicts result in the death penalty.

If the party to the conflict did not wear the prescribed uniforms with clear insignia, but civilian clothes without markings, it imposes justified suspicion and dilemma whether they are civilians who are the subject of liquidation or members of an informal formation who were later buried during the clearing of the terrain. Protocol I of the Geneva Convention, Section III, which refers to missing and deceased persons, provides „As soon as the circumstances allow, and at the latest after the cessation of active hostilities, each party to the conflict should find persons whose disappearance was announced by the opposing party.” The said opposing party should provide all useful information about these persons in order to facilitate their finding. „⁷ When it comes to missing persons, the benefit of the suspicion must be on the side of the victim. Because according to the very legal logic and the spirit of the regulations, for every suspicious and unexplained death, an investigation is opened on the basis of suspicion of a committed murder. Following this logic, every mass grave, every missing person should enjoy the status of a victim of armed conflicts, and his family has the right to the truth, by clarifying the fate of missing persons but also with adequate legal qualifications of war crimes related to the fate of missing persons.

Despite the internationally recognized rules and customs of war, the signatory states to the Geneva Conventions and Protocols recognized all the horrors and horrors of armed conflicts of international and non-international character, and in 1949 began to regulate such conflicts, emphasizing the protection of all participants. Since Hugo Grotius, legal science has been constantly regulating an area that is by nature quite uncontrolled. Significant efforts have been made to regulate the rights and obligations of war victims, including missing persons. The right to the truth, as a human right, is described in international documents. Thus the European Convention for the Protection of Human Rights and Freedoms⁸ of 4 November 1950 in the First Part in Articles 2, 3, 4, 5. it is determined by the prohibition of illegal and discriminatory treatment of basic human rights and freedoms that are denied to missing persons and their families.

From the point of view of the relevance of detecting, listing and identifying missing persons, the role of the International Committee of the Red Cross must be a starting point and a credible basis as a source of knowledge about the circumstances of the disappearance. Maybe someone will return to the obliga-

⁷ https://tuzilastvorz.org.rs/upload/Regulation/Document__sr/2016-05/zen_protokol_1_lat.pdf

⁸ http://www.tuzilastvorz.org.rs/upload/Regulation/Document__sr/2016-05/evr_konven-cija_ljudska_prava_lat.pdf

tion of the parties (which does not exclude) to report and declare the missing, but from the point of view of objectivity and protection from manipulation, it is necessary to systematically articulate this process through a third independent and credible party such as IC Red Cross.

Report⁹ on the activities of IC Red Cross shows that after ten years of conflict on the territory of SFRY and AP KiM, there were approximately 25,000 missing persons. The Humanitarian Law Center in its publication dated July 13, 2018. states that for a little more than 10,000 missing destinies, it is still unclear and has no legal epilogue.

Despite a long-standing and legally regulated mechanism for regulating armed conflicts, the fate of missing persons remains a reality in the post-conflict area of the Western Balkans. Over time, and in this case decades, certainty in shedding light on the fate of the missing has become increasingly difficult. The role of legal science and established mechanisms are losing their power under the onslaught of daily politics, interstate relations, the lack of a common vision of the future of the region and security identity.

International humanitarian law has always faced the challenge of legitimacy. Declarative recognition of norms of international humanitarian law, its implementation in domestic legislation are not a necessary guarantee of application of the spirit of international humanitarian law and its norms, but often reflect a testing ground for manipulation, geopolitical struggle, dispute of territorial claims and often inflame genocidal intentions that did not necessarily exist. The need to establish international humanitarian law was the need to humanize armed conflicts in order to protect the minimum of human security and the consequences of armed action. However, the experiences of the wars on the territory of the former SFRY and the Autonomous Province of Kosovo and Metohija teach us that the opposing parties sought to evade international humanitarian law, and the political elites put the victims of their own crimes in the function of their own propaganda. As suffering is an integral part of armed conflicts, resolving the fate of missing persons should be interpreted in the context of an integral part of the reconciliation process. The multidimensional process of transitional justice aimed at summarizing the violent past should open the way to peace, democracy, respect for human rights and address the issue of missing persons from a certain community, due to violations of international humanitarian law and human rights in most cases.¹⁰

⁹ <https://reliefweb.int/report/serbia/icrc-activities-fr-yugoslavia-update-jan-2002>

¹⁰ https://international-review.icrc.org/sites/default/files/irrc_862_7.pdf

3. International and national framework for clarifying the fate of missing persons

With the help of legal sciences, the society, through laws and institutions, puts into function international legislation and undertaken obligations in order to reveal the fate of missing persons. In this regard, the Republic of Serbia, in accordance with the Constitution and accompanying laws, has established the War Crimes Investigation Service, the War Crimes Prosecutor's Office, the Commission for Missing Persons of the Government of the Republic of Serbia, the Assembly Committee of the RS National Assembly, on this should be added the International Tribunal for the Prosecution of Those Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991, international and bilateral treaties.

The role of law in discovering the fate of the missing is primarily in creating a normative and institutional framework. In that way, the right to the truth is satisfied, and the perpetrators of crimes are punished. In this process, the Republic of Serbia is fulfilling its obligations from the negotiating chapter of the 24th Accession Negotiations with the EU. In addition to the right to the truth, justice is also served for the missing and those who are victims of war crimes. Punishing the perpetrators within a reasonable time and in a transparent process reduces the space for manipulating the missing and killed. Only in that way it is possible to ensure optimal reconciliation among former compatriots.

The role of all presented domestic and international conventions, resolutions, laws and institutions fulfills its *de facto* and *de jure* function. Unfortunately, the burden of war crimes and violent disintegration from previous cases shows that it is very difficult to complete such processes without international assistance, such as the Hague Tribunal. Dealing with war crimes removes the burden of responsibility of future generations and provides justice for the victims.

The families of the victims can intervene in the various stages of the criminal proceedings and express their right to know the fate of their loved ones.¹¹ This right in the Republic of Serbia can be expressed before the prosecutor's office, the police, the office for missing persons of the Government of Serbia, the Red Cross search service. Regarding the issue of missing persons, it is not enough to treat it as an investigative and criminal procedure, but as an activity that protects human rights and in the center of which is a person. UN Human Rights Council by Resolution 9/11¹² relating to the Right to Truth is unequivocally stated "Recognizing, in cases of gross human rights violations and serious violations of international humanitarian law, the need to study the relationship between the right to truth and the right to justice, the right to an effective remedy and compensation and other relevant rights. „ From this document, we see

¹¹ Član 32 Protokola I

¹² https://ap.ohchr.org/documents/E/HRC/resolutions/A_HRC_RES_9_11.pdf

the need for legal science to include elements such as the right to truth, the right to justice and the right to compensation. Precisely these three „rights” represent the basis of the dispute between the states of the former SFRY and the Autonomous Province of Kosovo and Metohija.

4. Three „rights” as guiding principles for dealing with missing persons

4.1. *The right to the truth*

The right to the Truth is one of the basic transitional rights. It does not only imply a mere knowledge of whether the missing person is dead or alive, but it also implies a true and timely statement of information from the investigative procedure, but also a judicial verification of the collected evidence. Only with the right to the truth treated in this way can the victim’s family partially find satisfaction and satisfaction of justice. The simple knowledge of the fate of a missing person that has not been verified by the court and announced in the verdict creates a feeling of revolt, desire for revenge and increases the space for manipulation, and makes the victim’s family vulnerable to radicalization. At the international level, the two ad hoc international criminal tribunals for Rwanda (ICTR) and for the former Yugoslavia (ICTY) have adopted a different approach and offered victims, including relatives of missing persons, very limited autonomous insight, except for those most likely to serve as witnesses for prosecution¹³. Through looking at criminology in a holistic sense and its connection with the fields of social sciences and humanities, it experienced its legal formulation in the Statute of the International Criminal Court, Article 68 (3). The statute recognizes the right of the victim in the secondary sense to participate in all stages of the proceedings and to demand reparations. At this point, we see that political crime depicts „the core of the understanding of criminology and the entire normative system of society” (Schafer, 1974). Progress in understanding the victimization of relatives of the victim or missing person is a very important step in fulfilling the right to the truth, the right to know the fate of loved ones.

By respecting the right to the truth, it contributes to the overall reconciliation in the region, prevents the manipulation of victims and eliminates the preconditions for the germination of hostilities. In the absence of the right to the truth, the vicious circle of violence remains present in post-conflict societies, the participants in the conflict are left to the elements to base their attitudes and beliefs on emotional and propaganda content. The unexplained fate of the missing is often abused for the purpose of a one-sided interpretation of armed conflicts. The use of hybrid actions is often present in the context of victims and missing persons. Thus, Balkan and non-Balkan factors incite interethnic hatred

¹³ https://international-review.icrc.org/sites/default/files/irrc_862_7.pdf

and continuity of divisions through manipulation of the numbers and fate of the missing. If we know that the hybrid war is defined by the Cambridge Dictionary as „the use of a range of different methods to attack the enemy, for example, spreading false information, or attacking important computer systems, instead of traditional military actions”¹⁴. The undiscovered fate of missing persons is subject to the abuse of hybrid actions through the placement of false information and misinformation about the fate of the missing, attributing collective responsibility to certain ethnic groups, continuous maintenance of collective war and hostile psychosis among former participants in the conflict. With all of the above, we see that the right to truth is a challenge directly proportional to the length of truth-seeking. The longer the secondary victim waits for his right to the truth, the more certain it is that the rationalization mechanism will do its thing to lose interest in shedding light on the fate of the missing, and thus the culprits may never be discovered. In the lines above, we have stated that the right to the truth applies to the relatives of the missing, as well as to the whole society. In this context, we return again to hybrid actions, in that sense certain circles, informally called „anti-Hague lobby” by their actions for ideological reasons, denied the right to truth to the entire national collective. A multidisciplinary analysis can be conducted on the work and functioning of the „Hague Tribunal”, but the legitimacy of that court cannot be disputed. „In the public discourse, the exponents of the so-called anti-Christian lobby especially emphasize the legal elements. However, the so-called the legal arguments of the anti-Hague lobby are not legally grounded at all (they are, by their nature, political and ideological)”¹⁵. The activities of delegitimizing the „Hague Tribunal” and the resulting indictments and verdicts have degraded justice, and diminished confidence in the Tribunal, which was established no less than in accordance with Chapter VII of the UN Charter.

4.2. The right for justice

The right to justice is a human right that cannot be denied, and is under international monitoring under the EU Convention on Human Rights and Freedoms. In that sense, the Republic of Serbia has adopted a National Strategy for War Crimes Prosecution. The strategy reflects the political will and commitment to fully investigate war crimes and missing persons cases. The strategy pays special attention to empowering victims and witnesses. In that sense, „The goal of the activities envisaged in the National Strategy is to increase the security of witnesses in the protection system and increase trust in the protection system. Information from war crimes investigations containing data on protected witnesses may not be available to the public. It is necessary to ensure that witnesses

¹⁴ Cambridge Dictionary ,<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/hybrid-warfare>

¹⁵ http://www.slilic.com/bibliografija/2005_Antihaski_lobi.pdf

to war crimes testify without fear. They must be free from threats, intimidation and any other form of psychological pressure.”¹⁶ Chapter 5 of the Strategy pays special attention to the fate of missing persons, through the improvement of the normative framework important for resolving the fate of missing persons as well as the improvement of institutional and administrative capacities of state bodies involved in the process of determining the fate of missing persons. It is through the set goals that the contribution of legal science in terms of improving the existing systemic solutions is reflected. Through a review of world practice, comparative legal and correlative analysis, frameworks can be offered for establishing a more efficient system for clarifying the fate of the missing. At this point, perhaps immodestly, we conclude that law, unfortunately, in practice, is not older than politics. All future and present obligations¹⁷, strategies, recommendations provide a sufficient basis for the effective work of investigative bodies. On the other hand, the post-Yugoslav space is burdened with inadmissible comparisons and hate speech, which is reflected in the non-acceptance of other people’s victims, the imposition of thesis substitutions in the context of „Srebrenica did not happen, and they are in Kravice”, the social discourse the very concept of reconciliation and cooperation of political elites. It is in this context that the National War Crimes Strategy represents a significant contribution to overcoming retrograde narratives, but also a strong political will to bring the legal issue of war crimes and missing persons to a judicial epilogue.

When it comes to the right to justice, it is of great importance when this principle is advocated from the highest state addresses, but it is quite clear that the right to justice, unfortunately, is not a normative legal matter but a political one. From the point of view of criminal proceedings, legal science should be put in the function of qualitative analysis of current proceedings, from the point of view of the number of repeated first instance proceedings, trial obstruction, while victimology could provide answers why more and more victims refuse to participate in proceedings. criminal policy analysis.

According to the report of the Humanitarian Law Center, the search for missing persons „is progressing slowly, due to the lack of an adequate legal framework and the passive attitude of the competent institutions.” A law has not been adopted that would regulate the legal status of the families of missing persons, and they remain one of the most vulnerable categories in society.”¹⁸ Satisfaction of the right to justice is essential so that secondary victims, ie relatives, have more efficient access to justice.

¹⁶ https://www.tuzilastvorz.org.rs/upload/HomeDocument/Document__sr/2016-05/p_nac_stragetija_lat.PDF

¹⁷ Više na <https://tuzilastvorz.org.rs/sr/propisi/zakoni>

¹⁸ http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2016/06/izvestaj_o_TP_2013-2015.pdf

4.3. Right for compensation

Without the Law regulating the legal status of the families of missing persons, it is difficult to talk about compensation. This legal matter is further complicated by the fact that the former states of SFRY and AP KiM are no longer part of the same constitutional and legal system. From a civil point of view, the issue of compensation for damages after the end of court proceedings remains open. Bearing in mind that over time the fate of missing persons becomes quite uncertain from a criminal-legal point of view, from the point of view of who is responsible for the disappearance, when the disappearance was happened, whether the disappearance is a consequence of abduction or capture, whether the person is reported missing parties to the conflict, whether the person was deprived of life and under what circumstances (especially in the case of persons who were premature children), who is subjectively responsible for the murder, under whose protection the person was formally missing. All of these are issues that make it difficult to complete the missing person status process. Unfortunately, many former republics hastily offered a Solomonic solution to the families of the missing, to declare their relatives dead, due to the bureaucratic-administrative lack of sensibility. In practice, most such actions were conditioned by an existential motive in order to exercise the right to a pension or other type of benefit.

The question of the responsibility of the newly formed states is also questionable from the point of view of territorial jurisdiction and thus responsibility, if we return to the beginning of this paper where we notice that there was an intensive and dynamic movement of state and non-state formations.

CONCLUDING REMARKS

The wars fought in the former Yugoslavia during the 1990s, and then on the territory of the Autonomous Province of Kosovo and Metohija, left severe and long-term human, social and material consequences in the successor states of the former Yugoslavia. Of the approximately 130,000 people who lost their lives, more than 10,000 are still listed as missing. A large number of missing persons recall the failure of the state to protect the preservation of basic human rights, while failures to make the search for missing persons more efficient indicate a failure to establish the rule of law. Such a large number of missing persons calls on states to make additional efforts to ensure that the competent institutions, including prosecutors offices, courts and the police, effectively investigate the circumstances under which people went missing. Given that Serbia still faces serious challenges when it comes to the search for missing persons, a more coherent strategic approach and the effective implementation of all available mechanisms that can make this process more efficient are critical.

Addressing the issue of missing persons, even though it is a priority of humanitarian rights, was accompanied from the very beginning by a high degree of politicization, which resulted in slowing down the process and prioritizing activities on ethnic rather than humanitarian principles, which would allow to solve this problem throughout the region. Insufficient degree of cooperation and openness in the exchange of information between participants in the process and cooperation for the necessary planning and synchronization of activities and the most precise determination of the dynamics in the process of exhumations and identifications in the region was noticed.

Thus, we are witnesses that almost 20 years since the end of the armed conflicts in the former SFRY, in which Serbia participated, have passed in the absence of a decisive confrontation with the legacy of mass human rights violations. However, the consequences of the war past, as well as the consequences of not facing the past, are difficult to ignore. The number of 10,315 missing persons who are still being searched for, that is, thousands of families who are still waiting for answers about the fate of their loved ones, do not allow the countries of the region not to deal with the difficult legacy of the past.

The process of porting for missing persons, often inefficient, is a reflection of a lack of political will, but insufficient capacities of institutions responsible for searching, passivity of law enforcement agencies in searching for missing persons, prosecuting those responsible and preventing access to state archives relevant to the missing persons process. As the current dynamics of clarifying the fate of missing persons does not adequately correspond to the humanitarian dimension of this problem, this paper sought to point out the fact that the passage of time reduces the chances of finding missing persons, and that in addition to the legal aspect this process needs to be approached holistically which are available to both international and official institutions of the countries of our region.

Literature:

- Additional Protocol to the Geneva Conventions of 12 August 1949 on the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts (Protocol I)
- Additional Protocol to the Geneva Conventions of 12 August 1949 on the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts (Protocol II)
- Humanitarian Law Center (2016), *Transitional Justice in Serbia in the period from 2013 to 2015*. Belgrade
- European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 4 November 1950.
- European Convention on Extradition of 13 December 1957
- Kewley M.G. (1993), *Humanitarian Law in Armed Conflict*, Red Cross Australia

- Kreća M. (2016): International Public Law, Faculty of Law, University of Belgrade, Belgrade
- Hurwitz, B. (1992). International Humanitarian Law: The Regulation of Armed Conflicts. By H. McCoubrey [Dartmouth Publishing Co. Ltd., 1990, 227 pp.]. Israel Law Review, 26 (1)
- Charter of the United Nations
- Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Official Gazette of the Presidium of the National Assembly of the Federal People's Republic of Yugoslavia “, No. 2/50
- Convention on the Non-Obsolescence of War Crimes and Crimes against Humanity, Official Gazette of the SFRY - International Treaties and Other Agreements “, No. 50/70
- Memorandum of Cooperation of the War Crimes Prosecutor's Office of the Republic of Serbia with the Commission for Missing Persons dated June 12, 2018
- Statute of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia of 19 May 2003
- Law on Ratification of the European Convention on Mutual Assistance in Criminal Matters, with Additional Protocol of 5.11.2001. years
- Law on Ratification of the European Convention on the International Validity of Criminal Judgments, as amended on 16.12.2002. years
- Law on Organization and Competences of State Bodies in War Crimes Proceedings, “Official Gazette of RS”, no. 67/2003, 135/2004, 61/2005, 101/2007, 104/2009, 101 / 2011,6 / 2015
- Law on Ratification of the European Convention on the Supervision of Conditionally Sentenced or Conditionally Released Persons, with the attachment Official Gazette of the FRY - International Agreements “, No. 4/91 of 21 February 1991
- Law on Ratification of the European Convention on the Transfer of Proceedings in Criminal Matters, “Official Gazette of the FRY - International Agreements”, no. 10/2001
- Geneva Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forces in War, of 12 August 1949 (I Geneva Convention)
- Geneva Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded, Sick and Shipwrecked in Armed Forces at Sea, of 12 August 1949 (II Geneva Convention)
- Geneva Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded, Sick and Shipwrecked in Armed Forces at Sea, of 12 August 1949 (II Geneva Convention)
- Geneva Convention relative to the Treatment of Prisoners of War, of 12 August 1949 (III Geneva Convention)
- Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War, 12 August 1949 (IV Geneva Convention)

PRAVNI PRINCIPI I MEHANIZAM U VEZI S NESTALIM LICIMA U SFRJ I AP KiM

Sažetak: Rešavanje pitanja nestalih u bivšoj SFRJ, uključujući slučajeve nestanka i otmica na Kosovu i Metohiji, važno je humanitarno i političko pitanje. Proces pomirenja zasnovan je na izgradnji multietničkih društava demokratije, vladavine zakona i tolerancije u regionu u velikoj meri zavise od rešavanja ovog složenog problema. Istovremeno, obaveza je nadležnih organa prema porodicama nestalih osoba koje imaju pravo da znaju istinu o sudbini svojih najmilijih. Rešavanju problema nestalih trebalo bi pristupiti pre svega primenom humanitarnog prava, ali primećeno je da od samog početka ovog procesa postoji visok stepen politizacije. Iako se potreba za otkrivanjem istine o sudbini osoba nestalih tokom oružanih sukoba izražava prvenstveno među članovima njihovih porodica, a zatim se sporadično pojavljuje na dnevnom redu sastanaka državnika u regionu, u stvarnosti postoje stvarne prepreke potraga za nestalim osobama. Te prepreke se kreću od nedovoljnog kapaciteta državnih organa uključenih u potragu za nestalim licima, nedovoljnih finansijskih sredstava, do nedostatka političke volje za unapređenjem regionalne saradnje i odlučnosti da se potraga za nestalim licima učini efikasnijom. Kao posledica opisane situacije, evidentno je da se proces usporava i daje prednost aktivnostima na etničkom, a ne na humanitarnom principu, što bi omogućilo da se ovaj problem reši u približno jednakom obimu i dinamici u čitavom regionu. Takođe, primećen je nedovoljan stepen saradnje i otvorenosti u razmeni informacija između učesnika u procesu i saradnji za neophodno planiranje i sinhronizaciju aktivnosti i najpreciznije određivanje dinamike u procesu ekshumacija i identifikacija u regionu. Stoga je uskraćivanje informacija o otetim i nestalim osobama okarakterisano kao grubo kršenje ljudskih prava od članova njihovih porodica. S druge strane, ostaje obaveza da svi počinioci zločina poput otmica i drugih akata nasilja nad civilima moraju biti izvedeni pred lice pravde u skladu sa međunarodnim normama i važećim domaćim zakonom. Stoga je cilj ovog rada da prikaže važnost dosledne primene međunarodnih pravnih okvira u zaštiti prava nestalih i njihovih porodica, sa posebnim osvrtom na odnos međunarodnog i nacionalnog pravnog okvira za razjašnjavanje sudbine nestalih lica.

Ključne reči: nestala lica, pravni okvir, pravna saradnja

Jasmina Kršenić*
Jovana Tomić**

UDK 341.322.5-058.65(497)"1991/1995"
341.322.5-058.65(497.115)"1998/2001"

341.4

DOI: 10.5937/MegRev2102127K

Stručni članak

Primljen 16.04.2021.

Odobren 26.04.2021.

POMOĆ MEĐUNARODNOG PRAVA I MEĐUNARODNOG PRAVOSUĐA U PRONALASKU NESTALIH LICA U ORUŽANIM SUKOBIMA NA PROSTORU BIVŠE SFRJ I AP KIM***

Sažetak: *Pravo je stvoreno da pomogne u rešavanju problema koji se pojavljuju u međuljudskim odnosima i opterećuju njihovo bivstvovanje, saradnju i budućnost. Za različite vrste problema angažuju se različite grane prava. Problem oružanih sukoba, ratovanja i stradanja prati čovečanstvo i civilizaciju od prvobitnih ljudskih zajednica. Izgleda da je bio nemoguć život bez sukoba, a što je još obeshrabrujuće, ni budućnost nije pošteđena sličnih događaja. U oružanim sukobima stradaju nedužni ljudi bez obzira da li se radi o lokalnim ili regionalnim, međunarodnim sukobima. Mnogi su evidentirani kao nestala lica. Godine su prošle, nikakvi relevantni podaci nisu dostupni kako bi se saznala istina, pronašla tela, patnja srodnika na neki način olakšala. Međunarodno pravo i međunarodno pravosuđe moraju da pruže odgovor, zaštitu i pouku. Istina je važna zbog neosnovane patnje žrtava, zbog pomirenja koje usmerava budućnost.*

Ključne reči: *nestala lica, oružani sukob, međunarodno pravo, međunarodno pravosuđe*

* Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd, Srbija; jasmina.krstenic@aepa.org.rs

** Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd, Srbija; djuricic.tomic86@gmail.com

*** Rad je rezultat projekta FPKNLVS – Značaj i uloga pravnih nauka u rešavanju problematike nestalih lica u oružanim sukobima na prostorubivše SFRJ i AP Kim. Projekat je pokrenut sporazumom Pravnog fakulteta sa Komisijom za nestala lica Vlade Republike Srbije.

1. Uvodne napomene

Pojam oružanog sukoba sa aspekta međunarodnog krivičnog prava predstavlja sukob na određenom prostoru, uz upotrebu različitih vrsta oružja i taktika ratovanja. Gerilski način borbe, frontalni okršaji, vazdušni napadi, kopneni okršaji, svejedno za žrtve po surovosti, ali važno za određivanje karakteristika sukoba. U svakom sukobu žrtve stradaju, njihov tačan broj se najčešće ni ne zna. Zadatak istorije jeste da se utvrdi istina, zadatak tog trenutka da odgovorni budu kažnjeni, a zavet za budućnost da se učini sve što je moguće da se i pomisao na sukob spreči.

Balkanski prostor je kroz vekove bio „trusno“ područje oružane sukobe različitih strana, razmera i posledica. XX vek je stvorio međunarodno krivično pravo i međunarodno pravosuđe čiji je zadatak da se ostvari pravda za žrtve prvenstveno. Za potpuno rešavanje problema žrtava oružanih sukoba neophodna je pomoć i drugih pravnih grana. Ideja da za ovo kompleksno pravno, istorijsko, društveno pitanje može i mora da se pronađe rešenje u oblasti pravnih nauka jeste jedno od najsvrsishodnijih predloga. Država i pravo su prošli različite faze razvoja i zajedno su se menjali državno ustrojstvo i usavršavanje prava i pravnog sistema u državi. „Poslednja faza razvoja prava odlikuje se težnjom da se izmire strogost koja je immanentna pravnom pravilu i sigurnost i jednakost u primeni prava, sa jedne strane, sa zahtevima pravičnosti i morala, koji samom svojom prirodom podrazumevaju elastičnost u formulisanju pravnih pravila i njihovoj primeni, sa druge strane.¹ U toku XX veka faza zrelosti prava bila je pod uticajem socijalizacije prava koja je ublažila strogost normi, izvesnost i sigurnost u njihovoj primeni.²

2. Pojam nestalog lica i oružanog sukoba

Objašnjenje osnovnih pojmova od kojih započinjemo razmatranje osnovnog problema jeste prvi zadatak. Nacrt Zakona o prinudno nestalim licima nalazi se u postupku izrade i on bi trebalo da sadrži odredbe koje će da definišu pojam prinudno nestalog lica, da će obuhvatiti period sukoba u okviru bivše SFRJ i stradanja na teritoriji AP K i M. Do tada pratićemo postojeće definicije koje pojam nestalog lica određuju kao „žrtvu”, taj pojam „označava nestalo lice i bilo kog pojedinca koji je pretrpeo štetu kao direktnu posledicu prisilnog nestanka“.³ Države potpisnice ove Konvencije u Preambuli su naglasile važnost

¹ Miroslav Živković, (2002): *Uvod u teoriju države i prava*, Beograd, str.111.

² Ibid. str.111.

³ Član 24. Međunarodne Konvencije o zaštiti svih lica od prisilnih nestanaka (potvrđena Zakonom o potvrđivanju Međunarodne Konvencije o zaštiti svih lica od prisilnih nestanaka, objavljen u „Službenom glasniku RS-Međunarodni ugovori broj 1/2011); istim članom je propisano da: „Svaka žrtva ima pravo da zna istinu u vezi s okolnostima prisilnog nestanka, napretkom i rezultatima istrage i sudbinom nestalog lica. Svaka država članica preduzima adekvatne mere u tom pogledu: da svaka država članica preduzima sve

do tada usvojenih međunarodnih dokumenata za pitanje nestalih lica, kao i odlučnost da spreče nekažnjavanje odgovornih lica za prisilni nestanak, „pravo svakog čoveka je da ne bude podvrgnut prisilnom nestanku, a da žrtva ima pravo na pravdu i naknadu, da zna istinu o okolnostima prisilnog nestanka, sudbinu nestalog lica, kao i pravo na slobodu da zahteva, dobije i saopšti informacije u vezi sa tim“.⁴

Veoma značajna je i definicija pojma „prisilni nestanak“. Ova definicija je određena članom 2. navedene Konvencije koji definiše da je prisilni nestanak „hapšenje, pritvaranje, otmica ili bilo koji drugi oblik lišavanja slobode od strane državnih organa ili lica ili grupe lica koja postupaju po ovlašćenju, uz podršku ili saglasnost države, nakon čega se odbija da se prizna lišavanje slobode ili se skriva sudbina nestalog lica ili mesto na kome se ono nalazi, čime se takvo lice stavlja van zaštite zakona“.⁵ Ukoliko je stvorena praksa prisilnih nestanaka i ako je takva praksa „široko rasprostranjena ili sistematska“ kako to definiše član 5. ove Konvencije, onda takva situacija predstavlja „zločin protiv čovečnosti kako se definiše u međunarodnom pravu i proizvodi posledice predviđene prema takvom važećem međunarodnom pravu“.⁶

Dopunski protokol uz Ženevske konvencije od 12. avgusta 1949. godine o zaštiti žrtava međunarodnih oružanih sukoba pod pojmom međunarodni oružani sukob podrazumeva oružane sukobe „u kojima se narodi bore protiv kolonijalne dominacije i strane okupacije i protiv rasističkih režima, koristeći se pravom naroda na samoopredeljenje, potvrđujućim u Povelji Ujedinjenih nacija i Deklaraciji o principima međunarodnog prava koji se tiču prijateljskih odnosa i saradnje između država u skladu s Poveljom Ujedinjenih nacija“.⁷

Pojam oružanog sukoba možemo da posmatramo kao međunarodni oružani sukob i onaj koji to nije. Pomenuti Dopunski protokol definiše pojam međunarodnog oružanog sukoba za koji možemo da kažemo da je „oružani sukob između država kao organizovanih političkih jedinki, koji zbog svog intenziteta podrazumevaju angažovanje oružanih snaga država ili njihovih značajnih delova. Međunarodnim oružanim sukobima ne mogu se smatrati izolovani oružani sukobi manjeg obima (oružani incidenti)“.⁸

adekvatne mere u cilju traganja, pronalaženja i oslobađanja nestalih lica i, u slučaju smrti, pronalaženja, odavanja počasti i vraćanja posmrtnih ostataka; da svaka država ugovornica obezbeđuje u svom pravnom sistemu da žrtve prisilnog nestanka imaju pravo na odštetu i brzu, pravičnu i adekvatnu nadoknadu“.

⁴ Preambula Međunarodne Konvencije o zaštiti svih lica od prisilnih nestanaka

⁵ Član 2. Međunarodne Konvencije o zaštiti svih lica od prisilnih nestanaka

⁶ Član 5. Međunarodne Konvencije o zaštiti svih lica od prisilnih nestanaka

⁷ Član 1. stav 4. Dopunskog protokola uz Ženevske konvencije od 12. avgusta 1949. godine o zaštiti žrtava međunarodnih oružanih sukoba

⁸ Milenko Kreća (2020) *Međunarodno javno pravo*, Pravni fakultet, dvanaesto dopunjeno izdanje, Beograd, str.775.

Nemeđunarodni sukobi su „sukobi između države i neteritorijalnih jedinki“.⁹ Razmišljanje pojedinih država o prirodi oružanih sukoba menja se u odnosu na geopolitičke potrebe određene situacije Sjedinjene Američke Države su posle dešavanja 11. septembra 2001.godine „stale na stanovište da su nekoliko godina u međunarodnom oružanom sukobu sa Al-Kaidom, mada zarobljene pripadnike te organizacije ne smatraju ratnim zarobljenicima. Oružana intervencija SAD, potpomognutih članicama NATO-a, u Avganistanu pravdana je vezama talibanske vlade u toj zemlji sa Al-Kaidom ili delovanjem Al-Kaide u toj zemlji. Građanski rat u SFRJ je tretiran, posebno u jurisprudenciji Tribunala za bivšu Jugoslaviju, „kao kombinacija međunarodnog i nemeđunarodnog oružanog sukoba“.¹⁰ Možda je tako bilo jednostavnije za presudu, za tužilaštvo, za javnost, ali za pravo i praksu, a posebno za pravdu i žrtve, ne verujemo da je ta „čudna“ kombinacija pomogla, posebno nije istoriji i budućnosti.

Oružani sukobi su bili brojni i u XX veku, dešavaju se i u XXI, na žalost, žrtve su brojne, njihove patnje su uvek slične, a karakter oružanih sukoba je nekada lokalni ili regionalni, često i međunarodni. Bez obzira na tu karakteristiku, intencija međunarodne zajednice bi trebala da bude: svet bez sukoba, stanovništvo bez žrtava.¹¹

3. Međunarodno humanitarno pravo

Da li da ga nazovemo Međunarodno humanitarno pravo¹² ili Pravo oružanih sukoba, ipak, bez obzira na naziv, ono je svakako deo međunarodnog prava. U prethodnom delu spoznali smo suštinu i razlike oružanih sukoba, ali i nedоследnost prakse prilikom definisanja pojedinih oružanih sukoba. Principi na kojima počiva Pravo oružanih sukoba jesu princip vojne potrebe, princip humanosti i princip viteštva. „Princip vojne potrebe derivira iz same prirode oružanog sukoba. Opređen ciljem oružanog sukoba, a to je pobeda na bojnopolju, princip vojne potrebe sam po sebi ne trpi bilo kakva objektivna, pravna ograničenja u vođenju rata.“¹³

⁹ Ibid. str. 775.

¹⁰ Ibid. str. 775.

¹¹ Razmišljanje autora shodno trenutnoj konstelaciji odnosa snaga u međunarodnoj zajednici i (ne)polarizaciji društva, kao i zalaganju pojedinih teoretičara međunarodnog javnog prava

¹² Ovaj naziv počinje da se koristi za granu prava ne pre 60-tih godina XX veka. Videti: Amanda Alexander (2015) *A Short History of International Humanitarian Law*, The European Journal of International Law, Vol. 26 no. 1, pp. 114.

¹³ Milenko Kreća (2020) *Međunarodno javno pravo*, Pravni fakultet, dvanaesto dopunjeno izdanje, Beograd, str.778.

3.1. Princip humanosti

Princip humanosti poput samog naziva „isključuje primenu sredstava i načina ratovanja koji nanose prekomernu patnju ili su nepotrebni za postizanje pobeđe“.¹⁴ „Ženevsko pravo“ koje čine četiri Konvencije usvojene na konferencijama u Ženevi i to Konvencija za poboljšanje položaja ranjenika i bolesnika u oružanim snagama u ratu, Konvencija za poboljšanje položaja ranjenika, bolesnika i brodolomnika oružanih snaga na moru, Konvencija o postupanju sa ratnim zarobljenicima i Konvencija o zaštiti građanskih lica za vreme rata, kao i dva Protokola. Protokol I je posvećen zaštiti žrtava međunarodnih sukoba, a Protokol II zaštiti žrtava nemeđunarodnih oružanih sukoba.¹⁵ Insistiranje na humanom postupanju u odnosu na određene kategorije lica koja se pojavljuju u oružanim sukobima i stiču status priznat Ženevskim konvencijama, čini ove konvencije „humanijim“ i zbog toga se naziva međunarodnim humanitarnim pravom. Mada izraz „humani oružani sukob“ pre deluje kao kontradiktorna jezička tvorevina, svojevrsni pleonazam, važno je bilo postići saglasnost na nivou međunarodne zajednice da se najvulnerabilnije kategorije koje se pojavljuju u oružanim sukobima dobiju odgovarajuću pravnu zaštitu.

3.2. Humanitarno pravo

Kada govorimo o humanitarnom pravu, možemo da se prisetimo i pojma „humanitarne intervencije“ koji pojam je u praksi takođe poprimio značenje pleonazma. „U cilju sprečavanja ili ublažavanja humanitarne katastrofe u takvim sukobima, MZ i njeni subjekti (pojedinačne države, grupe država ili njihove organizacije) sve češće, kao izbornim načinom, reaguju spoljnom intervencijom prema režimima pojedinih država. Ali, takvu praksu humanitarnih intervencija, kao što je izneto, prate brojna pitanja i dileme, koje pokazuju značajne nedostatke pravnog određenja humanitarne intervencije“.¹⁶ Međunarodno pravo, uopšteno posmatrano kao pravo čiji deo predstavlja i međunarodno humanitarno pravo, „Rođeno u Evropi, stvoreno od evropskih država, međunarodno pravo ipak nije čisto evropski fenomen.“¹⁷

¹⁴ „...princip humanosti je prevashodno idealne, moralne prirode“. Ibidem str.778.

¹⁵ Videti: Milenko Kreća (2020) *Međunarodno javno pravo*, Pravni fakultet, dvanaesto dopunjeno izdanje, Beograd, str.779.

¹⁶ Nemanja Danilović (2020): *Novi intervencionizam i humanitarna intervencija u međunarodnoj praksi*, Megatrend revija broj 2/2020, str. 83.

¹⁷ Smilja Avramov, Milenko Kreća, (2007): *Međunarodno javno pravo*, dvadeseto izdanje, Pravni fakultet u Beogradu, JP Službeni glasnik, Beograd, str.13.

4. Međunarodno krivično pravo

Takođe, važan deo međunarodnog prava jeste međunarodno krivično pravo koje „obuhvata kako krivičnopravne aspekte međunarodnog prava, tako i međunarodne aspekte krivičnog prava“.¹⁸ Ono je „izvedena disciplina, vezana delimično za međunarodno javno pravo, delimično za unutrašnje krivično pravo“.¹⁹ Poznavanje i poštovanje osnovnih načela međunarodnog krivičnog prava veoma je važno prvenstveno zbog pronalaženja odgovora na pitanja vezana za nestala lica. Načelo zakonitosti; legitimnosti; individualne subjektivne odgovornosti; solidarnosti i uzajamnog poverenja među državama; humanosti i načelo pravednosti i srazmernosti predstavljaju šest načela koja čine „tekovinu međunarodnog krivičnog prava“.²⁰ Određivanje pojma Međunarodnog krivičnog prava možemo učiniti u formalnom i materijalnom smislu. „U formalnom smislu...bi se moglo odrediti kao sistem peremptornih normi opšteg međunarodnog prava (*ius cogens*) koje za predmet imaju krivičnu odgovornost za inkriminisane radnje ili propuštanja (materijalno krivično pravo)...U materijalnom smislu MKP je krivično pravo međunarodne zajednice“.²¹

4.1. Međunarodni krivični sud

Osnivanje Međunarodnog krivičnog suda predstavlja epohalni korak u učvršćivanju principa Međunarodnog krivičnog prava i uspostavljanja pravila postupka pred tim međunarodnim sudom. Statut Međunarodnog krivičnog suda, usvojen u Rimu, i zbog toga skoro uvek nazivan „Rimski Statut“ definisao je novo poglavlje u ovoj pravnoj oblasti. Usvojen je 17. jula 1998.godine, stupio na snagu 1. jula 2002.godine, Republika Srbija je Zakonom o potvrđivanju Statuta Međunarodnog krivičnog suda²² pristupila grupi zemalja potpisnica Statuta, a Zakonom o saradnji sa Međunarodnim krivičnim sudom²³ definisala uslove saradnje sa Sudom, pružanje pravne pomoći Sudu i izvršavanje odluka Suda.

¹⁸ Zoran Stojanović (2008) *Međunarodno krivično pravo*, šesto dopunjeno izdanje, Beograd, str.16; „Međunarodno krivično pravo se zasniva na određenim načelima koja su mu svojstvena i po kome se razlikuje od drugih grana prava.“, str. 17.

¹⁹ Smilja Avramov, Milenko Kreća, (2007): *Međunarodno javno pravo*, dvadeseto izdanje, Pravni fakultet u Beogradu, JP Službeni glasnik, Beograd, str.49.

²⁰ Ibid. 17-31.

²¹ „Zaštitni objekt MKP su vrednosti i interesi međunarodne zajednice kao celine. Otuda se MKP ne može poistovetiti sa internacionalizacijom nacionalnih krivičnih prava koja ima šire značenje i koja, zajedno sa tzv. Kriminalizacijom međunarodnog prava predstavlja pre objašnjenje nastanka MKP nego sam fenomen MKP“. Videti: Milenko Kreća (2020) *Međunarodno javno pravo*, Pravni fakultet, dvanaesto dopunjeno izdanje, Beograd, str.628-629.

²² Objavljen u „Službenom listu SRJ_Međunarodni ugovori“, broj 5/2001

²³ Objavljen u „Službenom glasniku RS“, broj 72/2009

Članom 1. Statuta određena je nadležnost Međunarodnog krivičnog suda tako što je ovaj Sud „stalno sudsko telo i nadležan je za vođenje krivičnog postupka protiv lica za koje postoji osnovana sumnja da su počinila najteža krivična dela od međunarodnog značaja, na način kako je to predviđeno Statutom, i biće komplementaran nacionalnim krivičnim nadležnostima država“. Međunarodni krivični sud počeo je sa radom, a danas ima više od 900 zaposlenih iz 100 država, sa 30 predmeta do sada u radu, 10 osuđujućih presuda, 4 oslobađajuće, i budžet za 2020. godinu od 149.205.600 evra.²⁴ Osnovni principi na kojima se zasniva rad suda su: „Suđenja su poštena; tužiocima nezavisni; prava optuženih su podržana; glasovi žrtava se čuju; učešće žrtava i svedoka je zaštićeno; dopiranje (informacija) kreira oblik dvosmernog dijaloga; borba protiv nekažnjivosti se nastavlja.“²⁵

4.2. Međunarodna krivična dela

Pomoć ovog međunarodnog pravosudnog tela, međunarodnog pravnog lica koji status mu je priznat Statutom, sastoji se u definisanju međunarodnih krivičnih dela u čijim obeležjima moramo da tražimo i pronađemo nezakonite radnje lica koja su dovela do nestanka brojnih lica sa teritorija gde su živeli decenijama ne dirajući u ničija teritorijalna, ekonomska ni ljudska prava. Statut u članu 5. određuje da je „Sud nadležan za vođenje krivičnog postupka povodom najtežih krivičnih dela, koja su za takva proglašena od strane celokupne međunarodne zajednice“. Ta najteža krivična dela su Krivično delo genocida; Krivična dela regulisana kao „zločini protiv čovečnosti“; Krivična dela regulisana kao „ratni zločini“ i Agresija. Krivični zakonik Republike Srbije u Glavi 34 navedena su krivična dela protiv čovečnosti i drugih dobara zaštićenih međunarodnim pravom u članovima 370-393a. Radnje izvršenja ovih teških krivičnih dela su brojne. Izdvojićemo nezakonite radnje čija posledica može da bude nestanak lica i njihovo stradanje, a okarakterisana su kao međunarodna krivična dela čijim će se učinocima suditi pred Međunarodnim krivičnim sudom u Hagu (Holandija).

4.3. Genocid

Najteže i najspominjanije, teško dokazivo, jeste krivično delo Genocid. Definisano je u članu 370. Krivičnog zakonika Republike Srbije i u članu 6. Statuta Međunarodnog krivičnog suda. Učinilac ovog krivičnog dela je svako onaj „ko u nameri da potpuno ili delimično uništi neku nacionalnu, etničku, rasnu ili versku grupu kao takvu naredi da se vrše ubistva ili teške povrede tela ili teško narušavanje fizičkog ili duševnog zdravlja članova grupe ili da se grupa stavi u takve životne uslove koji dovode do potpunog ili delimičnog istrebljenja grupe ili da se primene mere kojima se sprečava rađanje između pripadnika grupe ili

²⁴ www.icc-cpi.int

²⁵ www.icc-cpi.int

da se vrši prinudno preseljavanje dece u drugu grupu ili ko u istoj nameri izvrši neko od navedenih dela, kazniće se zatvorom najmanje pet godina ili doživotnim zatvorom.“ (član 370. Krivičnog zakonika Republike Srbije)

Statut predviđa da krivično delo Genocid čini lice koje radnje navedene u članu 6. Statuta preduzima „u nameri da se, u celini ili delimično, uništi nacionalna, etnička, rasna ili verska grupa“. Zabranjene radnje su: ubijanje članova grupe; prouzrokovanje teških fizičkih ili mentalnih patnji članova grupe; namerno podvrgavanje članova grupe životnim uslovima koji treba da dovedu do njenog potpunog ili delimičnog uništenja; preduzimanje mera koje su uperene ka sprečavanju rađanja u okviru grupe; prinudno premeštanje dece iz jedne grupe u drugu. (član 6. Statuta)

4.4. Zločin prema čovečnosti

Krivično delo Zločin prema čovečnosti se vrši kao deo šireg ili sistematskog napada uperenog protiv civilnog stanovništva, kao takvog, pri čemu se napadom između ostalih brojnih radnji (propisane su u članu 7. Statuta u stavu 1. tačka a-k), smatra ubistvo, istrebljenje, porobljavanje, deportacija ili prisilno premeštanje stanovništva; zatvaranje i drugi oblici lišavanja slobode koji se preduzimaju uz kršenje osnovnih pravila međunarodnog prava; mučenje; silovanje, seksualno ropstvo, prisilna prostitucija, prisilna trudnoća, prisilno sterilisanje i svaki drugi oblik seksualnog zlostavljanja slične prirode; proterivanje bilo koje grupe ili zajednice na političkoj, verskoj rasnoj, nacionalnoj, etničkoj, kulturnoj i polnoj osnovi, ili proterivanje na drugoj osnovi koje je strogo zabranjeno međunarodnim pravom. (član 7. Statuta) Statut dalje pojašnjava navedene pojmove i „napad usmeren protiv civilnog stanovništva“ vezuje za postojanje „političkog programa države ili kakve druge organizacije koja je svojim programom podstrekivala da se takvo delo izvrši“. Član 371. Krivičnog zakonika definiše navedeno krivično delo u suženijem obimu, ali uz predviđanje brojnih radnji koje se predviđaju i Statutom. Statut definiše pojam „prisilnog nestajanja fizičkih lica“, pojava veoma bitnog za predmet našeg razmatranja i definiše ga kao „hapšenje, zatvaranje ili otmicu lica od strane države ili političke organizacije, odnosno preduzetih sa njihovim odobrenjem, odnosno uz njihovu podršku, pri čemu država odnosno politička organizacija odbija da informacije o sudbini ili boravištu tih lica, a to sve sa namerom da takvim licima na duži vremenski period uskrati pravnu zaštitu koja im pripada po zakonu“. Krivično delo Ratni zločini u Statutu imaju u članu 8. stav 2. definisanih 26 mogućih nezakonitih radnji. Radnja uzimanja talaca, naređenje za premeštaj civilnih lica, često prouzrokuju nestanak tih lica. Članovi 372-374. Krivičnog zakonika Republike Srbije definišu tri vrste ratnih zločina u zavisnosti od zaštitnog objekta: Ratni zločin protiv civilnog stanovništva (član 372.); Ratni zločin protiv ranjenika i bolesnika (član 373.); Ratni zločin protiv ratnih zarobljenika (član 374.).

Civilno stanovništvo prilikom izvršenja ratnog zločina može biti usled kršenja pravila međunarodnog prava za vreme rata, oružanog sukoba ili okupacije objekat uzimanja talaca, kolektivnog kažnjavanja, protivpravnog lišavanja slobode i zatvaranja; prisiljavanja na prinudni rad; izgladnjavanja; vršenje telesnih povreda, mučenja, nečovečnog postupanja, biološki, medicinski ili drugi naučni eksperimenti, prisilna sterilizacija, uzimanje tkiva ili organa radi transplantacije ili da se vrše druge radnje kojima se narušava zdravlje ili nanose velike patnje ili naredi raseljavanje ili preseljavanje ili prisilno odnarnodnjavanje ili prevođenje u drugu veru.

5. Međunarodno krivično pravosuđe

U okviru međunarodnog krivičnog pravosuđa radi više tribunala koji imaju tačno utvrđenu stvarnu nadležnost, naravno i mesnu nadležnost. Međunarodni krivični sud je organ Ujedinjenih nacija u čiji rad su osnivači polagali mnogo nade da će pravično i efikasno biti kažnjeni svi koji su učinili najteža međunarodna krivična dela. Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija je svojim rezolucijama, prvi i zadnji put u istoriji ove najveće međunarodne organizacije, osnovao sa pravno i političko upitnom nadležnošću da to učini, dva tribunala za dva dela sveta, različita i udaljena, ali sa sumnjom da njihovi stanovnici su učinili brojna međunarodna krivična dela, čak i ono najteže-genocid. Nirnberški i Tokijski tribunal su ostvarili svoju istorijsku ulogu i postavili temelje međunarodnog krivičnog pravosuđa. Primećeno je da „kako se broj međunarodnih sudova uvećavao, polje njihove nadležnosti se širilo“.²⁶

5.1. Ad hoc Tribunali

Međunarodni krivični sud je nastavio sa građenjem ove grane međunarodnog prava na sistematizovanoj osnovi i sa jasno određenim postupkom i zamislama za budućnost. Međutim, kontroverze su od početka osnivanja, pa do kraja rada pratile Međunarodni Tribunal za gonjenje lica odgovornih za ozbiljne povrede međunarodnog humanitarnog prava izvršene na teritoriji bivše Jugoslavije (osnovan Rezolucijom Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija broj 808 od 22. februara 1993.godine i broj 827 od 25. maja 1993.godine) i *ad hoc* Tribunal za Ruandu (osnovan Rezolucijom Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija broj 955 od 8. novembra 1994.godine). „Osnivajući ove tribunale, Savet bezbednosti je kao pravni osnov uzeo glavu VII Povelje OUN što znači da je osnivanje tribunala izjednačeno sa prinudnom merom radi uspostavljanja i očuvanja međunarod-

²⁶ Aida Torres Perez (2017): *The independence of international judiciary: concept, methods, and current challenges*, Maastricht Journal of European and Comparative Law 2017, Vol. 24(4), 459-461.

nog mira. Takođe, uzet je u obzir i član 29. Povelje OUN koji ovlašćuje Savet bezbednosti da osniva svoja pomoćna tela radi obavljanja svoje delatnosti.²⁷ Ovi tribunali nisu u predviđenom roku završili rad na predmetima koji su bili započeti. Savet bezbednosti je ponovo reagovao i svojom odlukom ustanovio Međunarodni rezidualni mehanizam za krivične sudove u 22. decembra 2010.godine. Ogranak Mehanizma u Hagu počeo je da radi 1. jula 2013.godine, a Ogranak u Arushi 1. jula 2012.godine. Savet bezbednosti razmatra napredak u radu Mehanizma svake dve godine. Mehanizam je između ostalog odgovoran za zaštitu hiljada žrtava i svedoka. Ovaj novi institucionalni oblik na međunarodnom nivou osmišljen je kao „jedna nova, mala privremena i efikasna institucija“.²⁸ Rad Mehanizma do sada je pokazao da se uslovno može govoriti o „novitetima“ tog Mehanizma, privremenost traje već devet godina, a efikasnost nije potpuna, jer mnogi postupci nisu završeni, niti su pronađena osumnjičena lica od kojih su neki „u bekstvu“ čak od 1995.godine (pet osumnjičenih državljana Ruande koji su u bekstvu sudiće im se pred nacionalnim sudom, dok će se dvojici suditi pred Ogrankom Mehanizma za Ruandu).

6. Međunarodna ljudska prava

Zaštita ljudskih prava na nacionalnom i međunarodnom nivou je imperativ XX i XXI veka, i svakog narednog. Usavršavanje tog međunarodnog pravnog mehanizma predstavlja rešenje za milione prognanih, raseljenih i nestalih lica širom sveta. Evropski kontinent kao svojevrsna „kolevka“ ovog opšteprihvaćenog principa da je ljudski život sazdan od njegovih prava počev od najbazičnijeg-prava na život, pa preko ostalih koji upotpunjuju i dopunjuju njegov život i otelotvoravaju njegovo biće i ličnost.

„Međunarodna ljudska prava su, u stvari, deo objektivnog međunarodnog prava koje utvrđuje subjektivna prava pojedinaca i grupa...u formalnom smislu predstavljaju normativni podsistem međunarodnog prava, koga čine pravna pravila i standardi, a koji za predmet ima prava, slobode i odgovornosti pojedinaca i ljudskih kolektiviteta (grupa).“²⁹

Konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda Saveta Evrope, poznatija kao „Evropska konvencija o ljudskim pravima“, potpisana je 4. novembra 1950.godine u Rimu, predvidela je poseban mehanizam zaštite ljudskih prava kroz rad Evropskog suda za ljudska prava sa sedištem u Strazburu (Francuska). Sud je počeo sa radom kao stalna institucija stupanjem na snagu Protokola 11

²⁷ Zoran Stojanović, (2008): *Međunarodno krivično pravo*, šesto dopunjeno izdanje, Beograd, str. 162.

²⁸ www.irmct.org

²⁹ Milenko Kreća, (2020): *Međunarodno javno pravo*, Pravni fakultet, dvanaesto dopunjeno izdanje, Beograd, str. 561.

1. novembra 1998.godine. Srbija i Crna Gora su ratifikovale ovu Konvenciju u toku 2003.godine. Pojedinaac svake države članice Saveta Evrope može da traži zaštitu svojih ljudskih prava i osnovnih sloboda pred ovim Sudom. Pravo na život garantovano je članom 2. kao pravo zaštićeno zakonom. Pravo na slobodu i bezbednost definiše član 3. Konvencije garantujući da „svako ima pravo na slobodu i bezbednost ličnosti“.

Praksa Suda je sadržajna i pravno uticajna na praksu sudova država članica Saveta Evrope. „Evropski sud za ljudska prava, u duhu svog sopstvenog stava da državama ugovornicama pripada diskreciono pravo u izboru načina na koji će svoju obavezu primjene Konvencije realizovati, i ne pokušava da nametne univerzalno obavezujući način za ostvarivanje konvencijskog standarda. On štiti cilj Konvencije, ustanovljavajući minimum koji određeni pravni sistem treba da dostigne, uvažavajući različite društvene funkcije kojima će se konvencijski standard praktično realizovati držeći se zadatog okvira“.³⁰ Zaštita prava, sloboda, zaštita pravih vrednosti i zaštita čoveka, nekada mogu u sebi da sadrže zaštitu zbog preklapanje kršenja ljudskih prava i ostvarenja obeležja međunarodnog krivičnog dela. „...moguće je da kršenje ljudskih prava ili kršenje međunarodnog humanitarnog prava stvaraju krivično delo po odredbama međunarodnog krivičnog prava, ali neće se sva kršenja ljudskih prava i humanitarnih prava lako uklopiti u okvir međunarodnog krivičnog prava“.³¹

7. Predlozi u smislu zaključka

Komisija za nestala lica Republika Srbije osnovana je Odlukom o obrazovanju Komisije za nestala lica („Službeni glasnik RS“, broj 49/06, 73/06, 116/16 i 53/10) i članom 2. Odluke određeno je da „zadaci Komisije su da sve dok postoje nerešena i sporna pitanja: prati, proučava i utvrđuje predloge za rešavanje pitanja lica s teritorije Republike Srbije koja su nestala u oružanim sukobima na prostoru bivše SFRJ, kao i Autonomne pokrajine Kosovo i Metohija; učestvuje u izvršavanju obaveza koje proizlaze iz međunarodnih sporazuma koji se odnose na rešavanje pitanja nestalih lica; koordinira rad nadležnih organa i organizacija u traženju nestalih lica, ekshumaciji i identifikaciji; saraduje s nadležnim organima, porodicama i udruženjima nestalih lica radi rešavanja statusnih pitanja nestalih lica i humanitarnih pitanja njihovih porodica“. Sporazumom o saradnji Međunarodne komisije za nestala lica (ICMP) i Komisije Savezne Vlade SR Jugoslavije za humanitarna pitanja i nestala lica čiji je predmet sudbina lica nesta-

³⁰ Mirjana Nadaždin Defterdarević (2017): *Društvena funkcija presuda Evropskog suda ljudska prava*, Zbornik radova, Peti međunarodni naučni skup Dani porodičnog prava „Odjeci prakse Evropskog suda za ljudska prava u nacionalnim porodičnim pravima“, Pravni fakultet Mostar, str. 120-135.

³¹ Federica D'Alessandra, (2017): *The Accountability Turn in Third Wave Human Rights Fact-Finding*, Utrecht Journal of International and European Law, 33(84), 59-76.

lih u oružanim sukobima na prostorima bivše SFRJ između 1991. i 1995. godine, strane potpisnice su konstatovala da su: „svesne činjenica da se procenjuje da je do 40.000 lica nestalo u oružanim sukobima u bivšoj SFR Jugoslaviji, koji su izbili 1991. godine, kao i da je neizvesnost u odnosu na sudbinu nestalih lica postala stalni izvor patnji za porodice nestalih i prepreka za ponovnu izgradnju građanskog društva u bivšoj SFRJ; većina nestalih lica je preminula. Na teritoriji Autonomne pokrajine Kosovo i Metohija posle 1998. godine nestalo je oko 5.800, ne zna se sudbina 1658 lica od kojih su 540 lica srpske i nealbanske nacionalnosti.³² Prošlo je više decenija od oružanih sukoba u kojima su i povodom kojih su nestala sva ova lica. Pregled koji je sažeto prikazan trebalo bi da posluži za pronalaženje nekih mogućnosti za procesno uobličavanje napora koji su već ogromni. Patnje žrtava ko zna koliko su trajale, traju još uvek, a briga i strepnja članova porodice je konstantna decenijama. Zaštita prava ličnosti na nesmetan život, na traženje zaštite od surovih posledica sukoba koji su davno završeni, na pravo na istinu i pravdu. Pomoć međunarodnog prava i međunarodnog pravosuđa morala bi da bude potražena i iskorišćena, a efikasnost tog kompleksnog međunarodnog sistema bi trebalo da pruži svojevrsnu generalnu prevenciju za sve buduće potencijalne krivce za nestanak ljudi.

³² www.kznl.gov.rs

Literatura:

- Smilja Avramov, Milenko Kreća, (2007): *Međunarodno javno pravo*, dvadeseto izdanje, Pravni fakultet u Beogradu, JP Službeni glasnik, Beograd
- Amanda Alexander, (2015): *A Short History of International Humanitarian Law*, The European Journal of International Law, Vol. 26 no. 1.
- Federica D'Alessandra, (2017): *The Accountability Turn in Third Wave Human Rights Fact-Finding*, Utrecht Journal of International and European Law, 33(84), 59-76.
- Nemanja Danilović, (2020): *Novi intervencionizam i humanitarna intervencija u međunarodnoj praksi*, Megatrend revija broj 2/2020
- Mirjana Nadaždin Defterdarević (2017): *Društvena funkcija presuda Evropskog suda ljudska prava*, Zbornik radova, Peti međunarodni naučni skup Dani porodičnog prava „Odjeci prakse Evropskog suda za ljudska prava u nacionalnim porodičnim pravima“, Pravni fakultet Mostar, str. 120-135.
- Miroslav Živković, (2002): *Uvod u teoriju države i prava*, Beograd
- Milenko Kreća, (2020): *Međunarodno javno pravo*, Pravni fakultet, dvanaesto dopunjeno izdanje, Beograd
- Aida Torres Perez (2017): *The independence of international judiciary: concept, methods, and current challenges*, Maastricht Journal of European and Comparative Law 2017, Vol. 24(4), 459-461.
- Zoran Stojanović, (2008): *Međunarodno krivično pravo*, šesto dopunjeno izdanje, Beograd
- Međunarodna Konvencija o zaštiti svih lica od prisilnih nestanaka (potvrđena Zakonom o potvrđivanju Međunarodne Konvencije o zaštiti svih lica od prisilnih nestanaka, objavljen u „Službenom glasniku RS-Međunarodni ugovori broj 1/2011)
- Dopunski protokol uz Ženevske konvencije od 12. avgusta 1949.godine o zaštiti žrtava međunarodnih oružanih sukoba
- www.kznl.gov.rs
- www.irmct.org
- www.icc-cpi.int

Jasmina Krštenić
Jovana Tomić

UDC 341.322.5-058.65(497)"1991/1995"
341.322.5-058.65(497.115)"1998/2001"
341.4

DOI: 10.5937/MegRev2102127K

Expert article

Received 16.04.2021.

Approved 26.04.2021.

INTERNATIONAL LAW'S AND INTERNATIONAL JUDICIARY'S HELP IN FINDING MISSING PERSONS IN ARMED CONFLICTS ON TERRITORY OF EX SFRJ AND AP KiM

Summary: *The law is made to help in solving problems that appear in interpersonal relations and burden their existence, cooperation, and future. For different sort of problems, different law branches are engaged. The problem of armed conflicts, warfare and suffering follow humankind and civilization from ancient human communities. It seems impossible the living without conflicts, and more discouraging thing, the future is not spared from similar happenings. Innocent people suffer in armed conflicts no matter if there is local or regional, international conflict. Many people are recorded as missing persons. Years have passed, no results are available in order of finding the truth, finding bodies; suffering of relatives to alleviate. International law and the international judiciary must give answer, protection, and lesson. The truth is important for the unjustified suffering of the victims, for reconciliation which directs the future.*

Keywords: *Missing persons, Armed conflict, International law, International judiciary*

Sofija Lolić*
Julijana Račić**

UDK 341.322.5-058.65(497)"1991/1995"
341.322.5-058.65(497.115)"1998/2001"
341.231.14
DOI: 10.5937/MegRev2102141L
Stručni članak
Primljen 14.04.2021.
Odobren 20.04.2021.

ZNAČAJ I ULOGA PRAVNIH NAUKA U REŠAVANJU PROBLEMATIKE NESTALIH LICA U ORUŽANIM SUKOBIMA NA PROSTORU BIVŠE SFRJ I AP KiM***

Sažetak: *U ovom radu istaknuta je ustavna i zakonska regulativa koja reguliše ljudska prava kroz pitanje nestalih lica u oružanim sukobima u vremenskom periodu od 1992. godine do 2000. godine. Ujedno, sadrži statističke podatke o slučajevima prijavljenim Međunarodnom komitetu Crvenog krsta u takozvanim zatvorenim slučajevima, otvorenim slučajevima, slučajevima koji su zatvoreni od početka 2020. godine, slučajevima zatvorenim tokom decembra 2020. godine, licima za koja se pretpostavlja da su mrtva ali čiji posmrtni ostaci još uvek nisu pronađeni i vraćeni porodicama, licima čija sudbina još uvek nije poznata, o licima za koja se zna da su živa, pronađenim posmrtnim ostacima lica koja su identifikovana i predata porodicama, i najzad slučajevima koji su zatvoreni iz administrativnih razloga. Ukazano je na potrebu da se donese Zakon o licima koja su nestala za vreme oružanih sukoba. Ono što je prethodilo ovom radu jesu dve decenije bez odgovora na pitanje sta je sa nestalim licima na teritoriji bivše SFRJ, sa posebnim osvrtom na AP KiM.*

Ključne reči: *nestala lica, oružani sukob, ljudska prava, SFRJ, AP KiM*

* Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd, Srbija; slolic@megatrend.edu.rs

** Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd, Srbija; jracic@megatrend.edu.rs

*** Rad je rezultat projekta FPKNLVS – Značaj i uloga pravnih nauka u rešavanju problematike nestalih lica u oružanim sukobima na prostorubivše SFRJ i AP Kim. Projekat je pokrenut sporazumom Pravnog fakulteta sa Komisijom za nestala lica Vlade Republike Srbije.

1. Uvod

Koliko su oružani sukobi naneli štetu ljudima na balkanskim prostorima, govori sama činjenica da je na prostoru bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, u okviru koje je Autonomna pokrajina Kosovo i Metohija nestalo 35.021 lice. Nažalost za većinu njih danas ne postoji nikakav podatak sem da su njihovi bližnji prijavili da su nestali. Oružani sukobi na prostoru bivše SFRJ ostavili su velike posledice, u kojima ne stradaju samo neposredni učesnici sukoba već i civilno (nedužno) stanovništvo.

„Rat je jedna od konstanti u ljudskoj istoriji. Vekovi prolaze, a ljudi ratuju na raznim prostorima, iz raznih razloga, sa raznim ciljevima, raznim sredstvima itd, ali ratuju. Smatra se da je od 3.600 godine pre n.e. do danas, za nešto više od 5.600 godina potpuni mir carovao manje od 300 godina, dok je u istom periodu besnelo više od 14.500 ratova.“¹

„Rat je kompleksan, intenzivan i masovan sukob država, vojno-političkih saveza ili različitih društvenih snaga unutar jedne zemlje, u kojem se masovno i organizovano primenjuje oružano nasilje i vodi oružana borba radi ostvarivanja određenih političkih, ekonomskih i vojnih ciljeva klasa, država ili naroda.“²

Navodeći ova dva odredjenja rata vidimo kakve su sve njihove strahote, i kako se te iste strahote ne odnose samo na države, već pre svega na nedužna lica. Kao posledica svega toga javljaju se stradanja, ubistva (često i masovna), telesne povrede, ranjavanja, ali i nestanak lica čija sudbina nije poznata.

Poznato je da rat ne predstavlja situaciju koja je svakodnevica već vanrednu situaciju koja se odvija u nekontrolisanim uslovima te je nemoguće doći do adekvatnog odgovora na pitanje šta se dogodilo i gde su lica koja su povređena. To važi i kada je reč o ratovima i oružanim sukobima na Balkanskom poluostrvu, a naročito o ratovima i oružanim sukobima na prostoru bivše SFRJ. Nakon završetka rata i oružanog sukoba donosi neophodne zakone za rešavanje pitanja nestalih lica i potpisuju se ugovori koje većine država učesnica sukoba prihvate, a zatim ratifikuju, no, da li se time rešavaju ova pitanja?! Dosadašnji rezultati nisu zadovoljavajući. Samim tim što se donosi veći broj zakona, konvencija i slično, ne znači da će se time rešiti razni problemi, pa i pitanje nestalih lica.

Šta onda može da se doprinese sa aspekta pravne nauke, šta suštinski pravna nauka može da uradi kako bi doprinela rešavanju ovog pitanja? S tim u vezi, na koji način državni organi u Republici Srbiji mogu da pomognu u rešavanju pitanja nestalih lica, a pre svega, u davanju odgovora porodicama gde su njihovi najbliži? Smatramo da donošenje Zakona o nestalim licima u vreme oružanih sukoba, može dati mogućnost da se država usmeri na postupak koji je ovim zakonom određen, u cilju što efikasnijeg pronalaženja tih lica.

¹ „Pojam rata i savremeni ratovi“ Boris Krivokapić, oktobar 2020. godine str. 2

² „Vojni leksikon“ Borislav Ratković (1981) str. 508

Još od nastanka prvih civilizacija javlja se čovekova potreba za sigurnost, za nastanjivanje na određenom prostoru kao i na sva druga prava koja su mu danas Ustavom i zakonima zagarantovana. I sami znamo da je ljudski život nepovrediv i neprikosnoven po svim ustavnim odredbama. Postojeći društveni odnosi koje imamo danas, a koji su i ranije postojali imaju za posledicu da nemamo ništa drugo no statistiku koja nam sudeći po ovim „pozamašnim brojkama“ govori su sudbine mnogih nestalih lica pod znakom pitanja.

2. Zakonska regulativa na međunarodnom nivou

Istorija je pokazala da su ratovi uvek bili sastavni deo čovečanstva i da u tim ratovima civilno stanovništvo sve više i više strada. Odmicanjem vremena u novom veku nisu stradali samo pripadnici vojske već i nedužni građani. Ta svest o sve većem broju žrtava je došla do izražaja u XIX veku, koja je rezultirala donošenjem određenih akata pa između ostalog, navodimo sledeće:

Anri Dinan osnovao je 1864. godine u Ženevi organizaciju „Crveni krst“. Nakon nastanka organizacije Crveni krst doneta je Ženevska konvencija. Ženevske konvencije iz 1864, 1906, 1929, 1949 i 1977. su niz sporazuma koji bi potpisanim članicama naložile određene zabrane pri oružanim sukobima.

„Petrogradska deklaracija koja je doneta 1868. godine u svojoj Preambuli naglašava da je jedini zakoniti cilj koji treba da imaju pred sobom države za vreme rata, slabljenje vojne moći neprijatelja; da je u tom cilju dovoljno staviti što veći broj ljudi van borbe; da bi ovaj cilj bio prevaziđen upotrebom oružja koje bi nepotrebno uveličavalo patnje ljudi stavljenih van borbe, ili im smrt učinilo neizbežno; da će upotreba tih oružja biti, prema tome, u suprotnosti sa zakonima humanosti.“³

Sve od Petrogradske deklaracije sa polovine XIX veka pa do današnjeg dana je pokazalo da je sve veći i veći broj civilnog stanovništva stradao. Kolike su te brojke nikada nećemo saznati. Sve pobrojane konvencije su bile nastojanje progresivnog dela čovečanstva da se ta nedužna lica zaštite.

U vezi ovog pitanja Republika Srbija ratifikovala je: Ženevsku konvenciju za poboljšanje položaja ranjenika i bolesnika u oružanim snagama u ratu (stupila na snagu 1950. godine), Ženevsku konvenciju za poboljšanje položaja ranjenika, bolesnika i brodolomnika oružanih snaga na moru (stupila na snagu 1950. godine), Ženevsku konvenciju o postupanju sa ratnim zarobljenicima (stupila na snagu 1950. godine), Ženevsku konvenciju o zaštiti građanskih lica za vreme rata (stupila na snagu 1950. godine). U slučaju nepoštovanja konvencije odgovaralo se pred Međunarodnim sudom pravde. Dopunski protokol I Ženevske konvencije ratifikovala je Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija 10. jula 1977. godine. Protokol I odnosi se na zaštitu žrtava međunarodnih oružanih sukoba.

³ „Međunarodno javno pravo“ Milenko Kreća 2018. godina str. 768

Protokol II usvojen je 10. jula 1977. godine, a odnosi se na zaštitu žrtava nemeđunarodnih oružanih sukoba. Organizacija Ujedinjenih nacija osnovana je 1945. godine. Predstavlja organizaciju čiji je jedan od ciljeva očuvanje mira i zaštita ljudskih prava. Generalna skupština Ujedinjenih nacija donela je rezoluciju 2444 koja u odeljku (XXIII)stav (b) proklamuje da je zabranjeno usmeravanje borbenih dejstava na civilno stanovništvo.⁴

3. Statistički podaci

Oružani sukobi koji su se vodili tokom 1990-ih godina na prostoru bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, ne samo da su ostavili velike posledice već i mnoga nerešena pitanja proistekla iz ovih sukoba za čijim se odgovorima traga i danas.

3.1. Bosna i Hercegovina

Međunarodnom komitetu Crvenog krsta, konkretno na teritoriji Bosne i Hercegovine prijavljeno je 22.424 slučaja nestalih lica za period od 1992. do 1995. godine. Broj slučajeva koji su još uvek otvoreni na teritoriji Bosne i Hercegovine iznosi 6.385. Od ovog broja slučajeva postoji broj lica za koja se zna da su mrtvi ali čiji posmrtni ostaci još uvek nisu pronađeni i vraćeni porodicama i ta brojka iznosi 702 lica. Takođe, postoji i broj lica čija sudbina još uvek nije poznata – 5.683. Ukupan broj zatvorenih slučajeva na teritoriji Bosne i Hercegovine iznosi 16.039. Broj lociranih, živih lica iznosi 663. Broj pronađenih mrtvih identifikovanih i lica predatih porodicama iznosi 15.300. Broj slučajeva zatvorenih iz administrativnih razloga je 76 lica.⁵

3.2. Republika Hrvatska

Na prostoru Republike Hrvatske prijavljeno je 6.533 slučaja nestalih lica u periodu od 1991. do 1995. godine. Od toga, broj otvorenih slučajeva je 1.979. Broj lica za koja se zna da su mrtva ali čiji posmrtni ostaci još uvek nisu pronađeni i vraćeni porodicama iznosi 370. Od ukupnog broja nestalih licanije poznata sudbina 1.609 lica. U ovoj državi broj zatvorenih slučajeva iznosi 4.554. Od ukupnog broja, broj lociranih živih lica iznosi 1.599. Dok je broj pronađenih mrtvih identifikovanih i predatih porodicama iznosi 2.939. Broj slučajeva koji su zatvoreni iz administrativnih razloga je 16.⁶

⁴ Resolution 2444, Respect for human rights in armed conflicts – (b) , That it is prohibited to launch attacks against the civilian populations as such.

⁵ sarajevo@icrc.org

⁶ Crveni krst Hrvatske

3.3. Teritorija Autonomne pokrajine Kosova i Metohije

Na području Kosova i Metohije prijavljeno je 6.064 nestala lica u vremenskom periodu od 1998. do 2002. godine. Od tog broja broj otvorenih slučajeva je 1.642. Broj lica za koja se zna da su mrtva ali čiji posmrtni ostaci još uvek nisu pronađeni i vraćeni porodicama iznosi 262. Broj lica čija sudbina još uvek nije poznata - 1.380. Ukupan broj zatvorenih slučajeva na teritoriji Kosova i Metohije iznosi 4.422 lica. Broj lociranih živih je 1.374 lica. Broj lica koja su pronađena mrtva identifikovana i predata porodicama je 2.832. Svega je 216 slučajeva koji su zatvoreni iz administrativnih razloga.⁷

Ukupan broj prijavljenih slučajeva nestalih lica iz prethodno navedenog iznosi 35.021. Ova statistika pokazuje da ukupan broj otvorenih slučajeva na području Bosne i Hercegovine, Republike Hrvatske i Kosova i Metohije iznosi 10.006. Ukupan broj lica za koja se zna da su mrtva ali čiji posmrtni ostaci još uvek nisu pronađeni i vraćeni porodicama iznosi 1.334. Ukupan broj lica čija sudbina još uvek nije poznata iznosi 8.672. Ovi statistički podaci pokazuju da je na teritoriji Bosne i Hercegovine, Republike Hrvatske i Kosova i Metohije ukupan broj zatvorenih slučajeva 25.015. Ukupan broj na ovim područjima lociranih živih lica iznosi 3.636. Broj lica pronađenih mrtvih identifikovanih i predatih porodicama iznosi 21.071. Broj slučajeva zatvorenih iz administrativnih razloga iznosi 308. Statistika pokazuje da ukupan broj slučajeva koji su zatvoreni od početka 2020. godine na području Bosne i Hercegovine, Republike Hrvatske i Kosova i Metohije iznosi 46. Dok su u decembru 2020. godine zatvorena tri slučaja na ovim područjima.

4. Institucije i druge organizacije (nevladine) u Republici Srbiji koje se bave pitanjem i rešavanjem problematike nestalih lica u oružanim sukobima na području bivše SFRJ uključujući AP KiM

Imajući u vidu sva ova ratna dešavanja, a naročito oružane sukobe s kraja XX veka, ukazala se potreba da se u našoj državi (SFRJ, SRJ, SCG i RS) obrazuju institucije koje će se baviti ovom problematikom. Zbog toga je država morala da obrazuje institucije čiji će zadatak biti da se bave problematikom nestalih lica na prostoru bivše Jugoslavije, sa promenljivim uspehom. Pored državnih institucija postoje i organizacije i nevladin sektor koji se u RS bave problemom nestalih lica, a to su:

Komisija za nestala lica formirana je 7. juna 2006. godine od strane Vlade Republike Srbije. Navedena komisija ima predsednika i članove koje imenuje Vlada Republike Srbije. Komisija ima obavezu da Vladi Republike Srbije dostavlja izveštaj o svom radu na svakih 90 dana, dok nadležnom odboru mora dostaviti izveštaj na svakih 60 dana. Komisija Komeserijatu za izgubljenost pruža stručnu i

⁷ pristina@icrc.org

administrativno-tehničku podršku. Osnovni zadatak Komisije za nestala lica je da se bavi svim nerešenim pitanjima nestalih lica Republike Srbije u oružanim sukobima na teritoriji bivše SFRJ i AP KiM. Razlog formiranja Komisije za nestala lica jeste veliki broj nestalih lica u oružanim sukobima te je njeno postojanje od izuzetne važnosti kako bi se rešio problem nestalih lica, koji ne samo da je pitanje ljudskih prava već je i ovo pitanje od velikog značaja za porodice nestalih.

U okviru komisije formiran je odsek za nestala lica kao posebna stručna služba, koja obavlja stručne i administrativno-tehničke poslove. Ovaj odsek obavlja poslove u skladu sa mandatom Komisije za nestala lica i Zakonom o upravljanju migracijama. Odsek za nestala lica posebno:

- Vodi jedinstvenu evidenciju nestalih lica u oružanim sukobima i u vezi sa oružanim sukobima na prostoru SFRJ od 1991. do 1995. godine i Autonomne pokrajine Kosovo i Metohija od 1998. do 2000. godine, vodi evidenciju o ekshumiranim, identifikovanim i neidentifikovanim posmrtnim ostacima iz pojedinačnih i masovnih grobnica; izdaje potvrde o činjenicama o kojima vodi službene evidencije;
- Prikuplja i obrađuje podatke na osnovu kojih se isplaćuju troškovi ekshumacije, identifikacije, pogrebne opreme i prevoza posmrtnih ostataka identifikovanih lica do mesta sahrane u Republici Srbiji, odnosno do granice ukoliko je reč o prekograničnom prenosu posmrtnih ostataka, kao i troškova usluga eksperata sudske medicine ili timova eksperata odgovarajućih ustanova za sudsku medicinu, angažovanih za potrebe rada Komisije za nestala lica; troškova jednokratne novčane pomoći za sahrane identifikovanih posmrtnih ostataka na teritoriji Republike Srbije;
- Dodeljuje sredstva za finansiranje programa udruženja porodica nestalih lica;
- Prikuplja i obrađuje podatke o nestalim licima i posmrtnim ostacima, prikuplja saznanja o mestima masovnih i pojedinačnih grobnica, organizuje, saraduje i koordinira u procesu ekshumacija posmrtnih ostataka na teritoriji Republike Srbije;
- Priprema i organizuje razgovore o nestalim licima s nadležnim telima drugih država, saraduje sa njima u procesu traženja nestalih lica, ekshumacija i identifikacija, kao i primopredajama posmrtnih ostataka nestalih lica u vezi sa oružanim sukobima pokopanih na teritoriji drugih država;
- Prikuplja i obrađuje podatke o ekshumiranim i preuzetim posmrtnim ostacima na teritoriji drugih država i u skladu sa tim organizuje, koordinira i saraduje u procesu identifikacija;
- Priprema podatke i dokumentaciju iz svog delokruga rada za potrebe drugih ministarstava i nadležnih tela;
- Saraduje sa udruženjima porodica nestalih lica i u okviru svog delokruga rada saraduje i sa međunarodnim organizacijama (MKCK, ICMP...)⁸

⁸ <http://www.kznl.gov.rs/latinica/komisija-strucna-sluzba.php>

Pored Komisije za nestala lica Vlade Republike Srbije i njene stručne službe postoji i radna grupa na Kosovu i Metohiji koja je osnovana od strane Odbora za Kosovo i Metohiju 2016. godine i ima za cilj prikupljanje činjenica i dokaza u rasvetljavanju zločina nad pripadnicima srpskog naroda i ostalih nacionalnih zajednica na Kosovu i Metohiji.

Pored ovih domaćih institucija postoje i institucije koje su formirane na međunarodnom nivou, uključujući i misije. A značajnu ulogu kao što smo istakli imaju i nevladine organizacije koje se bave ovom problematikom.

Crveni krst postoji na nacionalnom i međunarodnom nivou, i ova organizacija predstavlja službu traženja lica koja su nestala u oružanim sukobima. Crveni krst Srbije u saradnji sa Komisijom za nestala lica sprovodi postupak evidentiranja nestalih lica. Lica koja su prijavljena kao nestala na području Republike Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Autonomne pokrajine Kosova i Metohije evidentirana su u knjigu nestalih lica Crvenog krsta.

Misija Ujedinjenih nacija na Kosovu i Metohiji (UNMIK) nastala je na osnovu rezolucije 1244 Saveta za nacionalnu bezbednost. Cilj UNMIK-a je prvenstveno da obezbedi mir i uslove za normalan život na Kosovu i Metohiji. Međunarodna civilna policija Ujedinjenih nacija (CIVPOL) formirana je na prostoru Autonomne pokrajine Kosova i Metohije na osnovu rezolucije 1244 Saveta bezbednosti organizacije Ujedinjenih nacija. Pre UNMIK policije KFOR je bio zadužen za očuvanje javnog reda i mira. UNMIK policija je nastala posle KFOR-a i postepeno se raspoređivala na prostoru Kosova i Metohije. Ista je zvanično 2020. godine preuzela sve dužnosti KFOR-a na sebe, a u vezi policije i javne bezbednosti. Nakon što je UNMIK 2000. godine preuzeo dužnosti od KFOR-a, zatim je EULEX 2008. godine preuzeo nadležnost UNMIK-a u oblasti policije i pravosuđa. UNMIK i EULEX su u vremenskom periodu od 2001. do 2019. godine preuzeli posmrtno ostatke lica koja su bila srpske i nealbanske nacionalnosti. Od 2010. godine formirano je odeljenje za sudsku medicinu čiji je zadatak rasvetljavanje sudbine nestalih lica, procena i ekshumacija grobnica, obdukcija posmrtnih ostataka kako bi se izvršila identifikacija metodom DNK analize.

Od nevladinih organizacija posebno se istakao Fond za humanitarno pravo osnovan 1992. godine. Rad Fonda za humanitarno pravo, kako su naveli na svom zvaničnom sajtu obuhvata: „dokumentovanje, pravdu i sećanje. Fond za humanitarno pravo pomaže post-jugoslovenskim društvima da uspostave vladavinu prava i prihvate nasleđe masovnog kršenja ljudskih prava, kako bi se utvrdila krivična odgovornost za počinioce, zadovoljila pravda i onemogućilo ponavljanje zločina“. Kako dalje stoji na sajtu ove organizacije: „Realizacija ovih ciljeva podrazumeva obiman i višestran proces tranzicione pravde. Prvo, žrtve ratnih zločina moraju ostvariti pravo na pravdu istinu i reparaciju“. Drugo, otkrivanje institucionalnih i državnih struktura i aktera ključnih za sistematska kršenja ljudskih prava tokom ratova devedesetih godina i njihovo uklanjanje iz postojećih institucija, je neizostavni deo ovog procesa. Konačno, svest da su se zločini

desili i odavanje priznanja žrtvama u širem društvu je neophodno da se takvi zločini ne bi ponovili u budućnosti.⁹

U okviru Ministarstva unutrašnjih poslova formirana je Služba za otkrivanje ratnih zločina. Ona je specijalizovana organizaciona jedinica čija je delatnost orijentisana na istragu krivičnih dela ratnih zločina počinjenih na teritoriji bivše SFRJ, u vreme ratnih sukoba u periodu od 1991. do 1999. godine. Svoje aktivnosti sprovodi u saradnji sa drugim organizacionim jedinicama Ministarstva unutrašnjih poslova, nadležnim domaćim državnim organima, kao i međunarodnim institucijama. Prva organizaciona jedinica koja je započela istragu ratnih zločina je Odsek za ratne zločine formiran 2001. godine, u okviru Uprave za borbu protiv organizovanog kriminala Ministarstva unutrašnjih poslova. U martu 2004. godine Odsek je prerastao u Odeljenje za ratne zločine, da bi u novembru 2005. godine shodno Zakonu o organizaciji i nadležnosti državnih organa u postupku za ratne zločine, Odeljenje transformisano u Službu za otkrivanje ratnih zločina, koja i danas funkcioniše u okviru Uprave kriminalističke policije koja pripada Direkciji policije Ministarstva unutrašnjih poslova.¹⁰

Poslednje dve organizacije se između ostalog bave ovom problematikom, s tim što je aspekt više na otkrivanju i procesuiranju lica osuđenih za najteža krivična dela iz oblasti međunarodnog prava. To im je prevashodni zadatak. Takođe, bave se pitanjem žrtava, odnosno nestalih lica.

Tužilaštvo za ratne zločine osnovano je 2003. godine. Rad Tužilaštva zasnovan je na međunarodnopravnim aktima i unutrašnjem zakonodavstvu. Tužilaštvo je nadležno za pojedina krivična dela određena Krivičnim Zakonikom. Njegova nadležnost takođe obuhvata teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava izvršena na teritoriji bivše Jugoslavije od 1. januara 1991. godine koja su navedena u Statutu međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju. Viši sud i Apelacioni sud u Beogradu takođe imaju odeljenja nadležna za ratne zločine.

5. Pravna regulativa

Podsećamo da Ustav Savezne Republike Jugoslavije iz 1992. godine koji je bio na snazi u trenutku oružanih sukoba, te treba da imamo u vidu da je i on kao takav proklamovao ljudska prava. Odeljak jedan, član 10. propisuje: „Savezna Republika Jugoslavija priznaje i jamči slobode i prava čoveka i građanina koje priznaje međunarodno pravo.“¹¹

Ustav Republike Srbije članom 16 reguliše međunarodne odnose te proklamuje: Spoljna politika Republike Srbije počiva na opštepriznatim principima i

⁹ http://www.hlc-rdc.org/?page_id=14390

¹⁰ Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa u postupku za ratne zločine („Službeni glasnik RS”, br. 67/2003, 135/2004, 61/2005, 101/2007 i 104/2009)

¹¹ <http://mojustav.rs/wp-content/uploads/2013/04/SRB-FRY-Constitution-1992-SRB.pdf>

pravilima međunarodnog prava. Opšteprihvaćena pravila međunarodnog prava i potvrđeni međunarodni ugovori sastavni su deo pravnog poretka Republike Srbije i neposredno se primenjuju. Potvrđeni međunarodni ugovori moraju biti u skladu s Ustavom.¹² Ovaj član Ustava Republike Srbije potkrepljuje činjenicu da je Republika Srbija potpisnica četiri Ženevske konvencije. Ustav Republike Srbije u svom drugom delu propisuje „Ljudska i manjinska prava i slobode“. Član 18 drugog dela Ustava proklamuje: Ljudska i manjinska prava zajemčena Ustavom neposredno se primenjuju. Ustavom se jemče, i kao takva, neposredno se primenjuju ljudska i manjinska prava zajemčena opšteprihvaćenim pravilima međunarodnog prava, potvrđenim međunarodnim ugovorima i zakonima. Zakonom se može propisati način ostvarivanja ovih prava samo ako je to Ustavom izričito predviđeno ili ako je to neophodno za ostvarenje pojedinog prava zbog njegove prirode, pri čemu zakon ni u kom slučaju ne sme da utiče na suštinu zajemčenog prava. Odredbe o ljudskim i manjinskim pravima tumače se u korist unapređenja vrednosti demokratskog društva, saglasno važećim međunarodnim standardima ljudskih i manjinskih prava, kao i praksi međunarodnih institucija koje nadziru njihovo sprovođenje.¹³

Republika Srbija donela je Zakon o potvrđivanju Rimskog statuta međunarodnog krivičnog suda. Drugi deo ovog Rimskog statuta odnosi se na nadležnost suda, dopuštenost pokretanja i vođenje krivičnog postupka i pravo koje se primenjuje. Nadležnost Međunarodnog krivičnog suda je da vodi krivični postupak za sledeća najteža krivična dela: krivično delo genocida, krivična dela regulisana kao „zločini protiv čovečnosti“, krivična dela regulisana kao „ratni zločini“ i agresija.¹⁴

Krivični Zakonik RS koji je na snazi od 2005. propisuje u glavi trideset četiri – Krivična dela protiv čovečnosti i drugih dobara zaštićenih međunarodnim pravom. Član 371 – Zločin protiv čovečnosti propisuje: “Ko kršeći pravila međunarodnog prava, u okviru šireg ili sistematskog napada uperenog protiv civilnog stanovništva, naredi: vršenje ubistava; stavljanje stanovništva ili jednog njegovog dela u takve životne uslove koji vode njihovom potpunom ili delimičnom istrebljenju; porobljavanje; prinudno preseljavanje; mučenje; silovanje; prinudavanje na prostituciju; prisiljavanje na trudnoću ili sterilisanje radi promene etničkog sastava stanovništva; proganjanje ili proterivanje na političkoj, verskoj, rasnoj, nacionalnoj, etničkoj, kulturnoj, polnoj ili kakvoj drugoj osnovi; prisilni nestanak; zatvaranje ili otmicu lica bez davanja informacija o tome kako bi im se uskratila pravna zaštita; ugnjetavanje rasne grupe ili uspostavljanje dominacije jedne takve grupe nad drugom; ili druge slične nehumane postupke kojima se namerno prouzrokuju teške patnje ili ozbiljno ugrožava zdravlje ili ko izvrši neko od navedenih dela, kazniće se zatvorom najmanje pet godina ili doživotnim

¹² <http://www.ustavni.sud.rs/page/view/139-100028/ustav-republike-srbije#d2>

¹³ Ibid

¹⁴ (“Sl. list SRJ - Međunarodni ugovori”, br. 5/2001)

zatvorom”.¹⁵ Navedena krivična dela ne zastarevaju u pogledu krivičnog gonjenja niti u pogledu zastarevanja izvršenja kazne, zbog svojih specifičnosti ona za posledicu imaju nestala lica.

Zakoni koji su trenutno na snazi, štite život čoveka i njegova prava, imaju ulogu prevencije ali i represije no nijedan od njih ne reguliše pitanje života ljudi koji su tih godina na prostoru bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i Autonomne pokrajine Kosova i Metohije nestali. Zločin je počinjen, ljudska prava su u ovom slučaju daleko ugrožena, a u pravu se uvek postavlja pitanje: “Ko će za ovo odgovarati?”. Gde imamo delo, imamo i počinioce krivičnog dela.

Nacionalna strategija za ratne zločine doneta je 2016. godine. Razlog donošenja ove strategije je prvenstveno da zločini izvršeni na teritoriji bivše Jugoslavije budu rasvetljeni. Odeljak 1.3. Strategije koji je naslovljen: “Opredeljenje Republike Srbije” iznosi sledeće: Suđenja za ratne zločine, učinjene tokom oružanih sukoba devedesetih godina, pred pravosudnim organima Republike Srbije predstavljaju jedan od najvažnijih koraka u procesu pomirenja, razvoju dobrosusedskih odnosa i trajnom miru u regionu bivše Jugoslavije. Efikasna suđenja za ratne zločine su, takođe, preduslov pune demokratizacije društva kroz afirmaciju vladavine prava i poštovanje principa humanitarnog prava, kao dostignuća modernog čovečanstva. Imajući u vidu, da ratni zločini predstavljaju delicta contra juris gentium i njihovo procesuiranje spada u brigu međunarodne zajednice u celini, a ne samo jednog nacionalnog pravosuđa, Republika Srbija će u periodu koji predstoji nastaviti da čini sve što je u njenoj moći da svi teški, masovni i sistematski vršeni ratni zločini budu istraženi, a učinioci kažnjeni u skladu s međunarodnim standardima, bez obzira na nacionalnu, etničku i versku pripadnost ili status učinioca i žrtve, kao i da promoviše politiku pomirenja, tolerancije, regionalne saradnje i dobrosusedskih odnosa, kao preduslova trajne stabilizacije i napretka čitavog regiona.¹⁶

Zaključak

Doktrina pravednog rata imala je i aspekt koji se odnosio na pravila ponašanja u ratu - jus in bello. On je, međutim, uvek bio u podređenom položaju u odnosu na pitanje opravdanosti pokretanja rata - jus ad bellum. Takva pozicija je razumljiva. U svakom pogledu, hronološkom, logičkom i suštinskom, pitanje opravdanosti pokretanja rata prethodi pitanju ponašanja u ratu. S jedne strane radi se o uzroku - začetku rata, sa druge, o posledici.¹⁷

¹⁵ <https://www.paragraf.rs/propisi/krivicni-zakonik-2019.html>

¹⁶ https://www.tuzilastvorz.org.rs/upload/HomeDocument/Document__sr/2016-05/p_nac_stragetija_lat.PDF “Nacionalna strategija za procesuiranje ratnih zločina”

¹⁷ “Doktrina pravednog rata i međunarodno pravo”, Miloš Jovanović, jun 2007.

Za početak važno je rasvetliti sudbine nestalih lica, kako bismo ono što se dogodilo ostavili u prošlosti ali ne i zaboravili. Previše bismo olako shvatili ovaj ne tako novi problem ako bismo rekli da je ovo pitanje nestalih lica. Ne, ovo nije pitanje nestalih lica u oružanim sukobima, ovo je pitanje prisilno nestalih lica. Sasvim je izvesno da su nestala lica u oružanim sukobima posledica krivičnih dela iz glave 34 KZ jer kako drugačije tumačiti da i posle toliko decenija ih nema među živima sto znači da su na nasilan način stradala, tj. oduzet im je život pod okolnostima koje ni dan danas ne možemo ni da naslutimo. Kao što smo istakli, doneli smo odgovarajuće zakone, prihvatili smo konvencije, doneli strategije, ali smatramo da će pravi efekat biti, zakon koji bi trebao da bude donesen, a čija je izrada u toku, i to može da da nadu porodicama nestalih. Međutim, ni to neće biti dovoljno ako ne bude bio izvršen pritisak od strane međunarodnih faktora i na druge države iz regiona da omoguće da se do njih dođe, da se dođe do lokacija na njihovoj teritoriji kako bi se izvršile ekshumacije i te žrtve bile dostojno sahranjene. Lica koja su nestala, nestala su usled toga što je nad njima izvršeno krivično delo ubistva, otmice kojim je usledila trgovina ljudima, prodaja organa i sl. Kada uzmemo sve ovo u obzir, da li zakonodavstvo i pravosuđe mogu odmeriti dovoljnu kaznu za ovakva dela? Smatramo, da su godine neadekvatne reakcije organa za ratne zločine doprinele trenutnoj situaciji. Samo donošenje Zakona o licima koja su nestala u vreme oružanog sukoba pravno rešava pitanje, ali ne i godine koje su prošle. Upoznati smo sa činjenicom da trenutna situacija nije uzrokovana samo nedovoljnim učinkom državnih organa, već je neophodno da se ovo pitanje rešava na međunarodnom nivou. Zaključićemo da su oružani sukobi na prostoru bivše SFRJ obuhvatajući i AP KiM ostavili toliko velike posledice da se i dvadeset godina kasnije ne vidi izlaz iz celokupnog problema, odnosno ne nazire se kraj rešavanju ovog pitanja i patnje porodica nestalih lica.

LITERATURA

- Borislav Ratković (1981): *Vojni leksikon*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, str.508,
- Boris Krivokapić (2020): *Pojam rata i savremeni ratovi*, Poslovni i pravni fakultet, Univerzitet „Union – Nikola Tesla“, Beograd, str.2,
- Vojin Dimitrijević, Dragoljub Popović, Tatjana Papić, Vesna Petrović (2006): *Međunarodno pravo ljudskih prava*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd,
- Milenko Kreća (2018): *Međunarodno javno pravo*, Univerzitet u Beogradu – Pravni fakultet, Beograd, str.770, str.768,
- Miloš Jovanović (2007): *Doktrina pravednog rata i međunarodno pravo*, izvorni naučni rad, Beograd, str.248,
- Ustav Republike Srbije (2006), (“Službeni glasnik RS” broj 98/2006.),
- Ustav Savezne Republike Jugoslavije (1992),
- Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa u postupku za ratne zločine ,(„Službeni glasnik RS”, br. 67/2003, 135/2004, 61/2005, 101/2007 i 104/2009),
- Krivični zakonik (“Sl. glasnik RS”, br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009,121/2012,104/2013,108/2014,94/2016,35/2019),
- Zakon o potvrđivanju Rimskog statuta Međunarodnog krivičnog suda (2001),(“Sl. list SRJ - Međunarodni ugovori”, br. 5/2001),
- Ženevska konvencija o zaštiti građanskih lica za vreme rata (1949),
- Rezolucija 2444:(1969), Poštovanje ljudskih prava u vreme oružanih sukoba, Ujedinjene nacije – (XXIII) (b), str.50 .
- <http://www.ustavni.sud.rs/page/view/sr-Latn-CS/70-100028/ustav-republike-srbije#d2>
- <http://mojustav.rs/wp-content/uploads/2013/04/SRB-FRY-Constitution-1992-SRB.pdf>,
- <https://www.paragraf.rs/propisi/krivicni-zakonik-2019.html>
- https://www.tuzilastvorz.org.rs/upload/Regulation/Document__sr/2016-05/zen_konvencija_4_lat.pdf
- <https://digitallibrary.un.org/record/202681>

Sofija Lolić
Julijana Račić

UDC 341.322.5-058.65(497)"1991/1995"
341.322.5-058.65(497.115)"1998/2001"
341.231.14

DOI: 10.5937/MegRev2102141L

Expert article

Received 14.04.2021.

Approved 20.04.2021.

THE IMPORTANCE AND ROLE OF LEGAL SCIENCES IN RESOLVING THE PROBLEMS OF MISSING PERSONS IN ARMED CONFLICTS IN THE FORMER SFRY AND AP KiM

Summary: *In this paper, the authors accentuate constitutional and legislation governing human rights through the issue of missing persons in armed conflicts in the period from 1992 to 2000. At the same time, it contains statistical data on the reported international Committee in so-called closed cases, open cases, cases closed since the beginning of 2020, the persons presumed to be dead but whose remains are assumed. They have not yet been found and returned to families, whose fate is still unknown, about the persons who are known to be alive, found by the persons identified and submitted to families, and finally cases that are closed for administrative reasons. The need to be adopted by the Law on Persons who have disappeared during the armed conflict. What was preceded by this work were two decades without an answer to the question of what happened to the missing persons on the territory of the SFRY, with special reference to KiM.*

Keywords: *Missing persons, Armed conflicts, Human rights, SFRY, KiM*

Marko M. Milović*
Ljiljana Krstić**

UDK 341.322.5-058.65(497)"1991/1995"
341.322.5-058.65(497.115)"1998/2001
341.62

DOI: 10.5937/MegRev2102155M

Stručni članak

Primljen 14.04.2021.

Odobren 20.04.2021.

SUDBINE NESTALIH LICA I MOGUĆNOSTI DRŽAVE U REŠAVANJU OVOG PITANJA***

Apstrakt: *Pitanje sudbine nestalih lica je bolna tema za mnoge porodice koje ni posle toliko godina, pa i decenija, ne znaju ništa o svojim najbližima, a za državu dugogodišnji problem koji ne može sama iz objektivnih razloga da reši. Kako vreme odmiče izvesno je da je nade sve manje da se sazna gde su nestala lica zakopana i eventualno kako su stradali. U radu je ukazano na genezu ove problematike, koja je nekako baš karakteristična za prostore Balkana i koja svoje korene vuče decenijama unazad. Poznato je da mnoge porodice nisu zacelili svoje rane i preboleli gubitke svojih srodnika ni iz Drugog svetskog rata, a već su stigle nove tragedije i nove rane devedesetih godina prošlog veka po istom pitanju. Ukazano je koliko i danas ima nestalih lica i grobnica širom prostora nekadašnje Jugoslavije, a posebno na opstrukciju od strane rukovodstava pojedinih država koje su u međuvremenu stvorene, uključujući i privremene institucije samouprave na AP KiM, koji sprečavaju zbog svojih interesa da se sudbina nestalih lica konačno reši.*

Ključne reči: *nestala lica, oružani sukobi, grobnice, države bivše SFRJ, AP KiM.*

* Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd, Srbija; mmilovic@megatrend.edu.rs

** Komisija za nestala lica, Beograd, Srbija; doc.drljiljanakrstic@gmail.com

*** Rad je rezultat projekta FPKNLVS – Značaj i uloga pravnih nauka u rešavanju problematike nestalih lica u oružanim sukobima na prostorubivše SFRJ i AP Kim. Projekat je pokrenut sporazumom Pravnog fakulteta sa Komisijom za nestala lica Vlade Republike Srbije.

1. Uvodna razmatranja

Pitanje sudbine nestalih lica je tema koja na žalost u prethodnih sto i više godina nije prestajala da bude aktualna. Moglo bi se slobodno reći, koristeći naslov knjige Eriha Remarka samo u izmenjenom obliku – „na Balkanu ništa novo”. Samo su novi ili drugačiji datumi dešavanja, a treba li uopšte istaći da su nestala lica uglavnom iz istih nacionalnih zajednica. Možemo slobodno reći i to da su akteri koji su doprineli da ta lica na ovim prostorima se dalje vode kao nestala, takođe uglavnom isti. Na ovim prostorima, kao retko gde, važi ona izreka – istorija se ponavlja.

U turbulentnim vremenima, koja su uvek prisutna na ovim prostorima, za temu ovog rada osvrnućemo se ukratko samo na period od početka 20. veka, počev od balkanskih ratova, pa zaključno sa NATO bombardovanjem – agresijom 1999. godine,¹ u kojem logično se javljao i problem nestalih lica. Srpski narod, kao zlu kob, uvek je imao veći broj nestalih lica o kojima se ni danas ne zna ništa ili su ti podaci nedovoljni ili nepouzdana. Možemo konstatovati da na ovim prostorima bogatim ratnim dešavanjima (kroz balkanske, svetske, građanske ratove...) pitanje nestalih lica još dugo će biti u „fokusu” kako domaćih državnih organa, tako i međunarodne zajednice, nevladinih organizacija itd. Kada bi se osvrnuli na balkansko poluostrvo u istorijski smislu, moglo bi se reći da je imalo više burnih i tragičnih događaja nego ceo ostatak evropskog kontinenta.

Sudbina nestalih lica se obično vezuje za ratni period i u takvim „krvavim” vremenima, to je na žalost nešto što je i prateće i očekivano. Nekako uz sva razaranja, žrtve, uslovno rečeno podrazumeva se i da je nestanak lica prateća pojava u svim takvim dešavanjima. Nestanak lica pratio je skoro sve ratove kako na prostorima Balkana, tako i Evrope i sveta. No, kod nas nekako postoji paradoks da, kao što je mnogima poznato da smo imali nestanak lica i u zvanično mirnodopsko vreme i to od 1998. godine, ali i od druge polovine 1999. godine, pa na dalje! Ovaj termin mirnodopsko vreme, treba uslovno shvatiti, jer to je samo bio privid obzirom da iako nije bilo proglašeno ratno stanje, imao je mnoge ratne karakteristike pre svega na prostoru AP Kosova i Metohije.

Možemo postaviti pitanje šta su mogućnosti države kada je ova problematika u pitanju? Koje mere može preduzeti? Često je sudbina nestalih lica obavijena velom tajne i to može da bude u dvostrukom značenju. Prvo, da se otkriju mesta gde su sahranjeni ili otkrivena tela nestalih lica, ali da se ne zna kako su stradali (i od koga). Drugo, da se ne zna ni jedno ni drugo – ni gde su posmrtni ostaci tih nesrećnih lica, a sledstveno tome ni kako su i eventualno od koga izgubili život. Treba napomenuti da je dosadašnja praksa pokazala da je gotovo nemoguća situacija da se neko vodio kao nestalo lice, a da je pronađen (nakon više godina) živ. S tim u

¹ Mogli bi obuhvatiti i duži vremenski period na našim prostorima, jer je kao što znamo prebogato ratnom istorijom, no smatramo da je i ovaj obuhvaćeni period više nego dovoljan da shvatimo dubinu i razmere ove problematike – napomena autora

vezi, postavlja se pitanje gde je bio toliko vreme (mesece, godine) od čega je živeo, gde je boravio, hranio se, zašto se nije vratio kući nakon prestanka ratnih dejstava itd. Ova pitanja su može se reći više hipotetičkog karaktera, nego što je realno, jer je dosadašnja statistika neumoljiva. Možemo slobodno reći da kada kažemo nestala lica da se pod tim podrazumeva lica koja (odavno) nisu više među živima. U prilog tome ide i faktor vremena, jer što je duži period da se o nekom licu ne zna ništa, nekako je u toj meri i manja verovatnoća da će biti među živima. Ako posmatramo iz sadašnje vizure, prosto je nemoguće naći neko nestalo lice živo, budući da je od prestanka poslednjih ratnih dejstava na ovim prostorima, a radi se pre svega o teritoriji Kosova i Metohije prošlo više od dvadesetdve godine. Doduše, i naredne dve, tri godine nakon toga su na tim prostorima nestajala lica, ali je to opet predugačak period da bi postojala bilo kakva nada da je neko nestalo lice živo, a njegovoj porodici sve manje nade ili gotovo nikakve da će im se njihov nestali član vratiti. Razumljivo je da porodice tih lica gaje nadu da su ipak negde živi, i da će se možda negde, nekada vratiti. Jasno je 'u dubini duše' i tim porodicama da su šanse za tako nešto skoro nikakve, ili bolje reći nepostojeće, ali se ipak vode onom izrekom da 'nada umire poslednja'. Polazi se od toga da kada nije pronađeno telo, da je negde živ, možda i zarobljen, ali ipak živ! Mnogima će ovakvo rezonovanje zvučati iracionalno, ali bol, patnju i očekivanja tih lica mogu da razumeju i shvate samo oni koji su kroz takvu tragičnu sudbinu prošli ili i dalje prolaze.

2. Mogućnosti države u pronalaženju lica iz sadašnje perspektive

Posmatrano sa krivičnog aspekta, možemo da postavimo pitanje šta država može da preduzme? Objektivno, neki veliki izbor nije pred njom, a s vremenom je i sve manji. Polazeći od usvojenog principa individualizacije kazne, trebalo bi dakle utvrditi pojedinačnu odgovornost za lica koja bi mogla biti potencijalno odgovorna za svako nestalo lice ili lica koja su aktivno učestvovala u tome da se o njihovoj sudbini ne zna ništa. Da bi smo došli do tih saznanja, potrebno je sprovoditi posebnu istragu koja bi obuhvatala više segmenata, ali svakako bi trebalo utvrditi koje bio u blizini tih lica, što je jako teško (naročito sa velike vremenske distance) i koje eventualno mogao da ih liši života. Često je to nemoguća misija, ako nisu u pitanju pojedine naoružane formacije (vojne ili policijske) koje su borbeno dejstvovale u vreme i mestu gde su se zadnji put nalazila ta lica, jer za te vojno-policijske jedinice uglavnom postoje podaci u arhivama gde su ratovale. Svakako je teško utvrditi da li su ta lica stradala u borbi ili su ubijeni kao civili ili ratni zarobljenici. To je jedino moguće, ako su pronađena tela tih lica nakon ekshumacije i izvršene forenzike. Dakle, mnogo je nepoznanica, a samo jedno je sigurno – da tih lica nema.

Kao što smo istakli, vreme u kojem su se dešavali nestanci lica je – period oružanih sukoba i u vezi sa oružanim sukobima, pa shodno tome važe i krivična

dela protiv čovečnosti i drugih dobara zaštićenih međunarodnim pravom iz glave 34. Krivičnog zakonika.² Reč je o krivičnim delima genocid (član 370.), zločin protiv čovečnosti (član 371.), ratni zločin protiv civilnog stanovništva (član 372.), ratni zločin protiv ranjenika i bolesnika (član 373.), ratni zločin protiv ratnih zarobljenika (član 374.), organizovanje i podsticanje na izvršenje genocida i ratnih zločina (član 375) itd. Rokovi u pogledu krivičnog gonjenja za ova krivična dela nisu upitni jer za njih važe odredbe o nezastarevanju krivičnog gonjenja i izvršenja kazne predviđenih u članu 108. Krivičnog zakonika.³ Poznato je da nezastarevanje krivičnog gonjenja i izvršenja kazne predstavljaju izuzetak od opšteg principa zastarelosti, a iz razloga pravne sigurnosti u svakom pravnom poretku. Ovaj izuzetak od opšteg pravnog principa je definisan i u Ustavu Srbije⁴, u delu koji uređuje ljudska i manjinska prava i slobode, a u kojem je u članu 34. koji nosi naziv Pravna sigurnost u kaznenom pravu, u stavu 6. izričito propisano da: „Krivično gonjenje i izvršenje kazne za ratni zločin, genocid i zločin protiv čovečnosti ne zastareva”.

Dakle, država nema problem da primeni bilo kada navedene krivičnopravne odredbe protiv učinilaca jer za tako nešto ima pokriće kako u Krivičnom zakoniku i Ustavu Srbije, tako i međunarodnim ugovorima koje je naša zemlja potpisala.⁵ Drugim rečima, kada god bi učinio krivičnih dela (predviđenih u navedenoj glavi 34. KZ) bili uhvaćeni, njima se može suditi ako postoji osnovana sumnja da su učestvovali na bilo koji način u nestanku lica o čijoj sudbini se nije znalo ili se i nakon prestanka ratnih dejstava i uspostavljanja mira i dalje ne zna ništa.

Šta naša država i njeni pravosudni organi mogu uraditi po ovom pitanju? Kakve su njene ingerencije? Imamo jedino nespornu činjenicu da nemamo ljude – nestali su!!! Šta dalje? Prema kome upotrebiti državni aparat sile odnosno prema kome primeniti krivičnopravnu represiju kao najubojitije «oružje» jedne države? Mnoštvo pitanja i dilema se samo po sebi nameće, ali odgovora za sada kao da nema. Kada pogledamo sa vremenske distance, te kada pogledamo iz aspekta nezavisnog posmatrača – deluje kao pucanj u prazno. Pri tome, iako je često mnogo toga nepoznato kada su sudbine nestalih lica u pitanju, ipak je nešto i

² Krivični zakonik (Službeni glasnik RS, br. 85/05, 107/05, 72/09, 111/09, 121/12, 104/13, 108/14, 94/16 i 35/19)

³ U navedenom članu, koji nosi naziv “Nezastarelost krivičnog gonjenja i izvršenja kazne” je predviđeno da krivično gonjenje i izvršenje kazne ne zastarevaju za krivična dela za koje je propisana kazna doživotnog zatvora, kao ni za krivična dela za koja po ratifikovanim međunarodnim ugovorima zastarelost ne može da nastupi.

⁴ Ustav Republike Srbije (Službeni glasnik RS br. 98/2006)

⁵ Najvažnija međunarodna akta koja predviđaju obavezu inkriminisanja teških povreda međunarodnog humanitarnog prava jesu četiri Ženevske konvencije iz 1949. godine i dva dopunska protokola iz 1977. godine, kao i Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida iz 1948. godine – Više o tome: Z. Stojanović, Komentar Krivičnog zakonika, Službeni glasnik, četvrto izdanje, Beograd, 2012, str. 969.

znano! To znano je u negativnom kontekstu, a to je činjenica da što više vremena prođe od nestanka lica da je (očekivano) i manja mogućnost pronalaska tih lica, kao što smo već istakli, ali i onih koji su doprineli ili direktno učestvovali da se o tim licima ne zna ništa. Jasno je da protekom vremena su manje mogućnosti države, ali i svih ostalih da se o njihovoj sudbini nešto sazna, a još manje da se eventualno krivci za tako nešto otkriju i kazne. Kada je reč o ovom poslednjem treba imati u vidu i da je protekom više od dvadeset godina, a negde skoro i trideset godina, mnogi krivci nisu ili neće dočekati zasluženu kaznu jer zbog godina života, verovatno više i nisu među živima.⁶

Jedan od bitnih faktora koji govori u prilog tome, kao i sprečavanje da se sazna istina o nestalim licima na prostoru bivše SFRJ je izostanak istinske saradnje rukovodstava država nastalih na prostorima zajedničke nam države, uključujući i privremene institucije samouprave na prostoru APKosova i Metohije. Pored pomenutog izostanka te saradnje, šta više nailazimo i na otvorene opstrukcije i sprečavanje da se pitanje nestalih lica na tim prostorima konačno reši. Ne treba biti vidovit niti dobar poznavalac prilika na ovim prostorima, pa da se shvati da su razlozi za takvo ponašanje isključivo političke prirode. Rešavanje sudbina nestalih lica ili bolje reći pronalaženje njihovih posmrtnih ostataka bi i umnogome doprinelo (između ostalog) drugačijem viđenju razvoja događaja koja su bila na prostorima bivše SFRJ devedesetih godina prošlog veka. Otkrivanje tih grobnica koje su često po svom obimu i masovne bi ,pokvarile” stereotipnu sliku o Srbima kao glavnim, dežurnim krivcima za sva zla koja su bila u to vreme s jedne strane i ostalima koji su bili samo njihove nedužne žrtve, ili su ti ostali bili prinuđeni da se brane sa druge strane. Po toj logici, kod nas nije ni bilo žrtava, a ako ih je i bilo, te žrtve su ,sporadične” ili su posledica naše ,agresorske” politike, a nikako njihove krivice.

Politički momenti su ovde presudni i dominantni i kao takvi odnose prevagu nad pravom i pravdom kako za žrtve, tako i za njihove porodice, koje godinama i decenijama žele da saznaju istinu. No, pre svega učinioci tih najtežih krivičnih dela od toga imaju najviše koristi jer njihove države od njih prave heroje, i samim tim ih čine nedostupnim našim državnim organima i uopšte nedostupnim pravosudnim organima bilo koje države. Umesto da im se sudi za najteže zločine, oni se tretiraju kao junaci i veliki borci, te se za utvrđivanje istine o nestalim licima mahom srpske nacionalnosti u Hrvatskoj, delovima Bosne i Hercegovine i Kosova i Metohije ne može preduzimati bilo koja vrsta akcije ili postupka jer njihovi zvanični organi to jednostavno ne dozvoljavaju. Time, pravda ne može biti zadovoljena jer izvesno je da kada bi dozvolili otkrivanje masovnih grobnica, gde su mahom nalaze tela tih nestalih lica, pokrenulo bi se pitanje odgovornosti većeg

⁶ Prostim matematičkim sabiranjem godina koje su imali učinioci u vreme u kojima su vršili krivična dela (a koja su imala za posledicu nestanak lica), sa protekom vremena od dve do tri decenije nakon toga, možemo izvući zaključak da su mnogi u poznim godinama, odnosno da su mnogi i preminuli i time izbegli “ruku pravde” – napomena autora.

broja lica, Ta lica su bila ili su i dalje na visokim pozicijama u državnim strukturama vlasti, ili na visokim vojnim ili policijskim položajima u pomenutim republikama, kao i na prostoru AP Kosova i Metohije, te je jasno zbog čega je zabranjen pristup tim lokacijama. Takođe bi se moglo pokrenuti i pitanje odgovornosti tih pojedinih novostvorenih država, čime bi narušili nekakav položaj koji su stekli nezavisnošću u međunarodnim krugovima, nakon raspada Jugoslavije.

Naša država u takvoj situaciji ne može mnogo toga da uradi, osim da apeluje, da se obraća međunarodnim institucijama i organizacijama u posredovanju kako bi se ovo pitanje konačno rešilo. Ti apeli, molbe, zahtevi, protesti i tome slično su često ili bolje reći uglavnom ostajali bez odjeka. Osim pojedinačne deklarativne podrške od strane međunarodne zajednice nije bilo želje i hrabrosti da se 'pritisnu' rukovodstva pomenutih država kao i rukovodstvo na prostoru AP Kosova i Metohije da se dozvoli pristup kako tim lokacijama, tako i arhivama i podacima koje postoje u njihovim institucijama za obelodanjivanje istine o stradanju tih (još uvek) nestalih lica. Time bi sasvim izvesno utvrdilo šta je bilo sa tim nestalim licima.

Na ovom primeru se vide dvostruki standardi te međunarodne zajednice. Poznato je da su se početkom 21. veka intenzivirali pritisci na tadašnju Saveznu republiku Jugoslaviju u vezi saradnje sa Haškim tribunalom, te pronalaženju lica koja traži pomenuti tribunal, ali između ostalog, i na otkrivanju lokacija gde su zakopana lica iz minulih ratova, na teritoriji naše zemlje. Sve što je traženo od nas – ispunjeno je! Kao što je svi znamo, i to je postala notorna činjenica da smo mi tokom narednih desetak i više godina bili jako kooperativni, za razliku od drugih zemalja iz regiona. Autorima ovih redova nije poznato da li je postojala još neka međunarodna obaveza koju nije ispunjena od strane Savezne republike Jugoslavije, potom državne zajednice Srbije i Crne Gore i na kraju samo Srbije u pogledu ispunjenja međunarodnih obaveza.

Šta je naša država (pod bilo kojim nazivom) dobila kao satisfakciju? Možemo reći skoro ništa. Neki bi se pobunili protiv ovih reči i izjava, nudeći nam za uzvrat samo neke već poodavno i podobro izlizane «priče» o našoj svetloj i perspektivnoj budućnosti u Evropskoj Uniji i tome slično gde nas očekuje prosperitetna budućnost. No, konkretnih protivargumenata nemaju jer zaista sem određenih novčanih donacija i pomoći iz određenih fondova, koja nije velika mi ništa nismo dobili. Da budemo konkretni, osim trenutnih pohvala, za ispunjenje određenih preuzetih obaveza, koje su uzgred trajala svega nekoliko dana, već su nam uz te pohvale, ili odmah nakon njih «isporučivali» nove zahteve. I tako godinama!!! Sve ovo što je traženo od nas, nije se odnosilo i na druge države s prostora bivše Jugoslavije i regiona.⁷ Ta činjenica nam je jako dobro poznata. S osećanjem gorčine smo sve ove godine gledali jednostrane i licemerne poteze dela međuna-

⁷ Pod pojmom regiona treba obuhvatiti pre svega Albaniju, zbog dešavanja na prostoru autonomne pokrajine Kosova i Metohije, naročito od 1998. godine, pa tokom bombardovanja Srbije 1999. godine, ali i nakon toga. – napomena autora.

rodne zajednice i njihovih zvaničnika.⁸ Sve ovo se odnosi i kada je sudbina naših sunarodnika koji se vode kao nestala lica u pitanju.

Ne ulazeći dublje u mnoge segmente ove problematike, jer bi nam za to trebalo mnogo prostora, osvrnućemo se na ono što je tema ovog rada. Naša kooperativnost, za koju su mnogi smatrali da je bila i preterana (a izgleda da su bili i u pravu!) nije ni približno cenjena, niti je naša država za to dobila zasluženu satisfakciju. Na našoj teritoriji trenutno je aktuelna jedna masovnih grobnica, koja se dovodi u vezu sa oružanim sukobom na AP KiM. Naši nadležni državni organi sve aktivnosti sprovode transparentno u saradnji sa svim akterima uključenim u proces rešavanja problematike nestalih lica i niko ne može da uperi prstom i kaže da mu nije dozvoljen pristup na mesto gde misli ili su mu neki rekli da postoje grobnice i gde bi se nalazili zakopana lica koja se vode kao nestala. No, ono što vredi za nas ne vredi i za druge. Na ostalim prostorima bivše Jugoslavije i regiona se ne može doći niti se tražiti ono što se od nas tražilo i što smo mi u potpunosti ispunili.

Republika Srbija pridaje veliki značaj problematici nestalih lica kako na bilateralnom tako i na regionalnom nivou, ali se suočava i sa unutrašnjim problemima. Još uvek se veliki broj ljudi iz Hrvatske, BiH i AP Kosova i Metohije vode kao nestala lica, a njihove porodice, koje su našle utočište u Srbiji sa pravom traže da se njihovi slučajevi reše. Komisija se prema svim zahtevima ponaša jednako, bez obzira od koga je zahtev upućen i kao primer navodi ekshumaciju posmrtnih ostataka 907 lica albanske nacionalnosti na teritoriji centralne Srbije (Batajnica, Perućac, Petrovo selo, Rudnica), koji su predati porodicama nakon identifikacije. Isto tako, više od 400 tela, koja su doplovila Savom i Dunavom tokom oružanih sukoba su ekshumirana i nakon identifikacije predate porodicama, bez obzira u kojoj su državi živele. Govoreći o saradnji sa drugim stranama u procesu, ističe da postoje različiti modaliteti bilateralne i regionalne saradnje u ovoj oblasti. Posebno se osvrće na saradnju sa međunarodnim organizacijama i privremenim institucijama na KiM, koja se odvija kroz Radnu grupu za nestala lica, kojom predsedava Međunarodni komitet Crvenog krsta, koja predstavlja dobar mehanizam dijaloga, koji je do sada izdržao sva iskušenja, kao što je jednostrano proglašenu nezavisnost tzv. Kosova⁹.

Primeri, za ovakve tvrdnje je na žalost mnogo. Toliko ih ima da se možemo ogrešiti u smislu da neke nehotično izostavimo, a moraćemo jer u suprotnom bi morali da pišemo studiju o tome, a ne rad. Krenućemo od zapadnih krajeva nekadašnje zajedničke države, hronološki – kako u geografskom, tako i u vremenskom smislu, jer su se tako pretežno i odvijali svima nam jako dobro poznati tragični događaji.

⁸ Pod izrazom međunarodna zajednica ne treba poistovećivati čitav svet odnosno celokupnu međunarodnu zajednicu u bukvalnom smislu te reči, već deo sveta, pretežno zapadne civilizacije koji sebe naziva "demokratski" i koji je upravo taj koji je za sebe prigrabio pravo da govori u ime cele međunarodne zajednice. – napomena autora.

⁹ Izveštaji o radu Komisije za nestala lica – www.kznl.gov.rs

3. Pitanje nestalih lica na prostoru hrvatske sa osvrtom na slična događanja iz Drugog svetskog rata

Prvo ćemo se osvrnuti na teritoriju nekadašnje i sadašnje države Hrvatske. No, pre nego što se osvrnemo na događaje kojima je počeo raspad države od 1990. godine, pa na dalje, treba ukazati da u toj državi ima još mnogo lokacija koja ni do danas nisu ispitana, a za koje se pouzdano zna da su na njima sahranjeni nestali Srbi tokom Drugog svetskog rata u vreme postojanja ozloglašene Nezavisne države Hrvatske. Brojne jame i logori, nisu namerno otvarane i istraživane, tako da se ni danas pouzdano ne zna koliko je stradalo Srba, Roma i Jevreja u periodu od 1941. do 1945. godine. Taj broj nestalih i nastradalih lica nakon skoro osamdeset godina od tada sigurno neće nikada ni biti utvrđen. U ime tadašnjeg bratstva i jedinstva nekako nije bilo 'uputno' niti 'pametno' a zbog dobrih međunacionalnih odnosa (ako su uopšte i bili dobri i iskreni – napomena autora) u to vreme ovo pitanje stavljati na dnevni red. Vodeći se tom logikom, decenije su prošle, a istina je saznavana 'samo na kašičicu' i to više trudom i zalaganjem agilnih pojedinaca i određenih organizacija i udruženja, nego željom i ozbiljnom namerom zvaničnih institucija da se konačno utvrdi broj ubijenih i nestalih lica iz tog vremena. Zbog takvog inertnog odnosa nekadašnje zajedničke države, o mnogim nestalim licima nećemo nikada ništa saznati, niti će njihove porodice ikada moći da ih dostojno sahrane.

Dešavanja iz poslednjih ratova, u velikoj meri ukazuju da bi po ovom pitanju moglo da važi stara narodna izreka – istorija se ponavlja. Očigledno da su tu matricu, takvo ponašanje po pitanju nestalih lica prevashodno srpske nacionalnosti, preuzeli i rukovodioci sadašnje države Hrvatske, od njene nezavisnosti 1991. godine pa do današnjih dana.¹⁰ U odnosu na vreme iz Drugog svetskog rata, jedino što sada imamo relativno preciznije podatke za ratna dešavanja iz devedesetih godina prošlog veka, ako je to uopšte neka uteha.

Poznato je da su odnosi sa Hrvatskom veoma složeni i opterećeni brojnim pitanjima iz prošlosti. U dvadesetom veku je bilo, kao što smo istakli, mnogo tragičnih događaja koji ni do danas nisu raščišćeni i rasvetljeni. Dovoljno je samo pomenuti koncentracioni logor Jasenovac i da se ni jedan drugi logor ne pomene ili neko drugo stradalište kojih je bilo na žalost dosta, kako u Drugom svetskom ratu, tako i u ovom poslednjem. Žrtve su, treba li isticati bili uglavnom Srbi i to im je bio jedini greh, zbog čega su i platili glavom (često u najvećim mukama!). Za ove jezive monstruozne zločine postoje različita viđenja naše i hrvatske strane. Hrvatska strana nastoji da učinjene zločine njenih pripadnika u pomenutim ratovima relativizuje uključujući i otvoreno i permanentno uma-

¹⁰ U tom smislu ne treba biti nikakav iluzionista i utopista da se takva praksa neće nastaviti i u budućnosti, osim u slučaju nekog iznenadnog ogromnog pritiska međunarodne zajednice o čije zahteve ne bi mogli da se oglušše. No, u takav scenario, poznavajući istorijske prilike, u nekoj doglednoj budućnosti sigurno ne može biti govora. – napomena autora.

njivanje žrtava svih logora, pa čak i Jasenovca. Takva politika se nastavila i u vezi sa dešavanjima iz poslednjeg rata (‘ista meta – isto odstojanje’). Dovoljno je samo ukazati na vojne operacije Bljesak i Oluja, ili tzv. ‘medački džep’ koje su imale jedino za cilj proterivanje i uništavanje Srba. Pod plaštom oslobađanja ‘povijesnih’ hrvatskih teritorija od strane ‘srpskih četničkih bandi i terorista’ i uspostavljanja ‘legitimne’ hrvatske vlasti, nastavljena je politika iz Drugog svetskog rata, koja je takođe imala za posledicu pored velikog broja ubistava, mučenja, ranjavanja pripadnika srpskog naroda i veliki broj nestalih lica.

Imajući u vidu navedeno, u takvim relacijama, teško je bilo naći zajednički jezik, ali uspostavljanje mira, pritisak međunarodne zajednice, kao i nužna potreba za normalizacijom života nametalo je sklapanje određenih dogovora i sporazuma. Začetak te saradnje, u vezi rešavanja nestalih lica koja se vode kao nestala u oružanim sukobima na prostoru bivše SFRJ (1991 – 1995) počeo je da se odvija na osnovu Sporazumao saradnji u traženju nestalih lica, koji je potpisan 17. novembra 1995. godine u Dejtonu, i Protokola o saradnji nadležnih vladinih tela za traženje nestalih lica, koji je potpisan 17. aprila 1996. godine u Zagrebu. Sporazumom i Protokolom su uređeni međusobni odnosi, obaveze i način zajedničkog rada vladinih komisija do definitivnog rešenja svih slučajeva traženja nestalih lica sa spiskova jedne i druge strane. Navedenim dokumentima predviđena je i razmena informacija i dokumentacije od značaja za rešavanje problematike nestalih lica. Na osnovu ovih dokumenata, na sastanku koji je održan 9. i 10. maja 2001. godine u Zagrebu, postignut je dogovor o monitoringu (prisustvu posmatrača jedne strane ekshumacijama i identifikacijama koje se vrše na teritoriji druge strane), a na sastanku održanom u martu 2007. godine u Beogradu postignut je i dogovor o zajedničkom izviđanju i obeležavanju neobeležanih grobnica i grobnih mesta.

Međunarodnom komitetu Crvenog krsta je prijavljeno ukupno 6516 nestalih lica¹¹, od čega se, prema podacima MKCK iz decembra 2020. godine, još uvek vodi kao nestalo 1979 slučajeva. Na spisku traženja nestalih lica Republike Srbije (državljana Srbije i lica za koja su porodice zahtev za traženje podnele preko Jugoslovenskog Crvenog krsta) u Hrvatskoj nalazi se 354 lica. Takođe, Srbija ima legitimni interes za rešavanje sudbine nestalih lica srpske nacionalnosti koja su bila državljani Hrvatske, a među kojima su i lica nestala u akcijama hrvatske vojske i policije „Bljesak“ i „Oluja“, imajući u vidu da najveći broj njihovih porodica sada živi u statusu izbeglih lica u Srbiji, te da su mnogi već trajno regulisali svoj građanski status na njenoj teritoriji.

U saradnji sa hrvatskom stranom i pored pravne uređenosti saradnje, postignutih dogovora, uspostavljenih procedura i velikog broja rešenih slučajeva i dalje postoje otvorena pitanja u ovoj oblasti. Zahtevi Republike Srbije se odnose na: verifikaciju preostalih neverifikovanih slučajeva nestalih lica prema kriteri-

¹¹ Internet stranice lista (knjiga) nestalih lica MKCK:
<https://familylinks.icrc.org/croatia/hr/Pages/Home.aspx>

jumima MKCK (operativna lista), ubrzanje procesa ekshumacija registrovanih grobnica u kojima su sahranjena lica srpske nacionalnosti u Republici Hrvatskoj (36 registrovanih grobnica), rešavanje slučajeva nestalih pripadnika bivše JNA, uključujući one za koje su dostavljene informacije o zarobljavanju, rešavanje slučajeva lica stradalih tokom 1991–1992. godine čije su porodice nestanak prijavile tadašnjem Jugoslovenskom Crvenom krstu (JCK), ubrzanje procesa identifikacija, dostavu spiska lokacija na kojima su ekshumirani posmrtni ostaci čiji identitet još nije utvrđen i doslednom poštovanju potpisanih međudržavnih dokumenata o saradnji u ovoj oblasti¹².

Pitanje nestalih lica je jedno od najkompleksnijih otvorenih pitanja u bilateralnim odnosima sa Republikom Hrvatskom, posebno imajući u vidu njegov humanitarni značaj, ali i uticaj na druga važna politička pitanja, kao što su povratak izbeglica te jačanje dobrosusedskih odnosa i poverenja između etničkih i verskih zajednica. No, i pored dobre volje s naše strane, hrvatska strana pokušava da koristi mehanizme uslovljavanja našeg budućeg članstva u Evropskoj uniji raznim pitanjima i problemima koja se odnose na bilateralnu saradnju.¹³

U nekom narednom periodu teško je očekivati neki veliki progres po pitanju naših međusobnih odnosa, ali i po pitanju rešavanja sudbine nestalih lica. Dosađajne iskustvo je pokazalo da hrvatska strana nema nekog velikog interesa da se pitanje nestalih Srba napokon reši, te je jasno da će ovo pitanje, kao i mnoga druga otvorena i mučna pitanja iz prošlosti narednih godina i decenija biti konstantan kamen spoticanja u našim odnosima.

4. Pitanje nestalih lica na prostoru Bosne i Hercegovine

Broj lica nestalih na teritoriji Bosne i Hercegovine koja su prijavljena Međunarodnom komitetu Crvenog krsta iznosi 22.424¹⁴. Od tog broja, prema podacima MKCK iz decembra 2020. godine, ostala su 6385 otvorena slučaja. Republika Srbija traži 56 svojih državljana (pripadnika bivše JNA i civila) koji su nestali na teritoriji BiH tokom oružanih sukoba (1991–1995). Takođe, Republika Srbija ima legitimni interes za rešavanje sudbine 163 nestala lica, uglavnom državljana BiH, imajući u vidu da najveći broj njihovih porodica sada živi u statusu izbeglih lica u Republici Srbiji i da su podnele zahtev za traženje u Crvenom krstu Srbije. Pored toga, u Republici Srpskoj se kao nestala lica vodi još oko 1660 lica srpske nacionalnosti.

¹² Izveštaji o radu Komisije za nestala lica – www.kznl.gov.rs

¹³ U tom smislu nastoje da se državna granica na Dunavu koriguje tako što će im pripasti Vukovarska i Šarengradska ada, traže povratak kulturnog blaga, ratnu odšetu, pristup arhivama, kao i primedbe na status njihove manjine u Srbiji.

¹⁴ Internet stranice lista (knjiga) nestalih lica MKCK: <https://familylinks.icrc.org/bosnia/bs/Pages/Home.aspx>

Saradnja sa Bosnom i Hercegovinom je regulisana Protokolom o saradnji u traženju nestalih lica između Vlade Republike Srbije i Saveta ministara BiH, koji je potpisan 5. novembra 2015. godine u Sarajevu. Iako je Protokol potpisan tek 2015. godine, postojala je kontinuirana saradnja nadležnih tela za traženje nestalih lica, koja se odvijala na osnovu zaključaka sa sastanka održanog 22. avgusta 2002. godine u Beogradu i zaključaka sa regionalnog sastanka nadležnih vladinih tela za traženje nestalih lica, koji je održan u Neumu (BiH) 2004. godine. Takođe, u sklopu aktivnosti na unapređenju bilateralne saradnje potpisana su 30. jula 2019. godine u Sarajevu, Radna pravila i procedure koje bliže se uređuju međusobni odnosi, prava, obaveze i način zajedničkog rada nadležnih vladinih tela za traženje nestalih lica Republike Srbije i Bosne i Hercegovine u traženju lica koja se vode kao nestala u oružanim sukobima na prostoru bivše SFRJ, u skladu sa propisima dve zemlje.

U Bosni i Hercegovini i dalje postoje organizacioni problemi i neregulisana saradnja između institucija koje se bave rešavanjem pitanja lica nestalih na teritoriji BiH. Zakon o nestalim licima koji je donet u BiH 2004. godine još se ne primenjuje u potpunosti. Institut za nestale osobe (INO), koji je osnovan 30. avgusta 2005. godine kao državna institucija za traženje nestalih osoba na teritoriji cele BiH i koji je trebalo da preuzme aktivnosti, odgovornosti i dužnosti postojećih entitetskih komisija, još ne funkcioniše u punom kapacitetu, iako su za to stvoreni preduslovi. Inače, na rad ovog Instituta upućene su brojne primedbe od strane organa Republike Srpske, obzirom na njegov dosadašnji selektivni pristup.

Pored ovih zvaničnih brojki treba napomenuti da u federalnom delu Bosne i Hercegovine, postoje mnoge grobnice i mesta, za koja se zna gde su, kao i ona za koja se još ne zna, a u kojima se nalaze posmrtni ostaci lica koja su stradala u građanskom ratu. Ta lica su uglavnom srpske nacionalnosti, ali iz razloga koje smo već navodili, a koji se odnose na stereotipe koji se tiču uzroka i posledica rata, kao i matrica o Srbima kao 'lošim momcima' i drugima koji to nisu, te grobnice i dalje čekaju da budu otkopane i da se te žrtve identifikuju i dostojno sahrane. Kao i u slučaju Hrvatske, nezahvalno je bilo šta prognozirati što se tiče daljih koraka, i pored svih protokola, radnih pravila i procedura, regionalnih sastanaka, osnivanja instituta za nestale osobe i tome slično jer kao što vidimo pomaka poslednjih godina gotovo da nema.

5. Pitanje nestalih lica na prostoru Kosova i Metohije

Tokom konflikta u AP Kosovu i Metohiji nakon 1998. godine, MKCK je prijavljeno oko 6064 nestalih lica¹⁵, a sudbina još nije poznata za 1642 lica, od kojih je oko 570 lica srpske i nealbanske nacionalnosti, od kojih je 30 lica u fazi

¹⁵ Internet stranice lista (knjiga) nestalih lica MKCK:
<https://familylinks.icrc.org/kosovo/sr/Pages/Home.aspx>

verifikacije. Kidnapovanja u AP KiM počela su 1998. godine, a nakon donošenja Rezolucije Saveta Bezbednosti br. 1244 i potpisivanja Vojno-tehničkog sporazuma u Kumanovu (10. juna 1999. godine) kidnapovanja i nestanci u AP KiM nisu prestali, nego su se tokom juna i jula 1999. godine znatno intenzivirali, a žrtve su bili civili srpske i drugih nealbanskih nacionalnosti.

Od početka 1998. godine do početka oružanog sukoba (1. januar 1998 – 23. mart 1999) nestala su 144 lica, od kojih je 66 identifikovano, a 78 se još uvek vode kao nestala. Tokom NATO agresije (24. mart – 9. juna 1999) nestalo je 108 lica, od kojih je 31 identifikovano, a 77 se i dalje vode kao nestala. Posle dolaska međunarodne misije (10. jun 1999 – 31. decembar 2000) nestalo je 701 lice, od kojih je 281 identifikovano, a 420 se još uvek vode kao nestala¹⁶.

Iz Vojno-tehničkog sporazuma i Rezolucije Saveta bezbednosti UN 1244 proizilazi pravni osnov delovanja KFOR-a u AP KiM. Ovim Vojno-tehničkim sporazumom KFOR se obavezao da će obezbediti adekvatnu kontrolu granica SRJ prema Makedoniji i Albaniji, što nikada nije učinjeno, već su one bile potpuno otvorene, posebno u prvim mesecima po njegovom dolasku. To je omogućilo da veliki broj ilegalnih migranata iz Albanije bez većih poteškoća dođe u AP Kosovo i Metohiju, što je uticalo na povećanje broja otmica, prebacivanja otetih Srba, nealbana i lojalnih Albanaca u Albaniju, kao i hladnokrvnih ubistava nevinih ljudi koji su ostali u svojim domovima, i to naočigled pripadnika mirovnih misija.

Naočigled vojnika KFOR-a naoružane grupe kosmetskih Albanaca su od juna 1999. godine izvršile nekoliko hiljada napada, oko 2500 ubistava, preko 1300 otmica Srba i drugih nealbana, porušile ili spalile 150 crkava i manastira. Proterano je oko 250.000 Srba i drugih nealbana sa prostora AP KiM. O ovim događajima svedoče brojni očevici, fotografije, amaterski i TV snimci. U svemu tome KFOR je bio nemi posmatrač čija je pasivnost bila 'frapirajuća'. Razloge treba tražiti kako u njihovoj nezainteresovanosti, tako i medijskoj slici u kojoj su Srbi bili prikazani kao zločinci i agresori, a Albanci kao nedužne žrtve koje sada nastoje da ostvaruju svoju pravdu i da se svete te im treba 'gledati kroz prste', ali i objektivni strah od naoružanih pripadnika OVK i albanskog stanovništva koje je u dominantnom broju.

S tim u vezi, neretko se dešavalo da, u momentu izvršenja navedenih krivičnih dela, vojnici KFOR-a ne reaguju, odnosno da ne pokušaju da spreče zločin i uhapsu izvršioca krivičnog dela. Takvo ponašanje vojnika KFOR-a nije se očekivalo i bilo je neshvatljivo Srbima i drugim nealbancima, koji su se najčešće nalazili u ulozi žrtve. Oni su nedvosmisleno očekivali pomoć i zaštitu KFOR-a, koji je trebalo da zaštiti njihov život i opstanak (posebno 1999. i 2000. godine), ali je mnogo njih nastradalo zbog toga što su verovali u njihovu adekvatnu zaštitu. Takođe, veliki broj ljudi je nastradao u svojim stanovima i kućama, koje je KFOR trebalo da štiti i redovno obilazi, jer su albanski teroristi nasilno upadali u stanove i kuće i otimali ili na licu mesta ubijali sve koje bi zatekli. U najvećem broju

¹⁶ Izveštaji o radu Komisije za nestala lica – www.kznl.gov.rs

slučajeva ne bi stigli ni da okrenu telefon najbliže ispostave KFOR, a ako bi ih i pozvali, patrole bi stizale tek posle pola sata ili nakon nekoliko časova, kada bi već bilo kasno.

Inače za sprovođenje Vojno-tehničkog sporazuma uspostavljena je zajednička implementaciona komisija (JIC), koja se nalazila u sastavu glavne komande KFOR-a i to je bilo jedino telo i mehanizam saradnje između „Snaga SRJ“ i KFOR-a, uz čije su posredovanje prvi posmrtni ostaci pripadnika vojske i policije Jugoslavije prebačeni iz AP Kosova i Metohije u centralnu Srbiju. Ne treba zaboraviti da se najveći broj zločina dogodio nakon dolaska KFOR-a i UNMIK-a u AP KiM i pored 41.965 vojnika koji su trebalo da štite nedužne. U periodu od februara 1998. do juna 1999. godine na području AP Kosova i Metohije pripadnici tzv. OVK su protivpravno lišili slobode Srbe, Albance i drugo nealbansko stanovništvo i zatvarali ih u privatne kuće, zgrade, škole, fabrike i razne druge objekte koji su služili kao logori. Zatvorenici su bili izloženi ispitivanju, psihičkom i fizičkom zlostavljanju, a na kraju brutalno ubijani.¹⁷

Na osnovu Rezolucije Saveta bezbednosti Organizacije Ujedinjenih nacija 1244, na prostoru AP KiM uspostavljena je Međunarodna civilna policija Ujedinjenih nacija (UNMIK CIVPOL). U prvoj fazi raspoređivanja međunarodnih snaga bezbednosti u AP KiM, KFOR je bio zadužen za uspostavljanje javnog reda i mira. UNMIK policija se kasnije, u fazama i postepeno, raspoređivala u AP KiM. Tek sredinom 2000. godine UNMIK policija je u potpunosti preuzela dužnosti od KFOR-a na klasičnim poslovima policije javne bezbednosti. U novembru 1999. godine, pri UNMIK policiji je osnovana Jedinica za nestala lica, koja je bila zadužena za istraživanje mogućih lokacija gde se nalaze nestala lica ili gde su ukopani posmrtni ostaci žrtava. Jedinica za nestala lica, zajedno sa Centralnom jedinicom za krivičnu istragu UNMIK policije, a kasnije namenska Jedinica za istragu ratnih zločina, bile su nadležne za krivične aspekte predmeta lica nestalih u AP Kosovu i Metohiji. U maju 2000. godine formirana je Komisija za pronalaženje i identifikaciju žrtava i predaju posmrtnih ostataka, kojom je predsedavao UNMIK. Kancelarija za nestala lica i sudsku medicinu pri UNMIK-ovom Odeljenju pravde, koja je osnovana u junu 2002. godine, postala je jedini organ koji je ovlašćen da utvrđuje gde se nalaze nestala lica, identifikuje njihove posmrtne ostatke i vraća ih njihovim porodicama. Prioriteti ove kancelarije odnosili su se na ekshumaciju svih neekshumiranih posmrtnih ostataka sa poznatih lokacija, obdukciju svih posmrtnih ostataka koji su u to vreme bili smešteni u obdukcionom centru u Orahovcu i analizu lokacija sa kojih je Haški tribunal ekshumirao 4019 posmrtnih ostataka (od kojih je više od polovine identifikovano klasičnom metodom i predato porodicama).

¹⁷ Prema raspoloživim podacima, ilegalni zatvori nalazili su se na području operativnih zona Lab, Paštrik, Drenica, Dukađini, Karadak, Nerodimlje i Šalja. Prema podacima kojima raspolaze Komisija, postojala su ukupno 143 logora u AP KiM, a u Republici Albaniji 8 logora.

Od 9. decembra 2008. godine, Misija vladavine prava Evropske unije na Kosovu i Metohiji (EULEX) preuzela je nadležnosti UNMIK-a u oblasti policije i pravosuđa u AP KiM i operativnu kontrolu u oblasti vladavine prava. Umesto Kancelarije za nestala lica i sudsku medicinu, u junu 2010. godine formirano je Odeljenje za sudsku medicinu, čiji su ciljevi rasvetljavanje sudbine nestalih lica, procena i ekshumacija pojedinačnih i masovnih grobnica, obdukcija posmrtnih ostataka kako bi se utvrdio uzrok smrti i izvršila identifikacija metodom analize DNK, kontinuirano obaveštavanje porodica nestalih lica o napretku i vraćanju identifikovanih posmrtnih ostataka porodicama te ažuriranje statističkih podataka o licima nestalim u AP KiM.

U junu 2018. godine Savet Evropske unije je doneo odluku o izmeni mandata misije EULEX u AP KiM, koja je sa izvršnih zadataka promenjena na zadatke nadgledanja, mentorstva i savetovanja u prenetim nadležnostima.

U okviru dijaloga Beograd–Priština 2004. godine formirana je Radna grupa za lica koja se vode kao nestala u vezi sa događajima u AP Kosovu i Metohiji. Ovom Radnom grupom predsedava Međunarodni komitet Crvenog krsta, a u njenom sastavu su beogradska i prištinska delegacija, a pored njih učestvuju predstavnici MKNL, a u svojstvu posmatrača članovi diplomatskog kora zemalja koje imaju svoje misije u AP KiM, OEBS i predstavnici udruženja porodica nestalih lica iz AP KiM. Radna grupa ima mandat da pruži podršku procesu traženja nestalih lica koja se vode kao nestala u AP Kosovu i Metohiji i da shodno tome obavesti njihove porodice, a može da se bavi i pravnim i administrativnim potrebama porodica nestalih lica. Radna grupa predstavlja jedini i nezamenljivi mehanizam rešavanja problematike lica nestalih u AP Kosovu i Metohiji, jer omogućava zajednički rad i saradnju Beograda i Prištine na rešavanju slučajeva svih nestalih lica. Jedan od primera koji dokazuju zajednički rad je i probno iskopavanje na lokaciji rudnik Kiževak, opština Raška, koje je po naredbi Tužilaštva za ratne zločine započeto je 9. novembra 2015. godine. Višegodišnje, periodično probno iskopavanje bilo uslovljeno veličinom i mestom lokacije, kao i činjenicom da je rudnik bio u funkciji nekoliko godina nakon juna 1999. godine, što je dovelo do izmena i erozije tla, kao i promene konfiguracije terena. Zahvaljujući MKCK, kancelariji u Beogradu, pribavljeni su satelitski snimci od strane Ministarstva odbrane SAD, koji su omogućili preciznije određivanje lokacije masovne grobnice, na osnovu kojih su dana 16. novembra 2020. godine pronađeni posmrtni ostaci, a ekshumacija istih trajala je u periodu od 30. novembra do 11. decembra 2020. godine. Tom prilikom su ekshumirani delovi posmrtnih ostataka za 5 lica, čiju identifikaciju sprovodi Međunarodna komisija za nestala lica i ista je u toku. Nastavak ekshumacije posmrtnih ostataka nastaviće se tokom maja 2021. godine, kada se za to ukažu povoljni vremenski uslovi.¹⁸

Sumirajući pitanja nestalih lica na AP Kosovu i Metohiji, primećujemo da se saradnja odvijala kroz različite mehanizme, a česte promene u međunarodnom

¹⁸ Izveštaji o radu Komisije za nestala lica – www.kznl.gov.rs

prisustvu i prenos nadležnosti sa jedne misije na drugu objektivno su doveli do usporavanja procesa rešavanja nestalih lica. Dakle, i pored svih tih statusnih promena, promena nadležnosti i naziva od kumanovskog sporazuma iz juna 1999. godine do danas, nekih naročitih rezultata po pitanju pronalaska lica srpske nacionalnosti koja su se vodila kao nestala nije bilo.

Zaključak

Tema nestalih lica izvesno je neće još dugo nestati sa „dnevnog reda“ kako pred domaćim tako i pred međunarodnim institucijama, a koja se tiče prostora Balkana. Rešavanje ovog problema ne zavisi toliko od nas i naše države koliko od relevantnih međunarodnih faktora koji jedino mogu da diplomatskim putem „pritisnu“ rukovodstvo države Hrvatske, deo rukovodstva Bosne i Hercegovine, kao i privremenih institucija samouprave na prostoru AP Kosova i Metohije da otkriju gde se nalaze nestala lica mahom srpske nacionalnosti odnosno lokacije na kojima su sahranjeni. Ovo je, kao što smo imali prilike u tekstu da vidimo više politička „stvar“, a manje pravna, odnosno više je pitanje iz sfere međunarodnih odnosa i uticaja. Jasno je da za rešavanje sudbine nestalih lica nema posebnih rešenja, no ima s druge strane opravdane bojazni, da poučeni iskustvom iz prethodnih ratova tokom 20. veka, da se to pitanje neće rešiti ili će se izjaloviti, ili će pak biti urađeno neprofesionalno i površno ili možda parcijalno. Ovakve strepnje imaju pokriće u dosadašnjim (uglavnom opstrukcionim) nastupima kako od strane pomenutih rukovodstava, tako i od pojedinih nadležnih međunarodnih faktora. Na nama je da se ne zanosimo da ćemo dočekati neku pravdu, jer nje odavno nema, ali ostaje nam da budemo istrajni i strpljivi kako bi se žrtve (nestala lica) našle i dostojno sahranile, a njihove porodice dobile satisfakciju da saznaju istinu gde su i kako stradali.

Literatura:

- Izveštaji o radu Komisije za nestala lica – www.kznl.gov.rs
- Krivični zakonik (Službeni glasnik RS, br. 85/05, 107/05, 72/09, 111/09, 121/12, 104/13, 108/14, 94/16 i 35/19)
- Ustav Republike Srbije (Službeni glasnik RS br. 98/2006)
- Stojanović, Z. Komentar Krivičnog zakonika, Službeni glasnik, četvrto izdanje, Beograd, 2012.
- Internet stranice lista (knjiga) nestalih lica MKCK:
<https://familylinks.icrc.org/croatia/hr/Pages/Home.aspx>
- Internet stranice lista (knjiga) nestalih lica MKCK:
<https://familylinks.icrc.org/bosnia/bs/Pages/Home.aspx>
- Internet stranice lista (knjiga) nestalih lica MKCK
<https://familylinks.icrc.org/kosovo/sr/Pages/Home.aspx>

Marko M. Milović
Ljiljana Krstić

UDC 341.322.5-058.65(497)"1991/1995"
341.322.5-058.65(497.115)"1998/2001
341.62

DOI: 10.5937/MegRev2102155M

Expert article

Received 14.04.2021.

Approved 20.04.2021.

THE FATE OF MISSING PERSONS AND THE STATE'S POSSIBILITIES IN RESOLVING THIS ISSUE

Summary: *The issue of the fate of missing persons is a painful topic for many families who, even after so many years, even decades, know nothing about their loved ones, and for the state a long-standing problem that cannot be solved by objective reasons alone. As time goes on, it is certain that there is less and less hope to find out where the missing persons were buried and possibly how they died. The paper points out the genesis of this issue, which is somehow very characteristic of the Balkans and which has its roots in decades. It is known that many families did not heal their wounds and overcome the losses of their relatives even from the Second World War, and new tragedies and new wounds of the 1990s on the same issue have already arrived. It was pointed out how many missing persons and graves there are today throughout the former Yugoslavia, and especially the obstruction by the leaders of some states that have been created in the meantime, including the temporary institutions of self-government in AP Kosovo and Metohija, which prevent solve.*

Keywords: *Missing persons, Armed conflicts, Graves, States of the former SFRY, AP KiM.*

*Materijalno i duhovno blago
Kosova i Metohije – pravni aspekt*

KULTURNA DIPLOMATIJA I NJENA ULOGA U ZAŠTITI KULTURNOG BLAGA***

Sažetak: U ovom naučnom radu urađena je analiza kulturne diplomatije i njene uloge u zaštiti kulturnog blaga, što je od suštinskog značaja za prepoznavanje i identitet jedne nacije, kulture i teritorije. Prilikom istraživanja i izrade naučnog rada, korišćene su metode analize, istorijski metod i induktivno-deduktivni metod. Još odavno se diskutovalo i insistiralo da se praktikuje kulturna diplomatija i da se na konvencionalan način propiše kako države treba međusobno da se odnose, t.j. kako da se izbegne ugrožavanje i uništavanje kulturnog blaga ugrožene države. Takva uputstva, konvencije i deklaracije su donete, prihvaćene i ratifikovane, ali ipak se, još uvek, događaju napadi sa ciljem da se postigne teritorijalna dominacija pri čemu je direktno ugroženo kulturno blago naroda i države. To znači i da još uvek postoje slabosti kulturne diplomatije i da je neophodno da se radi u pravcu prevazilaženja te slabosti. U ovom naučnom istraživanju posebno ćemo se osvrnuti i na upotrebu kulturne diplomatije u zaštiti kulturnog blaga srpskog naroda na Kosovu i Metohiji.

Ključne reči: diplomatija, diplomati, pregovori, kulturna diplomatija, uništavanje, kulturno blago, prepoznavanje i identifikacija.

* Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd, Srbija; anikmarkovic@gmail.com

** Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd, Srbija; vbaltezarevic@megatrend.edu.rs

*** Ovaj rad je rezultat projekta FPISKL Materijalno i duhovno blago Kosova i Metohije – pravni aspekt. Projekat je pokrenut sporazumom Pravnog fakulteta sa Institutom za srpsku kulturu, Leposavić.

1. Uvod

Kada se spominje reč *diplomacija*¹ obično se misli, između ostalog, na vođenje pregovora između diplomatskih predstavnika sa ciljem iznalaženja rešenja za nastala stanja, diplomatskim putem, a sa ciljem da stanje ne eskalira uz istovremeno ispunjavanje interesa svih strana.

U naučnoj literaturi, pozivajući se na prethodna istraživanja, opšte karakteristike diplomatije su da ima svoj izraz u oblasti međunarodnih odnosa i osnovni metod sa čijom se primenom sprovodi diplomatska uloga su pregovori koji se vode od zvanično zaduženih, angažovanih lica (diplomata).² Diplomacija se u praksi najčešće primenjuje u formi međunarodne diplomatije, odnosno, uređuju se međunarodni odnosi uz posredovanje profesionalnih diplomata, u vezi sa pitanjima koja imaju za cilj da se postigne mir, bolja ekonomska saradnja i da se prevaziđu trgovinske barijere, kao i da se spreče vojni konflikti.³ Druga grupa autora, dopunjavaju, da diplomacija sadrži jasne zadatke, metode, norme i pravila koja ne samo što imaju za cilj da se reše neki nedovršeni međunarodni sporovi, nego je i umetnost pregovaranja i često sadrži i pitanja u vezi sa postizanjem dogovora iz oblasti kulture.⁴

Kulturna diplomacija u kontekstu njene uloge u zaštiti kulturnog blaga je predmet istraživanja ovog naučnog rada. Elaboracija predmeta istraživanja ima za cilj da detaljno prouči termin kulturne diplomatije, da se objasni suštinsko, eksplicitno značenje i da se potom poveže sa kulturnim blagom i naporima očuvanja, kao i da se nacionalno promoviše. Strukturno, u prvom delu naučnog rada dat je teorijski osvrt na kulturnu diplomaciju, a u drugom delu, objašnjeno je kako kulturna diplomacija praktično utiče na očuvanje kulturnog blaga. Takođe, u ovom naučnom radu osvrnuli smo se i na ulogu kulturne diplomatije u očuvanju i zaštite srpskog kulturnog blaga na Kosovu i Metohiji.

¹ Termin diplomacija je poreklom od grčke reči "diploma". U vreme stare Grčke diploma se izdavala kao državni dokument u funkciji preporuke i uverenja o dostojnosti nošenja državne funkcije predstavnika jedne države u drugoj.

² Cunningham, G. (2005): *Journey to Become a Diplomat: With a Guide to Careers in World Affairs*, FPA Global Vision Books, pp.137-142

³ Berridge, G.R. (2005): *Diplomacy, Theory & Practice*, 3rd edition, Palgrave, Basingstoke, pp.23-38

⁴ Više o tome: Janev, I. (2013): *Дипломатија*, Institut za političke studije, Beograd.

2. Kulturna diplomatija kao savremen diplomatski metod

Čak i za vreme rata, iznad svega je kultura.
*Zhuge Liang*⁵

Kulturna diplomatija je oblast diplomatije, kojoj je cilj izgradnja, otkrivanje novih načina za diplomatsko posredništvo. Ona uključuje i nevladine subjekte, koji nisu nužno profesionalni članovi, koji bi trebalo da unaprede diplomatiju i njen značaj. Kulturna diplomatija predstavlja savremen diplomatski metod koji se primenjuje u međunarodnim odnosima država i zauzima posebno mesto. Pri tome, glavni faktor kulturne diplomatije je *kultura*.

Poznavaoi kulture i kulturne politike, znaju da kultura sama po sebi, ne samo što nije deo problema, nego može i mora da bude neodvojiv deo rešenja problema. Iskustva najboljih kulturnih politika i praksi pokazuju da kultura ima izuzetno dobre instrumente i mehanizme za analiziranje i delovanje u različitim kulturnim kontekstima.⁶ Kulturni kontekst podrazumeva određene kulturne obrasce života, negovanje običaja, tradicija, religijskih i verskih posebnosti, stilova i kultura komunikacije i ponašanja. Kulturne politike i kulturna diplomatija kao jedan od svojih osnovnih ciljeva imaju kulturni kontekst i sa tog aspekta jako dobro i precizno mogu da detektuju, analiziraju, sistematizuju sva obeležja na poklapanje ili razdvajanje bliskih ili raznorodnih kulturnih konteksta.⁷ Kultura u okviru globalizacije ima suštinsku funkciju u definisanju identiteta i odnosima između ljudi u državama. Ovde je važno da se spomene doktrina Džosefa Naja (Joseph Nye), po kome je jako važno da postoji indirektan uticaj na drugog, osim kada je reč o prisilnim merama.⁸ Autor dodaje da je kulturna diplomatija odličan primer meke moći, sposobnost ubeđivanja preko kulture, vrednosti i ideja, za razliku od tvrde moći, preko koje se osvaja ili napada putem vojne sile. Iz ove perspektive, kulturna diplomatija je sastavni deo spoljnih poslova i međunarodnih odnosa i u konačnom smislu reči kulturna diplomatija nije ništa manje, nego „sredstvo za uspeh u svetskoj politici“.⁹

Istorijski, kulturna diplomatija po prvi put se javlja u istorijskim esejima i vezuje se za Sjedinjene Američke Države i Evropu u vreme Hladnog rata. Njene perspektive su jasne, u uslovima kada klasična diplomatija ne uspeva da iznađe rešenja, unapređene forme diplomatije mogu da pomognu i da utiču na povezivanje razlika između različitih kultura u državama. Danas u svakodnevnoj

⁵ <http://textus.diplomacy.edu/textusBin/BViewers/oview/culturaldiplomacy/oview.asp?FilterTopic=%2F38139> (13.04.2021.)

⁶ Šutarov, V. (2020): *Культура и культурна дипломатија во време на пандемија, u: Filko, Zbornik radova, Univerzitet Goce Delčev, Štip, str.17*

⁷ Ibid, str. 16-18

⁸ Nye, J., and Joseph, S. (2005): *Soft Power: The Means To Success In World Politics*, Public Affairs, New York.

⁹ Ibid.

diplomatskoj praksi, kulturna diplomatija postaje sve aktuelnija i zbog toga sve su brojniji naučni materijali koji objašnjavaju značenje termina.

U naučnoj literaturi, prilikom definisanja kulturne diplomatije, polazi se od nekoliko osnovnih elemenata, koji osvetljavaju karakter i značenje ovog važnog segmenta savremene diplomatije, a to su : promovisanje sopstvenog identiteta, doprinos svetskoj umetnosti i nauci i korišćenje njenih dostignuća, kao i sredstvo za uspostavljanje odnosa sa ostalim međunarodnim subjektima na bilateranom i međunarodnom planu.¹⁰ Sa pravnog aspekta, važno je da se pomene Deklaracija kulturnih politika (Mexico City Declaration on Cultural Policies), koja je usvojena na Svetskoj konferenciji UNESKO o kulturnim politikama, koja je održana od 26. jula do 06. avgusta 1982. godine. U delu koji se odnosi na kulturni identitet pod tačkom 1 se navodi: „Svaka kultura predstavlja jedinstven i nezamenljiv korpus vrednosti, jer tradicija svakog naroda i forme izražavanja su njena najefikasnija sredstva za prikazivanje svog prisustva u svetu.”¹¹ Posebno mesto u pravnom regulisanju međunarodne kulturne saradnje ima i Međunarodna kulturna konvencija – European Cultural Convention. Ovaj međunarodni dokument, iniciran i usvojen od Saveta Evropa 1954. godine, predstavlja osnovni okvir u kome su propisane norme kulturne saradnje i standardi kulturnih prava od strane zemalja članica Saveta Evrope, potpisnica Konvencije.¹² Posledično, Evropska Unija prati stanje kulturnih politika između država i nastoji da razvija kulturu i kulturnu saradnju između države.

Međunarodna kulturna saradnja, zaštita nacionalnih kulturnih nasleđa, podsticanje i razvoj kultura određenih država i regiona u svetu, kao i izgradnja zajedničke evropske kulture ima svoje značajno mesto i u Evropskim institucijama kao:¹³

- Evropski parlament, u okviru koga je Komitet za kulturu i edukaciju;
- Evropski savet u okviru koga je institucija koja se bavi mladima, kulturom i sportom;
- Evropska komisija u okviru koja deluje odeljenje za Kulturu i medijske programe;
- Regionalni komiteti EU – Komisija za edukaciju mlade, kulturu i istraživanje (EDUC);
- EU agencije – Izvršna agencija za edukaciju, audiovizuelnost i kulturu (EACEA);
- ICOM, Međunarodni komitet muzeja – International Committee of Museums.

¹⁰ Markovski, D. (2017): Современи дипломатски методи и нивната примена во македонската дипломатија, Фондација Фридрих Еберт, Скопје, стр.49

¹¹ Mexico City Declaration on Cultural Policies. (1982): *World Conference on Cultural Policies, Mexico City*, July 26–August 6.

¹² <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=018&CL=ENG> (22.04.2021.)

¹³ Markovski, D. (2017): Современи дипломатски методи и нивната примена во македонската дипломатија, Фондација Фридрих Еберт, Скопје, стр.49 стр.56

Zbog konkretiziranja i praćenja predmeta istraživanja, fokus naučnog rada u produžetku je na zaštiti kulturnog blaga.

3. Kulturna diplomatija i zaštita kulturnog blaga

Kulturno blago predstavlja osnovu nacionalnog i kulturnog identiteta jednoga naroda, ali i deo svetskog kulturnog blaga i zbog toga, njegova zaštita je od ogromnog značaja, kako za državu kojoj pripada, tako i za celu međunarodnu zajednicu.¹⁴ Po istoričaru Dejanu Ristiću, najvažnija karakteristika kulturnog blaga, jeste da je kulturno blago identitetsko pitanje. Kulturno blago je identitetsko po svom karakteru, jer je vezano za jedan narod, jednu društvenu grupu. To znači da sve ono što nastaje vremenom automatski ne postaje kulturno blago, već kulturno blago postaje samo ono najvrednije što jedna nacija, društvena grupa ili pojedinac proizvedu tokom određenog vremenskog perioda ili tokom jedne istorijske epohe.

Veliki značaj kulturnog blaga, kao i potreba da se to blago zaštiti, potiče još odavno. Posebno u vreme raznih oružanih sukoba uništavalo se kulturno blago na zaposednutim teritorijama. Takvih primera ima još od vremena rimskog cara Cicerona koji je u svojim tekstovima konstantno ukazivao na obavezu da se poštuje kulturno blago i da se postigne uzdržanost od uništavanja kulturnog blaga u Rimskom carstvu. Njegova zalaganja za zaštitu kulturnog i istorijskog blaga uticali su na podizanje svesti čovečanstva, a potom i preko izgradnje pravnih institucija¹⁵ i deklaracija¹⁶ kojima se osuđuju brutalni akti protiv kulturnog blaga, t.j. sa njima se postižu ubeđenost da uništavanje i oštećivanje kulturnog blaga izaziva štetu koja se teško može popraviti i odnosi se na celo čovečanstvo. Zbog toga, kulturna diplomatija postaje sve aktuelnija kako na nacionalnom, tako i na međunarodnom nivou. Nažalost, još uvek napadi na kulturno blago postoje, kao na primer na Bliskom Istokom i u Severnoj Africi.¹⁷ Uzročno-posledično, dobro isplanirane strategije za apsolutnu dominaciju prema stanovništvu na nekoj teritoriji što je stavljena pod kontrolu, uključujući socijalne i kulturne resurse je jasan

¹⁴ Saltirovska, Z. (2020): Загрозување и заштита на културното наследство во вооружените конфликти, dostupno na: [http://periodica.fzf.ukim.edu.mk/godzb/GZ63\(2010\)/GZ63.37.%20%B8%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BF%D0%BE%D1%82%20%D0%BD%D0%B0%20%D0%A0%D0%9C.pdf](http://periodica.fzf.ukim.edu.mk/godzb/GZ63(2010)/GZ63.37.%20%B8%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BF%D0%BE%D1%82%20%D0%BD%D0%B0%20%D0%A0%D0%9C.pdf), стр.533

¹⁵ Takve su Libertove instrukcije iz 1863. godine u SAD koje nalažu da kulturno blago može da bude prisvojeno, ali ne uništeno ili oštećeno.

¹⁶ Takva je Briselska deklaracija iz 1874. godine sa kojom se štiti kulturno blago i Haški pravilnik iz 1899. godine.

¹⁷ Vidi više: Foradori, P., Giusti, S., and Giovanni Lamonica, A. (2018): "Reshaping Cultural Heritage Protection Policies at a Time of Securitisation", *The International Spectator*, 50(3), pp.86-101

poziv da kulturna diplomatija između država je sve važnija i neophodna, jer još uvek države nisu zaštićene u celosti od napada na njihovo kulturno blago.

Imajući to u vidu, razvijene zemlje (SAD, Rusija, Kanada, Nemačka, Velika Britanija i dr.) konstantno se zalažu za razvoj kulturno-diplomatskih odnosa sa drugim državama. Takav primer imamo u Kanadi, kada je 2003. godine formiran Odsek za kulturno blago i razvijena je inicijativa za „Nov međunarodni instrument za kulturnu različitost” (New International Instrument on Cultural Diversity), koji ima za cilj da se istakne važnost uloge kulturne različitosti u društvenoj i ekonomskoj sferi, kako bi se podigla svest za poštovanje svog i tuđeg kulturnog blaga, kako u nijednom slučaju ne treba da budu ugroženi zarad sopstvenih interesa. Ovakve inicijative predložene od strane institucija i tela, imaju za cilj dugoročno strateško delovanje u pravcu očuvanja nacionalne bezbednosti, a istovremeno i promovisanje nacionalnog kulturnog blaga.

U praksi američkog Stejt Department (United States Department of State) izražena je kulturna dimenzija u vođenju spoljne politike. Kulturna diplomatija je postavljena u temelje javne diplomatije, o čemu svedoči Izveštaj Savetodavnog komiteta za kulturnu diplomatiju iz 2005. godine, gde se kaže: *“Kulturna diplomatija je glavni stub javne diplomatije, zato što se kulturnim aktivnostima i prezentacijom kulturnog blaga, jedna nacija predstavlja u najboljem svetlu. Kulturna diplomatija može da unapredi nacionalna bezbednost na najrazličitije, mnogo suptilnije i održive načine. Tokom istorije zabeleženo je da je američko kulturno blago igralo podjednako važnu ulogu, kao i vojne aktivnosti, u zauzimanju mesta međunarodnog predvodnika, uključujući i borbu protiv terorizma”*.¹⁸ U ovaj izveštaj su ugrađene preporuke koje pozivaju na povećano finansiranje kulturne diplomatije, pri čemu će biti uključen i angažovan diplomatski personal, da se uveća broj programa za kulturno poštovanje, sa ciljem da se udahne nova sila i energija na kulturno prisustvo SAD u svetu. Kulturna diplomatija bi trebalo da bude sredstvo za zaštitu nacionalne bezbednosti, a istovremeno pozitivno i zaštitnički da utiče na očuvanje kulturnog blaga.

4. Očuvanje kulturnog blaga na teritoriji AP Kosovo i Metohija

Na teritoriji autonomne pokrajine Kosovo i Metohija, između ostalog, nalazi se veoma bogato kulturno nasleđe. Pored materijalnog i nematerijalnog kulturnog nasleđa srpskog naroda, drugih civilizacija koje su bile na tom prostoru, najugroženiji su srpski pravoslavni verski objekti koji datiraju još od ranog srednjeg veka i značajni su deo srpskog kulturnog blaga. Godinama unazad, srpsko kulturno blago na teritoriji AP Kosovo i Metohija često puta je bilo meta napada. Nažalost poslednjih decenija, a naročito za vreme i nakon agresije NATO pakta,

¹⁸ US Department of State. (2005): *Cultural Diplomacy, The Linchpin of Public Diplomacy*, U.S. Department of State, p.1

1999. godine, srpsko kulturno blago je dramatično ugroženo. Na osnovu podataka Srpske pravoslavne crkve od 2003. godine, pored ostalih kulturnih spomenika na teritoriji AP Kosovo i Metohija se nalaze 1300 srpskih pravoslavnih crkvi i manastira.¹⁹ Ukupan broj devastiranih, oskrnavljenih i uništenih srpskih pravoslavnih svetinja, u zonama odgovornosti KFOR-a, od 13. juna do 01. oktobra 1999. godine je 65, a lista nije konačna jer po nepotvrđenim informacijama na tom prostoru postoji još crkava i drugih verskih objekata koje su bile vandalizovane ili kompletno uništene.²⁰ U dokumentu, objavljenom od strane Ministarstva kulture Republike Srbije u saradnji sa muzejom grada Prištine, izneseni su podaci da je minimum 16 hrišćanskih sakralnih objekata uništeno u etničkom čišćenju koje se desilo 2004. godine od strane albanskog stanovništva prema srpskom stanovništvu. U Izveštaju misije UNESKO, konstatovano je da su događaji od 17-19. marta 2004. godine pokazali da su se preduzete strategije i mehanizmi pokazali kao neuspešnim u zaštiti spomenika kulture. Iz ove konstatacije UNESKO-a najbolje se vidi odnos lokalnog albanskog stanovništva prema srpskom kulturnom blagu, i njegovoj ugroženosti na teritoriji AP KiM²¹.

Na prostoru AP Kosovo i Metohija, četiri verska objekta, tri manastira i jedna crkva, nalaze se na spisku UNESKO svetske baštine. Takođe, na listi UNESKO-a kao posebno ugroženi spomenici, nalaze se: Pečka Patrijaršija, Gračanica, Visoki Dečani i crkva Bogorodice Ljeviške u Prizrenu²². Postoji opravdana bojazan i postavlja se pitanje kako zaštititi objekte koji nisu na spisku zaštićenih objekata od strane UNESKO. U isto vreme, i danas, manastir Visoki Dečani, uprkos tome što se nalazi na listi zaštite UNESKO, svrstan je na listu sedam najugroženijih lokaliteta kulturnog nasleđa u Evropi, koju je sastavila panevropska federacija za očuvanje kulturnog nasleđa „Evropa Nostra”. Treba preispitati načine na koji je regulisana zaštita nacionalnog blaga u pravnom smislu u republici Srbiji, a samim time i na prostoru AP KiM, sa ciljem dalje zaštite od uništenja nacionalnog blaga.

I pored brojnih insistiranja za očuvanje kulturnog blaga na teritoriji AP KiM, u praksi se može primetiti da konkretne aktivnosti izostaju u ovoj oblasti. U naporima da budu prepoznati od strane međunarodne zajednice, kao međunarodni subjekt, koji pruža ravnomernu zaštitu i jednakost svim pripadnicima različitih zajednica, privremene Kosovske institucije, usvojile su određen broj dokumenata, sa kojima iskazuju svoju spremnost da pruže zaštitu kulturnog blaga svih zajednica koje žive na teritoriji AP KiM. Ono što je zabrinjavajuće je fakat da se u dokumentu „Strategija za kulturno nasleđe 2017.-2027.” gde se govori o potrebi pre-

¹⁹ Radović V., Katanić Z.(2018): Važnost valorizacije srpskog kulturno-istorijskog nasleđa Kosova i Metohije, str.8

²⁰ Serbian Orthodox Church (1999): Destroyed or damaged Serbian Orthodox churches and monasteries in Kosovo and Metohija (June 13-October 1, 1999)

²¹ Marković G.(2009) : Zone zaštite kao faktor održivosti nepokretnih dobara na Kosovu i Metohiji na primeru manastira, str.3

²² <https://whc.unesco.org/en/statesparties/rs> (25.04.2021.)

poznavanja i saglasnosti sa kriterijumima svetskog kulturnog nasleđa, a u izradi strategije nije učestvovala nijedna osoba srpske nacionalnosti²³.

Srpsko kulturno nasleđe i srpsko kulturno blago nije samo pitanje kulturnog nasleđa jednog prostora ili teritorije, već je važno identitesko pitanje. Postoji veoma velika opasnost, a ne postoji ni jedan dobar razlog da se veruje u dobre namere onih koji su do juče skrnavili, palili i uništavali srpsko kulturno blago na prostoru AP KiM, da će danas isto to blago zaštititi. Napotiv, današnje delovanje albanskih privremenih institucija, ide u smeru prisvajanja i otimanja srpskog kulturnog nasleđa, sa ciljem predstavljanja tog istog nasleđa kao sopstvenog ili barem teritorijalno određenom. Na vrlo perfidan način, zloupotrebljava se činjenica da su mnogi manastiri tokom svoje istorije, sagrađeni na temeljima vizantijskih bogomolja (na primer manastir Gračanica), a gde su srpski vladari kao ktitori i srpski narod u celini, bili nastavljači te tradicije i kulture tokom istorije, a nikako uzurpatori ili oni koji su ih uništavali. Zato je izuzetno važno srpsko kulturno nasleđe zaštititi kao ukupno srpsko nacionalno kulturno nasleđe. Pored pomenutog nacionalnog pravnog okvira neophodno je delovati na međunarodnom planu. Kako bi se srpsko kulturno blago sačuvalo na teritoriji AP Kosovo i Metohija, potrebno je učešće kulturne diplomatije, sa ciljem preispitivanja donesenih odluka od strane privremenih kosovskih institucija u vezi sa očuvanjem kulturnog blaga. Kulturna diplomatija mora da insistira na prepoznavanju i doslednoj primeni međunarodnih konvencija i standarda u potpunosti, kako bi se očuvalo srpsko kulturno blago na teritoriji AP Kosovo i Metohija. I ne samo da se mora insistirati na primeni postojećih konvencija i standarda, već se mora pro aktivno delovati putem kulturne diplomatije, predlažući izmene i dopune akata, kao i usvajanje novih akata sa ciljem zaštite srpskog kulturnog blaga na teritoriji AP KiM, ali i bilo gde živi ili je živio srpski narod tokom istorije. Današnja međunarodna zajednica dosta je učinila da se svugde u svetu zaštiti kulturno blago, ali primer AP KiM, najbolje nam govori da je aktuelni sistem zaštite nedovoljan i da se mora značajno unaprediti i poboljšati, kako čovečanstvo ne bi ostalo bez sopstvenog kulturnog blaga u celini.

5. Zaključak

Sa elaboracijom predmeta istraživanja, došlo se do zaključka da je zaštita kulturnog blaga identifikovano kao jedan od najvećih globalnih izazova na koji kultura i međunarodni dijalog mogu da pomognu da se postigne trajno rešenje konflikata. Takođe, svetska kulturna baština ima važnu ulogu za postizanje inkluzivnog i održivog razvoja, zajedno sa činjenicom da kultura može da poveže države sa ciljem stabilizacije njihovih međunarodnih diplomatskih politika. Pored toga, uloga institucija Evropske unije i drugih međunarodnih organizacija iz celog sveta, može pozitivno da utiče na udruženo delovanje sila

²³ Ibid. p.11

na nacionalne kulturne institucije za unapređivanje kulturne diplomatije, što bi dugoročno doprinelo smanjenju vojnih konflikata između država. Vojni konflikti, po pravilu ugrožavaju, oštećuju ili čak uništavaju kulturna blaga koja su čuvana i negovana godinama unazad.

Literatura

- Berridge, G.R. (2005): *Diplomacy, Theory & Practice, 3rd edition*, Palgrave, Basingstoke, pp.23-38
- Cunningham, G. (2005): *Journey to Become a Diplomat: With a Guide to Careers in World Affairs*, FPA Global Vision Books, pp.137-142
- Foradori, P., Giusti, S., and Giovanni Lamonica, A. (2018): "Reshaping Cultural Heritage Protection Policies at a Time of Securitisation", *The International Spectator*, 50(3), pp.86-101
- Marković G.(2009) : Zone zaštite kao faktor održivosti nepokretnih dobara na Kosovu i Metohiji na primeru manastira, p.3
- Mexico City Declaration on Cultural Policies. (1982): *World Conference on Cultural Policies, Mexico City, July 26–August 6*.
- Nye, J., and Joseph, S. (2005): *Soft Power: The Means To Success In World Politics*, Public Affairs, New York.
- Radović V., Katanić Z.(2018): Važnost valorizacije srpskog kulturno-istorijskog nasleđa Kosova i Metohije, p.8-11
- Serbian Orthodox Church (1999): Destroyed or damaged Serbian Orthodox churches and monasteries in Kosovo and Metohija (June 13-October 1, 1999)
- US Department of State. (2005): *Cultural Diplomacy, The Linchpin of Public Diplomacy*, U.S.Department of State, p.1
- Janev, I. (2013): Дипломатија, Institut za političke studije, Beograd.
- Markovski, D. (2017): Современи дипломатски методи и нивната примена во македонската дипломатија, Фондација Фридрих Еберт, Скопје, str.49
- Saltirovska, Z. (2020): Загрозување и заштита на културното наследство во вооружените конфликти и пристапот на Република Македонија, dostupno na: [http://periodica.fzf.ukim.edu.mk/godzb/GZ63\(2010\)/GZ63.37.%20%B8%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BF%D0%BE%D1%82%20%D0%BD%D0%B0%20%D0%A0%D0%9C.pdf](http://periodica.fzf.ukim.edu.mk/godzb/GZ63(2010)/GZ63.37.%20%B8%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BF%D0%BE%D1%82%20%D0%BD%D0%B0%20%D0%A0%D0%9C.pdf), str.533
- Šutarov, V. (2020): Култура и културна дипломатија во време на пандемија, во: Филко, Zbornik radova, Univerzitet Goce Delčev, Štip, str.17
- <http://textus.diplomacy.edu/textusBin/BViewers/oview/culturaldiplomacy/oview.asp?FilterTopic=%2F38139> (13.04.2021.)
- <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=018&CL=ENG> (22.04.2021.)
- <https://whc.unesco.org/en/statesparties/rs> (25.04.2021.)

CULTURAL DIPLOMACY AND ITS ROLE IN THE PROTECTION OF CULTURAL WEALTH

Summary: *This scientific paper analyzes cultural diplomacy and its role in the protection of cultural wealth, which is essential for the recognition and identification of a nation, culture, territory. In the research and writing of the scientific paper, the method of analysis, the historical method and the inductive-deductive method were used. Thereby, the result was that in the distant past it was debated and appealed to practice cultural diplomacy and to conventionally prescribe how states should behave, ie not to endanger, destroy or damage the cultural wealth of the endangered state. Such conventions, instructions and declarations have been created, accepted, ratified, but still, there are military attacks aimed at achieving territorial domination, which directly endangers the cultural wealth of the states. This means that weaknesses in cultural diplomacy still exist and it is necessary to work towards overcoming them. In this scientific research, we will pay special attention to the use of cultural diplomacy in the protection of the cultural treasures of the Serbian people in Kosovo and Metohija.*

Keywords: *diplomacy, diplomats, negotiations, cultural diplomacy, destroying, cultural wealth, recognition and identification.*

KULTURNO NASLEĐE NA KIM U SVETLU PRIMENE REZOLUCIJE 1244 SAVETA BEZBEDNOSTI UN***

Apstrakt: Na delu Republike Srbije, Savet bezbednosti UN je uspostavio privremeni mandat Ujedinjenih nacija, tokom kojeg bi trebalo da se razviju institucije samouprave, dok se ne dođe do političkog rešenja o političkom statusu tog dela teritorije. Kako teritorijalizacija političke zajednice podrazumeva i tradiciju na određenom prostoru, među elementima od značaja su i istorijski, o kojima svedoči i kulturno nasleđe na konkretnom prostoru. Taj značaj je prepoznat na međunarodnom nivou i to nasleđe uživa međunarodnu zaštitu. U slučaju Kosova i Metohije, pod složenim mehanizmom uprave Ujedinjenih nacija, privremenih kosmetskih institucija i Evropske unije, dešava se masovno uništavanje lokaliteta, verskih objekata, groblja i drugih lokaliteta koja se vezuju za istoriju i život srpskog naroda na tom prostoru. Predmet ovog rada je primena krovnog okvira upave u kojoj je takvo uništavanje kulturnog nasleđa moguće. U tom kontekstu, posmatramo odgovornost za zaštitu, teorijski pristup iza aktuelne prakse i mogućnosti koje mandatuje Rezolucija 1244 Saveta bezbednosti. Cilj rada je da se preispita da li je praksa nepoštovanja međunarodnog prava u pogledu zaštite kulturnog nasleđa na Kosovu i Metohiji posledica nedorečenosti ili nedosledne primene pravno obavezujuće rezolucije Saveta bezbednosti. Analiza pokazuje da trenutni mehanizam zaštite nije odgovarajući, da se u teoriji razvijaju apologetski pristupi koji opravdavaju izvrtnje istorijskih činjenica i volontarističko ciljno tumačenje prava, ali da Rezolucija 1244 nije prepreka zaštititi kulturnog nasleđa na Kosovu i Metohiji i u toj funkciji čak predviđa mogućnost povratka srpskih snaga. U prilog neposrednog uključivanje Republike Srbije sa drugim međunarodnim subjektima u zaštitu svog nasleđa ide i razvoj međunarodnog kulturnog prava koje sve više nameće potrebu da se za sprovođenje međunarodnih normi koje uređuju zaštite kulturnih dobara i lokaliteta obezbedi koordinacija međunarodnih subjekata. Kako je Republika Srbija potpisnica odgovarajućih međunarodnih ugovora i ima legitiman interes za očuvanje svog identiteta i nasleđa na Kosovu i Metohiji, složenost odnosa oko krajnjeg statusa pokrajine iziskuje da se, u cilju zaštite kulturnog nasleđa, usvoji posebna strategija i insistira na doslednoj primeni Rezolucije 1244.

Ključne reči: međunarodno kulturno pravo, kulturna prava, upravljanje kulturnom baštinom, kulturni identitet, multikulturalnost

* Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd, Srbija; mstevanovic@megatrend.edu.rs

** Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd, Srbija; ddjurdjevic@megatrend.edu.rs

*** Ovaj rad je rezultat projekta FPISKL Materijalno i duhovno blago Kosova i Metohije – pravni aspekt. Projekat je pokrenut sporazumom Pravnog fakulteta sa Institutom za srpsku kulturu, Leposavić.

1. Uvod

U savremenoj civilizaciji postoji opšta saglasnost da su materijalno i duhovno nasleđe prethodnih generacija na određenom prostoru zajednička vrednost koja se mora štiti, a shodno tome održavati i čuvati, kako zbog sadašnjih tako i zbog budućih generacija. Osnovna pitanja vezana za kulturno nasleđe su normativno uređena posebnim međunarodnim instrumentima i mnoga od njih su u okviru mandata međunarodnih organizacija.

Ratovi, politički sukobi, teroristički akti i političke pretenzije su doveli do razvoja primene oblika delovanja preko uništavanje kulturnog nasleđa kao efikasnog načina potiranja identiteta i uklanjanja tragova postojanja kultura i naroda na određenom lokalitetu.

U ovom radu problematizujemo trenutni nivo očuvanja kulturnog nasleđa na Kosovu i Metohiji, Autonomnoj pokrajini Republike Srbije, koje je pod mandatom Ujedinjenih nacija na osnovu Rezolucije 1244 (1999) Saveta bezbednosti (SBUN). U javnom mnjenju Srbije, prostor Kosova i Metohije (KiM) se uglavnom doživljavaju kao kolevka Srpstva, a kulturno nasleđe na tom prostoru za Republiku Srbiju ima višestruk značaj, a pre svega kao svedočanstvo središta duhovnog nastanka nacije, kao ostavština srednjovekovne civilizacije, kao duhovno uporište... Naime, iako instrumenti nadležnih međunarodnih organizacija potvrđuju da ovo nasleđe ima značaj i za svetsku kulturnu baštinu i istoriju čovečanstva, danas se u praksi prema njemu primenjuju dupli standardi. Cilj ovog rada je da se preispita okvir koji Rezolucija 1244 obezbeđuje u pogledu primene relevantnih međunarodnih standarda i normi na kulturno nasleđu na KiM.

Četrnaest godina nakon uspostavljanja mandata SBUN na delu teritorije Republike Srbije - na KiM, Misija Organizacije za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS) na „Kosovu“ je u svom izveštaju konstatovala da zanemarivanje i vandalizam na kulturnim i verskim lokalitetima, nekontrolisani urbani razvoj i slabo posvećivanje pažnje pitanju uravnoteženja zaštite kulturne i verske baštine i prava pojedinaca i zajednica koje žive oko takvih lokaliteta ugrožavaju kulturnu i versku baštinu na ovom delu teritorije Republike Srbije koji je pod mandatom Prelazne administracije Ujedinjenih nacija (UNMIK).¹ Dve i po godine nakon ovog izveštaja OEBS, teritoriju KiM je posetila Specijalni izvestilac Ujedinjenih nacija za oblast kulturnih prava, kako bi se upoznala sa razvojem tenzija u vezi sa kulturnim nasleđem na tom prostoru i, uz ogradu da se „pozivanje na (termin) Kosovo shvata u potpunosti u skladu sa Rezolucijom SBUN 1244 i bez prejudiciranja statusa Kosova“, izrazila je žaljenje „zbog omalovažavajućih diskursa koji osporavaju značaj kulturne baštine Srpske pravoslavne crkve na KiM ili

¹ OSCE Mission in Kosovo, Challenges in the Protection of Immovable Tangible Cultural Heritage in Kosovo, *Organization for Security and Co-operation in Europe*, 9 April 2014. <https://www.osce.org/files/f/ documents/c/8/117276.pdf> (29.03.2021.)

namerno izostavljanje pomena o specifičnom odnosu Srpske pravoslavne crkve sa određenim lokalitetima“.²

Kulturno nasleđe, međunarodnopravno posmatrano, može biti materijalno (npr. spomenici, artefakti, antikviteti, umetnički predmeti, istorijske građevine, arheološka nalazišta i sveta mesta), nematerijalno (npr. „prakse, predstavljanja, izrazi, znanja, veštine - kao i instrumenti, predmeti, artefakti i kulturni prostori povezani s njima – koje zajednice, grupe a u nekim slučajevima i pojedinci prepoznaju kao deo svoje kulturne baštine“,³ ili prirodno (npr. zaštićeni prirodni rezervati, istorijski parkovi ili vrtovi i kulturni predeli koji su područja koje opažaju ljudi, a čiji karakter je rezultat delovanja i interakcije prirodnih i/ili ljudskih faktora.⁴

Kulturno nasleđe na KiM, najopštije posmatrano, obuhvata: materijalno kulturno nasleđe, kako u vidu pokretnog kulturnog nasleđa (slike, skulpture, novčići, rukopisi); tako i nepokretnog kulturno nasleđa (spomenici, arheološka nalazišta itd.); te nematerijalno kulturno nasleđe (usmene tradicije, izvođačke umetnosti, običaji i rituali) i prirodno nasleđe (prirodna mesta sa kulturnim aspektima kao što su kulturni pejzaži, fizičke, biološke ili geološke formacije). Prema Evropskom okviru za delovanje na kulturnom nasleđu, materijalna kultura (alati, oruđa, posuđe, mašine, ukrasi, umetnost, zgrade, spomenici, pisani zapisi, verske slike, odeća i bilo koji drugi vredni predmeti koje su ljudi proizveli ili koristili), predstavlja strateški resurs teritorijalnog razvoja, a mapiranje tog uticaja kroz niz društveno-ekonomskih parametara je pokazatelj ekonomskog doprinosa materijalne kulturne baštine.⁵

Kulturno nasleđe predstavlja odraz prošlosti koji nacije odabiraju za savremene ekonomske, kulturne, političke ili društvene svrhe, u funkciji u oblikovanja nacionalnih stereotipa i identiteta. Nasleđe se može koristiti na više načina, a posebno korisne i primenljive su egzistencijalna, ideološka, komercijalna i obrazovna upotreba. U kombinaciji sa očuvanjem, razvojem i upravljanjem, nasleđe nudi javnosti široku paletu mogućnosti.

Kultura istovremeno predstavlja i pokretač ekonomskih, društvenih i ekoloških dimenzija održivog razvoja. Timoti i Bojd ističu da postoje najmanje četiri argumenta za očuvanje nasleđa: (1) naučni (istraživanje i povećanje znanja), (2) politički (poruke i simbolika), (3) društveni (osećaj mesta i kulturni identitet) i

² Bennoune, Karima, Preliminary observations by the UN Special Rapporteur in the field of cultural rights at the end of her visit to Serbia and Kosovo, *United Nations Office of High Commissioner for Human Rights*, 14.10.2016. <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=20675&LangID=E> (29.03.2021.)

³ *Konvencija o zaštiti svetske kulturne i prirodne baštine*, Zakon o ratifikaciji, “Sl. list SFRJ - Međunarodni ugovori”, br. 56/74, čl. 1 i 2.

⁴ *Konvencija o očuvanju nematerijalnog kulturnog nasleđa*, Zakon o potvrđivanju, “Sl. glasnik R Srbije - Međunarodni ugovori”, br. 1/2010, čl. 2.

⁵ European Commission, *European Framework for Action on Cultural Heritage: Commission Staff Working Document*, Luxembourg: Publication Office of European Union, 2019.

(4) ekonomski (privlači turiste i posetioce).⁶ U tom smislu postoje i preporuke UNESCO o očuvanju materijalnog nasleđa.⁷

Kulturno nasleđe ima snažnu ulogu i u ekonomskom i u društvenom životu, iako je većinom neformalna, javne zaštite i izričitog upravljanja, budući da se radi o glavnom institutu koji povezuje istoriju, teritoriju i društvo, definišući kulturni kontekst društvenog života.⁸ U navedenom kontekstu, očuvanje kulturnog nasleđa predstavlja održavanje i uvećavanje njene vrednosti i činjenje dostupnim objekata, mesta i tradicije koja određuju individue, zajednice, društva, narode i civilizacije.

Sadržinski posmatrano, u okviru očuvanja nasleđa treba obratiti pažnju na vrednosti, poput onih koje se odnose na estetiku, ekonomiju, rekreaciju, održavanje života, učenje, biodiverzitet, budućnost nasleđa, sanaciju, životnu sredinu i duhovnost.⁹

2. Odgovornosti za kulturnu baštinu na Kosovu i Metohiji

Zakon o kulturi Republike Srbije ne pominje izričito kulturno nasleđe na Kosovu i Metohiji, niti definiše institucionalno organizovanje oblasti zaštite i očuvanja kulturnog nasleđa koje je trenutno van jurisdikcije Republike. U njemu se predviđaju preciznije obaveze samo u odnosu na kulturno nasleđe u inostranstvu, što Kosovo i Metohija svakako nije, prema Rezoluciji 1244. U tom aspektu, Zakon pominje isključivo kulturne izraze koji predstavljaju rezultat kreativnosti pojedinaca, grupa i društava Srba u inostranstvu. Opšti interes u kulturi obuhvata: (1) podsticanje i podršku zaštiti i unapređenju kulturnih izraza koji su rezultat kreativnosti pojedinaca, grupa i društava Srba u inostranstvu; i (2) kulturne subjekte – Kulturni centri Republike Srbije u inostranstvu.¹⁰ Takođe, na temu o kojoj je reč nema sveobuhvatne strategije koja bi definisala odgovarajuće politike. Institucionalno posmatrano, poslovi koji se odnose na: praćenje stanja i nadzor nad realizacijom programa zaštite kulturnog nasleđa na Uneskovoju listi Svetske baštine, na Uneskovoju Reprezentativnoj listi nematerijalnog kulturnog

⁶ Bliže: Timothy, Dallen; Boyd, Stephen William, *Heritage Tourism*, New York: Prentice Hall, 2003, pp 87–132.

⁷ Recommendation concerning the Preservation of Cultural Property Endangered by Public or Private works, *UNESCO*, 19 November 1968. http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13085&URL_DO=DO_TOPIC &URL_SECTION=201.html (29.03.2021.)

⁸ Barrere, Christian, Cultural Heritages: From Official to Informal, *City, Culture and Society*, 7:2/2015, p 92.

⁹ Bliže: Brown, Gregory; Raymond, Christopher, The Relationship Between Place Attachment and Landscape Values: Toward Mapping Place Attachment, *Applied Geography*, 27:2/2007, pp. 89-111.

¹⁰ *Zakon o kulturi*, "Sl. glasnik RS", br. 72/2009, 13/2016, 30/2016 - ispr. i 6/2020, čl 6 pod 15 i čl. 73.

nasleđa, kao i kulturnog nasleđa srpskog porekla koje se nalazi u inostranstvu; praćenje i nadzor nad realizacijom programa zaštite kulturnog nasleđa na KiM; utvrđivanje i kategorizaciju kulturnog dobra od velikog i izuzetnog značaja za Republiku Srbiju obavljaju se u Sektoru za zaštitu kulturnog nasleđa i digitalizaciju ministarstva za kulturu i informisanje.¹¹

Kada se govori o nasleđu na Kosovu i Metohiji, treba imati u vidu da se ne radi o ruševinama utvrđenja koja bi svedočila o prisustvu vladara u feudalnom periodu, već uglavnom o sakralnim objektima u kojima se aktivno odvijao verski i duhovni život. Ona su, ujedno, svedočanstva tradicije i razvoja zajednice koja je ostavila kulturni trag na Kosovu i Metohiji. Prema evidenciji UNESCO, zdanja nalazišta odražavaju visoke tačke vizantijsko-romanske crkvene kulture, sa prepoznatljivim stilom zidnog slikarstva, koji se razvio na Balkanu između 13. i 17. veka.¹²

Tokom mandata Saveta bezbednosti UN, zaštitu kulturnog nasleđa na Kosovu i Metohiji, od arhitektonskog i arheološkog, do običaja i tradicija, prati i podržava OEBS. Ova organizacija, međutim, u praksi, nema izvršnih ovlašćenja, već za punu primenu pravnog okvira za zaštitu kulturnog nasleđa kao i obezbeđivanje sastava neophodnog osoblja i delotvorno funkcionisanje svih relevantnih institucija na tom planu, poziva tzv. „kosovske institucije“.¹³

Doskora su najviše glavnih lokaliteta Srpske pravoslavne crkve obezbeđivale Kosovske snage (međunarodne snage obrazovane u skladu sa Rezolucijom 1244 Saveta bezbednosti UN (koje uglavnom čine vojnici država članica NATO¹⁴) ili privatno obezbeđenje koje je angažovalo ministarstvo kulture, omladine i sporta Privremenih institucija Kosova (takođe obrazovanih u skladu sa Rezolucijom 1244). Od avgusta 2013. godine, za obezbeđenje ovih lokaliteta je zadužena policija Privremenih institucija Kosova.¹⁵ Privremene institucije, kako se konstatuje u izveštaju OEBS, retko pokreću očuvanje materijalnog nepokretnog kulturnog

¹¹ Sektor za zaštitu kulturnog nasleđa i digitalizaciju Ministarstva kulture i informisanja. <https://www.kultura.gov.rs/tekst/sr/62/sektor-za-zastitu-kulturnog-nasledja-i-digitalizaciju-.php> (29.03.2021.)

¹² UNESCO, Medieval Monuments in Kosovo, *UNESCO World Heritage Convention*, <https://whc.unesco.org/en/list/724/> (29.03.2021.)

¹³ *Op. cit.* (fusnota 1)

¹⁴ Instaliranju NATO na KiM prethodilo je međunarodno protivpravni akt. Na to je ukazao i predsednik Republike Srbije, Aleksandar Vučić, na Akademiji povodom Dana sećanja na stradale u NATO agresiji 1999., održanoj 24. marta 2021. godine: “Zato što se (u martu 1999. godine) dogodio zločin i dogodila se agresija... Dogodio se napad na suverenu zemlju, bez odluke UN, bez onog dovoljnog razloga koji bi predstavljao napad tadašnje Jugoslavije na neku susednu, ili NATO državu... Napali su nas, sa jasnim ciljem. Da nas poraze... i da nam na kraju oduzmu deo teritorije.” Tanjug, Akademija povodom Dana sećanja na stradale u NATO agresiji 1999., RTS, 24.02.2021. https://www.rtv.rs/sr_lat/drustvo/akademija-povodom-dana-secanja-na-stradale-u-nato-agresiji-1999._1221862.html (29.03.2021.)

¹⁵ *Op. cit.* (fusnota 1), str. 21

nasleđa nealbanskih zajednica i inicijative u tom pogledu su svedene na međunarodne organizacije, kao što su Savet Evrope, OEBS i Kancelarija Evropske unije.¹⁶

U međunarodnopravnom diskursu, da bi se označile vrednosti koja su ključne za međunarodnu zajednicu u celini i koje prevazilaze interese pojedinih država koristi se termin globalno javno dobro. Ideja kulturnog nasleđa kao globalnog javnog dobra počinje od Konvencije za zaštitu kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba.¹⁷ Rimski statut Međunarodnog krivičnog suda izričito štiti kulturno nasleđe, tako što njegovo namerno uništavanje, pod uslovom da se ne radi o vojnim ciljevima, ukoliko je deo plana ili politike ili ako je počinjeno u velikom broju slučajeva, inkriminiše kao ratni zločin.¹⁸ Zaštita nematerijalnog kulturnog nasleđa mađu pravnim izvorima ima ljudska prava proklamovana Opštom deklaracijom o ljudskim pravima i afirmisana Međunarodnim paktom o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima.¹⁹

U jurisprudenciji Međunarodnog suda pravde (MSP) nema izričite prakse o kulturnim pravima. U teoriji se, doduše, konstatuje da ispitivanje pravne prakse MSP otkriva da je bilo mogućnosti za ozbiljno shvatanje kulturnih prava, a da nedavne presude Suda otkrivaju pojavu određenog trenda koji zahteva kulturno osetljivo razumevanje pravnih pitanja, koji bi mogao biti koristan za zaštitu kulturnih prava, ali i za održavanje ljudske i kulturne raznolikosti, kao i za opstanak i egzistenciju autohtonih naroda.²⁰

Materijalna kultura je širok pojam koji uključuje predmete koje su napravila ili modifikovala“ ljudska bića. Posebnu kategoriju unutar artefakata čine umetnička dela, poput slika, skulptura, zanata, fotografija, filmova, književnost i arhitektura, zbog toga što ih njihove estetske i konične dimenzije čine direktnim i često namernim izrazima kulturnog verovanja. Pored svoje materijalne, estetske, kulturne i ponekad ikonične vrednosti, artefakti mogu imati međunarodno pravnu važnost. Naime, oni, kako je konstatovala Vadi, mogu predstavljati dokaz o značajnom događaju iz međunarodne pravne istorije, ali takođe mogu činiti predmet (*petitum*) ili razlog u osnovi zahteva podnosioca tužbe (*causa petendi*) u međunarodnim sporovima.²¹

¹⁶ *Ibid.*, str.27.

¹⁷ *Konvencija za zaštitu kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba* Zakon o ratifikaciji, „Sl. list SRJ - dodatak br. 4/56, Sl. list SRJ – Međunarodni ugovori br. 7/02 - dr. propis

¹⁸ *Rimski statut Međunarodnog krivičnog suda*, Zakon o potvrđivanju, „Sl. list SRJ - Međunarodni ugovori”, br. 5/2001, čl. 7.

¹⁹ *Op. cit.*, (fusnota 4), preambula.

²⁰ Detaljnije: Polymenopelou, Eleni, Cultural Rights in the Case Law of the International Court of Justice, *Leiden Journal of International Law*, 7:2/2014, pp. 447 – 464. Bavljenje kulturom kao pravnim pitanjem pred MSP-om, u skladu sa članovima 36 i 60 Statuta suda, može, u svetlu svetske potrebe za mirom, biti put za rešavanje međunarodnih sporova.

²¹ Vadi, Valentina, Power, Law and Images: International Law and Material Culture, *Syracuse Journal of International Law*, 44:1/2018, pp. 12-14.

Prema analizi Bardosa, kroz istoriju je kao najdosledniji zaštitnik srpskog naroda doživljavana Srpska pravoslavna crkva, a njena pozicija na KiM je tokom dvadesetog veka bila izložena uticaju etničkih trvenja između Srba i Albanaca. On konstatuje da su ova trvenja eskalirala u sukob, u kome je 1999. godine NATO podržao albanski separatizam i okupirao KiM, nakon čega se, tokom mandata Saveta bezbednosti UN, napadaju kulturni i verski objekti koji svedoče o srpskom prisustvu na KiM od srednjeg veka.²² S tim u vezi, u kontekstu ovog rada je teško propustiti da se ne ukaže na pitanje problematičnog motiva oružanih snaga članica NATO da na tom prostoru, u okviru u Kosovskih zaštitnih snaga, podrže zaštitu kulturnog nasleđa Republike Srbije, u skladu sa međunarodnim normama koje regulišu tu oblast. Kako je primetio Louv, NATO savez, predvođen SAD, nikada nije intervenisao da spasi hrišćane, ni u Sudanu ni u Ruandi, a protiv pravoslavne zajednice u Srbiji je primenio intenzivnu negativnu propagandu, uključujući kako se ispostavilo i netačnim tvrdnjama, poput, na primer da je „milion nevinih Albanaca muslimana proterano sa svojih ognjišta“.²³ U tom kontekstu vredi primetiti da je, nakon Hladnog rata, upravo na vertikalni između zapadnog hrišćanstva s jedne strane, koje se aksiomatski uzima kao naprednog i pravoslavija, s druge strane, koje se predstavlja kao antipod naprednom, neoliberalna doktrina identifikovala novi osnov raskol u Evropi.²⁴ Analiza vrednosne podloge i nastupa NATO pakta u pravoslavnim državama pokazuje da se širenje neoliberalizma danas ispoljava kao *de facto* pohod protiv pravoslavija.²⁵

Ni države i organi Evropske unije, najopštije posmatrano, ne promovišu javno vrednosti koje bi ugrožavale nacionalne interese Republike Srbije. Međutim, problem je vezan za interese: kako je zaštićena nacionalna bezbednost države ako ocenjuju države u kojima se veličaju i tolerišu vrednosni koncepti koji su za Srbe zagovarali logore i istrebljenje i koje su učestvovala u agresiji. Pri tome, poseban izazov predstavlja vrednosni konstrukt u okviru kojeg se nameće ambivalentnost na promociju ideologije zločinstva nad Srbima i njihova marginalizacija, kao izraz “dobrosusedstva” i “nemržnje”. S obzirom na to, teško je kao neracionalnu odbaciti zabrinutost da bi te snage u EU prihvatile Srbiju, ali bez Srba.²⁶

²² Bardos, Gordon, Serbia, Patriarchal Orthodox Church, in: The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity, John Anthony McGukin (ed.). Malden: Wiley-Blackwell, 2011, p. 568.

²³ Lowe, George, Stalking the Antichrists (1965-2012), Volume 2, Bloomington: XLibris, 2013, p. 389.

²⁴ Huntington, Samuel, *The Third Wave: Democratization in the Late 20th Century*, Norman: University of Oklahoma Press, 1991, p. 76; *id.*, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York: Simon&Shuster, 1996, p. 29.

²⁵ Stevanović, Miroslav, Đurđević Dragan, Anti-pravoslavni aspekt neoliberalnog fundamentalizma, *Crkvene studije*, 15:15/2018, str. 432.

²⁶ Stevanović Miroslav, Đurđević, Dragan, Izazov za nacionalnu bezbednost u konceptu zajedničkih evropskih vrednosti, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 55:73/2016, str. 177-178.

3. Problem teorijskih pristupa kulturnom nasleđu na KiM

Pre agresije na Srbiju, 1999. godine, u zapadnoj teoretiji su plasirane netačne teze kako bi se protivpravnom napadu bar prividno obezbedio legitimitet na „moralnoj“ ravni. Tako je, na primer, javno objavljen i članak u kome profesor njujorškog univerziteta tvrdi sledeće: „Kosovo je albansko i pre Kosovske bitke... Upoznati smo sa srpskim silovanjima, ubistvima i otimačinom počinjenim u Bosni i Hercegovini da bi se zemlja otela muslimanskim Bosancima i katoličkim Hrvatima”.²⁷ Ovakvu tvrdnju teško je objasniti propustom ili metodološkom greškom, budući da postoji dokumentovan Otomanski popis iz 1455. godine kojim je, nakon zauzeća sproveden na teritoriji koja pokriva većinu današnjeg KiM, utvrđeno da je tamo u tom trenutku bilo srpskih domaćinstava 13.000 u 480 sela i varoši, a albanskih 46 u 23 sela, kao i da je 95.88% imena bilo srpskog, a 0.26% albanskog porekla.²⁸

Izvan, očito netačnih, kvaziteorijskih razmatranja, koja su uglavnom u apologetskoj ili propagandnoj funkciji, problem zaštite kulturne baštine na KiM je suočen i sa ozbiljnijim doktrinarnim pitanjima. Ovo je posebno složeno kada se ima u vidu da primena međunarodnog prava često zavisi od volje moćnih članica međunarodne zajednice, a u konkretnom slučaju devetnaest od njih je izvršilo agresiju i danas ima veliki uticaj na razvoj odnosa na prostoru KiM.²⁹ Među takva doktrinarna pitanja Forest ubraja: šta treba da se štiti, šta podrazumeva zaštita, ko je odgovoran za zaštitu (nevezano za arheologiju i upravljanje), određivanje termina poput nasleđe, kulturno vlasništvo, patrimonija. Po njemu, za podizanje nivoa zaštite starina, ne samo tokom sukoba nego i posle sukoba, važno je da se prepozna značaj pomeranja težišta sa pet pomenutih konvencija ka međunarodnoj saradnji, kao bi se obezbedilo poštovanje kulturnog nasleđa, njegova zaštita, podizanje svesti o nasleđu i kako bi se obezbedila međunarodna pomoć.³⁰

Ukoliko se normativni poredak zaštite kulturnog nasleđa posmatra ciljno, onda bi primena pravila u toj oblasti trebalo da uvažavaju istoriju, identitet, kulturu i perspektivu za budućnost („obećanje budućnosti“). Kada je ovakav doktrinarni pristup bio primenjen u slučaju Bosne i Hercegovine posle građanskog rata, zapadni teoretičari međunarodnog prava su nalazili da važan element nakon sukoba predstavlja obnova uništenog nasleđa,³¹ uz pozivanje na nalaze

²⁷ Kortepeter, Mark, The Case for Re-joining Kosovo to Albania, *Washington Report on Middle East Affairs*, June 1999, p. 15.

²⁸ *Oblast Brankovića - opširni katastarski popis iz 1455. godine*, Hadžibegić, Hamid, Handžić, Adem, Kovačević, Ešref (prir.), Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1972.

²⁹ Videti fusnotu 14

³⁰ Forrest, Craig, *International Law and the Protection of Cultural Heritage*, London/New York: Routledge, 2012, pp. 367.

³¹ Wierczynska, Karolina; Jabukowski, Andrzej, The Al Mahdi Case: From Punishing Perpetrators to Repairing Cultural Heritage Harm, in: *Intersections in International Cultural Heritage Law*, Carstens Anne Marie (ed.), Oxford University Press, 2020, p 150.

Saveta (Veća) za ljudska prava (obrazovanog u skladu sa Opštim mirovnim sporazumom za BiH, iz 1995. godine), vezano za tužbe Islamske zajednice protiv Republike Srpske. Razmatrajući odluke ovog tela u predmetima povodom rušenja sakralnih objekata, Dejkin nalazi opšti značaj i domašaj te „sudske praksa za zaštitu ljudskih prava u Bosni i napora u tranzicionoj pravdi i drugde u svetu“.³²

Imajući u vidu istoriju srpskog naroda na Kosovi i Metohiji, čini se osnovana opaska Golubovića da nije jednostavno govoriti o očuvanju i zaštiti kulturne baštine jednog naroda čija je istorija kontinuitet borbe za opstanak, za život u slobodi.³³ U tom kontekstu, a vezano za pristup da bi primena pravila u oblasti zaštite kulturnog nasleđa trebalo da teže, pored ostalog, i obećanju budućnosti, nije iznenađujuće da Specijalni izvestilac Ujedinjenih nacija za oblast kulturnih prava, nakon pomenute posete R Srbiji i KiM, plasira narativ kojim nastoji da svoj nalaz (o ugroženosti srpske baštine) izbalansira tako što navodi da žali i „zbog diskursa koji umanjuju značaj ili čak postojanje kulturne baštine kosovskih Albanaca“ (čime izjednačava uništavanje sa umanjivanjem značaja). Ona, koja je profesor prava u SAD, podstiče nešto što naziva holističko razumevanje kulturnog nasleđa, u smislu da doprinos kulturnom nasleđu na KiM navodno daju svi, uključujući Srbe, Albance, Rome, pravoslavce, Muslimane i Jevreje i sve manjine, kao i sekularni ljudi, žene, LGBT osobe, osobe sa invaliditetom i ljudi mešovitih identiteta daju značajan i postojanju živopisnog kulturni život.³⁴ Koliko god da ova identitetska retorika zvuči pomirljivo, nije jasno njeno činjenično uporište - na koji se konkretan doprinos svih pomenutih grupa odnosi, te stoga deluje demagoški, da se relativizuju primedbe jedne nesumnjivo tradicionalne zajednice na tom prostoru čije kulturno nasleđe biva ugroženo nakon uspostavljanja međunarodnog mandata.³⁵

Može se primetiti da se pravila međunarodnog prava o kulturnom nasleđu i međunarodnog javnog prava ukrštaju dvojako: s jedne strane, da se međunarodno javno pravo koristi za pružanje veće zaštite kulturnog nasleđa i, s druge strane, kada briga o zaštiti kulturnog doprinosi pozitivnom razvoju međunarodnog javnog prava. U tom kontekstu, Karstens i Varner primećuju da savremeno pravo o kulturnom nasleđu, koje se tiče zaštite kulturnog nasleđa kao vrednosti, više nije svedeno samo na okvir UN, UNESCO, već se sve više primenjuje kroz Savet UN za ljudska prava, UNSC i sve veći broj nevladinih organizacija, posebno Crvenog krsta i crvenog polumeseca. Pri tome, kako nalaze, izbijaju u

³² Videti: Dakin, Brett, *The Islamic Community in Bosnia and Herzegovina v. The Republika Srpska: Human Rights in a Multi-Ethnic Bosnia*, *Harvard Human Rights Journal*, 45:1/2002. 244-267

³³ Golubović Vidoje, *Regionalna saradnja na zaštiti i očuvanju kulturne baštine*, *Međunarodna politika*, 66:3-4/ 2014, str. 353-375

³⁴ Op. cit. (fusnota 2).

³⁵ Zanimljivo je da je u saopštenju verska pripadnost srpskog stanovništva na KiM, za razliku od druge dve verske zajednice, napisana malim slovom.

prvi plan osnovna načela međunarodnog prava, kao što su suverenitet i teritorijalni integritet i argumenti kulturnog nacionalizma nasuprot onim kulturnog internacionalizma i ta preklapajuća područja fokusiraju značaj pravila za zaštitu kulturnog nasleđa³⁶ Savremeni trend u ovoj oblasti, kako ističe Blejk, odlikuju dva najopštija načela: (a) održivi razvoj, odnosno njegov društveno-kulturni aspekt i (b) aspekt ljudskih prava, pre svega kulturna prava. Iz toga, ona izvodi da je kulturna raznolikost koja proizilazi iz tih načela garancija za održivi razvoj i mir, a da postojeći mehanizmi registrovanja, koje uvode konvencije, bar za nepokretnosti, razvijaju antagonizme, a posebno uključivanjem identitetskih prava.³⁷

Posledica opisanog razvoja doktrinarnog konstrukta, kada se radi o zaštiti kulturnog nasleđa na KiM, predstavljaju pokušaji prekranja prirode tamošnje baštine i njenog prisvajanja na političko-teritorijalnoj osnovi, kao i kontinuitet uzurpacije i neodgovarajuće funkcionisanje zaštite koja je, prema Rezoluciji 1244, pod kontrolom i nadzorom međunarodnog činioca. Tako se dolazi do toga da se na sajtu predstavništva tzv. „Republike Kosovo“ u Beču postavlja sledeća kvalifikacija: „Materijalna baština na Kosovu stvarana je u vremena drevnih civilizacija, a zatim i u novija vremena, od kojih smo nasledili bogato kulturno blago, i ona čini deo svetske kulturne baštine.“³⁸ Taj trend se pojačava javnim diskursom, u kojem se proizvoljno tumači i stvara istorija, poput teksta u „Vašington postu“, kome se između ostalog kaže da je „sav Balkan bio hrišćanski“, insinuirajući da zajednica rimokatoličkih kismetskih Albanaca baštini nasleđe iz perioda dominacije Rimskog carstva pre 2.000 godina, a da je „pod Otoman-skim carstvom, koje je vladalo Kosovom od početka 15. veka do 1912. godine, većina albanskih Kosovara prešla je na islam.“³⁹ Problem ovih konstrukcija, ne ulazeći u njihove istorijske nelogičnosti, je što tvrdnje na kojima se grade nema potporu u pomenutom popisu Otomanaca posle zauzeća Zemlje Brankovića, kao ni u tome da je Zemlja Brankovića bila jedna od srpskih kneževina posle vladavine Nemanjića, koji su nesporno bili srpska dinastija.

Za opisanu inverziju značenja termina nasleđe, a posledično i da se kulturno nasleđe koje je rezultat stvaralaštva i tradicija srpskog naroda svojata politički od strane privremenih vlasti pod mandatom SBUN nastoji se pronaći teorijsko

³⁶ Carstens, Anne Marie; Varner, Elizabeth, *Intersections in Public International Law for Protecting Cultural Heritage Law: Past, Present, and Future*, In: *Intersections in International Cultural Heritage Law*, Carstens Anne Marie (ed.), Oxford University Press, 2020, pp. 8-9, 10.

³⁷ Blake Janet, *Introduction: The Convention, from Inception to Young Adulthood*, in: *The 2003 UNESCO Intangible Heritage Convention: A Commentary*, Blake, Janet; Lixinski, Lucas (eds.), Oxford: Oxford University Press, 2020, pp.4-5.

³⁸ <http://www.ambasada-ks.net/at/?page=3,96>

³⁹ Valerie Plesch, *Muslim Kosovars rediscover their long-forgotten Roman Catholic roots*, *Washington Post*, May 6, 2015. https://www.washingtonpost.com/national/religion/muslim-kosovars-rediscover-their-long-forgotten-roman-catholic-roots/2015/05/06/b0c62832-f41c-11e4-bca5-21b51bbdf93e_story.html (29.03.2021.)

uporište. Tako, na primer, Hisari i Fouseki polaze od sugestije vezano za pristup utvrđivanju veze između sukoba i prostornog razvoja, da su „značaj i vrednost krajolika rata i sukoba povezani sa obrazovanjem i znanjem“ i da „namera mora biti da se razviju tačne istorije lokacija zasnovanih na naučnim istraživanjima i pažljivoj analizi dokumentarnog zapisa”.⁴⁰ Na to, oni nadovezuju postavku određivanja značaja istorijskih lokaliteta u prostornom planiranju Ahmadreze i Deluke - „primena istorije u planiranju nasleđa”.⁴¹ Tako, oni za razumevanje razvoja istorijskog mesta praktično koriste hronologiju bez interpretativnog dela.⁴² Relativizacijom stvaraoća nasleđa i dovođenjem nasleđa u vezu za prostor uopšte otvara se mogućnost za proizvoljno shvatanje prava. U tom duhu se pozivaju na konstrukt Subotic, koja ideološku postavku, da unutrašnje shvatanje normi međunarodne pravde stvara nova značenja i prakse, dalje razvija u kontekstu Zapadnog Balkana i tvrdi kako su istina, pravda i pomirenje znače veoma različite stvari za „žrtve“, „počinioc“ i države. Na taj način, ona ignoriše pravo, već poziva na duboku normativnu transformaciju koja će omogućiti izgradnju „vladavine zakona i demokratskih institucija koje bi mogle poslužiti kao bedemi protiv ponavljanja nasilnih zločina. Vezivanjem za ideološko poimanja prava u kontekstu zapadnog Balkana, gde kako Subotic, važe „međunarodne norme tranzicione pravde i njeni konstitutivni elementi - traganje za istinom, pravdom i pomirenjem - duboko razišli na terenu“ tokom proteklih 20 godina,⁴³ Hisari i Fouseki otvaraju prostor za volutarizam i neobaveznost u doslednoj primeni pozitivnog međunarodnog prava kad je u pitanju kulturno nasleđe na KiM.

Suštinski problem ovakve konstrukcije, a njenim razvojem posredno i negiranja kulturnog nasleđa kao zajedničke vrednosti međunarodne zajednice, apstrahujući ekstremno pozitivistički pristup međunarodnom pravu, proističe pre svega iz proizvoljnog odabira činjenica. Ovo se može prikazati nalazom Simeunovića vezano za cilj uništavanja kulturnog nasleđa od strane terorista u Iraku i Siriji, koje je inače praksa sa baštinom na KiM. Naime, on polazi od realnosti da je uništavanje kulturnog i verskog blaga neprijatelja bio cilj tokom brojnih ratova tokom istorije, ali da je savremeno doba donelo svest da su takvi napori štetni. Kako dalje konstatuje, svedoci smo da se moralne i pravne zabrane na među-

⁴⁰ Forbes, Neil; Page, Robin; Pérez, Guillermo, Introduction, in: *Europe's Deadly Century: Perspectives on 20th-century Conflict Heritage*, Neil Forbes, Robin Page, Guillermo Pérez (eds.), Swindon: English Heritage, 2009; p. 3.

⁴¹ Ahmadreza, Shirvani Dastgerdi; De Luca, Giuseppe, Specifying the Significance of Historic Sites in Heritage Planning, *Conservation Science in Cultural Heritage* 18:1/2019, pp. 29-39.

⁴² Hisari, Lorika; Fouseki Kalliopi, Post-War Cultural Heritage Preservation in Kosovo: Rethinking the Implementation of Ahtisaari Plan Annex V, *Heritage*, 3/2020, pp. 110-111. 98-115

⁴³ Videti: Jelena Subotić, Truth, Justice, and Reconciliation on the Ground: Normative Divergence in the Western Balkans, *Journal of International Relations and Development*, 18:3/2015, pp. 361-382.

narodnom nivou, kako bi se očuvala kulturna nasleđa, ne poštuju uvek, a da su sistematskom uništavanju drevnih umetničkih nasleđa i krađi i ponovnoj prodaji dragocenih predmeta posebno skloni politički i verski ekstremisti. Na primeru destruktivnih dela terorističkog entiteta „Islamska država Irak i Levant“ tokom kontrole teritorija u Iraku i Siriji, on nalazi da uništavanje kulturnog nasleđa predstavlja sprovođenje načela „uništimo prošlost svih drugih kako bismo osigurali budućnost samo za istinski islam“, zarad čega su (borci i ideolozi „Islamske države“) uništili niz hiljadama godina starih arheoloških spomenika, crkve i džamije svojih neprijatelja, i spalili brojne arhive neprocenjive istorijske vrednosti.⁴⁴

4. Međunarodnopravni mandat za zaštitu kulturnog nasleđa na KiM u rezoluciji 1244

Rasprava o kulturnom nasleđu na KiM se, s obzirom na posebnu situaciju pokrajine, mora da počiva na pravnom mandatu iz kojeg proističu obaveze i odgovornosti za kulturnu baštinu na tom prostoru.

U tom kontekstu, čini se da bi trebalo poći od činjeničnog stanja koje je Vlada Republike Srbije podnela Savetu UN za ljudska prava, 2018. godine, u zvaničnim komentarima na izveštaj Specijalnog izvestioca u oblasti kulturnih prava, Karime Benune, nakon pomenute posete Srbiji i KiM.⁴⁵ Specijalni izvestilac, koja je profesorka međunarodnog prava na Univerzitetu Kalifornije, propustila je da izvesti o posledicama kampanje bombardovanja 1999. godine na uništavanje srpske kulturne baštine i nepoštovanje kulturnih prava. Iako konstatuje da je tokom njene misije još uvek bilo oko 203.000 interno raseljenih lica (srpske nacionalnosti) sa KiM u ostatak Srbije“, ona provlači i proizvoljne kvalifikacije. Naime, kako je Vlada Republike Srbije ukazala, u njenom izveštaju se navodi: „Van granica same Srbije, od presudnog je značaja da se Srbija pomiri sa novijom istorijom uloge svojih vlasti ... u ogromnom uništavanju kulturnog nasleđa drugih delova bivše Jugoslavije tokom sukoba 1990-ih...“, što nije potkrepljeno činjenično niti presudama Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju.

Ovakve jednostrane ocene Specijalnog izvestioca UN, posmatrano sa aspekta predmeta ovog rada, posebno su od značaja u svetlu sprovođenja mandata ove univerzalne organizacije budući da bi (zajedno sa insinuiranjem navodnog srpskog uništavanja kulturnog nasleđa drugih naroda u region, tokom tamošnjih građanskih sukoba) mogla da izazove vrednosnu pristrasnost relevantnih činilaca (kojima su izveštaji zvaničan način informisanja) u pristupu zaštiti kultur-

⁴⁴ Simeunović Dragan, *Contemporary Political and Religious Extremists as Destroyers of Ancient Artistic Heritage*, Proceedings of the IV Advanced Ceramics and Applications Conference, Lee, Bill; Gadow, Rainer; Mitić, Vojislav (eds.), Paris: Atlantis Press, p. 57-68

⁴⁵ Human Rights Council, *Report of the Special Rapporteur in the field of cultural rights on her mission to Serbia and Kosovo*, A/HRC/37/55/Add.2 (1 March 2018).

nog nasleđa na KiM. U pomenutim komentarima, Vlada Republike Srbije je istakla podatke da kulturno nasleđe na tom prostoru obuhvata 1.300 pravoslavnih crkava, manastira i drugih verskih objekata koji čine kulturno nasleđe srpskog naroda, od kojih je samo između 10. juna 1999. i marta 2004. godine (dakle, pod mandatom Misije UN), uništeno je 110 pravoslavnih crkava; a u napadima 17. i 18. marta 2004. godine još 34 crkve i lokaliteta nasleđa, od kojih su neki iz 12. i 14. veka. Takođe, srušena su čitava pravoslavna groblja i vandalizovani nadgrobni spomenici, što je postalo toliko alarmantno da je (posle deset godina mandata Misije UN) lokalna Misija OEBS-a pripremila izveštaj „Održavanje pravoslavnih groblja na Kosovu“.⁴⁶

Druga pravno problematična postavka Specijalnog izvestioca je neposredna primena Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima od strane privremenih vlasti na KiM. Vlada Republike Srbije je, pomenutim komentarima, ukazala da je taj ugovor ratifikovala Republika 2001. godine, te da bi njegova primena trebalo bi da se zasniva na direktivi UNMIK-a i činjenici da je Republika Srbija strana ugovornica ovog Pakta. Šire posmatrano, Vlada Republike Srbije je ocenila kao neprimereno pozivanje u izveštaju Specijalnog izvestioca na „Deklaraciju o nezavisnosti koju je usvojila Skupština Kosova“ i „Ustav Kosova“, jer se radi o jednostranoj izjavi, koja je politički akt i ne može imati pravno dejstvo sa aspekta međunarodnog prava i načela Ujedinjenih nacija. U ovaj trend se može svrstati i pozivanje na Ahtisarijev plan, kao okvir (ciljnog) tumačenja, iako ga nije odobrio SBUN. U tom kontekstu je posebno od značaja činjenica da je i Međunarodni sud pravde u svom savetodavnom mišljenju o legalnosti te deklaracije našao da ona nije težila delovanju u standardnom okviru privremene samouprave na Kosovu, odnosno u okviru važećeg međunarodnog prava, već je imala za cilj uspostavljanje Kosova „kao nezavisne i suverene države“⁴⁷ Sa aspekta mandata za zaštitu kulturnog nasleđa, iz navedenog sledi da postoji trend da se protivpravno prenosi mandat međunarodnih organa i tela, uspostavljenih u skladu sa Rezolucijom 1244, na privremene organe samouprave na KiM. Činjenica da postoji politički interes za nezavisnošću među kosmetskim Albancima ne može da drogira postojeća prava i obaveze predviđene međunarodnim pravom.

Konačno, ostaje pitanje da li je mehanizam zloupotreba i iskrivljenog tumačenja posledica slabosti Rezolucije 1244 ili je u pitanju najbanalnija pravna piraterija. Kada se radi o pretpostavci da kosmetski Albanci imaju privilegovan status zbog krivice Republike Srbije za sukob, mora se primetiti da pravno obavezujuća odluka SBUN ne polazi od toga, već se u preambuli izričito ističe se da se

⁴⁶ OSCE Mission in Kosovo, *Maintenance of Orthodox graveyards in Kosovo*, p. 6. <https://www.osce.org/files/f/documents/8/5/84399.pdf> (29.03.2021.)

⁴⁷ International Court of Justice, *Accordance with International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo*, Advisory opinion 22 July 2010, ICJ Reports 2010 (403), para. 105.

donosi, između ostalog: uz osudu svih činova nasilja protiv stanovništva Kosova, s jedne strane, i svih terorističkih postupaka, s druge strane; kao i uz saglasnost Savezne Republike Jugoslavije. Šta više, čak i pozivanje vlasti SR Jugoslavije da obustave nasilje (čl. 3) odgovara pozivu na demilitarizaciju naoružanih grupa kosmetskih Albanaca (čl.9 pod b), što se u kontekstu preambule (koja se mora uvažiti kao okvir tumačenja) podrazumeva da se radilo o grupama koje su odgovorne za terorističke postupke. Takođe, vezano za mandate u pogledu zaštite kulturnog nasleđa, SBUN je ovlastio Generalnog sekretara UN da "uspostavi međunarodno civilno prisustvo kako bi se obezbedila privremena administracija za Kosovo pod kojom ljudi Kosova mogu da uživaju značajnu autonomiju u okviru SR Jugoslavije, pri čemu će narod Kosova moći da uživa suštinsku autonomiju u okviru SR Jugoslavije..., pri čemu će uspostavljati i nadgledati razvoj privremenih demokratskih institucija samouprave, kako bi se obezbedili uslovi za miran i normalan život svih stanovnika Kosova... (čl. 10). Samouprava na teritoriji pokrajine KiM, ne prejudicira konačan status, a posebno ne podrazumeva nepriznavanje integriteta i suvereniteta, a posebno ne uskraćivanje međunarodno zaštićenog prava na očuvanje kulturnog nasleđa Republike Srbije.

Republika Srbija je obavezna da poštuje mandat UN na delu svoje teritorije, utvrđen Rezolucijom 1244, ali nije lišena subjektiviteta u pogledu zaštite kulturnog nasleđa. Dodatak 1, koji su usvojili ministri inostranih poslova Grupe G-8 kao opšte načelo političkog rešavanja kosovske krize proklamuje, pored delovanja u pravcu privremenog okvirnog političkog sporazuma koji će da obezbedi značajnu samoupravu na Kosovu, uzimanje u potpunosti u obzir načela suvereniteta i teritorijalnog integriteta SR Jugoslavije i demilitarizaciju OVK. Sa aspekta mandata na KiM, Rezolucija predviđa da će posle povlačenja sa KiM, biti dozvoljeno dogovorenim broju jugoslovenskog i srpskog vojnog i policijskog osoblja da se vrate na da bi obavljali funkcije u skladu sa Dodatkom 2 (čl. 4). U Dodatku 2 Rezolucije 1244, kojim se utvrđuju načela na osnovu kojih treba da bude postignut Sporazum sa ciljem rešavanja krize, predviđa se da će i srpskom osoblju (vojnom i policijskom) biti dozvoljeno da se vrate da bi obavljali, između ostalog, funkciju "Održavanje prisustva na srpskim istorijskim lokalitetima" (čl. 6, pod 2). Za samo osoblje (vojske i policije) predviđeno je zaključivanje posebnog vojno-tehničkog sporazuma kojim bi se preciziralo: osoblje koje se vraća, oprema tog osoblja; kriterijumi njihove funkcionalne odgovornosti; raspored vraćanja; razgraničenje geografskih područja delovanja; pravila njihovog odnosa sa međunarodnim snagama bezbednosti i međunarodnom civilnom misijom (čl. 10), uz napomene da će povratak za četiri funkcije biti pod nadzorom međunarodnih snaga bezbednosti i da će biti ograničen na mali dogovoreni broj (stotine, ne hiljade).⁴⁸

⁴⁸ Rezolucija Saveta bezbednosti 1244 (1999) o situaciji u vezi sa Kosovom S/RES/1244 (10.06,1999.), <https://unmik.unmissions.org/sr/rezolucija-ujedinjenih-nacija-1244>

Zaključak

Nesporno je da Republika Srbija, u svetlu pravno obavezujuće Rezolucije 1244, nije u mogućnosti da suvereno sprovodi svoje propise u oblasti očuvanja kulturnog nasleđa na KiM. Međutim, Republika Srbija nije lišena suvereniteta i ima pravo i obavezu da primenjuje relevantne međunarodne norme i na tom prostoru.

Analiza teorijskih pristupa pitanju kulturnog nasleđa pokazuje prisustvo teorijskih i političkih diskursa koji praktično negiraju međunarodno pravo, poput kroz teze o “post konfliktnom pravu”, ili relativizacijom definisanih pojmova, poput kroz pokušaje političkog redefinisanja stvaralaca nasleđa. Sa takvim stajalištima je teško polemisati, budući da se uglavnom temelje na proklamacijama bez sistemsko-normativističkog uporišta, a koje u tumačenju normi prevazilaze čak i najšire ciljno tumačenje, već se svode na podvrgavanje normi političkom interesu, što se podupire širenjem narativa, umesto pravnim argumentima.

Čini se da razvoj međunarodnog kulturnog prava nameće potrebu da se obezbedi koordinacija sa međunarodnim subjektima odgovornim za sprovođenje Rezolucije 1244, kako bi se legalnim sredstvima, uz neophodnu koordinaciju i poštovanje međunarodnog prava, postiglo dejstvo očuvanja kulturnog nasleđa Republike Srbije i njenih građana. Ovo je usložnjeno istupanjem SAD iz krovne organizacije u toj oblasti, UNESCO, 2019. godine, budući da su SAD aktivan promoter nezavisnosti tzv. Kosova.

Može se konstatovati da Rezolucija 1244 SBUN, u pogledu zaštite kulturnog nasleđa, obezbeđuje mogućnost neposrednog prisustva, u određenoj meri, kao i aktivnu saradnju sa međunarodnim snagama na KiM. Otuda se može reći da je sa aspekta Republike Srbije u toj oblasti neophodno obezbediti doslednu primenu ove rezolucije. S tim u vezi, može se primetiti da je protivna Rezoluciji i preformulacija uslova Evropske unije u pristupnim pregovorima sa Srbijom, da je umesto normalizacije odnosa sa Prištinom potreban sveobuhvatni sporazum (tim pre što je većina država članica EU učestvovala u agresiji 1999. godine i što priznaju nezavisno “Kosovo” na osnovu deklaracije grupe kosmetskih Albanaca privatnog karaktera.

Republika Srbija, kao država ima legitiman interes za očuvanje svog identiteta i nasleđa i, shodno tome, sve razloge da poštuje međunarodno pravo koje uređuje ovu oblast i, stoga ne bi trebalo da izbegava ni jedan od međunarodnih mehanizama koji stoje na raspolaganju za očuvanje i zaštitu kulturnog nasleđa. Složenost odnosa oko KiM iziskuju da se usvoji posebna strategija i, po potrebi, dodatno usklade zakonske odredbe na tom planu.

Literatura:

- Ahmadreza, Shirvani Dastgerdi; De Luca, Giuseppe, Specifying the Significance of Historic Sites in Heritage Planning, *Conservation Science in Cultural Heritage*, 18:1/2019, pp. 29-39.
- Bardos, Gordon, Serbia, Patriarchal Orthodox Church, in: *The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity*, John Anthony McGukin (ed.). Malden: Wiley-Blackwell, 2011, pp. 559–570.
- Barrere, Christian, Cultural Heritages: From Official to Informal, *City, Culture and Society*, 7:2/2015, pp. 87-94.
- Bennoune, Karima, Preliminary observations by the UN Special Rapporteur in the field of cultural rights at the end of her visit to Serbia and Kosovo, *United Nations Office of High Commissioner for Human Rights*, 14.10.2016. <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=20675&LangID=E> (29.03.2021.)
- Blake Janet, Introduction: The Convention, from Inception to Young Adulthood, in: *The 2003 UNESCO Intangible Heritage Convention: A Commentary*, Blake, Janet; Lixinski, Lucas (eds.), Oxford: Oxford University Press, 2020, pp. 3-16.
- Brown, Gregory; Raymond, Christopher, The Relationship Between Place Attachment and Landscape Values: Toward Mapping Place Attachment, *Applied Geography*, 27:2/2007, pp. 89-111.
- Carstens, Anne Marie; Varner, Elizabeth, Intersections in Public International Law for Protecting Cultural Heritage Law: Past, Present, and Future, In: *Intersections in International Cultural Heritage Law*, Carstens Anne Marie (ed.), Oxford University Press, 2020, pp. 1-16
- Dakin, Brett, The Islamic Community in Bosnia and Herzegovina v. The Republika Srpska: Human Rights in a Multi-Ethnic Bosnia, *Harvard Human Rights Journal*, 45:1/2002, pp. 244-267
- European Commission, *European Framework for Action on Cultural Heritage: Commission Staff Working Document*, Luxemburg: Publication Office of European Union, 2019.
- Forbes, Neil; Page, Robin; Pérez, Guillermo, Introduction, in: *Europe's Deadly Century: Perspectives on 20th-century Conflict Heritage*, Neil Forbes, Robin Page, Guillermo Pérez (eds.), Swindon: English Heritage, 2009; pp. 1-5.
- Forrest, Craig, *International Law and the Protection of Cultural Heritage*, London/New York: Routledge, 2012.
- Golubović Vidoje, Regionalna saradnja na zaštiti i očuvanju kulturne baštine, *Međunarodna politika*, 66:3-4/ 2014, str. 353–375
- Hisari, Lorika; Fouseki Kalliopi, Post-War Cultural Heritage Preservation in Kosovo: Rethinking the Implementation of Ahtisaari Plan Annex V, *Heritage*, 3/2020, pp. 98–115.

- <http://www.ambasada-ks.net/at/?page=3,96>
- Huntington, Samuel, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York: Simon&Shuster, 1996, p. 29.
- Huntington, Samuel, *The Third Wave: Democratization in the Late 20th Century*, Norman: University of Oklahoma Press, 1991.
- Subotic, Jelena, Truth, Justice, and Reconciliation on the Ground: Normative Divergence in the Western Balkans, *Journal of International Relations and Development*, 18:3/2015, pp. 361–382
- *Konvencija o očuvanju nematerijalnog kulturnog nasleđa*, Zakon o potvrđivanju, “Sl. glasnik R Srbije - Međunarodni ugovori”, br. 1/2010.
- *Konvencija o zaštiti svetske kulturne i prirodne baštine*, Zakon o ratifikaciji, “Sl. list SFRJ - Međunarodni ugovori”, br. 56/74.
- *Konvencija za zaštitu kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba* Zakon o ratifikaciji, „Sl. list SRJ - dodatak br. 4/56, Sl. list SRJ – Međunarodni ugovori br. 7/02 - dr. propis
- Kortepeter, Mark, The Case for Re-joining Kosovo to Albania, *Washington Report on Middle East Affairs*, June 1999, pp. 15-22.
- Lowe, George, *Stalking the Antichrists (1965-2012)*, Volume 2, Bloomington: XLibris, 2013.
- *Oblast Brankovića - opširni katastarski popis iz 1455. godine*, Hadžibegić, Hamid, Handžić, Adem, Kovačević, Ešref (prir.), Sarajevo: Orientalni institut u Sarajevu, 1972.
- OSCE Mission in Kosovo, Challenges in the Protection of Immovable Tangible Cultural Heritage in Kosovo, *Organization for Security and Co-operation in Europe*, 9 April 2014. <https://www.osce.org/files/f/documents/c/8/117276.pdf> (29.03.2021.)
- OSCE Mission in Kosovo, Maintenance of Orthodox graveyards in Kosovo, <https://www.osce.org/files/f/documents/8/5/84399.pdf> (29.03.2021.)
- Polymenopelou, Eleni, Cultural Rights in the Case Law of the International Court of Justice, *Leiden Journal of International Law*, 7:2/2014, pp. 447 – 464.
- Recommendation concerning the Preservation of Cultural Property Endangered by Public or Private works, UNESCO, 19 November 1968. http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13085&URL_DO= DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (29.03.2021.)
- *Rezolucija Saveta bezbednosti 1244 o situaciji u vezi sa Kosovom S/RES/1244 (10.06,1999.)*, <https://unmik.unmissions.org/sr/rezolucija-ujedinjenih-nacija-1244>
- *Rimski statut Međunarodnog krivičnog suda*, Zakon o potvrđivanju, “Sl. list SRJ - Međunarodni ugovori”, br. 5/2001.
- Sektor za zaštitu kulturnog nasleđa i digitalizaciju Ministarstva kulture i informisanja. <https://www.kultura.gov.rs/tekst/sr/62/sektor-za-zastitu-kulturnog-nasledja-i-digitalizaciju-php> (29.03.2021.)

- Simeunović Dragan, *Contemporary Political and Religious Extremists as Destroyers of Ancient Artistic Heritage*, Proceedings of the IV Advanced Ceramics and Applications Conference, Lee, Bill; Gadow, Rainer; Mitić, Vojislav (eds.), Paris: Atlantis Press, pp. 57-68.
- Stevanović Miroslav, Đurđević, Dragan, Izazov za nacionalnu bezbednost u konceptu zajedničkih evropskih vrednosti, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 55:73/2016, str. 165-180.
- Stevanović Miroslav, Đurđević Dragan, Anti-pravoslavni aspekt neoliberalnog fundamentalizma, *Crkvene studije*, 15:15/2018, str. 427-449.
- Tanjug, Akademija povodom Dana sećanja na stradale u NATO agresiji 1999., *RTS*, 24.02.2021. https://www.rtv.rs/sr_lat/drustvo/akademija-povodom-dana-secanja-na-stradale-u-nato-agresiji-1999._1221862.html (29.03.2021.)
- Timothy, Dallen; Boyd, Stephen William, *Heritage Tourism*, New York: Prentice Hall, 2003, pp 87-132.
- UNESCO, Medieval Monuments in Kosovo, *UNESCO World Heritage Convention*, <https://whc.unesco.org/en/list/724/> (29.03.2021.)
- Human Rights Council, *Report of the Special Rapporteur in the field of cultural rights on her mission to Serbia and Kosovo*, A/HRC/37/55/Add.2 (1 March 2018).
- Vadi, Valentina, Power, Law and Images: International Law and Material Culture, *Syracuse Journal of International Law*, 44:1/2018, pp. 2-28.
- Valerie Plesch, Muslim Kosovars rediscover their long-forgotten Roman Catholic roots, *Washington Post*, May 6, 2015. https://www.washingtonpost.com/national/religion/muslim-kosovars-rediscover-their-long-forgotten-roman-catholic-roots/2015/05/06/b0c62832-f41c-11e4-bca5-21b51bbdf93e_story.html (29.03.2021.)
- Wierczynska, Karolina; Jabukowski, Andrzej, The Al Mahdi Case: From Punishing Perpetrators to Repairing Cultural Heritage Harm, in: *Intersections in International Cultural Heritage Law*, Carstens Anne Marie (ed.), Oxford University Press, 2020, pp. 133-156.
- *Zakon o kulturi*, "Sl. glasnik RS", br. 72/2009, 13/2016, 30/2016 - ispr. i 6/2020.

CULTURAL HERITAGE IN K&M IN THE LIGHT OF IMPLEMENTATION OF UN SECURITY COUNCIL RESOLUTION 1244

Summary: *On the part of the Republic of Serbia, the UN Security Council has established a temporary mandate of the United Nations. During this mandate, self-government institutions should be developed, until a political solution is reached about the final political status of that part of the territory. As the territorialization of any political community implies the tradition in specific region, thus among the elements for considering are the historical ones, which are evidenced by the cultural heritage in the area. This significance is recognized at the international level and heritage enjoys international protection. In the case of Kosovo and Metohija, under the complex administration mechanism of the United Nations, temporary Kosovo institutions and the European Union, there is a large scale destruction of religious buildings, cemeteries and other sites related to the history and life of the Serbian people there. This paper looks into the implementation of the umbrella legal framework under which the destruction of cultural heritage is possible. In this context, we look at the responsibilities for protection, the theoretical approach behind current practice and the possibilities mandated by Security Council Resolution 1244. The aim of this work is to examine whether the practice of non-compliance with international law regarding the protection of cultural heritage in Kosovo and Metohija is a consequence of non-compliance or inconsistent application of a legally binding Security Council resolution. The analysis shows that the current protection mechanism is inadequate, that apologetic approaches are being developed in theory that justify distortion of historical facts and voluntaristic targeted interpretation of law, but that Resolution 1244 is not an obstacle to the protection of cultural heritage in Kosovo and Metohija. Direct involvement of the Republic of Serbia with other international subjects in protection of its heritage is in line with the development in international cultural law, which increasingly imposes the need to ensure the coordination of international entities for the implementation of international norms governing the obligation to protect cultural goods and sites. As the Republic of Serbia is the party to relevant international agreements and has a legitimate interest in preserving its identity and heritage in Kosovo and Metohija, the complexity of relations regarding the province's final status requires a special strategy to protect cultural heritage and to insist on consistent implementation of United Nations Security Council Resolution 1244.*

Keywords: *International cultural law, Cultural rights, Cultural heritage management, Cultural identity, Multiculturalism*

REGULISANJE UČITELJSKIH PLATA I OVERA SVEDOČANSTVA NA KOSOVU I METOHIJI U PERIODU OD 1878. DO 1912. GODINE**

Apstrakt: *Položaj srpskih škola i srpskih učitelja na Kosovu i Metohiji bio je težak i nesiguran, jer su stalno bili na udaru turskih vlasti i Arbanasa. Turske vlasti su u mnogim učiteljima gledali ljude, koji aktivno rade na ostvarivanju srpskih nacionalnih interesa, dok su srpske škole smatrali mestima u kojima se potkopava autoritet turske uprave i države. Prosvetna politika je težila, da osnovne škole budu mesto, gde se obrazuju i vaspitavaju učenici i nosioci kulturnog prosperiteta. Ovako zamišljena osnovna škola i koncepcija obrazovanja i vaspitanja, uzrokovala je i visoke zahteve u odnosu na prosvetne radnike. Od učitelja se zahtevalo da budu i prenosioci znanja i vaspitači i nacionalni radnici i prosvetari. Nemoćni da pokrenu korenite društvene promene, učitelji su društveni rad usmeravali na buđenje nacionalne svesti i na očuvanje školske samouprave na osnovu Patrijaršijskih privilegija, na urednom obaveštavanju Konzulata o događajima u svojoj sredini. Njihove izveštaje Srpska vlada je koristila za zvanične proteste pred Portom i obaveštavanje svetske javnosti o položaju svojih sunarodnika u Otomanskoj carevini. Tako su najviše, turski državni organi osporavali srpskim školama dozvolu za rad. Od učitelja su tražili da diplome o završenoj školi potvrđuju pred nadležnim vilajetskim organima u Skoplju, čime se temeljno menjala društvena pozicija srpskih škola.*

Ključne reči: *učitelji, overavanje svedodžbi, Patrijaršijske privilegije, dozvole za rad, mitropolit Nićifor*

* Institut za srpsku kulturu, Priština-Leposavić; mirjana.bazic@gmail.com

** Ovaj rad je rezultat projekta FPISKL Materijalno i duhovno blago Kosova i Metohije – pravni aspekt. Projekat je pokrenut sporazumom Pravnog fakulteta sa Institutom za srpsku kulturu, Leposavić.

1. Uvod

Položaj učitelja u nastavi i društvu je oduvek bio interesantan i za istraživa-nje zahvalan problem. Otuda i potreba istraživača iz različitih naučnih oblasti, pre svega pedagogije, da na kompleksniji i celovitiji način istraže njegov položaj, kako u današnjoj školi i društvu, tako i u prošlosti.¹ Ma koliko se zagovarala teza da je učitelj, koji obavlja profesiju oduvek cenjenu u našem narodu, nezavistan u svom radu, škola, nastava, a samim tim i učitelj, koji je neposredni voditelj nastave u svim njenim fazama u mlađim razredima osnovne škole, zavisio je od konkretnih društvenih odnosa. Otuda i činjenica da je bilo primera u prošlosti, da su predstavnici vlasti u učiteljskoj profesiji „... nalazili glavno uporište za ostvarivanje svojih ciljeva”². Sve to ukazuje, da učitelj nije nezavistan u svom radu, i njegov je položaj, sistemski određen i definisan.

Uočljivo je da učitelj pored pravnog i materijalnog položaja, ima i društveni položaj. Današnje društvo karakteriše stalni razvoj nauke i tehnologije, naročito informatike. Karakteriše ga i globalizacija, koja, kao proces planetarnih razmera, dovodi do promena u svim sferama društvenog života i rada³. Posledice globalizacije su brojne. Jedna od njih je i reforma na svim nivoima školovanja. Od škola se u takvim okolnostima očekuje, da se prilagode nastalim okolnostima, a od učitelja da doprinesu efikasnom sprovođenju svih, pa i reforme u školi. Sve to upućuje na zaključak, da društveni položaj učitelja, zavisi od značaja koji u društvu imaju znanje i obrazovanje.

Napred navedeni najčešći položaji učitelja, nisu međutim garancija da on može razviti svoj stvaralački i slobodni duh. Pored toga, učitelji do sada uglavnom nisu bili ni materijalno nezavisni. S ovim problemom, učitelji su se oduvek suočavali. O tome nije bilo celovitijih publikacija. U ovom radu se proučava regulisanje učiteljskih plata na Kosovu i Metohiji u periodu od 1878. do 1912. Problem ovog teorijsko-istorijskog proučavanja je overa svedočanstava na Kosovu i Metohiji u navedenom periodu.

2. Istorijska dimenzija regulisanja učiteljskih plata i overa svedočanstava na Kosovu i Metohiji

Stav turskih vlasti prema pravoslavnom življu dostiže vrhunac za vreme ustanka u Bosni i Hercegovini 1875. i srpsko-turskih ratova 1876-1878. Ali

¹ Milenović Živorad (2011): „Inclusive Education as a consequence of the globalisation process”, *Metodicki obzbori*, 6/12, 73–79.

² Milenović Živorad (2013): *Nastavnik u inkluzivnoj nastavi*, Zadužbina Andrejević, Beograd, fn 30.

³ Milenović Živorad (2011): „Stil vodstva nastavnika inkluzivne nastave“, *Život i škola*, 57/25, 154-166.

i pored svih teškoća, koje prouzrokuju ne samo stagnaciju, već povremeno i duboke padove, prosvetni život je ipak postojao. Period do srpsko-turskih ratova, završio se osetnim proširenjem školske mreže na Kosovu i Metohiji i stvaranjem preduslova za njen dalji razvitak. On predstavlja prvu značajnu etapu borbe za unošenje novih, savremenijih pedagoških pogleda u nastavu⁴. "Škole i učitelji su ostali bez materijalne baze, a i bile su opterećene posledicama stvorenim navedenim ratom. Mnogi učitelji sve do ratova bili su van Kosova, pa im je povratak u Tursku posle završetka ratova bio onemogućen⁵". Kada se posle završenih ratova poče raditi na tome, da se što više naših škola otvori, bivši učitelji u ovim krajevima ne htedoše da se vrate na svoja mesta, jer im se u Srbiji dadoše učiteljska ili pisarska mesta. Uz to turski vojni sudovi ne prestadoše od 1881-1884. pretresati naše škole i stanove učitelja, od kojih trojicu i osudiše na zatočenje. Jedini izvori za izdržavanje škola u ovim krajevima su crkveni prihodi. Crkveni prihodi se ne troše samo na izdržavanje škola, nego su oni izvor i za potporu nemoćnima i siromašnima za života i pri smrti. Kada se tome doda da masa naroda ne shvata korist koju dobro uređene škole i učitelji donose, onda nije ni čudo što se škole ne množe i što učitelji služe za neznatnu platu.⁶

Za učiteljski poziv spremao se u Srbiji od početka 60-ih godina, zahvaljujući stipendijama dobijenim od bogatog trgovca Sime Igumanova (1804-1882), izvestan broj darovitih đaka sa Kosova i Metohije. Njihov broj postao je znatno veći posle 1868. godine, kada je u Beogradu na predlog srpskog mitropolita Mihaila, obrazovan Prosvetni odbor za škole i učitelje u Staroj Srbiji, Makedoniji, Bosni i Hercegovini. Pod patronatom Odbora, rad na poboljšanju prosvetnih prilika ubrzo je dao značajne rezultate. Otvarane su nove i novčano pomagane postojeće škole, a nastava je izvođena po boljim programima⁷.

Učitelji na Kosovu i Metohiji obrazovali su se u Bogoslovsko-učiteljskoj školi u Prizrenu. "Bogoslovsko-učiteljska škola u Prizrenu je davala svojim pitomcima solidno obrazovanje iz društvenih nauka, solidno pedagoško obrazovanje, bogato teološko obrazovanje i solidno obrazovanje iz veština u okviru kojih se posebno isticalo muzičko obrazovanje i vaspitanje. Učitelji koji su se obrazovali u drugim učiteljskim školama van Kosova i Metohije sticali su kompletnije obrazovanje"⁸. Zbog nejednake stručne spreme neophodno je bilo usavršavanje nastavnika osnovnih škola i to u smislu kompenzacije obrazovanja, koje nisu ste-

⁴ Čanović Svetozar (1967): *Specifični problemi nastave u školama Kosova i Metohije*, Zajednica naučnih ustanova Kosova i Metohije-studije, Priština, fn 48.

⁵ Đorđević Zoran (1993): *Političko-prosvetna delatnost Srbije na Kosovu i Metohiji u 19. i početkom 20. veka*, Prizren, fn 91.

⁶ Džambazovski Kliment (1986): *Građa za istoriju makedonskog naroda iz Arhiva Srbije*, Tom IV, Knj. II (1886-1887), fn16-17.

⁷ *Kosovo i Metohija u srpskoj istoriji* (1989): Beograd, fn 201-202.

⁸ Tasić Zorica (1991/92): „Obrazovanje i usavršavanje učitelja osnovnih škola na Kosovu i Metohiji u predratnoj Jugoslaviji (1918-1941)“, *Zbornik radova filozofskog fakulteta-Priština*, fn 392.

kli putem redovnog školovanja. Usavršavanje se ostvarivalo i u drugom pravcu, nadograđivanjem, osvežavanjem, proširivanjem i produbljivanjem osnovnog obrazovanja, koje su stekli putem redovnog školovanja u učiteljskim školama. Značajnu ulogu u usavršavanju učitelja osnovnih škola imali su školski nadzornici. Učitelji osnovnih škola sa Kosova i Metohije polagali su praktičan učiteljski ispit, izvan Kosova i Metohije u učiteljskoj školi u Skoplju. Jedan od osnovnih obeležja usavršavanja učitelja osnovne škole, je to što su ga pomno pratili upravitelj škole i školski nadzornik, a rad na usavršavanju je ulazio u ocenu rada učitelja, koja je uticala na materijalni i društveni status učitelja⁹.

Razlike u učiteljskim primanjima bile su velike, što je izazvalo nezadovoljstvo učitelja, njihove česte molbe za povišice, kao i međusobne sukobe. Sem toga ni plate pri postavljenju nisu jednake, jer u nekim rejonima nema učiteljskih pripravnika, već se odmah postavljaju s platom, koja je u pravilniku predviđena, a u drugim se rejonima postavljaju za pripravnike, pa naravno i sa manjom platom. "Da bi prosvetna mašina uspešno vršila svoj posao, neophodno je ustanoviti prosvetni savet i zavesti stalnu reviziju. Nadležnima ostaje da izvrše čitav niz reformi na prosvetnom polju, od čega će zavisiti hoćemo li kao prosveteni narod postojati ili ne"¹⁰.

Kao kriterijum u rešavanju opstanka ili zatvaranja izvesne škole, služio je Odboru broj đaka. Škola u kojoj se na ispitu ne javi 10 đaka, po mišljenju Glavnog prosvetnog odbora zaslužuje da se zatvori. To je minimalan broj đaka jedne seoske škole, koji bi se mogao opravdati da njen učitelj uđe u školski budžet Raško-prizrenske eparhije. Na račun plata otpuštenih učitelja, mogao bi se regulisati položaj i popraviti materijalno stanje učitelja bez tereta za školski budžet, gde bi svaki učitelj prema svojoj spremi i godinama službe bio nagrađen. Tim pravilnim odnosom više prosvetne vlasti, izbegli bi se neprestani protesti pojedinih učitelja. Seljani u Raško-prizrenskoj eparhiji, stekli su pojam o školama, kao o luksuznim ustanovama, pa ih zato deca slabo posećuju. Međutim kada bi učitelji sa malo više volje radili na poljoprivrednom unapređenju, seljaci bi lakše shvatili važnost i značaj škole. Razlog tome je da bi se nove škole po molbi seljaka otvarale, a ne i stare zatvarale. Među učiteljima Raško-prizrenske eparhije ima i takvih koji su sposobni i voljni za rad, dok je više onih koji ne odgovaraju nadama i željama protestanske školske vlasti. Iako su nerad, nemir, zabačenost mane većine naših učitelja, oduzimaju im pravo na poboljšanje njihovog materijalnog stanja od strane više prosvetne vlasti. Glavni prosvetni odbor, smatra da treba regulisati i povećati plate učiteljima. Time bi se zauvek stalo na put tužakanjima učitelja, njihovom prebacivanju na pristrasnost prosvetne vlasti u određivanju plata i davanja povišica. Učitelji jednake kvalifikacije i jednakih godina službe nejednako su nagrađeni platama. Glavni prosvetni odbor predlaže spisak

⁹ Tasić Zorica (1996): „Obrazovanje i usavršavanje učitelja osnovnih škola od 1918. do 1921. godine u Kosovskoj Mitrovici“, *Učitelj časopis*, 53/54, 9-11.

¹⁰ Čolić Ljiljana (2018): *Carigradski glasnik svetilnik srpstva u vekovnoj tami*, Zavod za udžbenike, Beograd, fn 187.

takvih učitelja i moli da se oni izjednače, a onima kojima periodične povišice nisu date, treba odrediti, ako finansijsko stanje dozvoljava.¹¹

Već od 1885. Srbija je počela sistematski da pomaže srpske učitelje na Kosovu i Metohiji. Da bi rešio probleme izazvane nejednakim platama, generalni konzul u Skoplju Vladimir Karić je 1891. predložio način na koji treba da se regulišu plate srpskih učitelja u Staroj Srbiji, kao i u Makedoniji. "Prema njegovom predlogu trebalo je da se svi učitelji podele u tri kategorije. U prvu bi spadali učitelji, koji su završili Bogosloviju i imali bi platu od 480 dinara godišnje, u drugoj bi se nalazili učitelji, koji su osim Bogoslovije završili i jednogodišnji učiteljski kurs u Beogradu, njihova godišnja plata bi iznosila 600 dinara i u trećoj bi bili učitelji, koji su završili učiteljsku školu u Srbiji, čija bi plata iznosila 800 dinara godišnje"¹².

U školovanju srpskih pitomaca iz Turske veliku ulogu imalo je i Društvo Svetog Save. "Ovo društvo je 1888. u Beogradu osnovalo pripravnu svetosavsku školu, kojom se želelo da se za što kraće vreme spremi što veći broj kandidata za učitelje i sveštenike u srpskim zemljama pod Turcima"¹³.

O radu van škole biće nadležan da daje ocene samo Konzul u čijem je rejonu učitelj. Od učitelja se traži da u nastavi primenjuje princip savremene pedagogije, a van škole da mu vladanje i ponašanje u svakom pogledu bude besprekorno, kako bi služio kao ugled u svemu, i time pridobijao pristalice za našu narodnu stvar. "Veliku potrebu za učiteljima rešavala je vlada Kraljevine Srbije i Društvo Sv. Sava školujući u Beogradu o svom trošku odabrane mladiće i devojke iz Stare Srbije, sa obavezom da se po završenom školovanju vrate u svoje mesto boravka. Česti premeštaji učitelja iz jednog grada u drugi, gde je skoro svake godine učitelj dobijao novi raspored, izazivali su nezadovoljstvo učitelja zbog osećanja privremenosti i stalnog upoznavanja sa novim đacima i novom sredinom"¹⁴.

Konzulat u Prištini postigao je značajne rezultate na sređivanju školstva na Kosovu i Metohiji. Prvi put u Ministarstvu inostranih dela Srbije, sastavljen je planski raspored učitelja za školsku 1900/01. Ministarstvo inostranih dela Srbije preuzelo je isplatu plata učiteljima. Od tada je konzulat bio za učitelje glavna prosvetna vlast, jer su od njega dobijali plate za rad. Ostali su i stari organi, koji su na neki način, po nekom osnovu imali pravo vlasti nad školama i učiteljima. Tu je najpre turska vlast, jer su srpski učitelji u ovim krajevima bili turski podanici i na srpske škole i učitelje, Turci su primenjivali svoje propise i zakone. Tu su i crkveno-školske opštine, na čijem su se području škole nalazile. One su se i dalje

¹¹ Arhiv Srbije (=AS) Ministarstvo inostranih dela Političko prosvetno odeljenje (=MID PPO), 1902, red 562, Prizren, 7. avgust 1902.

¹² Stijović Milun (2011): „Srpsko školstvo na Kosovu i Metohiji prema izveštajima srpskog konzulata u Prištini“, *Kosovsko-metohijski zbornik*, 4/2011, fn 231.

¹³ Nedeljković Slaviša (2012): *Srbija i Kosovo i Metohija Kulturno-prosvetni i nacionalni rad od 1856. do 1897. godine*, Filozofski fakultet, Niš, fn 322, 329.

¹⁴ Nikolić Olga (1996): „Prava i dužnosti učitelja u Staroj Srbiji i Makedoniji“, *Baština*, 7/1996, 130, 133.

brinule o njima, jer je Konzulat preuzeo samo isplatu plata učiteljima. “Od 1890. svi poslovi se prenose iz Ministarstva prosvete na Ministarstvo inostranih dela. U političkom odeljenju poseban odsek se isključivo bavio poslovima propagande. Pri Ministarstvu inostranih dela, obrazovan je maja 1890. Prosvetni odbor, koji po oceni Ministarstva, nije postigao neke zadovoljavajuće rezultate u radu”¹⁵.

Uredbom o nastavnicima srpskih narodnih škola u Turskoj carevini, koja je stupila na snagu 14. jula 1910. godine, a potpisao je Ministarski savet 1. januara 1910. “Nastavni kadar je podeljen prema školskoj spremi na: Stalne učitelje, privremene učitelje i učiteljske zastupnike. Stalni učitelji su lica, koja su završila Filozofski fakultet ili Učiteljsku školu i položila u njoj učiteljski ispit. Privremeni učitelji bili su lica, koja su završila Učiteljsku školu bez učiteljskog ispita ili Bogosloviju, ili potpunu srednju školu ili Filozofski fakultet kao vanredni učenici. Nakon dve godine, oni su mogli polagati učiteljski ispit i time steći pravo da postanu stalni učitelji. Pravo na povišice, penziju i izdržavanje u slučaju otpusta imali su samo stalni učitelji”¹⁶.

Materijalno obezbeđenje škola i posebno učitelja je predstavljao bolnu tačku. U pogledu učitelja, opštine nisu bile u stanju da obezbede pristojno i redovno izdržavanje, pa je to imalo ozbiljnih posledica u radu škola¹⁷.

Srbija je vrlo rano počela da odvajati finansijska sredstva i svoje osposobljene učiteljske kadrove, u cilju organizovanja političke i kulturno-prosvetne propagande. Međutim svoje ionako skromne mogućnosti, Srbija je morala racionalno da troši. “Što se tiče samog življa u ovim krajevima, on je trpeo velike žrtve da bi stekao svoju političku i nacionalnu slobodu. On je u Srbiju gledao kao u jednog svog spasioaca, a u prosvetnom pogledu koristi sva njena stečena iskustva i svu pruženu podršku. Među njima je bilo često i onih, koji nisu bili rodnom iz Stare Srbije, već su napuštali svoju slobodnu zemlju i dolazili u ove krajeve rizikujući i svoje živote, prenebregavajući opasnosti od turskih progona, samo da bi doprneli zajedničkoj želji oslobođenja ovih krajeva od Turaka”¹⁸.

Plate našim učiteljima izdavane su preko nekoliko ruku. Učiteljima u Staroj Srbiji, izdavana je najvećim delom preko Prizrenske Bogoslovije. Da bi se i Skopskom konzulu i Prizrenskoj bogosloviji olakšalo, i da bi učitelji urednije platu dobijali, ovaj posao je trebalo jače decentralisati, kako radi pomenute potrebe, tako i radi jače mogućnosti za kontrolisanjem učitelja i njihovog rada. Konzul Karić predložio je da se škole u Staroj Srbiji podele i da: Prizrenskoj bogosloviji ostane samo prizrenski i pečki okrug, Konzulatu prištinskom, da se preda Prištinski, Vučitrnski, Mitrovički i Gnjilanski okrug.¹⁹

¹⁵ Dobrić Vučina (2010): *Prosvetiteljstvo i školstvo u Starom Kolašinu*, Zubin Potok, fn 153-154.

¹⁶ Stijović Milun (2011): „Srpsko školstvo na Kosovu i Metohiji prema izveštajima srpskog konzulata u Prištini“, *Kosovsko-metohijski zbornik*, 4/2011, fn 231.

¹⁷ Čunković Srećko (1971): *Školstvo i prosveta u Srbiji u 19. veku*. Beograd, 44.

¹⁸ Petković-Popović Radmila, Šalipurović Vukoman (1970): *Srpske škole i prosveta u zapadnim krajevima Stare Srbije u 19 veku*, Priboj, fn 290-291.

¹⁹ AS, MID PPO, 1890, red 7, f-3, Uskub, 12. mart 1890.

Što se tiče predloženih plata za đake, koji su završili učiteljsku školu u Beogradu, i onih koji su završili Prizrensku bogosloviju postojala je razlika. Prvi su dobijali kao početnu godišnju platu 800 dinara, a ovi drugi 300 dinara. S obzirom da se time zapostavlja Bogoslovija u Prizrenu, ta razlika se svela na minimum. Bilo bi neprirodno, da oni koji služe u Srbiji pod mnogo povoljnijim okolnostima, budu mnogo bolje nagrađeni, nego oni koji služe ovde. To bi izazvalo nezadovoljstvo i prinuđenost da rade ovde. Samim tim postoji razlika i u stručnoj spremi. Đaci učiteljske škole bolji su učitelji, a đaci Prizrenske bogoslovije bolji bogoslovi. Ta razlika u spremi je jednom izazvala i potrebu za ustanovom skraćenog kursa, u kojoj su upućivani đaci, koji su završili Prizrensku bogosloviju da svoju spremu za učitelje dopune. Kandidati za školovanje sveštenika, bili su jedino bogoslovi Prizrenske bogoslovije. Treba da znaju da su oni samo privremeno učitelji, dok se stvore sveštenička mesta, pa kao privremenima, treba davati različitu platu od ostalih. Konzul je skrenuo pažnju i na to, da se kod različitih konzulata različito određuje plata, gde bi učitelji rado pobegli iz rejona jednog u rejon drugog konzulata. Valjalo bi jednom za svagda propisati jednake plate, za jednako kvalifikovane ma gde god oni bili. Međutim ima situacija, gde je učiteljima u pojedinim mestima potrebno da imaju veću platu, nego u nekom drugom mestu. Konzul bi u takvom slučaju odredio dodatke, koje bi vezao za izvesna mesta, a plate uvek zadržavao jednake.²⁰

3. Zakon o trošenju uštede iz kredita poverenog na plate učiteljske, na nagrade za odlikovanje.

Ako bi se u kojoj godini pokazala ušteda u kreditu ostvarenom na učiteljske plate, ovlašćen je Ministar prosvete i crkvenih dela, da može do 14000 groša, računajući, zaustaviti i izdati na nagrade učiteljima, koji se u svojoj dužnosti odlikuju. Kada se desi da ušteda bude manja od 14000 gr. ostavljace se u štedionicu uprave fondova, a deliće se na nagrade, onda kada bude tolika, da će se moći nagraditi dovoljan broj učitelja. Ako se pak koje godine ne bi utrošila sva suma, kojom se može na nagrade raspolagati, ostatak ostaje za iduće godine i ostavlja se u štedionici. Ni jedne godine ne može se dati više od 70 nagrada. Nagrada ne može biti manja od 7, niti veća od 10 dukata. Nagrade se daju učiteljima, koji se kroz tri godine uzastopno s uspehom i vladanjem odlikuju. Uvek se nagrađuje onoliko najboljih učitelja, koliko je nagrada za koju godinu određeno. Kada se nagrada daje za trogodišnji uspeh i vladanje, onom ko je dobije jedne godine, ne može biti ponovo nagrađen, sve dok ponovo ne prođu tri godine.²¹

²⁰ AS MID PPO, 1896, red 611, f-2, Priština, 21. septembar 1896.

²¹ AS, Varia, 1609, Zakon o trošenju uštede iz kredita poverenog na plate učiteljske, na nagrade za odlikovanje, Prizren, 21. mart 1891.

4. Overavanje učiteljskih diploma

Svu vlast u školskom i nacionalnom radu, imali su Konzuli, a pred turskim vlastima, ta vlast je pripadala mitropolitu. U politici nacionalnog rada, rasporeda učitelja, sveštenika, konzuli su želeli da imaju punu vlast, koju je takođe želeo i mitropolit²².

Stanje srpskih škola na Kosovu svakim je danom sve gore. Ovdašnji Mutesarif po nalogu iz Skoplja, čini sve moguće smetnje. Svi učitelji su najpre pozvani u Skoplje da potvrde svedodžbe. Međutim umesto potvrde svedodžbi tražen im je ispit, ne bi li se zaplašili i okanuli posla. No kada se većina za ispit javila, izmišljeno je drugo i poslani su svi natrag da potraže od Mutesarifa uverenje, da su dobrog vladanja i da on nema ništa protiv njih, da budu srpski učitelji. I tako naši učitelji šetaju od Skoplja do Prištine i obrnuto, bez ikakvog uspeha i nade. Kada su iscrpljena sva sredstva zastrašivanja, na kraju se pristupilo okrivljivanju i zatvaranju učitelja. Opština što je bilo u njenoj moći i nadležnosti pomogla je. Obratila se Mitropolitu Melentiju, a on Patrijaršiji. Koliko je poznato iz akta Ministarstva, i Stojan Novaković se obratio Patrijaršiji, ali stvarni uspeh još uvek se očekuje. Melentije neće da preuzme nikakvu inicijativu, iako bi imalo izgleda da se nešto uradi. On neće da zapopljuje one koji su završili Prizrensku bogosloviju, jer veli kvare mu veru, a zapopljuje ljude sa sokaka. Tako u Gračanici imamo jednog popa Bugarina ili bar čoveka bugarskih ideja. Ovo nije zgoreh napomenuti, jer se može pokazati da radi i protiv interesa Patrijaršije. Kod Patrijaršije trebalo bi se založiti, da se na mesto Melentija postavi časniji, obrazovaniji i aktivniji srpski Mitropolit i tako bi mogli stvoriti pravilan centar za našu propagandu. U opšte sadašnje stanje naših škola na Kosovu, najoštija je kritika za naš rod, koji nema svoje čvrste organizacije²³.

Ministarstvo je došlo do saznanja da će Turci celu akciju protiv naših škola u Raško-prizrenskoj eparhiji voditi na osnovu odobrenja za otvaranje srpskih škola-Rusat name. "Izgleda da u tim odobrenjima rusat name-imaju predviđena prava i dužnosti srpskih učitelja, i kako se srpski Mitropoliti nisu setili da prevedu i prouče te rusat name, to su Turci još odavno određivali prava i dužnosti srpskih učitelja protivno privilegijama patrijaršijskim, tako da su rusat name u stvari krnjile privilegije srpskih mitropolita. Sad su za Turke te rusat name očigledan dokaz, da su se srpski mitropoliti u školskom pogledu svojevoljno odrekli patrijaršijskih privilegija i da srpski učitelji moraju overavati diplome kod Mufarifa. To će biti turska teza"²⁴.

²² Šalipurović Vukoman (1972): *Kulturno-prosvetne i političke organizacije u Polimlju i Raškoj 1903-1912. godine*, Opštinska zajednica obrazovanja, Nova Varoš, 326.

²³ AS, MID PPO, 1890, red 7, f-2, Priština, 1. februar 1890.

²⁴ Vojvodić Mihailo, Aleksić-Pejković Ljiljana (2010): *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903-1914*, Књ. 3, св. 1/1, fn 266.

Pozivajući se na zakon o javnoj nastavi, vlasti zovu neke učitelje iz Prištine u Skoplje, da im se overe svedodžbe. Kada su došli u Skoplje, one im saopštavaju da moraju da polažu ispit, misleći da se učitelji neće smeti podvrgnuti ispitima. Zatim ih vlasti upućuju natrag da od mutesarifa dobiju uverenje, kako su dobrog vladanja i kako on nema ništa protiv njih da budu učitelji. Uskoro će ti učitelji Josif Studić, Trajko Marković i Jelena Drobnjak, biti pohapšeni i sprovedeni u Skoplje²⁵.

Što se tiče pitanja overavanja svedodžbe kod Muarifa biće dosta teško za srpskog mitropolita da izađe kao pobednik. Ali ako je Kr. Ministarstvo rešeno da vodi borbu radi očuvanja privilegija sav rad treba preneti na srpsko Poslanstvo i Rusku ambasadu. Mitropolit bi trebao da zatvori škole, a zatvaranje crkve da ostavi kao krajnje sredstvo, tek tada bi i on ušao u pravu borbu, a ovako borbu vode samo učitelji, koji leže zatvor i izlažu se ganjanjima od strane vlasti. Tuholka je obavestio da su u Vučitrnu zatvorene škole zbog neoverenih svedodžbi, dok su u Mitrovici tražili samo Mitropolitova uverenja i pitali za broj đaka. O svemu ovome je izvestio svoju ambasadu. Videla se volja i želja kod Tuholke, da pomogne srpskom narodu. Učitelji koji rade u školi bez muarifske dozvole i bez potvrđena svedočanstva, osuđuju se na novčanu kaznu, koja može biti od 2 do 10 turskih lira, a pored toga zabranjuje im se rad u školi sve dok ne potvrde svedočanstva. Učitelji nisu pristali na ovu presudu i hoće da apeliraju²⁶.

U poslednje vreme izveštaji naših konzula iz kosovskog vilajeta donose vrlo često glasove o raznim smetnjama, koje turske vlasti, po svojoj prilici potplaćeni Bugarima čine našim školama. No to nisu samo obične smetnje, koje su i do sada uvek činile, već su turske vlasti na razne načine počele i da zatvaraju škole. Tako je zatvorena u okolini Lipljana srpska škola. Bugarska propaganda ne ostavlja na miru škole u Staroj Srbiji. Ona svoj cilj postiže preko valijskog mearifata u Skoplju. I učiteljica Zorka iz Gnjilana²⁷ morala je otići za Skoplje, a iz Skoplja za Beograd. U Prištini ne rade učitelji, Trajko Marković, Josif Studić i učiteljica Drobnjak (ima dva meseca), jer im je naređeno da prethodno overe svedodžbe u mearifatu. Ova je teškoća za učitelje srpskih škola svuda jedna i ista. Prištinski

²⁵ *Spomenica četrdesetogodišnjice muške gimnazije u Skoplju 1894-1934*, (1934): Skoplje, 4.

²⁶ Vojvodić Mihailo, Aleksić-Pejković Ljiljana (2010): *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903-1914*, књ. 3, св. 1/1, 319-320, 393.

²⁷ Kada je stigla za učiteljicu u Gnjilanu Zorka N. koja je svršila 3 razred više devojačke škole u Beogradu, trebalo je da polaže ispit u Inspektoratu. Niko nije verovao da će nas ona demantovati, kako su naše učiteljice spremnije od bugarskih u grčkih. I pored sve pomoći da joj se na ispitu daju laka pitanja, nije pružila nikakvo znanje, što je bila gorka pilula za prosvetu. Ukoliko naše veze sa Konzulatom u Skoplju i u drugim mestima bejahu česte i toliko se više razvija i srpski prosvetni rad. Još i u toliko što su nadležni turski krugovi nalazili za potrebno da preko nas parališu bugarski rad. I kada se našim Konzulima i Poslanicima u Carigradu i od strane viših turskih krugova izlazilo u susret u otvaranju naših škola i nameštanju srpskog vladike, oni su time jednim metkom po dva lova lovili. Pokazali su nam se prijatelji i svojim državnim interesima donosili izvesne zamišljene koristi. (Kapetanović Stojan (1927): „Srpske škole i učitelji u J. Srbiji 1890. godine“, *Južni pregled*, god. 1, br. 5/6, 96, 100).

konzul smatra da bugarska propaganda moćnim kapitalom potkupljuje tursko činovništvo u Skoplju, koje bez dobijenih naredbi iz Carigrada, svojevolumino izmišlja na koji će način srpske učitelje, a srpske škole zatvarati. Radi osvetljavanja ove stvari, postoje dve kopije pisama raško-prizrenskog Mitropolita Melentija, koji je isti pisao prizrenskom proti Stefanu Kostiću, gde se vidi da je on već činio neke korake za otklanjanje ovih smetnji i neprilika. Sava Grujić je uputio molbu G.P. da se zauzme da Patrijaršija poradi kod Porte, da se Mearifat ne sme mešati i smetati našim školama²⁸.

Mitropolit Melentije je takođe učinio predlog po istom predmetu i tražio od Patrijaršije zaštitu srpskih učitelja kod turske vlasti, i da se Patrijaršija osobitim pismom obratila Porti na osnovu saopštenja mitropolita Melentija i tražila da se srpski učitelji kao pravoslavni ne podvrgavaju od muarifa mudira (prosvetnih nadzornika) ispitima bugarskih učitelja, jer je to uvreda veroispovedne slobode²⁹.

Sa nastavnicima osnovnih škola došlo je do zapleta. Oni dosad nisu dobili uverenje od G. Mitropolita, te su ih turske vlasti pozivale, da učumatu podnesu svoje školske svedodžbe, školski program i udžbenike po kojima rade. Tako je bilo sa učiteljem u Lipljanu. Njemu su vratili svedodžbu i knjige, a zadržali samo program. I ostale učitelje u ovoj kazi poziva turska vlast. Kajmakam u Gnjljanu, tražio je da učitelji odnesu svoje svedodžbe vilajetskom muarifu u Skoplju, gde bi se pregledale i valjda potvrdile. Još se gnjljanski kajmakam raspitao, koji su po imenu srpski učitelji u Bostanu, Kamenici, Kololeču, Domorovcu, Korminjanu i Ranilugu. I njih će, jamčano, kao i one u Gnjljanu uputiti da se sa svedodžbama prijave vilajetskom muarifu. Sav trud da se patrijaršijske povlastice održe u rukama Nićifora, neće velike koristi doneti ni srpskoj školi ni srpskoj stvari. Svakim novim pokušajem da se Mitropolit zadobije, da saglasno sa Ministarstvom radi, samo je gubljenje vremena i ubijanje ugleda Vlade NJ.V. Kralja pred narodom. Mi ovde dokumentujemo nemoć Kraljevine Srbije, prema Mitropolitu, kojeg je baš Srbija popela na ovo visoko dostojanstvo, da bi joj bio od pomoći u srpskim poslovima. Čuvati pak patrijaršijske privilegije na svoju štetunije savetno, kao i dalje apelovanje na Mitropolita Nićifora, jer sepokazalo nekorisno³⁰.

Mitropolit Nićifor ima prava i školske privilegije, koji imaju i ostali mitropoliti grčki. Kada bi lokalne vlasti tražile, da učitelji u njegovoj eparhiji podnose na overavanje svoje diplome, onda bi one postupile protiv člana 11 Turskog Ustava. "Balugdžić, naš generalni konzul u Skoplju, rekao je Mitropolitu, da će preko delegata srpske lige u Solunu dejstvovati kod Mladoturskog odbora, da se ne krnje Mitropolitova školska prava, a tako i u Skoplju kod nadležnih faktora"³¹.

²⁸ Džambazovski Kliment (1988): *Građa za istoriju makedonskog naroda iz Arhiva Srbije*, Tom V, Knj. I (1890), fn 5-6.

²⁹ AS, MID PPO, 1890, red 7, f-2, Priština, 10. februar 1890.

³⁰ Radenić Andrija (1991): *Dokumenti o spoljnoj politici Srbije 1903-1905*, sv.1, fn 90-91.

³¹ Vojvodić Mihailo, Aleksić-Pejković Ljiljana (2010): *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903-1914*, књ. 3, св. 1/1, fn 941.

Konzul Rakić je bio uveren, da Nićifor predstavlja sve veći teret politici Srbije. „...U telegramu od 31. decembra 1910. izvestio je, da su turske vlasti naredile otvaranje škola, ali da ne žele da opšte sa mitropolitom zbog njegovog držanja. One su naredbu saopštile neposredno učiteljima, a na ovo je Nićifor zabranio otvaranje škola. Telegramom od 23. decembra 1910/5. januara 1911. saopštio je, da zbog mitropolitovog držanja postoji opasnost da škole definitivno izgubimo. Zapažao je i iz držanja ruskih konzula da Rusi nemaju simpatija prema Nićiforu i da zbog toga nas slabo pomažu. Zbog Nićifora su učitelji u nezgodnom položaju, jer ako poslušaju mutesarifa kazniće ih mitropolit, a ako slušaju mitropolita goniće ih mutesarif³²”.

Ono što je svakako poznato, „...s obzirom na različite stavove o pojedinim pitanjima iz nacionalne oblasti i čestih sukoba između mitropolita Nićifora i Vlade Srbije, održan je sastanak konzula 1911. u Beogradu, gde su do sitnica razrađeni zadaci u vezi sa smenom mitropolita. Međutim sve te pripreme nisu bile potrebne. Mitropolit je odmah podneo ostavku na iznenađenje i konzula i vlade Srbije. Kao razlog naveo je loše zdravstveno stanje. Vlada Srbije odredila je mitropolitu Nićiforu penziju od 8.000 dinara godišnje³³. Nikako nije mogao, ili nije hteo da shvati, da prema Turcima treba biti „Vizantinac“ i da se sa Turcima samo na lep način može nešto učiniti. Turcima je išlo u prilog da mitropolit ode, kako bi mogli nesmetano da se mešaju u rad srpskih škola. Smenom Nićifora, srpske škole su izgubile deo svoje autonomije, jer su omogućile turskim vlastima, da vrše kontrolu stručne spreme učitelja. Da turska vlast nije tako brzo propala, ne bi stale na ovome, nego bi išla na škole, a to bi bio nov udarac srpskom narodu. Posle smene mitropolita počeo je normalno rad i saradnja mitropolije Raško-prizrenske i vlade Srbije. Ali izbor kandidata za novog mitropolita izazvao je buru i borbu, koja se nije završila do oslobođenja 1912.

Predstavivši Ministru prosvete Visoke Porte Njegove Ekselencije Munif paši neprilike, koji imaju naši nastavnici sa zahtevima muarif mudira u Kosovskom i Bitoljskom vilajetu povodom nepriznavanja naših školskih svedočanstava i povodom traženja da se isti nastavnici ispitu podvrgnu i objasnivši Njegovoj Ekselenciji, da taj zahtev znači zabranu nastave našim nastavnicima, pošto u stvari turske prosvetne komisije u tim vilajetima nemaju spremnih i stručnih komisija za ispitivanje naših nastavnika. Stojan Novaković je njegovu Ekselenciju molio da ovoj nezgodi pomogne naredbom, da se naša školska svedočanstva, ili priznaju kod prosvetnih turskih vlasti, ili da se ispitivanje poveri srpskoj stručnoj školi u Turskom carstvu i Bogosloviji u Prizrenu. Njegova Ekselencija je rešila stvar naredbom, da se svedočanstva škola iz Srbije priznaju kod turskih prosvetnih vlasti, kad god imaju potvrdu ili Carsko Otomanskog poslanstva u Beogradu ili Carsko Otomanskog Ministarstva inostranih dela u Carigradu i da se nastavnicima sa tako potvrđenim svedočanstvima u pogledu na sposob-

³² Rakić Milan (1985): *Konzulska pisma 1905-1911*, Prosveta, Beograd, fn 360.

³³ Šalipurović Vukoman (1972): *Kulturno-prosvetne i političke organizacije u Polimlju i Raškoj 1903-1912. godine*, Opštinska zajednica obrazovanja, Nova Varoš, 326-329.

nost, nikakve smetnje ne čine u otvaranju škola, pošto oni ispune ostale zahteve čl. 129 Zakona o javnoj nastavi u Turskom carstvu, koje se odnose na program i dozvole za otvaranje škole. To svoje rešenje Njegova Ekscelencija, saopštava pismima muarif-mudirima (prosvetnim nadzornicima) u vilajetima Kosovskom i Bitoljskom. Time se rešava spor o svedočanstvima i ispitima, po nas sasvim povoljno. Ako bi se dogodilo da se kojem nastavniku, sa svedočanstvom potvrđenim ne bi dopustilo da otvori školu, pošto bi ispunio sve što naređuje član 129. Carsko otomanskog Zakona o javnoj nastavi na šta treba obratiti pažnju, neophodno je odmah obavestiti (Stojana), kako bi mogao kod Ministarstva prosvete potrebne korake učiniti³⁴.

Ministarstvo je previdelo dve važne činjenice, koje iz osnova menjaju vid i značaj celog pitanja o potvrđivanju diploma. Učitelji koji imaju potvrđene diplome u jednom vilajetu, moraju kada se premeste u drugi vilajet overiti svoje diplome u tom vilajetu, bez obzira na ranije potvrđene. Znači da učitelje iz Solunskog i Bitoljskog vilajeta, ne možemo upotrebiti u Raško-prizrenskoj eparhiji, sem ako se potpuno odrekemo dosadašnjeg principa. Princip kojim se do sada rukovalo bio je: pravo na učiteljstvo ne daje potvrda muarifata, nego postavljene Mitropolitovo. Znači da učitelji koji imaju potvrđene diplome, ne smeju ih u principu podneti vlastima, niti na osnovu potvrđenih diploma tražiti dozvolu za učiteljovanje. Prema tome premeštajem učitelja iz Bitoljskog, Solunskog i Skopskog rejona, ništa se ne postiže, sem ako potpuno ne napustimo dosadašnji princip i mitropolitске privilegije, a u tom slučaju bolje je ostaviti u ovoj eparhiji dosadašnje učitelje, pa im dopustiti da kod vlasti overe svoje diplome, nego uzalud pomerati sa svojih mesta, jednu masu učitelja i izlagati se dodatnim troškovima. Uzalud je govoriti o velikim troškovima, rastrojstvu i nezadovoljstvu, koje bi izazvalo premeštanje učitelja (u ovoj eparhiji ima učitelja sa nepotvrđenim svedodžbama 60-80, i sve njih po nameri Ministarstva treba premestiti), jer već gornji primeri pokazuju da od nameravanog koraka Ministarstva ne može biti koristi i da se na taj način ne može postići ono što se želi³⁵.

Kada je reč o učiteljskim diplomama, Kraljevski konzulat je obavestio MID, da su pojedini učitelji pozvani na suđenje, zbog neposlušnosti vlastima. Bili su pozvani samo učitelji, čije su diplome, po pregledu od strane ovdašnjeg dragomana nađene neoverene-pregled koji je Mitropolit odobrio. Učitelji nisu otišli na suđenje, jer im Mitropolit nije dozvolio i pozvao je samo protu i dragomana. Vlasti su tada izjavile, da će učitelje silom dovesti na suđenje, ako ne budu hteli doći na njihov ponovni poziv. Verovatno je da će pristupiti i samom zatvaranju škole, kao što je to već učinjeno u Vučitrnu i na taj način dovesti ovo pitanje u stanje, u kom je bilo pre proglašenja Ustava. "Sud je osudio na po dve lire novčane kazne, sa sudskim troškovima od 200 groša, kao i zabranom rada u školi ovdašnje učitelje: Jovana Popovića, Petra Lazića i učiteljicu Cvetu Milovanović, a zbog

³⁴ AS, MID PPO, 1890, red 7, f-8, Carigrad, 9. februar 1890.

³⁵ AS MID PPO, 1909, red P 1600, Priština, 18. avgust 1909.

neoverenih diploma od strane muarifa. Mitropolit je naredio osuđenim učiteljima da i dalje produže raditi, pošto presuda nije postala izvršna i da u propisanom roku podnesu žalbu na istinaf. Vlasti su izdale naredbe za pregled diploma i ostalih učitelja, kako ovih u Prištini, tako i onih po selima i ostalim varošima ovog sandžaka, i po svemu izgleda da će nastupiti jedno opšte optuživanje i osuđivanje u prvostepenom sudu svih učitelja, koji nemaju overene diplome. Ni na istinafu učitelji neće biti oslobođeni, nego će biti izloženi još većim troškovima, pa eventualno i gonjenju od strane vlasti, koje će se starati o izvršenju svojih presuda, što će ponovo izazvati komplikacije sa turskim vlastima”³⁶.

Zaključak

Da bi se onemogućilo prosvjećivanje i nacionalno osveščivanje srpskoga naroda, saglasno aktuelnim i političkim državnim potrebama Turske, zahtevi prema srpskim školama propisivani su oštro, kako bi njihovo prihvatanje značilo gubljenje nacionalnog identiteta. To stanje je bilo prisutno sve do samog oslobođenja (1912). Od ratova 1876-1878. godine, pa do osnivanja srpskog konzulata u Prištini, 1899. godine, kada je Srbija preuzela isplatu plata učitelja, materijalni položaj istih bio je veoma težak. Bez obzira na stručno obrazovanje i usavršavanje, često se dešavalo da učiteljske plate budu nejednake, što je izazivalo nezadovoljstvo učitelja, međusobne sukobe, kao i česte molbe za povišice i izjednačavanje.

Važan aspekt prosvetnog delovanja je usavršavanje učitelja, koje je bilo nejednako u različitim krajevima, bio je različit stepen motivisanosti i zainteresovanosti učitelja na vlastito stručno usavršavanje. Sreski školski nadzornik, obilazio je najmanje dva puta u godini narodne škole, starajući se da dobro upozna nastavne prilike i da sklanja smetnje u školskom radu. Poučavao je prema potrebi nastave, učitelje narodnih škola, praktičnom školskom radu i starao se o njihovom usavršavanju. Rad na usavršavanju je ulazio u ocenu rada učitelja, koja je uticala na materijalni i društveni status učitelja.

Spor sa najvišim turskim državnim organima vodio se najviše oko regulisanja učiteljskih diploma. Aktuelan problem, dobio je 1907. godine razmere oštrog sukoba državnih organa s jedne, i mitropolita, škola i srpskog stanovništva, s druge strane. Od učitelja su tražili da diplome o završenoj školi potvrđuju pred nadležnim vilajetskim organima u Skoplju, čime se temeljno menjala društvena pozicija srpskih škola. Takav odnos Turaka izazvao je veliku pometnju među učiteljima, što je uticalo na to, da su neke škole zatvarane, a učitelji maltretirani. Svi ti problemi su se odrazili na učiteljsko pitanje, koje je ostalo nerešeno sve do oslobođenja Kosova i Metohije, što je naravno imalo za posledicu i neadekvatan vaspitno-obrazovni sistem.

³⁶ Vojvodić Mihailo (2014): *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903-1914*, knj. 3, sv. 4, fn 239-240.

Literatura

- Dobrić Vučina (2010): *Prosvetiteljstvo i školstvo u Starom Kolašinu*, Zubin Potok.
- Đorđević Zoran (1993): *Političko-prosvetna delatnost Srbije na Kosovu i Metohiji u 19. i početkom 20. veka*, Prizren.
- *Kosovo i Metohija u srpskoj istoriji* (1989): Beograd.
- Kapetanović Stojan (1927): „Srpske škole i učitelji u J. Srbiji 1890. godine“, *Južni pregled*, 1/5-6, 96, 100.
- Milenović Živorad (2013): *Nastavnik u inkluzivnoj nastavi*, Zadužbina Andrejević, Beograd.
- Milenović Živorad (2011): „Inclusive Education as a consequence of the globalisation process“, *Metodicki obzori*, 6/12, 73–79.
- Milenović Živorad (2011): „Stil vodstva nastavnika inkluzivne nastave“, *Život i škola*, 57/25, 154-166.
- Nedeljković Slaviša (2012): *Srbija i Kosovo i Metohija kulturno-prosvetni i nacionalni rad od 1856. do 1897. godine*, Filozofski fakultet, Niš.
- Nikolić Olga (1996): „Prava i dužnosti učitelja u Staroj Srbiji i Makedoniji“, *Baština*, 7/1996, 123, 130, 133.
- Petković-Popović Radmila, Šalipurović Vukoman (1970): *Srpske škole i prosveta u zapadnim krajevima Stare Srbije u 19 veku*, Priboj.
- *Spomenica četrdesetogodišnjice muške gimnazije u Skoplju 1894-1934*: Skoplje.
- Stijović Milun (2011): „Srpsko školstvo na Kosovu i Metohiji prema izveštajima srpskog konzulata u Prištini“, *Kosovsko-metohijski zbornik*, 4/2011, 231.
- Tasić Zorica (1996): „Obrazovanje i usavršavanje učitelja osnovnih škola od 1918. do 1921. godine u Kosovskoj Mitrovici“, *Učitelj časopis*, 53/54/1996, 9-11.
- Tasić Zorica (1991/92): „Obrazovanje i usavršavanje učitelja osnovnih škola na Kosovu i Metohiji u predratnoj Jugoslaviji (1918-1941)“, *Zbornik radova filozofskog fakulteta u Prištini*, 392.
- Čunković Srećko (1971): *Školstvo i prosveta u Srbiji u 19. veku*, Beograd.
- Čanović Svetozar (1967): *Specifični problemi nastave u školama Kosova i Metohije*, Zajednica naučnih ustanova Kosova i Metohije-studije, Priština.
- Čolić Ljiljana (2018): *Carigradski glasnik svetilnik srpstva u vekovnoj tami*, Zavod za udžbenike, Beograd
- Šalipurović Vukoman (1972): *Kulturno-prosvetne i političke organizacije u Polimlju i Raškoj 1903-1912. godine*, Opštinska zajednica obrazovanja, Nova Varoš.

Neobjavljeni izvori

- Arhiv Srbije: Ministarstvo inostranih dela Prosvetno-propagandno odeljenje
- Varia

Objavljeni izvori

- Vojvodić Mihailo, Aleksić-Pejković Ljiljana (2010): *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903-1914*, knj.3, sv.1/1, SANU, Beograd
- Vojvodić Mihailo (2014): *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903-1914*, knj. 3, sv. 4, SANU, Beograd.
- Radenić Andrija (1991): *Dokumenti o spoljnoj politici Srbije 1903-1905*, sv.1, Beograd.
- Rakić Milan (1985): *Konzulska pisma 1905-1911*, Prosveta, Beograd.
- DŽambazovski Kliment (1986): *Građa za istoriju makedonskog naroda iz Arhiva Srbije*, Tom 4, Knjiga 2 (1886-1887), Beograd.
- DŽambazovski Kliment (1988): *Građa za istoriju makedonskog naroda iz Arhiva Srbije*, Tom 5, Knjiga 1 (1890), Beograd.

Mirjana Simić

UDC 323.1(=163.41)(497.115)"1878/1912"

373.3/.4(497.115)"1878/1912"

37.011.3-051(497.115)"1878/1912"

DOI: 10.5937/MegRev2102205S

Expert article

Received 15.04.2021.

Approved 20.04.2021.

REGULATION OF TEACHERS' SALARIES AND VERIFICATION OF CERTIFICATES IN KOSOVO AND METOHIJA IN THE PERIOD FROM 1878 TO 1912

Summary: *The position of the Serbian schools and teachers in Kosovo and Metohija was harsh and insecure due to constant attack and criticism from the Turks and Albanians. The Turkish government considered the teachers to be the people actively working on achieving Serbian national interests, and the schools were believed to be places where the utmost authority of the Turkish government and state is being constantly undermined. Educational politics sought to make schools places where students and bearers of national cultural prosperity are educated. Perceived this way, elementary school and conception of education and upbringing, instigated high demands from future educators. Teachers were required to be both transmitters of knowledge as well as the national workers and educators. Unable to start fundamental social changes, teachers focused their social work on awakening national consciousness and preserving school self-government based on the privileges of the Patriarchate and on informing the Consulate about all events in their area. Serbian government used their reports for official protests in front of Turkish Porta as well as for informing the world public about the position of their countrymen in Ottoman Empire. Thus, most of all, the Turkish state authorities challenged the work permit of Serbian schools. Teachers had to confirm their school diplomas before the competent authorities in the town of Skoplje, which fundamentally changed the social position of Serbian schools.*

Keywords: *Teachers, Verification of certificates, Patriarchal privileges, Work permits, Archbishop Nićifor*

*Znanjem do integrisanja
u društvene i ekonomske tokove*

DOI: 10.5937/MegRev2102223K

Stručni članak

Primljen 16.04.2021.

Odobren 21.04.2021.

HAKERSKI NAPADI KAO OBLIK SAJBER TERORIZMA**

Apstrakt: *Kako smo upućeni intenzivno i nezaobilazno na sve sadržaje koji su nam od značaja upravo na internetu broj hakerskih napada je po logici stvari sve učestaliji. Ovaj fenomen upozorava da su svi bezbednosni sistemi država na stalnom udaru opasnosti sajber terorizma. U ovom radu biće analiziran hakerski napad kao pojava, kao posledica i uzrok, ali i kao instrument sajber terorizma. Svrha rada je da se ukaže na one elemente ovog vida terorizma koji nisu adekvatno predstavljeni, a samim tim ni prepoznati na način na koji bi trebalo shvatiti ih ozbiljno i suprotstaviti im se. U radu su izneta zapažanja koja imaju cilj da ukažu na put kojim bi hakerski napadi mogli biti suzbijani i presretani.*

Ključne reči: *hakerski napadi, sajber bezbednost, sajber terorizam, antiterorizam, bezbednost, haker, hakovanje, teroristi.*

* Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd, Srbija; sanja_klisaric@yahoo.com

** Ovaj rad je rezultat projekta FPMIRS – Znanjem do integrisanja u društvene i ekonomske tokove. Projekat je pokrenut sporazumom Pravnog fakulteta sa Međunarodnim institutom za romološke studije.

1. Uvod

Kako danas jasno uviđamo da je svet zauzeo jednu novu dimenziju postojanja u sajber prostoru postavlja se pitanje jesmo li dovoljno pripremljeni za izazove koji nas čekaju tom svetlu. Ako se sve što postoji sve intenzivnije izlaže i skladišti upravo na samom internetu, rizik od napada na sve sadržaje je nešto što treba da očekujemo. Izazov sa kojim se suočavaju sve države sveta predstavlja odbrana od hakerskih napada koji gotovo bez i jedne sekunde prestanka napadaju sve moguće sisteme kojima imaju mogućnost da pristupe. Samo značenje reči haker označava osobu koja je sadrži veoma napredne veštine u korišćenju računarskih sistema i tehnika, neretko koristeći svoje znanje za malverzacije ma kog softverskog ili informacionog tipa u sajber prostoru. Primarno su to bili samouki pojedinci koji su ovakve napade vršili iz ličnih razloga na korporacije i pojedince ali vremenom ovaj model nemoralnog postupanja u sajber prostoru preuzeli su teroristi formirajući dinamičnu hakersku terorističku snagu u sajber prostoru. Hakovanje ne mora da predstavlja negativan odnos prema sajber sistemima kakav je on to bio primarno kada je postao svetski fenomen. Vremenom smo naučili da hakovanje ne mora da bude isključivo protivzakonito jer imamo tu vrstu prakse i vidu bezbednosnih mera kada se sumnjivim licima ili organizacijama ulazi u sisteme kako bi se utvrdila ili presrela neka informacija od značaja za borbu protiv kriminala ili terorizma. Sa te strane države stoje iza hakera omogućavajući im legitiman rad unutar državnih institucija. Objektivno govoreći da države nemaju hakere sa svoje strane, bilo bi iracionalno diskutovati o sajber odbrani sistema. Unutar hakovanja je obavezno podrazumevano lažno predstavljanje kojim se maskira ne samo identitet hakera već i lokacija kao i uređaj sa kog vrši napad. Suštinski, sam hakerski napad je uvek upad na nedozvoljeno ili nepristupačno sajber polje sa kog se otuđuju informacije u cilju koji je značajan za hakera ili njegove nadređene. Onda kada smo svesni šta znači haker jasno nam je da je hvatanje u koštac sa zanimanjem koje istovremeno može da ima i pozitivnu u negativnu sajber ulogu, problem sajber terorizma postaje logično povezan sa njim. Zbog toga svaki hakerski napad treba posmatrati sa dosta opreza.

2. Sajber terorizam kao oružje hakera

Još 1984.godine je bilo objavljeno da su hakeri kako je tada rečeno heroji kompjuterske revolucije.¹ U knjizi koja je tada objavljena kao značajan korak ka objašnjavanju same suštine hakovanja i hakera izneta su objašnjenja o ovoj pojavi ukazujući na sve one elemente hakovanja koji su tada bili zastupljeni. Tu se navode etički principi hakovanja i njihova zastupljenost u popularnoj kulturi. Interesantno je da autor navodi da hakeri obavljaju dužnost za opšte dobro

¹ Levy, S. (1984): *Hackers: Heroes of the Computer Revolution* Garden City, New York

na neki način ostvarujući ulogu "Robin Huda".² Ovako nešto sa sigurnošću možemo da kažemo da je jedan od pokretača hakera koji zauzimaju sajber prostor kao sajber teroristi. U njihovoj svesti stvari su postavljane tako da će njihov napad oštetiti one koje oni smatraju da treba da budu oštećeni, a na osnovu toga pomoći drugima čiju stranu predstavljaju. Upravo ovaj postulat koji je naveden u pomenutoj knjizi je inkorporiran u današnji sajber terorizam. Interesantno je da je autor tokom rada na ovoj knjizi razgovarao sa velikim brojem hakera koji su operisali od 1950. do 1980. Ako tome pridodamo činjenicu koju autor navodi da se na hakere gleda sa određenim divljenjem, da se oni tumače kao umetnici, slobodoumni vizionari, avanturisti, zaključujemo da se na njih gleda sa simpatijama.³ Međutim, treba naglasiti da je od pojave prvih hakera kako stoji u tekstu prošlo više od sedamdeset godina. Ovaj protok vremena uslovio je njihov razvoj usklađen razvojem tehnologija, ali i potrebama društva i grupacija unutar naše civilizacije koje su prepoznale svoju poziciju u sajber terorizmu kroz prizmu hakerskih operacija ili napada. U tom trenutku sam hakerski napad više nije umetničko delo, niti junački čin iako za počiniocce to svakako jeste, već ima kriminalnu i terorističku implikaciju.

Isti autor je objavio više knjiga na ovu temu i pratio razvoj hakera kroz vreme. No, nakon evolucije hakera, hakerskim veštinama počinju da se koriste veoma drugačiji tipovi ljudi od onih koje su do tog određenog trenutka predstavljali hakeri. Polako, a zatim sve masovnije hakeri postaju sajber teroristi.⁴ Kodiranje na internetu i unutar sigurnosnih operativnih sistema je meta hakera koji razbijanjem tih kodova dolaze do željenih informacija. Na ovaj način raspoloživost informacija dovodi svaki targetirani sistem u stanje kompromitacije, labilnosti, izloženosti i svakako u ruke hakera koji su unutar sajber terorizma pokazali svoju osnovnu nameru zbog koje je i nastao pojam sajber terorizam. Ali upravo nekontrolisano narastanje sajber terorizma predstavlja krucijalni problem za sajber bezbednost jer ne postoji način da se čitav proces kontrole obavi tako da svaki napad bude sprečen. Jednostavno nastaje neretko veoma haotična situacija u praćenju određenih sumnjivih hakera dok sa druge strane neko može u deliću sekunde da upadne u sistem hakerskin napadom jer sajber teroristi ostavljaju utisak da su još manje predvidivi od tradicionalnih terorista.⁵ Ovoj činjenici u prilog ide i fakat da na dnevnom nivou na celom svetu se svakog dana beleži više stotina miliona hakerskih napada.⁶ Ovaj podatak nam jasno pokazuje koliko je zahtevan posao službi sajber bezbed-

² Ibid.

³ Ibid.

⁴ The 9/11 Commission Report: Final Report of the National Commission on Terrorist Attacks Upon the United States (9/11 Report), (2004), p.88. <https://www.govinfo.gov/app/details/GPO-911REPORT>

⁵ Peter R., Trim, J. (2003): *Public and Private Sector Cooperation in Counteracting Cyberterrorism*, International Journal of Intelligence and Counterintelligence, 16: p.594–608

⁶ <https://threatmap.checkpoint.com/>

nosti i koliko je teško ući u trag hakerima. Ovom prilikom se čak ni ne naglašava sama tehnologija rada, specijalne alatke, programi i veštine hakera, kao zaštićen sajber prostor na kom hakeri realizuju sajber terorizam. To je ogromno polje, najčešće u neprekidnom narastanju i razvoju sa stalnim razvojem veština koje hakere udaljavaju od njihovih sajber kolega koji pokušavaju da im uđu u trag. Apsolutno sve na internetu od mejla do IP adrese može biti lažni trag koji je podmetnut kako bi se zatro trag hakera. Zbog ovoga postoje neophodni protokoli koji moraju da se koriste kako bi se ne samo Vlade, već i kompanije, zaštitile od sajber terorizma.

Ranije je bilo teško formirati sliku zbog previše malo detalja, dok se danas dešava upravo suprotan fenomen. Preveliki broj informacija u sajber prostoru omogućava da se gubi trag počinocima. Danas je veoma teško preskočiti enorman broj prepreka i lažnih tragova kako bi se došlo do počinitelaca što suštinski veoma komplikuje sistem odbrane.⁷ Kada znamo da je tako, pred bezbednosnim sistemima se postavlja gotovo nerešiv zadatak. Sa druge strane raspoložemo enormnim tehničkim mogućnostima praćenja svih uređaja na planeti koji su u stanju da detektuju pretnje po sajber bezbednosne sisteme.⁸ Sasvim je jasno da je internet u stalnom rastu i razvoju sklon opasnostima koje prate tu dramatičnu ekspanziju sadržaja, informacija i podataka koji se mogu naći na internetu. Upravo sve ono što je na internetu može da devastira sisteme koji su izložili te informacije u taj prostor i na taj način omogućili sopstvenu ranjivost. Ali sajber bezbednost je u poziciji da sačuva svoje sisteme protokolima koji su obavezni deo svakog sistema. Međutim, sajber svet se neprekidno usložnjava i raslojava i na taj način sajber teroristi imaju prostor da svojim hakerskim veštinama u nepreglednom moru svih mogućih sadržaja imaju čitave sisteme koji ih štite. Ova opasnost sistema koji su izloženi na internetu, iako ima snažnu zaštitu najznačajnijih meta sajber terorista, u stalnoj je opasnosti da bude probijena. Ne postoji garancija za očuvanje nekog sistema. Ali, treba napomenuti da strahovito uvećavanje informacija na internetu ukazuje na neprekidnu opterećenost bezbednosnih sistema i stalno narastanje opasnosti koja im pretili. Jer u tolikom broju informacija, veština pronalazjenja pravih tragova za kojima se stremiti je izuzetna, i bezbednosne agencije koje se bave praćenjem opasnosti koja pretili sa interneta suočavaju se sa činjenicom da se količina tih informacija koje su značajne za analizu neprekidno uvećava.⁹ Sajber terorizam zahteva neprekidnu i kontinuiranu ne samo borbu i suprotstavljanje bezbednosnih struktura nego o njihovu neretku mimikriju unutar hakerskih sajtova i udruženja radi provaljivanja u sisteme kojima bi se narušila bezbednost onih ustanova, institucija i organizacija koje zastupaju. U ovom poslu odbrana mora da bude ispred napada, jer kada uspostave ravnotežu strana, postiže se brz

⁷ Hollywood, J., Snyder, D., McKay, K., Boon, J. (2004): *Out of the Ordinary Finding Hidden Threats by Analyzing Unusual Behaviour*, RAND Corporation, Santa Monica, California, pp. 23

⁸ Winston, T. (2007): *Intelligence Challenges in Tracking Terrorist Internet Fund Transfer Activities*, International Journal of Intelligence and Counterintelligence, vol-20, p. 327-343.

⁹ Tiboni, F., (12 June 2000): *Difficulty Grows for US Intelligence Gathering*, Space News, p.1

proboj suprotne strane, pošto onda kada popusti gard odbrane, hakeri imaju proboj dovoljan da se sistem dovede u stanje u kom će možda, ne sam napad po sebi, ali neretko posledice napada izazvati sajber terorizam.

3. Sajber terorizam kao poprište nesagledivih sukoba

Ako postanemo racionalni po pitanju sajber prostora možemo da naslutimo formiranje sajber nacija unutar sajber sistema koje bi bile interesno povezane. Hakeri sa obe strane funkcionišu tako da koriste alatke i veštine koje bi mogle da se nazovu oružjem sukoba koji vode, a sam interes bi objedinio ljude različitog porekla na osnovu iste ideologije ili interesa. U ovom kontekstu treba analizirati hakere kao ratne strane sajber prostora čije aktivnosti realizuju sajber terorizam kao manifestaciju svojih agendi. Da li je racionalno smatrati da ovakvi sukobi mogu ma na koji način da jenjavaju, naravno da nije. Sama struktura sajber prostora je jedan veoma složen sistem gotovo univerzum koji se neprekidno razgranava. Ako jedan svet ima stalnu inerciju ka rastu i razvoju, sasvim je logično očekivati jednak razvoj opasnosti koja sledi iz takvog jednog polja stvarnosti. Sam terorizam ima mogućnost praćenja u skladu sa protokom sadržaja koji su neophodni da bi se teroristički napad izveo. U sajber svetu pratiti sekvence terorističkog napada je daleko teže zbog neverovatno velikog broja informacija koje se neprekidno umnožavaju. Opšte je poznato da velike bezbednosne agencije prikupljaju ogroman broj informacija sa kojima ne znaju šta da rade i koje zapravo zagušuju analitički prostor.¹⁰ Suština raslojavanja stvarnosti u sajber prostoru deli se na opasnosti veće ili manje po sisteme i svaka sajber odbrana ovome pristupa sistematski. Ono što odlikuje sajber terorizam je drastična inventivnost koja nastaje gotovo u hodu dok tradicionalni terorizam ima svoje klasične vidove ispoljavanja i prikazivanje koje je praćeno drugim ustaljenim metodama.

Virtuelni svet omogućava veoma veliki stepen kreacija unutar svih sistema i na taj način slobodu vidljivih ali i nevidljivih sajber lica. Taj svet omogućava nesmetano istraživanje i ispoljavanje svojih namera jer je sam prostor kreiran tako da postoje realni ogranci samog sistema koji ne moraju biti vidljivi za sistem kao takvi, a visoko rizični i ranjivi kada se aktiviraju. Na otkrivanju opasnosti rade stručnjaci čije znanje se neprekidno nadograđuje i sam posao sajber inženjera ili sajber obezbeđenja je posao visoko stresan kako zbog samih opasnosti sa kojima se suočavaju na radnom sajber prostoru, tako iz zbog fizički i psihički gotovo nadrealne radne i intelektualne dinamike. Sasvim smo svesni da je sajber univerzum savršen svet za teroriste jer danas lakše nego ikad oni imaju pristup svim željenim informacijama koje se tiču njihovih meta.¹¹ Sama sajber bezbed-

¹⁰ Ackerman, K. Robert (October 1999): *Security Agency transformations From Backer to Participant*, Signal, note 152.

¹¹ Weinman, G. (2004): "How Modern Terrorism Uses the Internet". USIP Special Report, n° 116, p. 3.

nost kada se zna na šta se tačno odnosi postavlja se pitanje može li da realizuje svoj zadatak. Ako znamo da sajber bezbednost ima za cilj da zaštiti kompjutere, servere, mobilne telefone, uređaje priključene na električno napajanje koji su praćeni modernom tehnologijom, mreže i podatke koji su ugroženi napadom pitamo se da li je objektivno verovati da sistemi koji imaju zadatak toliko toga da obezbeđuju mogu sve to da obavljaju kada znamo da tehnologija kako raste, tako se i broj hakerskih napada uvećava. Mi zapravo, imamo zvanične podatke koji svakodnevno govore o napadima koji su brojniji iz dana u dan.¹² Početkom 2021. godine konkretno, zabeleženo je u jednom danu 50 miliona napada, da bi taj broj napada skočio na preko 100 miliona napada krajem marta meseca, a da bi broj napada 6. aprila dostigao oko 300 miliona napada u 24h na celoj planeti.¹³ Na osnovu ovoga zaključujemo da hakeri imaju svoje taktike koje razrađuju jednako kako se razvijaju sajber tehnologije i odbrana. Poznato je da je komunikacija i deljenje informacija putem kriptovanih poruka u značajnom broju puta olakšalo organizaciju, planiranje i komunikaciju tokom pripreme terorističkih napada.¹⁴ Ako to znamo i ako znamo da u jednom danu imamo oko 300 miliona napada zabeleženih širom sveta, ne čudi li nas činjenica da hakeri predstavljaju ozbiljne snage sajber terorizma. Hakeri su tokom vremena evoluirali kako je tehnologija napredovala, ali i kako su se menjale političke okolnosti. Svet se oblikuje prema onoj stvarnosti koja ga definiše, a to su svakako istorijska, politička, tehnička i socijalna dešavanja. Svet hakera se usklađuje sa svim tokovima naše stvarnosti i onda kada je terorizam uočio da je sajber svet nova zona njihovog manifestovanja sajber bezbednost je doživela ozbiljan izazov u borbi protiv hakerskih napada. U pitanju nije zaštita samih sistema već i čitavih država jer hakeri koji su postavljeni u službu sajber terorizma imaju za cilj kao i svi drugi teroristi da nanesu štetu, unesu paniku, neizvesnost i strah, ali i da demonstriraju svoju nadmoć u sukobima koji su usklađeni sa njihovim ciljevima.

Jednu stvar treba naglasiti, a to je diferencijacija između hakera i sajber terorista. Naime, hakeri nisu automatski sajber teroristi. Oni mogu biti sastavni deo sajber terorizma, ali suštinski haker ne mora da bude terorista. Ova distinkcija je veoma značajna, Ali je činjenica da takozvani "beli hakeri" mogu preći na drugu stranu i postati "crni hakeri" koji su zaslužni za protivzakonite upade u sajber prostor, ali i obrnuto. Mi, iako znamo da hakeri fundamentalno nisu teroristi i da njihova priroda nije primarno fokusirana na terorizam, ne možemo, a da ne uzmemo u obzir svakodnevno povećavanje sajber napada koji imaju indicije da budu teroristički. Jer onda kada se hakuju vladine institucije jasno je da namera nije samo pokazati nadmoć nego i postići neki konkretan cilj. Targetiranje privatnih kompanija nema

¹² <https://threatmap.checkpoint.com/>

¹³ Ibid. (pristupljeno 7.4.2021.)

¹⁴ The 9/11 Commission Report: Final Report of the National Commission on Terrorist Attacks Upon the United States (9/11 Report), (2004), p.88. <https://www.govinfo.gov/app/details/GPO-911REPORT>

terorističke motive ukoliko te kompanije nisu u uskoj sprezi sa vladama država i obavljaju za pitanja države značajne poslove. Hakerskim napadima na privatne firme motivi su uglavnom svodivi na trku na sajber tržištu, krađu informacija, tehnologija, platnih sredstava, kao i suzbijanje konkurencije. Hakovanjem državnih institucija uvek pretila opasnost od sajber terorizma i zbog toga hakeri sada više nisu neutralni provalnici sistema unutar sajber prostora već i veoma značajne snage potencijalnog ili očekivanog terorističkog napada.

Razlog za ovo uverenje je u enormnom broju napada samo na dnevnom nivou koji targetira državne institucije i čiji napadi ne bi mogli biti realizovani bez takozvanih "crnih" hakera čiji je cilj da provale u sisteme sa ciljem koji je nametnut u njihovoj terorističkoj agendi. Brojeve o dnevnim napadima možemo, kao i same napade da posmatramo u realnom vremenu upravo na samom internetu.¹⁵ Činjenica da postoji mogućnost da se napadi registruju i postavljaju istovremeno na internet ukazuje na stalno porprište sukoba koji su aktuelni u svakom trenutku. Naime, političkim okolnostima uslovljeni događaji imaju osnova da indukuju sve više hakera u sajberterorizam na osnovu njihovih opredeljenja, stavova i ideologija. Postoji realna neodgovornost ukoliko iko postavi hakere po strani kao neutralne snage unutar terorizma koje su stvar incidentnosti, a ne pravila. Gotovo je jasno da sajber prostor ne može da bude ugrožen ni na koji drugi način u smislu kompromitovanja informacija, urušavanja ili targetiranja sistema, rušenja sajtova i krađe podataka i onesposobljavanje aktivnosti koje su podrazumevane. Sam sajber prostor je polje delanja hakera u svetlu one strane koju zastupaju.

Treba istaći činjenicu da će sajber terorizam biti kontinuirana i trajna pretnja.¹⁶ Na osnovu ovog stava i današnjeg života koji je gotovo celokupno prenet na internet i sajber prostor, kako lični, tako i poslovni sadržaji, ali i zdravlje i operativni sistemi koji to kontrolišu, jasno nam je da svet nije suočen sa aktuelnom, lokalnom i trenutnom pretnjom, već sa ozbiljnom planetarnom opasnošću po čitavu civilizacijsku bezbednost koja je stalna i ekspanzivna. Hakeri nisu više ostrva u sajber prostoru, već čitavi okeani čija plima poplavljuje sajber prostor preteći svim sistemima i primenjivim zaštitama jer je posao koji oni obavljaju upravo probijanje barijera zaštite. Onda kada se podaci jednom kompromituju lančanom reakcijom sajber terorizam ugrožava sve segmente stvarnosti povezane sa internetom od medicinskih zahvata koji se obavljaju preko interneta, do električnih i sigurnosnih sistema, kao i najznačajnijih bezbednosnih podataka državnih i vladinih institucija pohranjenih na internetu. U samoj knjizi, zapravo priručniku pod nazivom "Enciklopedija Al Kaide" koji se može naći na internetu, pored detaljnog uputstva za pravljenje eksplozivnih napada, organizaciju i realizaciju terorističkih napada, imate precizno i sadržajno iznete metode i načine prikupljanja podataka, njihove obrade i manipulacije, kao i uputstva za

¹⁵ <https://threatmap.checkpoint.com/>

¹⁶ <http://www.computerworld.com/securitytopics/security/story/0,10801,63965,00.html>

terorističke napade.¹⁷ Ako znamo da postoji priručnik sa uputstvima za terorističke napade, u kom se daju instrukcije za prikupljanje podataka, jasno nam je da u okviru te terorističke organizacije, a nesumnjivo i ma koje druge, hakeri imaju značajnu ulogu. Sama terorizam evoluirala.¹⁸ Sajber terorizam je jedan od osnovnih pokazatelja za ovu tvrdnju. A unutar sajber terorizma sama problematika sajber terorizma se usložnjava kreirajući onoliko prostora koliko je neophodno da se utrka hakera svodi na sa ove tačke gledišta nikad nezavršiv sukob.

Zaključak

Kako su hakerski napadi vremenom postajali sve intenzivniji, sam teroristički koncept uvrstio ih je u sektor svog oružja unutar sajber prostora. Iako je činjenica da sami hakeri ne moraju biti po inerciji teroristi, nego znamo da postoje i takozvani “beli” hakeri koji rade za državne i vladine institucije, nastanjem terorizma unutar sajber prostora, povećava se i broj hakera koji su imponentne snage sajber napada uvrštenih u agende terorističkih organizacija. Kako je svet sve kompleksniji i prisnije važan za internet i moderne tehnologije, treba da očekujemo sve više tih napada koji će za cilj imati trajno i konstantno targetiranje svojih neprijatelja, kao i destabilizaciju i urušenje haosa unutar država čije institucije budu ciljale u svojim sajber napadima. Imajući sve navedeno u vidu preporučuje se i očekuje da države izdvajaju sve veća sredstva za sajber bezbednost kao i ulaganje u “bele” hakere u cilju zaštite kako državnosti, tako i bezbednosti svojih građana i institucija od sajber terorizma.

¹⁷ Bakier, Abdul Hamied. (july 13, 2006): “*Jihadis Adapt to Counter Terror Measures and Create New Intelligence Manuals*”. *Terrorism Monitor*, vol. 4, n° 14, pp. 1-2.

¹⁸ Klisarić, Sanja (2019): “*Žene teroristi u periodu od 1979.godine do 2016. godine.*”, Doktorska disertacija

Literatura:

- Ackerman, K. Robert (October 1999): *Security Agency transformations From Backer to Participant*, Signal, note 152.
- Bakier, Abdul Hamied. (july 13, 2006): "Jihadis Adapt to Counter Terror Measures and Create New Intelligence Manuals". *Terrorism Monitor*, vol. 4, n° 14, pp. 1-2.
- Hollywood, J., Snyder, D., McKay, K., Boon, J. (2004): *Out of the Ordinary Finding Hidden Threats by Analyzing Unusual Behaviour*, RAND Corporation, Santa Monica, California, pp.23
- Klisarić, Sanja (2019): "Žene teroristi u periodu od 1979.godine do 2016.godine.", Doktorska disertacija
- Levy, S. (1984): *Hackers: Heroes of the Computer Revolution* Garden City, New York
- Peter R., Trim, J. (2003): *Public and Private Sector Cooperation in Counteracting Cyberterrorism*, *International Journal of Intelligence and Counterintelligence*, 16: p.594–608
- States (9/11 Report), (2004), p.88. <https://www.govinfo.gov/app/details/GPO-911REPORT>
- <https://threatmap.checkpoint.com/>
- Tiboni, F., (12 June 2000): *Difficulty Grows for US Intelligence Gathering*, *Space News*, p.1
- The 9/11 Commission Report: Final Report of the National Commission on Terrorist Attacks Upon the United
- Weinmman, G. (2004): "How Modern Terrorism Uses the Internet". USIP Special Report, n° 116, p. 3.
- Winston, T. (2007): *Intelligence Challenges in Tracking Terrorist Internet Fund Transfer Activities*, *International Journal of Intelligence and Counterintelligence*, vol-20, p. 327–343.
- <https://threatmap.checkpoint.com/>
- <http://www.computerworld.com/securitytopics/security/story/0,10801,63965,00.html>

DOI: 10.5937/MegRev2102223K

Expert article

Received 16.04.2021.

Approved 21.04.2021.

HACKER ATTACKS AS A FORM OF CYBER TERRORISM

Summary: *As we are referred intensively and inevitably to all the contents that are important to us on the Internet, the number of hacker attacks is by the logic of things, more and more frequent. This phenomenon warns that all state security systems are under constant threat from cyber terrorism. This paper analyzes the hacker attack as a phenomenon, as a consequence and cause, but also as an instrument of cyber terrorism. The purpose of this paper is to point out those elements of this type of terrorism that are not adequately represented, and thus not recognized in a way that should be taken seriously and opposed. The paper presents observations that aim to point out the way in which hacker attacks could be suppressed and intercepted.*

Keywords: *Hacker attacks, Cyber security, Cyber terrorism, Antiterrorism, Security, Hacker, Hacking, Terrorists.*

Vićentije Darijević*

UDK 343.163(497.11)
342.722:347.932(497.11)
343.121(497.11)
DOI: 10.5937/MegRev2102233D
Pregledni naučni članak
Primljen 16.04.2021.
Odobren 22.04.2021.

NEJEDNAKOST PROCESNIH STRANAKA U KRIVIČNIM POSTUPCIMA U SUDSKOJ PRAKSI REPUBLIKE SRBIJE**

Sažetak: *U ovom radu izvršena je analiza sudskih presuda donetih u krivičnim postupcima u Republici Srbiji u poslednjih 5 godina, kao i analiza odnosa državnih organa, pre svega sudova i javnih tužilaštava prema najvažnijim pravnim načelima i pravnim institutima krivičnog prava koji imaju odlučujući uticaj na postupanje sudova u krivičnim postupcima, kao i na samu kaznenu politiku sudova. Naglasak je na prikazu nejednakosti procesnog položaja procesnih stranaka u krivičnom postupku (okrivljenog u odnosu na javnog tužioca) sa kojom se odbrana (okrivljeni i njihovi branioci) svakodnevno susreće u praksi, kao i na konkretne razloge koji suštinski utiču da se u krivičnim postupcima u značajnoj meri od strane postupajućih sudova i dalje favorizuje javno tužilačka strana na štetu odbrane – okrivljenih i njihovih branilaca. Predočeni su konkretni razlozi i objašnjenja, kao i pojedini primeri iz sudske prakse, zbog čega je broj (procenat) oslobađajućih presuda u našem pravosudnom sistemu veoma mali u odnosu na brojnost osuđujućih presuda.*

Ključne reči: *krivični postupak, tužilac, okrivljeni, krivične sankcije, nejednakost procesnih stranaka.*

* Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd, Srbija; vdarijevic@yahoo.com

** Ovaj rad je rezultat projekta FPMIRS – Znanjem do integrisanja u društvene i ekonomske tokove. Projekat je pokrenut sporazumom Pravnog fakulteta sa Međunarodnim institutom za romološke studije.

1. Uvod

Problem nejednakosti u ovom radu posmatramo s aspekta nejednakosti procesnog položaja procesnih stranaka u krivičnom postupku, pri čemu polazimo od definicije koju daje profesor Mashav (Mashaw) koji naglašava da „pravda u formalno filozofskom smislu se često definiše kao jednakost tretmana i da jednake mogućnosti protivnicima da utiču na donošenje odluka može da se prihvatiti kao najvažniji kriterijum kojim se ocenjuje pravičnost.“¹ Mashlav nadalje ukazuje na to da se radi o tri različita oblika jednakosti koji su centralni principi organizovanja građanskih procesnih sistema: „jednakost ravnoteže (ishodi se stvaraju u stvarnoj borbi između jednako naoružanih sučeljenih učesnika procesa); pravilo jednakosti (obaveza da se primenjuju proceduralna pravila podjednako) i jednakost ishoda (pravilna procesna pravila su ona koja postižu dosledne ishode u sličnim slučajevima)“.²

Da bi se rešilo pitanje nejednakosti optuženog i omogućilo da branilac dobije približno istovetan status sa tužiocem, kao predstavnikom državnog organa, zakonodavci daju određene garancije za optuženog. „U međunarodnoj krivičnoj praksi, odbrana je često osporavala širok spektar proceduralnih i strukturnih elementa koji su u osnovi međunarodnih krivičnih sudova, zalažući se za više „jednakosti oružja“ za odbranu. Zbog toga je jednakost oružja korišćena kao sredstvo za usredsređivanje pažnje na međunarodno unapređenje interesa odbrane krivičnih suđenja“.³

Jednakost strana je bila kontinuirano osporavana od strane odbrane u međunarodnim krivičnim predmetima. „Kada je fokus na krivičnom gonjenju za najteža krivična dela, kakva vrsta „poštenog suđenja“ se može očekivati gonjenjem pojedinaca koji su zatvoreni daleko od bilo čega poznatog, u nepoznatoj sredini, kada je krivičnopravni sistem još uvek u formiranju?“⁴

Nasuprot teoretičarima koji osporavaju moćniju poziciju države u krivičnim postupcima Luban (Luban) smatra da je moćniji položaj države potreban da bi se zaštitio pojedinac protiv zloupotrebe državne vlasti, ali takođe, smatra da se u stvarnosti, država kao protivnik, u krivičnom procesu ne razlikuje značajnije od privatnog protivnika. Svoju tvrdnju zasniva na analizi četiri kategorije ravnoteže prednosti u krivičnom postupku u kontekstu američkih jurisdikcija: (1) bilans resursa, (2) bilans proceduralne prednosti, (3) ravnoteža političkih i psiholoških prednosti, i (4) ravnotežu pregovaračke moći.⁵

¹ Mashaw, Jerry L. (1976) “The Supreme Court’s Due Process Calculus for Administrative Adjudication in *Mathews v. Eldridge*: Three Factors in Search of a Theory of Value,” *University of Chicago Law Review*: Vol. 44 : Iss. 1, Article 5.

² Ibid

³ *Maria Igorevna Fedorova* (1980). The Principle of Equality of Arms in International Criminal Proceedings, *School of Human Rights Research Series*, Volume 55, p.3.

⁴ Ibid, p. 4.

⁵ Luban, David, Are Criminal Defenders Different?, *Michigan Law Review*, vol. 91, no. 7, 1993, pp. 1729-1766., p. 1731.

Tenzije između liberalnih teoretičara i onih koji se u raspravu uključuju sa komunitarnih pozicija moguće je rešiti samo postizanjem ravnoteže između prava i interesa pojedinca i interesa zajednice. Društvo koje favorizuje princip pojedinačne autonomije mora da svoj sistem presuđivanja organizuje na način koji promoviše individualno učešće, kontrolu i inicijativu. S druge strane, društvo koje je više orijentisano na to da komunitarne vrednosti budu iznad vrednosti pojedinca, mora da naglasi pristup rešavanju sukoba u smislu saradnje, društvene odgovornost i restauracije.⁶

U suštini, odnos između istine i krivičnog postupka donekle je paradoksalna. Istina u krivičnom postupku zavisi od „opažene legitimnosti pronalazača te ‚istine‘, sredstva pomoću kojih se otkriva ‚istina‘ i načina na koji sistem deluje na toj ‚istini‘“,⁷ međutim, što se tiče otklanjanja nejednakosti položaja procesnih stranaka u krivičnom postupku, donošenje i sprovođenje odluka u skladu sa poštenim procedurama je od vitalnog značaja.⁸

2. Osvrt na regulaciju u Republici Srbiji

Ustav Republike Srbije u pojedinim odredbama štiti procesna prava okrivljenih u krivičnim postupcima, dajući tim pravima i kvalitet ustavnih prava⁹. Približno ista procesna prava okrivljenih lica iz krivičnog postupka, nalaze se i u Evropskoj konvenciji o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda.¹⁰ Sve ovo ukazuje na izuzetan značaj obavezne zaštite i poštovanja prava okrivljenog u krivičnom postupku.

Osnovni izvor krivičnog procesnog prava u Republici Srbiji je Zakonik o krivičnom postupku, (skraćeno ZKP)¹¹. Svrha ovog zakonika je da niko nevin ne bude osuđen, ali i da se ostvari osnovna zaštitna funkcija krivičnog prava. Ispunjenje ova dva osnovna, suštinska, načelna cilja krivičnog prava koja se na neki način, nalaze na suprotnim stranama u jednom krivičnom postupku, jeste najzahtevniji i najsloženiji cilj krivičnog postupka u jednoj pravnoj državi.

⁶ Sward, Ellen E., Values, Ideology, and the Evolution of the Adversary System, *Indiana Law Journal*, vol. 64, 1989, pp. 301-356., p.311.

⁷ Bracey, Christopher A., Truth and Legitimacy in the American Criminal Process, *Journal of Criminal Law and Criminology*, vol. 90, no. 2, 1999-2000, pp. 691-728., p.710.

⁸ Solum, Lawrence B., Procedural Justice, *Southern California Law Review*, vol. 78, no. 1, 2004, pp. 181-322. Solum, 2004, p. 238:

⁹ Ova prava koja su i procesna prava u krivičnom postupku su inkorporirana i u ustavne odredbe članova 24, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36 Ustava Republike Srbije.

¹⁰ U odredbama članova 2, 3, 5, 6, 7 ove Konvencije.

¹¹ Zakonik o krivičnom postupku (Skraćeno - ZKP)(„SG. RS“ 72/11, 101/11, 121/12, 32/13, 45/13, 55/14, 35/19)

Pravna nauka i zakonodavac, kako kroz dugogodišnji razvoj krivičnog procesnog prava i izučavanje na pravnim fakultetima, tako i donošenjem modernih procesnih zakona, u poslednjih 20 godina su i formalno, uz određene procesne manjkavosti, obezbedili zakonske uslove da se u sudskom krivičnom postupku ispune ova dva osnovna suštinska cilja krivičnog prava, što više izjednačavajući, kako interes ostvarenja zaštitne funkcije vrednosti i dobara u jednom društvu, tako i ispunjenja ideala krivičnog prava da niko nevin ne bude oglašen krivim i osuđen osuđujućom presudom. Koliki je značaj navedenog ideala, kao i osnovne zaštitne funkcije krivičnog prava, zakonodavac je nedvosmisleno i formalno pokazao i time što je ovaj pravni aksiom uneo već u odredbu člana 1 stav 1 aktuelnog ZKP-a: „*Ovaj zakonik utvrđuje pravila čiji je cilj da niko nevin ne bude osuđen, a da se učiniocu krivičnog dela izrekne krivična sankcija pod uslovima koje propisuje krivični zakon, na osnovu zakonito i pravično sprovedenog postupka.*“

Međutim, suštinsko pitanje je, da li je od strane onih koji primenjuju ove imperativne ustavne i zakonske odredbe, tačnije od strane postupajućih sudova, kao i javnih tužilaštava, jednakost ova dva cilja, uspostavljena na isti način i u sudskoj praksi? Ovde je značajno istaći da se obaveza sprovođenja ova dva jednaka cilja ne odnosi samo na postupajuće sudove, već se ta obaveza odnosi i na ostale pravosudne organe, konkretno na organe gonjenja kojima su poverena javna ovlašćenja koja se zasnivaju na poziciji monopola sile države.

Po važećoj koncepciji aktuelnog ZKP-a, faza predistrage i istrage poverena je javnim tužilaštvima, te je stoga ova obaveza ispunjenja ova dva cilja, gde se posebno misli na obavezu poštovanja svih prava koje ima odbrana (okrivljeni i njegov branilac), posebna obaveza javnog tužilaštva u istražnoj fazi krivičnog postupka. Slično se odnosi i na obavezno postupanje policije, kao i javnog tužilaštva i u predistražnoj fazi postupka i u odnosu na poštovanje prava, zadržanog, uhapšenog, osumnjičenog. Međutim, u praksi, ova jednakost neretko nije i suštinski ostvarena. U sudskoj praksi ima takvih primera nepoštovanja svih procesnih prava odbrane, čime se tokom trajanja krivičnog postupka gubi ona jednakost navedena dva cilja krivičnog postupka propisana u odredbi člana 1 alineja 1 ZKP-a.

Važno je istaći još jedno od načelno važnih prava osumnjičenih u krivičnom postupku u Srbiji, koje pravo je istovremeno i ustavno pravo garantovano najvišim pravnim aktom - Ustavom Republike Srbije. Odredba člana 3 ZKP-a propisuje: „*Svako se smatra nevinim sve dok se njegova krivica za krivično delo ne utvrdi pravnosnažnom sudskom odlukom. Državni i drugi organi i organizacije, sredstva javnog obaveštavanja, udruženja i javne ličnosti dužni su da se pridržavaju pravila iz stava 1. ovog člana i da svojim javnim izjavama o okrivljenom, krivičnom delu i postupku ne povređuju prava okrivljenog*“. Isti smisao ovog prava propisan je i u Ustavu Republike Srbije u odredbi člana 34 stav 3 Ustava Republike Srbije: „*Svako se smatra nevinim za krivično delo dok se njegova krivica ne utvrdi pravnosnažnom odlukom suda*“. Navedena zaštita prava na prezumpciju nevinosti propisana je i u odredbi člana 6 stav 2 Evropske konvencije: „*Svako*

ko je optužen za krivično delo mora se smatrati nevinim dok se ne dokaže njegova krivica na osnovu zakona“.

Bez obzira na značaj ovih normi, svedoci smo redovnih primera kršenja ovog ustavnog i zakonskog prava na pretpostavku nevinosti gde se mnoga lica, u odnosu na koje, u tom trenutku, pred nadležnim sudom, nije čak ni podignuta optužba, u sredstvima javnog informisanja, bez prethodno sprovedenog sudskog postupka, naročito bez donošenja pravnosnažne osuđujuće presude, kvalifikuju kao „izvršioци krivičnih dela“ i time unapred osuđuju bez sprovedenog zakonitog sudskog postupka i osuđujuće pravnosnažne presude. Interesantno je i da predstavnici političke elite, bez obzira kojoj političkoj opciji ili stranci da pripadaju, krše prezumpciju nevinosti. Ako je to možda i „očekivano“ od političara za čija se postupanja može reći da se radi o (nekorektnoj) političkoj borbi radi privlačenja glasačkog tela, onda se to svakako ne može reći za predstavnike pravosudnih državnih organa koji ponekad, još u fazi istrage, čak u svojim sudskim ili tužilačkim aktima, osumnjičenog, okrivljenog ili optuženog, bez prethodno sprovedenog dokaznog postupka i donete presude, definišu kao izvršioce, odnosno kao lica koja su „izvršila krivično delo“.

Radi razumevanja složenosti problema donošenja oslobađajućih presuda u Republici Srbiji, potrebno je istaći i činjenicu da je od stupanja na snagu aktuelnog Zakonika o krivičnom postupku (Sl. Glasnik RS 72/2011, 101/11, 121/12, 32/13, 45/13 i 55/14), došlo i do drugačije koncepcije u odnosu na utvrđivanje (materijalne) istine. Naime, obaveza suda da utvrdi istinu je dugi niz godina bila i formalna zakonska obaveza suda propisana ranije važećim procesnim zakonima. Međutim, stupanjem poslednjeg važećeg ZKP-a, ovo više nije zakonska obaveza. To naravno ne znači da utvrđivanje istine nije od značaja za vođenje krivičnog postupka i po važećem ZKP-u, ali istina nije apsolutna, odnosno nije obavezna „po svaku cenu“. Načelo istraživanja materijalne istine bilo je ustanovljeno ranijim procesnim zakonima. Tako u je u odredbi člana 17 stav 1 Zakonika o krivičnom postupku donetog 2001. godine (Zakonik o krivičnom postupku Sl. list SRJ 70/2001)¹² bilo predviđeno da su svi državni organi koji učestvuju u krivičnom postupku dužni da istinito utvrde činjenice. Ovakav stav bio je važeći i u pravnoj nauci: „Načelo istraživanja materijalne istine je najvažniji princip krivičnog postupka. Gotovo sva ostala procesna načela i mnoge procesne ustanove služe njegovom oživotvorenju“¹³ Međutim, u savremenom procesnom zakonodavstvu Srbije, to više nije važeće zakonsko načelo. Cilj krivičnog postupka je poštovanje svih zakonskih odredbi, naročito prava na odbranu, jer bi u suprotnom, da je cilj krivičnog postupka apsolutno utvrđivanje istine, postojao veoma realan rizik da državni organi u tom cilju izađu iz okvira zakonske procedure i silu zakona, zamene silom potrebe utvrđivanja istine, čak i po cenu kršenja procesnih prava, poput izlaganja torturi okrivljenog u predistražnoj fazi, korišćenja poligrafa kao dokaznog sredstva, iznuđivanja iskaza od strane

¹² Zakonik o krivičnom postupku (Sl. List SRJ 70/2001)

¹³ Grubač Momčilo *et al.* (1998) Priručnik za polaganje pravosudnog ispita, 448

okrivljenih, svedoka, primenom sile, pretnje, ucena i slično. Stoga je zakonodavac zakonsku obavezu utvrđivanja istine zamenio obavezom suda da istinito i potpuno utvrđuje činjenice koje su od značaja za donošenje sudske odluke. Dakle, „utvrđivanje činjenica koje su od značaja“ su zamenile „utvrđivanje istine“. Moglo bi se zaključiti da nije u pitanju samo terminološka razlika. Sve ovo je od značaja radi razumevanja i doslednije primene načela pretpostavke nevinosti, kao i analiziranog načela *in dubio pro reo*. Navedeno nesumnjivo obavezuje sve krivičnoprocesne subjekte da poštuju zakonom propisana prava i obaveze. Međutim, stiče se utisak da aktuelna sudska praksa u Srbiji i dalje, po inerciji, usled ranijeg višedecenijskog drugačijeg shvatanja ocene dokaza, teško prihvata ovakvu zakonsku koncepciju ocene izvedenih dokaza, što za posledicu ima da u krivičnim predmetima u Republici Srbiji i dalje postoji nesrazmerno veći broj osuđujućih presuda u odnosu na oslobađajuće presude. Rezultati ovakvog pristupanja sudova u krivičnim postupcima najbolje se uočavaju u procentualnoj zastupljenosti oslobađajućih presuda u pravnom sistemu Srbije.

3. Ovlašćeni tužilac kaokrivičnoprocesni subjekt

Ovlašćeni tužilac je krivičnoprocesni subjekt koji ima stranačku funkciju u krivičnom postupku. Uloga ovlašćenog tužioca može, po određenim zakonskim uslovima, pripasti oštećenom kao tužiocu, privatnom tužiocu ili što je mnogo češći slučaj, javnom (državnom) tužiocu.

Javni tužilac jeste stranka u postupku, ali za razliku od privatnog tužioca, on je istovremeno i državni organ pa je stoga dužan da štiti i opšte interese čak i onda kada je zaštita ovih opštih interesa u suprotnosti sa njegovim stranačkim interesom u sudsom postupku. Naime, javni tužilac u krivičnom postupku ima funkciju optužbe, preduzima procesne radnje, izvodi i predlaže izvođenje dokaza koji idu u prilog javne optužbe sve u cilju gonjenja učinioca krivičnog dela, dokazivanja postojanja izvršenja krivičnog dela i krivice okrivljenog. Međutim, ukoliko interesi vođenja postupka idu ka prikupljanju i izvođenju dokaza koji su u interesu i u korist okrivljenog, javni tužilac je obavezan da prikuplja i izvodi i ove dokaze na predlog odbrane. Ovo je naročito potrebno u fazi istrage jer je koncepcija aktuelnog ZKP-a zasnovana na tzv. tužilačkoj istrazi gde je javno tužilaštvo po zakonu obavezno da, osim dokaza koji terete okrivljenog, na predlog odbrane prikuplja i dokaze koji idu u prilog odbrane okrivljenog imajući u vidu da javni tužilac rukovodi predistražnim postupkom i sprovodi istragu. Uostalom, Zakonik o krivičnom postupku obavezuje i javnog tužioca i policiju na ovakvo postupanje u korist okrivljenog: „*Javni tužilac i policija dužni su da nepristrasno razjasne sumnju o krivičnom delu za koje sprovode službene radnje, i da sa jednakom pažnjom ispituju činjenice koje terete okrivljenog i činjenice koje mu idu u korist.*“¹⁴

¹⁴ Zakonik o krivičnom postupku, član 6 stav 4.

Jedan od argumenata kritičara koncepcije tužilačke istrage upravo se i temelji na suštinskoj svesnoj nespremnosti javnih tužilaštava da postupaju objektivno, nepristrasno i u korist okrivljenog, odnosno i da dosledno primenjuju citiranu zakonsku odredbu. Na žalost, ovakva tvrdnja ovih kritičara se neretko i potvrđuje u praksi postupanja javnih tužilaštava, kao i policije. Konkretna primer ovakvog postupanja je vidljiv u nezakonitoj pasivnosti VJT u Zrenjaninu, koji na predloge odbrane odbija dadostavi transkripte telefonskog razgovora u predmetu KTI. 68/18¹⁵. Ovo nezakonito postupanje čak i Viši sud u Zrenjaninu potvrđuje svojom odlukom kojom je odbio kao neosnovanu pritužbu odbrane koja je izjavljena zbog nepravilnosti u toku istrage broj 1Kv. 271/19¹⁶. Ovu nepravilnost u postupanju VJT-a i Višeg suda, ispravio je tek Apelacioni sud u Novom Sadu koji je svojim rešenjem broj KŽ2. 949/19 uvažio žalbu branioca gde je naložio VJT-u da otkloni nepravilnosti i omogući braniocima pribavljanje dokaza CD-a sa audio zapisima i SMS poruka, pri čemu se daje obrazloženje: „...okrivljeni ima pravo na uvid u ove dokaze kako bi ostvario svoje pravo na odbranu i da se istome obezbedi dovoljno mogućnosti i vremena za pripremu odbrane“¹⁷.

Slično protivpravno postupanje uočava se u radu istog tužilaštva kada u predmetu broj KTI 8/20.¹⁸ Ovo tužilaštvo odbija da izvede dokaze koji su više puta predlagani u fazi istrage od strane branilaca okrivljenog jer je pribavljanje tih dokaza od najvećeg mogućeg značaja za odbranu okrivljenog. Međutim, odbijanjem izvođenja ovih dokaznih predloga odbrane, okrivljeni je onemogućen u svom osnovnom, suštinskom procesnom pravu – pravu na odbranu, jer je protekom vremena, pribavljanje ovih dokaza postalo nemoguće, čime je celokupan krivični postupak protiv ovog okrivljenog nezakonit.

4. Okrivljeni kaokrivičnoprocesni subjekt

Okrivljeni je krivičnoprocesni subjekt, koji kao i tužilac, ima svojstvo stranke u krivičnom postupku, ali za razliku od tužioca koji ima funkciju optužbe, okrivljeni ima funkciju odbrane. Bitno je dodati da okrivljeni, osim što je stranka u postupku, ima i ulogu izvora dokaza. Naime, iskaz okrivljenog koji je dao prilikom saslušanja, takođe je dokaz u postupku. Da bi istakao i ovo svojstvo okrivljenog, odnosno ukazao na važnost iskaza okrivljenog kao dokaza, zakonodavac je, za razliku od ranijih procesnih zakona koji su uređivali pravila krivičnog postupka u Srbiji, u poslednjem aktuelnom ZKP-u propisao da se saslušanje optuženog nakon podizanja optužbe, sprovodi na glavnom pretresu u toku dokaznog postupka, što u ranijim procesnim zakonima nije bio slučaj.

¹⁵ Odluka VJT u Zrenjaninu broj KTI. 68/18.

¹⁶ Rešenje Višeg suda u Zrenjaninu broj 1Kv. 271/19.

¹⁷ Rešenje Apelacionog suda u Novom Sadu broj KŽ2. 949/19.

¹⁸ Predmet VJT Zrenjanin broj KTI. 8/20.

Mišljenje je da je na ovakav način zakonodavac želeo da ukaže sudu, koji donosi konačnu odluku o predmetu krivičnog postupka, na važnost i ovog dokaza i da u slučaju postojanja kontradiktornosti sa drugim izvedenim dokazima, makar na jednak način ceni dokaznu snagu iskaza okrivljenog sa, primera radi, iskazom svedoka oštećenog. Međutim, višegodišnja sudska praksa, ovu okolnost da se saslušanje okrivljenog, nakon podizanja optužbe vrši u fazi dokaznog postupka kada se izvode i svi ostali dokazi na glavnom pretresu, ukazuje da su sudovi ovu zakonsku novelu, suprotno izvornoj ideji zakonodavca, prihvatili više samo kao formalnu promenu, a ne kao želju zakonodavca da se saslušanje okrivljenog kao dokaz izjednači sa dokaznom snagom drugih izvedenih dokaza.

Tako u predmetu Osnovnog javnog tužilaštva u Zrenjaninu broj KT. 836/19 gde su svedoci oštećena dvojica službenih lica - policajci u odnosu na radnju okrivljenog dali različitu izjavu, odnosno, jedan policijski službenik je izjavio da je okrivljeni zadao udarac nehatno, bez postojanja namere da bilo kog udari, dok je drugo službeno lice izjavilo da je do udarca došlo sa očiglednom namerom okrivljenog. Pored činjenice da je okrivljeni izjavio da je prilikom okretanja, zbog alkoholisanog stanja u kom se nalazio, slučajno svojom rukom blago zakačio drugo lice, OJT je i pored kontradiktornih iskaza službenih lica, pri čemu je izjava okrivljenog u skladu sa izjavom jednog od službenih lica, poverovao samo onom službenom licu koji je izjavio da je do udarca došlo sa namerom okrivljenog i podigao optužni akt protiv okrivljenog.¹⁹

Tabela 1. *Krivične presude u Republici Srbiji za punoletna lica (2015-2019)*

Republika Srbija	Broj optuženih lica	Broj osuđujućih presuda	Broj odbijajućih presuda	Broj oslobađajućih presuda
2019.	32360	28112	897	1465 (4,5%)
2018.	35146	29750	1102	1921 (5,4%)
2017.	37752	31759	1443	2155 (5,7%)
2016.	39610	32525	1586	2688 (6,79%)
2015.	42030	33189	2202	2840 (6,76%)

Izvor: Republika Srbija, Republički zavod za statistiku²⁰

S obzirom na prikaz dat u Tabeli 1. potpuno je jasno da je ukupno učešće oslobađajućih pravnosnažnih presuda u krivičnim predmetima u Republici Srbiji veoma malo. Osim napred navedenih razloga koji se tiču procesnih propusta i prepreka koji dovode i do formalno nejednakih prava i ovlašćenja, u praksi postoji veći broj i onih „nevidljivih“ razloga koji još više utiču na već postojeću nejednakost javnog tužilaštva, sa jedne, te odbrane, sa druge strane.

¹⁹ Predmet Osnovnog javnog tužilaštva u Zrenjaninu broj KT. 836/19

²⁰ <https://www.stat.gov.rs/publikacije/?a=14&s=1402&d=5&r=>

Upravo iz razloga da bi se ukazalo koliko je otežavajućih i formalnih i faktičkih prepreka na strani odbrane da bi se izdejstvovala jedna oslobađajuća presuda u krivičnom postupku u Republici Srbiji. Iz tih razloga dolazimo i do suštinskog objašnjenja i odgovora na pitanje, zbog čega je u Republici Srbiji procenat oslobađajućih presuda na godišnjem nivou toliko mali i kreće se u rasponu od 4,5% do 6,7% oslobađajućih presuda.

Takođe, interesantna je tendencija pada procenta oslobađajućih presuda svake naredne godine, pri čemu je u ovom istraživanju u rasponu od 5 godina, ona bila na najnižem nivou u 2019. godini (4,5%), godini koja je inače poslednja statistički obrađivana.

Ovi podaci ukazuju da se mnogi od ovih uzroka moraju otkloniti ili izmeniti, u protivnom, svrha krivičnog postupka koja je zbog izuzetne važnosti istaknuta već u odredbi člana 1 Zakonika o krivičnom postupku, biće deklarativnog karaktera, odnosno „mrtvo slovo na papiru“. Ovo potvrđuje i zvaničan podatak o broju i procentu oslobađajućih presuda u Republici Srbiji koji je istaknut u tabelarnom prikazu.

5. Analiza postupanja u konkretnim krivičnim postupcima

U presudi Apelacionog suda u Beogradu KŽ1 2963/2013 kojom se rešava o sudbini pritvora, Apelacioni sud kao drugostepeni sud ne prihvata predlog VJT-a u Beogradu za određivanjem pritvora protiv okrivljenog navodeći sledeći razlog: „...članom 3 ZKP-a predviđeno je da se svako smatra nevinim sve dok se njegova krivica za krivično delo ne utvrdi pravnosnažnom odlukom suda. Pretpostavka nevinosti odnosi se na svakog okrivljenog u svakom krivičnom postupku, pa je stoga potpuno neosnovan navod VJT da je sud trebalo da ceni činjenicu da se protiv okrivljenih vode drugi krivični postupci“²¹. Sličan stav izražen je od strane Apelacionog suda u Beogradu u predmetu KŽ1 5897/2010 kojom je ukinuta prvostepena presuda gde je prvostepeni sud okolnost da se protiv okrivljenog vode drugi krivični postupci cenio kao otežavajuću okolnost: „Ovu okolnost prvostepeni sud nije mogao ceniti kao otežavajuću okolnost, s obzirom na odredbu člana 3 stav 1 ZKP-a kojom je propisano da se svako smatra nevinim dok se njegova krivica ne utvrdi pravnosnažnom odlukom suda“²². Rešenjem Apelacionog suda u Beogradu KŽ2 284/2012 takođe se konstatuje povreda pretpostavke nevinosti koju je učinio Viši sud u Beogradu kao prvostepeni sud kada je već pritvorenom licu produžio pritvor dajući obrazloženje kako je okrivljeni u svojim radnjama „iskazao visok stepen nasilja“. U navedenom rešenju Apelacionog suda konstatuje se da je ovakvom kvalifikacijom da je okrivljeni pre sprovedenog dokaznog postupka navodno iskazao visok stepen nasilja, povređena je pretpostavka nevinosti od

²¹ Rešenje Apelacionog suda u Beogradu broj KŽ1 2963/2013.

²² Rešenje Apelacionog suda u Beogradu KŽ1 5897/2010.

strane prvostepenog suda: „...narušena je pretpostavka nevinosti iz člana 3 stav 1 ZKP-a, člana 34 stav 3 Ustava Republike Srbije, kao i člana 6 stav 2 Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda“²³

Odredba člana 16 ZKP-a, obavezuje učesnike u krivičnom postupku i na poštovanje načela „*in dubio pro reo*“ (u slučaju sumnje u korist okrivljenog). Odredba člana 16 stav 5 glasi: „Sumnje u pogledu činjenica od kojih zavisi vođenje krivičnog postupka, postojanje obeležja krivičnog dela ili primena neke druge odredbe krivičnog zakona, sud će u presudi ili rešenju koje odgovara presudi, rešiti u korist okrivljenog“. Ova odredba se odnosi posebno na fazu dokaznog postupka kao centralne glavne faze glavnog pretresa, kao i ocene tih izvedenih dokaza, a time i celokupnog krivičnog postupka jer obavezuje sudove na način ocene izvedenih dokaza i utvrđivanja činjenica.

Ovo načelo tokom istorije krivičnog procesnog prava, sve do donošenja poslednjeg Zakonika o krivičnom postupku 2011. godine, nije bilo izričito uneto u zakonski tekst procesnih zakonskih odredbi.²⁴ Doduše, prvi put se unosi kao procesna zakonska odredba u izmenama i dopunama tada važećeg Zakonika o krivičnom postupku 03.09.2009. godine.²⁵ Ono jeste postojalo nesporno kao jedno od dokaznih načela krivičnog procesnog prava koje se na pravnim fakultetima izučavalo kao jedno od najvažnijih načela krivičnog procesnog prava, međutim, unošenjem i u zakonski tekst aktuelnog ZKP-a od 2011. godine, postalo je i izvorno formalno obavezujuća procesna zakonska odredba. Ova okolnost je od velikog značaja za funkciju odbrane u krivičnom postupku jer su postupajući sudovi i zakonom obavezani da primenjuju ovo načelo i u praksi. To dalje znači da, ukoliko, nakon sprovedenog dokaznog postupka u kom su izvedeni svi dokazi predloženi u postupku, sud i dalje stoji na sumnji u neke od činjenica odlučnih za rešavanje predmeta krivičnog postupka, tada ima zakonsku obavezu da te činjenice ceni u korist okrivljenog, odnosno da o predmetu krivičnog postupka odluči donošenjem oslobađajuće presude. Iako načelo pretpostavke nevinosti nije isto što i načelo *in dubio pro reo*, važno je istaći da su ova dva načela veoma povezana i moglo bi se reći da se načelo *in dubio pro reo* zasniva na načelu prezumpcije nevinosti.

U sudskoj praksi se susreće nepoštovanje ovog načela od strane procesnih subjekata, suda i naročito javnih tužilaštva. Tako, u istražnom predmetu Višeg javnog tužilaštva u Beogradu broj KTI. 335/2020,²⁶ postupajući VJT je u toku sprovođenja istrage i obavljenih sudskih veštačenja lekara specijalista, gde je utvrđeno da smrt oštećenog nije nastala radnjama okrivljene, već usled drugih uzroka koji nisu u vezi sa radnjom koja se okrivljenoj stavlja na teret, suprotno ovoj više nego sumnjivoj odlučnoj činjenici za rešavanje predmetne krivično-

²³ Rešenje Apelacionog suda u Beogradu KŽ2 284/2012.

²⁴ Zakonik o krivičnom postupku („Sl.list SRJ“ 70/2001)

²⁵ Službeni glasnik RS br. 72/2009

²⁶ Istražni predmet VJT u Beogradu broj KTI. 335/20.

pravne stvari, pristupio kao da u procesnom zakonu ne postoji obavezujuća primena načela *in dubio pro reo*. Sledstveno navedenom, VJT u Beogradu je, podigao optužnicu protiv okrivljene broj KTO. 457/2020,²⁷ iako su se u odnosu na krucijalnu činjenicu za pravnu kvalifikaciju krivičnog dela i rešavanja predmeta krivičnog postupka, sudski veštaci medicinske struke izjasnili na način koji ide u korist okrivljene, o šta se oglušio postupajući VJT podižući optužnicu kršeći navedeno zakonsko načelo.

Još je flagrantnije kršenje ovog principa pokazao Viši sud u Beogradu, u istom ovom predmetu, koji je svojim rešenjem Kv. broj 4138/20²⁸ potvrdio ovako nezakonito podignutu optužnicu VJT u Beogradu. Tek nakon žalbe branilaca okrivljene, Apelacioni sud u Beogradu je konačno doneo rešenje broj KŽ2. 2590/20²⁹ o uvažavanju žalbe branilaca, ukidajući nezakonito rešenje Višeg suda u Beogradu nalažući da se ova očigledna sporna odlučna činjenica dodatno razjasni u fazi istrage i tek tada odluči da li uopšte ima mesta optužbi: „...zbog čega za ovaj sud ostaje nejasno na osnovu čega je prvostepeni sud izveo zaključak o postojanju opravdane sumnje da povrede navedene u optužnici predstavljaju teške telesne povrede..., po nalaženju Apelacionog suda ne može se izvesti pouzdan zaključak o postojanju opravdane sumnje da je okrivljena nanela ove povrede“

Takođe i u predmetu Osnovnog suda u Zrenjaninu K. br. 174/19, postupajući sud je u obrazloženju presude prilikom ocene izvedenih dokaza naveo: „...prema mišljenju suda, moguće da je oštećeni, ukoliko nije dovoljno obratio pažnju, stekao pogrešan utisak da se radi o drugim licima....Prema mišljenju suda budući da je oštećeni dobijao udarce moguće da mu se učinilo da su to bila tri lica...“.³⁰ Dakle, opet se radi o spornim, „sumnjivim“ „mogućim“ činjenicama kako to navodi prvostepeni sud, ali koje činjenice, suprotno zakonskom načelu „*in dubio pro reo*“, ceni na štetu optuženih, donoseći nepravnosnažnu osuđujuću presudu. Nadalje, presudom Višeg suda u Zrenjaninu K. 9/19³¹ okrivljeni je oglašen krivim na osnovu dokaza koji su i dalje bili na nivou opravdane sumnje, a ne kvaliteta pouzdanosti da bi neko bio oglašen krivim. Apelacioni sud u Novom Sadu je svojim rešenjem KŽ1. 1/21 usvojio žalbu branilaca i ukinuo ovakvu presudu prvostepenog suda, dajući obrazloženje: „Za zaključak u pogledu dokazanosti radnji izvršenja krivičnog dela neophodno je da postoji potpuna izvesnost, a u pobijanoj presudi takvi razlozi izostaju“³²

²⁷ Optužnica VJT-a u Beogradu broj KTO. 457/20.

²⁸ Rešenje Višeg suda u Beogradu KV. 4138/20.

²⁹ Rešenje Apelacionog suda u Beogradu KŽ2 259/20.

³⁰ Presuda Osnovnog suda u Zrenjaninu broj K. 174/19.

³¹ Presuda Višeg suda u Zrenjaninu broj K. 9/19.

³² Rešenje Apelacionog suda u Novom Sadu KŽ1 1/21.

6. Zaključak

Uzimajući u obzir podatke o odnosu između osuđujućih i oslobađajućih presuda u Republici Srbiji, kao i svemu navedenom, mogao bi se doneti pogrešan zaključak da su javna tužilaštva u pravnom sistemu Srbije, veoma uspešna i efikasna, dok, sa druge strane, okrivljeni i njihovi branioci, odnosno i sama advokatura kao profesija u Srbiji, neuspešna. Na ovo upućuje mali procenat oslobađajućih presuda u krivičnim postupcima u pravnom sistemu Republike Srbije. Međutim, realnost je drugačija. Upravo sve navedene i istaknute manjkavosti i nedostaci koji su i dalje učestali u sudskoj praksi koja je još uvek zasnovana na zavisnosti sudova u svom postupanju od javnih tužilaštava i organa bezbednosti, dovode do kršenja temeljnih stubova krivičnog prava: načela pretpostavke nevinosti, tereta dokazivanja krivice na strani tužioca, principa da se dokazi u slučaju njihove sumnje cene u korist odbrane, pravičnog vođenja krivičnog postupku, nezavisnosti sudova i drugo. Svi navedeni nedostaci, za posledicu imaju i veliku nesrazmeru između osuđujućih i oslobađajućih presuda na štetu okrivljenih. Stoga je, potpuno neosnovana euforija koja je poslednjih nekoliko godina prisutna u većem delu javnosti, koja je između ostalog rezultat i paušalnog nepotpunog i nerealnog izveštavanja i informisanja medija, kako se „u krivičnim procesima u Srbiji svi oslobađaju“. Po svemu izloženom, ova savremena zabluda je potpuno neutemeljeno zamenila nekadašnju svima poznatu tradicionalnu izreku, a koja je po egzaktnim podacima, značajno bliža realnosti: „kadija te tuži, kadija ti sudi“.

Iz svih navedenih razloga, nužno je da se ovim problemom, ne samo zakonodavac i subjekti krivičnog postupka, već i pravna nauka, ozbiljnije suoče, sve u cilju predlaganja mogućih rešenja, kako bi se primena svih načela krivičnog prava, naročito onih koja su u cilju cilju poštovanja prava na odbranu, u punom kapacitetu primenila i u sudskoj praksi.

Literatura:

- Bracey, Christopher A. (1999): Truth and Legitimacy in the American Criminal Process, *Journal of Criminal Law and Criminology*, vol. 90, no. 2, pp. 691-728..
- Fedorova Maria Igorevna (1980): The Principle of Equality of Arms in International Criminal Proceedings, *School of Human Rights Research Series*, Volume 55.
- Grubač Momčilo *et al.* (1998): Priručnik za polaganje pravosudnog ispita. Beograd: Službeni glasnik.
- Luban, David (1993): Are Criminal Defenders Different?, *Michigan Law Review*, vol. 91, no. 7, 1993, pp. 1729-1766.
- Mashaw, Jerry L. (1976): "The Supreme Court's Due Process Calculus for Administrative Adjudication in *Mathews v. Eldridge*: Three Factors in Search of a Theory of Value," *University of Chicago Law Review*: Vol. 44 : Iss. 1, Article 5.
- Solum, Lawrence B. (2004): Procedural Justice, *Southern California Law Review*, vol. 78, no. 1, 2004, pp. 181-322. Solum, 2004.
- Sward, Ellen E. (1989): Values, Ideology, and the Evolution of the Adversary System, *Indiana Law Journal*, vol. 64, 1989, pp. 301-356..
- Zakonik o krivičnom postupku (Skrraćeno - ZKP) („SG. RS“ 72/11, 101/11, 121/12, 32/13, 45/13, 55/14, 35/19).
- Zakonik o krivičnom postupku (Sl. List SRJ 70/2001).
- Republika Srbija, Republički zavod za statistiku <https://www.stat.gov.rs/publikacije/?a=14&s=1402&d=5&r=>
- Istražni predmet VJT u Beogradu broj KTI. 335/20.
- Službeni glasnik RS br. 72/2009
- Predmet VJT Zrenjanin broj KTI. 8/20.
- Predmet Osnovnog javnog tužilaštva u Zrenjaninu broj KT. 836/19
- Presuda Osnovnog suda u Zrenjaninu broj K. 174/19.
- Presuda Višeg suda u Zrenjaninu broj K. 9/19.
- Rešenje Višeg suda u Zrenjaninu broj 1Kv. 271/19.
- Rešenje Apelacionog suda u Novom Sadu broj KŽ2. 949/19.
- Rešenje Apelacionog suda u Beogradu broj KŽ1 2963/2013.
- Rešenje Apelacionog suda u Beogradu KŽ1 5897/2010.
- Rešenje Apelacionog suda u Beogradu KŽ2 284/2012.
- Zakonik o krivičnom postupku („Sl. list SRJ“ 70/2001)
- Rešenje Višeg suda u Beogradu KV. 4138/20.
- Rešenje Apelacionog suda u Beogradu KŽ2 259/20.
- Rešenje Apelacionog suda u Novom Sadu KŽ1 1/21.

Vičentije Darijević

UDC 343.163(497.11)

342.722:347.932(497.11)

343.121(497.11)

DOI: 10.5937/MegRev2102233D

Review scientific article

Received 16.04.2021.

Approved 22.04.2021.

JUDGMENTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS IN JUDICIAL PRACTICE OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract: *This paper analyzes court judgments rendered in criminal proceedings in the Republic of Serbia in the last 5 years, as well as the relationship of state bodies, primarily courts, and public prosecutor's offices to the most important legal principles and legal institutes of criminal law that have a decisive influence on proceedings. Courts in criminal proceedings, as well as the criminal policy of the courts. The emphasis is on the presentation of the inequality of procedural position of procedural parties in criminal proceedings (defendant in relation to the public prosecutor) with which the defense (defendants and their defense counsel) encounters on a daily basis in practice, as well as on specific reasons that significantly affect significant measures by the acting courts continue to be favored by the public prosecutor to the detriment of the defense - the defendants and their defense counsel. Specific reasons and explanations are presented, as well as some examples from court practice, due to which the number (percentage) of acquittals in our judicial system is very small in relation to the number of convictions.*

Keywords: *criminal procedure, prosecutor, defendants, criminal sanctions, inequality of procedural parties.*

SAJBER TERORIZAM KAO OKIDAČ SVE INTENZIVNIJE POTREBE ZA BEZBEDNOST SISTEMA OD OPASNOSTI KOJA DOLAZI SA INTERNETA**

Sažetak: *U svetu sve intenzivnijeg sajber sadržaja koji se oslanja na nove tehnologije bezbednost svih sistema je izložena riziku. U ovom članku biće prikazane opasnosti i bezbednosne opcije u cilju zaštite ne samo podataka već i čitavih sistema koji su povezani na nove tehnologije. Takođe, biće istaknut značaj lica koja se bave bezbednosnim pitanjima na internetu. Analizom sadržaja uočava se mogućnost za predikciju koja se u radu izlaže, a povezana sa zaključkom da će se tehnologija sve više razvijati, a samim tim i opasnost od sajber napada biti sve intenzivnija. Rad se fokusira na suštinu odbrane od terorizma koja je neophodna na internetu. Ovim putem ukazuje se one opcije odbrane koje su usaglašene sa ulogama lica zaduženih za bezbednost na internetu kao otvorenom polju za terorističke sajber napade.*

Ključne reči: *Sajber napad, sajber terorizam, internet bezbednost, odbrana na internetu, teroristi, opasnost bezbednosnih sistema na internetu*

* Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd, Srbija; sanja_klisaric@yahoo.com

** Ovaj rad je rezultat projekta FPMIRS – Znanjem do integrisanja u društvene i ekonomske tokove. Projekat je pokrenut sporazumom Pravnog fakulteta sa Međunarodnim institutom za romološke studije.

1. Uvod

Ukoliko znamo da se svakodnevnica definitivno sve brže i brže odvija, kao i da tehnologija napreduje doslovno iz dana u dan, neodgovorno je smatrati da je bezbednost isključena iz opsega razvoja koji za cilj pored svih drugih ima i onaj deo naše stvarnosti koji se odnosi na destabilizaciju sistema i opasnost od sajber napada. Naime, logično je smatrati da razvoj tehnologija mora da prati i razvoj bezbednosnih sistema i odbrane od opasnosti koja pretila na internetu. Zadatak sistema bezbednosti i službi bezbednosti nije samo da prate razvoj novih tehnologija već i da implementiraju adekvatnu odbranu. Ovaj zadatak ni malo nije lak i to ne samo što u pitanju nije samo praćenje tehnologija kao vid aktivne zainteresovanosti za sajber novosti, već i pravovremena realizacija projekata odbrane usklađene sa razvojem novih tehnologija i modela odbrane. Ako nam je poznato da se sve više naše stvarnosti odvija na internetu, ne treba zaboraviti da opasnost koja pretila odatle može imati jednaku ubojitost kao i terorizam. Ako znamo da i životi direktno zavise od interneta jer se sve više medicinskih operacija obavlja ovim putem značaj bezbednosti na internetu je neshvatljivo veliki.¹ Primena je preširoka. Gotovo da nema polja u kom je internet nije zastupljen.

Sada već sasvim očigledno živimo u vremenu kada je sajber tehnologija svakodnevnica koja uplivava u sve segmente naših života. Što pre se okrenemo tome kao stanju koje nam je poznato i prihvatljivo, to ćemo pre imati strategiju odbrane od takve opasnosti. Danas ono što se ne vidi može i te kako da ima razornu i opasnu moć jer tehnologija upravo omogućava napad iz daljine, devastaciju bez fizičkog učestvovanja. Ako znamo da danas imamo i slučajeve gde deca od samo pet godina starosti imaju sposobnost da hakuju sisteme, šta možemo da očekujemo od obučenih hakera.² Ovakve činjenice treba da pobude interesovanje za implementaciju svih onih sadržaja koji bi na neki način mogli da naprave adekvatnu zaštitu, ali sa stalnom svesnošću da sistem mora neprekidno da se prati, nadgleda i ponovo obezbeđuje unapređivanjem svih tehnologija koje su neophodne u cilju bezbednosti. Ukoliko prihvatimo činjenicu da je sajber terorizam jednako opasan iako se odvija u računarskom prostoru kao i bilo koji drugi vid terorizma na dobrom smo putu da razvijemo tehnologije za borbu protiv njega, ali samo ukoliko hodamo korak ispred terorista, a za to je neophodan značajan broj inteligentnih resursa u vidu ljudskog i tehnologijskog karaktera. Za ova dva elementa značajno je neprekidno razvijati uporedne sisteme bezbednosti sa fokusom na zaštitu sajber prostora kao ranjivog onim teroristima koji su obučeni upravo za takav vid napada.³

Onda kada se orijentišemo ka sajber opasnosti kao onoj koja je istovremena odbrana od istog, ali i meta napada, shvatićemo ugroženost i osjetljivost sajber

¹ <https://www.bbc.com/future/article/20140516-i-operate-on-people-400km-away>

² <https://www.appknox.com/blog/famous-child-hackers>

³ <https://www.bbc.com/news/world-europe-39907965>

sistema.⁴ Kada se osvrnemo na dešavanja u svetu sasvim nam je jasno da teroristi uočavaju svoju prednost u mogućnostima terorističkih napada, i oni je itekako koriste.⁵ U pitanju nisu samo preteći napadi koji su do sada imali za cilj prestrašivanje populacije kojoj su namenjeni, sada se odvija novi vid opasnosti koji preti da ovim putem uruši čitave države i njihove ekonomije. Svet će morati da ostane uvek korak ispred terorista ukoliko ima cilj da opstane. To je naša sadašnjost, to će biti naša budućnost. Jer borba u sajber prostoru ima tendenciju samo da bude sve veća, ni sa kakvim naznakama da će jenjavati.

2. Sajber opasnost kao igla u plastu sena – veština sajber inženjera kao antiteroristički faktor bezbednosti

Naivno je verovati da se sajber opasnost kao okidač terorizma krije samo iza nevidljivih sistema ili individua. Neretko su to i one platforme koje su dostupne široj populaciji jer na taj način može da se pristupi uz pomoć tehnologije onim sadržajima koji za cilj imaju da budu kompromitovani. Supstanca dešavanja u sajber prostoru nije eliminisanje i ekternimacija, već poništavanje validnosti, krađa informacija, novčanih sredstava i onih sadržaja koji bi doveli do kolapsa industrija, ekonomija svih ostalih grana države ili sistema ka kojima su usmereni. U ovako jasno koncipiranom sadržaju problematika se usložnjava samom činjenicom da je to jedan ogroman prostor sa kog napad može biti ostvaren. Ovde se više ne postavlja pitanje na koji način i kada će napad biti realizovan. Sada se jasno zna da je svaki sistem dovoljno izložen opasnosti svakog trenutka i da je jedini način da se pohranjene informacije i sadržaji sačuvaju od terorističkog napada neprekidna zaštita koja se bazira na stalnom napredovanju sistema bezbednosti u ovoj oblasti. Da je ovaj posao težak, jasno pokazuje i činjenica da se sajber prostor neprekidno uvećava i svakim danom zauzima sve veći značaj u našim životima, a samim tim i sve atraktivniju tačku napada.

Sajber terorizam nastaje razvojem interneta i njegovim uplitanjem i ukorenjavanjem u svakodnevicu kojoj pripadamo. Sajber terorizam možemo da tumačimo kao vrstu nasilja koja se manifestuje kao svaki ilegalni napad ili opasnost usmerena na kompjutere, mobilne telefone, medicinske i druge tehnologije vidljive na sajber prostoru, mreže, informacije i sisteme informacija uskladištene unutar računarskog i mrežnog prostora koji je počinjen radi kompromitovanja vlada i građana u cilju političke, ekonomske, i svake druge destabilizacije, a sa namerom postizanja ličnih ciljeva i ideologija terorista. Kada imamo ovakvu svest, širina prostora na kom je napad moguć je nesaglediva. U potpunosti

⁴ Vidi: Toffler, A., Toffler, H. (1993): *War and Anti-War: Survival at the Dawn of the 21st Century*, Little, Brown and Company, Boston.

⁵ Sullivant, J. (2007): *Strategies for protecting critical infrastructure assets*, Hoboken, NJ: Wiley.

treba razumeti sajber terorizam samo kao novu taktiku terorizma, a nikako kao sasvim nov oblik terorizma.⁶ Tome u prilog govori i činjenica da su motivi i ciljevi napada ostali isti, ali da je sam razvoj tehnologije uslovio evoluciju terorizma, stoga je racionalno zaključiti da se i sam terorizam razgranava u opcijama svog manifestovanja u sajber prostoru. Ne možemo da diskutujemo o novom tipu terorizma jer se na osnovu tipologije ništa suštinski nije izmenilo. Mete napada i ciljevi su isti, a alat kojim se to postiže ukazuje na stalnu visoko frekventnu adaptabilnost terorista u nemoralnoj borbi koju vode. Sama činjenica da tehnološka revolucija zauzima sve veći prostor i da se odigrava neprestano pred našim očima je dokaz da smo istorijski suočeni sa nečim što je veoma realan i živ prostor i ne postoji ni jedan razlog zašto teroristi to ne bi isto tako posmatrali. Treba imati svest o tome da internet predstavlja ogromnu zonu gde danas svako može da radi doslovno šta želi, od najbanalnije zabave do organizovanja terorističkih napada. Internet omogućava kolektivizaciju ljudi udruženih na osnovu istog interesovanja ili cilja. Poznato je da teroristi koriste internet da objavljuju svoje ciljeve, razloge borbe i motive, jednako kao i podizanje materijalnih sredstava i regrutovanje novih članova.⁷ U nepreglednom moru svih mogućih informacija velika je veština izdvojiti one koje nose težinu značajnu za odbranu od terorizma. Ali baš ta veština prepoznavanja opasnosti je prvi korak u zaštiti državnog interesa u sajber prostoru. Činjenica da broj napada, sajber virusa i hakerskih napada neprestano narasta predstavlja veliki izazov svih službi bezbednosti koje se bave zaštitom sajber prostora.

Širina izvedenog prostora u sajber okvirima ima višestruku dimenzionalnost ne samo u smislu opcionog delanja već i vidova komunikacije i finansiranja terorizma. Angažujući stručnjake za sajber demonstraciju svojih agendi, terorističke organizacije imaju veoma veliki potencijal da ostvare svoje namere jer je sam prostor delanja dovoljno veliki da ga je teško kontrolisati. Postaje veoma interesantno zaključiti da je tehnologija primarno fokusirana na pojednostavljenje života i svakodnevice, pronašla svoj smisao u razvoju sajber napada koje ostvaruju terorističke organizacije. Nije u pitanju sam napad, nego i organizacija, regrutovanje novih kandidata, širenje ideologije, finansiranje. Dakle, terorizam se prelio na tehnologije koristeći ih na najbolji način na koji one mogu da služe ma kom sistemu. Ovde je problem ići korak ispred opasnosti jer je opasnost neretko veoma lukavo kamuflirana i predstavlja mogućnost da se ne primeti sve do postizanja svog zadatka. Svakako da su Vlade država svesne opasnosti ovog tipa i da mogu da odgovore izazovu, ali je i činjenica da opasnost svakog dana narasta usklađena sa razvojem i napredovanjem tehnologije. Ono što je veoma

⁶ Flemming, P., Stohl, M. (2001): "International Scientific and Professional Advisory Council of the United Nations", in Crime Prevention and Criminal Justice Program Countering Terrorism Through International Cooperation, Alex P. Schmid (ed.), ISPAC, Vienna, pp: 70-105.

⁷ Mockaitis, T. R. (2007): *The "new" terrorism: myths and reality*, Westport, Conn: Praeger Security Internacional.

uočljivo je i transcendentovanje same filozofije borbe. Još 2002. godine pamtim o izjavu Al Qaide koja kaže da mimo činjenice da se njihova borba zasniva na tradicionalnom borenju, internet predstavlja novo i poželjno polje na kom treba pokazati svoju snagu, agendu i moć.⁸ Tu se naglašava značaj i ogromna mogućnost ratovanja u sajber prostoru ističući mogućnost udaljenog napada kao značajnu opciju za anonimnost, navodi se veoma jeftina oprema koja je potrebna da bi se izveo napad, ukazuje se na činjenicu da za napad nije potrebna specijalna vojna obuka, kao ni značajan broj uključenih lica da bi se napad izveo.⁹ Onda kada jedna teroristička organizacija deklarira svoje stavove na ovaj način, sasvim nam je jasno da je u pitanju njihova sigurna infiltracija u sajber prostor. Posledice ovoga su nesagledive i to zbog velikog broja faktora. Naime, teroristi u sajber prostoru mogu biti nevidljivi i sasvim neopaženo organizovati napade. Oni imaju veoma puno alati koje im pomažu da se napad izvede, a jedna od lako dostupnih je sam protok informacija na internetu koji je dostupan svakoj osobi. Više im nije potrebno veoma mnogo vremena da prikupe i obrade informacije kao pre pojave interneta. Sada ih imaju gotovo istovremeno klikom na dugme. Ovo predstavlja veoma veliku pretnju po sve sisteme u svetu jer teroristi sada imaju sva informaciono raspoloživa sredstva da dođu do onoga do čega imaju cilj da se približe kako bi ostvarili svoje planove. Činjenica je da je čitav svet sve više orijentisan na internet i kako je pandemija pokazala doslovno postao zavisnik od rada interneta. Sada smo tokom pandemije COVID-19 koja je proglašena 2020. godine po prvi put suočeni sa enormnim značajem interneta i opasnosti ali i neophodnosti sajber prostora. Kada znamo da čitave korporacije, sistemi školstva i ostalih sektora naše kulture i civilizacije su se preorijentisali na funkcionisanje preko interneta, sasvim je logično da odatle pretili i napad koji može i za cilj ima da nanese dramatične udarce. Svet danas ne može da funkcioniše na način na koji smo navikli bez interneta. To isto znaju i teroristi. Njihove agende su se preorijentisale na vid borbe koji u sajber prostoru daje dovoljno opasnosti po sve oblasti napada koji su kadri da izvrše. Međutim, treba biti svestan da sama konstrukcija stvarnosti koju današnji svet prihvata kao merilo života u internet prostoru ostavlja neshvatljivo mnogo informacija koje značajno olakšavaju posao teroristima. Današnja kultura je takva da je internet realan prostor na kom se odvija racionalna stvarnost sa koje je život izložen ne samo svojoj manifestaciji već i terorističkom pogledu čija aspiracija uvek za cilj ima devastaciju i kompromitovanje targetiranih meta. Mi kao društvo smo u situaciji kada treba da budemo svesni da tražiti teroristu u sajber prostoru je teže nego tragati za iglom u plastu sena. Stručnjaci sajber bezbednosti su snage koje treba neprekidno da budu nekoliko koraka ispred same tehnologije što nimalo nije lak zadatak i ni u koju ruku ne možemo reći da nije ne samo životni već i karijerski izazov. Svaki

⁸ Venzke, B., Ibrahim, A., (2003): *The al-Qaeda Threat: An Analytical Guide to al-Qaeda's Tactics and Targets*, Tempest Publishing, LLC, Alexandria.

⁹ Ibid.

sajber inženjer zna da sa druge strane sedi jedan poput njega ko zna koliko sličan ili informaciono i tehnološki jači. Utrka za ovladavanjem veština u sajberbezbednosti i sajber napadu postaje gotovo nekontrolisana gde one tehnologije koje danas ugledaju svetlost dana, sutra već postaju prevaziđene i gotovo svaki dan se plasiraju sve novije tehnologije i metode u sajber prostoru kojima se utiče na hakovanje i bezbednost sistema. Stručnjaci iz oblasti sajber inženjeringa su osobe od najvećeg profesionalnog informacionog pritiska jer protok znanja iz ove oblasti ima neprekidnu inerciju ka širenju i uvećavanju svih mogućih informacija, veština, aktuelnosti i činjenica. Ovome u prilog treba dodati i to da su i teroristi sajber inženjeri samo u ulozi agresora, dok odbranu čine njihove kolege osiguravajući sisteme od napadača. U pitanju je jedna te ista struka koja doslovno odmerava snage na internetu.

3. Internet kao poligon borbe protiv terorizma

Ako nam je jasno da je internet poligon za borbu protiv terorizma, postajemo svesni celokupne svetske ranjivosti koja je izložena na internetu. Naime, onda kada znamo da se internet koristi za vrbovanje novih članova, za širenje propaganda, obezbeđivanje materijalnih sredstava, imamo sajber napade na države, vladine institucije, direktnu ugroženost građana napadom na vladine sektore, hakovanje bankovnih računa i informacija od značaja, postajemo svesni da borba sa terorizmom preuzima jedan veoma sofisticiran tip sukoba u kome više nema sadržaja koji bi se poistovećivali sa tradicijom ni u najmanjem slučaju. Sama činjenica da su softverski sistemi umreženi i da su informacije raspoložive u svakom trenutku, same vlade i državne institucije izlaže opasnosti od napada koji adekvatnim radom službi bezbednosti može biti predupređen. Ovo zahteva veoma dinamičnu i konstantnu borbu ne samo sa hakerima i sajber teroristima, već i sa sve novijim tehnologijama koje osvajaju svet nezapamćenom brzinom.

Svet sajber tehnologije postao je poprište idealne terorističke manifestacije jer na osnovu svih raspoloživih informacija teroristi ne moraju da ulažu ni vreme, ni novac u operacione poslove na terenu kako bi sakupili potrebne informacije. Njihov prostor je svet računara, interneta i novih tehnologija uz pomoć kojih ostvaruju svoje planove. Veoma sofisticiranom tehnologijom sajber teroristi nisu samo sakupljači velikog broja informacija, niti im internet služi samo za razmenu ideologija, vrbovanje i novčane transakcije. Oni su zahvaljujući ovladavanju sajber svetom pristupili jednom veoma ozbiljnom polju znanja kom vladaju i sa kog maskirani poput nekog drugog programa ili obične alatke u nekoj od mreža interneta mogu da dopru do onih informacija do kojih im je cilj da prođu, istovremeno izazivajući napad nesagledivih razmera. Ukoliko ukucate sajber napade uživo bićete doslovno zaprepašćeni koliko napada se dešava u sekundi. Na današnji dan u trenutku posmatranja ovog fenomena bilo je 11.245.779

napada i svake stotinke broj napada se uvećavao za trocifren broj.¹⁰ Dakle, ukoliko u jednom danu imamo preko 11 miliona sajber napada širom sveta čiji se broj svake stotinke uvećava, jasno je da je ovaj vid sukoba postao definitivno najdominantniji. Naime, nikada pre u istoriji čovečanstva nije zabeležen toliki broj sukoba širom sveta u jednom danu. Ovaj podatak jasno ukazuje na eskalaciju sajber terorizma kao ozbiljnog i dramatičnog oružja terorista. Na pomenutom sajtu stoji istaknuto da je najveći broj sajber napada izvršen na obrazovanje i na državne institucije, a kao države koje su pretrpele najveće napade nabrojane su: Nepal, Bolivija, Mongolija, Čile i Gruzija. Posmatrajući hakerske napade uživo, stiče se utisak da se posmatra nekakva video igra, a ne realan teroristički napad pred našim očima. Razlog za takav utisak je nadrealnost frekvence napada koji se ostvaruju svake stotinke širom sveta. Interesantno je istaći da su očito najviše osetljive države sa najslabijom sajber odbranom i da hakerski napadi targetiraju najviše one vlade koje nemaju adekvatnu odbranu. Na samom sajtu u trenutku posmatranja neprekidno se vide napadi između najmoćnijih država, ali kako najverovatnije stoje stvari, većina tih napada se ne ostvaruje upravo zbog snažne odbrane sajber prostora tih država. Na samom sajtu u trenutku pristupa stoji podatak da je 4. aprila 2021.godine u danu zabeleženo 300 miliona napada širom sveta. Ovaj detalj neprikosnoveno ukazuje da je terorizam našao gotovo neuništivo polje sa kog može da dela ne ukidajući svoju razornu moć i ne pomerajući se od svojih ideologija, naprotiv koristeći tehnologiju koja je nastala u Zapadnim državama kao sredstvo protiv nje. Imajući ove podatke u vidu, veoma je neodgovorno verovati da teroristi nisu dovoljno edukovani ili tehnički poduprti da organizuju napade koji ugrožavaju bezbednost sajber prostora. Ako u jednom danu imamo 300 miliona napada, neka je samo 1% tih napada od strane ozloglašanih terorističkih organizacija, to je 3 miliona napada. Dakle, može li iko da zamisli 3 miliona terorističkih napada u istom danu? To je sa ovom tehnologijom danas moguće samo u sajber prostoru i teroristi kako stvari stoje veoma dobro koriste taj prostor za svoje namere.

Veoma intenzivan doprinos sajber terorizmu i uopšte razvoju sajber tehnologija unutar terorističkog ispoljavanja, tačnije, ovladavnu sajber tehnologija drastično su pomogli islamisti unutar Evrope koji su napravili veliki proboj u ovoj oblasti aktivirajući značajan i alarmantan broj novih sajber terorista.¹¹ Ovu činjenicu treba razumevati u kontekstu one stvarnosti koja nam je svima poznata, a tiče se socijalizacije unutar sajber prostora. U tom svetu potraga za sadržajima od interesa daleko je lakša od iste na bilo kom drugom mestu sa kog bi se potražile pohranjene informacije. Dakle, sama struktura sajber prostora omogućava razvoj sajber terorista od političkih stavova, do praćenja svih dešavanja, samoedukacije i razvoja sajber veština, do finalnog izvođenja napada. Sada, po prvi put u istoriji imamo nezapamćen fenomen da običan civil može da

¹⁰ <https://threatmap.checkpoint.com/> pristupljeno 5.4.2021.

¹¹ La Guardia, A. (august 10. 2005): *Al Qaeda Places Recruiting Ads*, The London Telegraph.

postigne potpuno samostalno ono znanje neophodno za sajber napad, da ista ta osoba može da prikupi informacije i konačno potpuno samostalno izvrši sajber terorizam na sajber prostoru ne pomerajući se sa svog radnog prostora. Ovakva činjenica upućuje na logičnu zabrinutost jer onda kada je neprijatelj nesaglediv, on je onda svuda pretpostavljen. A kada je opasnost na svakom koraku, potrebna su ogromna materijalna i resursna sredstva da bi se omogućila adekvatna armija sajber vojnika koji će štititi sisteme neprekidno. Ako je još 2003.godine uočena realna opasnost od sajber terorizma ukazujući na to da teroristi mogu da ovladaju novim tehnologijama i prodru u sajber prostor Vlada, Vladinih sektora, banki, bezbednosnih sistema i tajnih podataka, danas je to jasna realnost sa kojom se suočavamo na više stotina milionskom broju napada samo u jednom danu.¹² Zbog ovoga sam internet nastavlja da bude polje terorističkih pretnji i izazova za službe bezbednosti.

Zaključak

Ukoliko se osvrnemo na dešavanja samo od početka COVID-19 pandemije, biće nam jasno da je sajber prostor postao osnovni prostor za rad svih vladinih institucija i privatnih kompanija. Upravo proglašenjem pandemije značaj interneta je dostigao alarmantnu tačku sa koje vidimo da ne bismo mogli ni na koji način da funkcionišemo ni u svom radnom, ni u svom privatnom prostoru. Ovaj aspekt je pojačao svest o opasnostima koje su prisutne od strane terorista u sajber prostoru kao prostoru koji je formulisan za ne samo komunikaciju i bezazlene sadržaje, zabavu i društvene mreže, već i pohranjivanje veoma proverivih informacija, podataka i sadržaja koji su od koristi sajber terorizmu kao pošasti našeg doba i to u sve većoj meri. Onda kada je sajber prostor postao zona terorizma suočili smo se sa sajber terorizmom. Ova pošast ima inerciju razvoja jednako kao tehnologija jer danas veoma jasno uviđamo transparentnost sajber terorizma i opasnosti koju nose sa sobom teroristi na internetu. Posao službi bezbednosti je nedvosmislen i ovoga puta pored kontinuirane odbrane države su suočene sa značajnim napretkom tehnologije koja mora biti ispraćena stručnjacima za sajber sisteme, inženjerima i ekspertima za bezbednost sistema kako bi se vlade, državne institucije, ekonomija, banke i bezbednost građana očuvali. Sajber terorizam pogađa sve segmente života od obrazovanja do medicine i kada znamo da je terorizam ovladao veštinom hakovanja na državama je da obezbede maksimalna sredstva da svojim zaposlenima daju najadekvatnije obrazovanje u ovoj oblasti jer ona ima neprekidno narastanje, a onda kada se ukaže prilika za napad svaka vlast ma gde na svetu treba da bude svesna da će se taj napad i realizovati. Uslovi pandemije ukazali su pun značaj naše zavisnosti od interneta, a

¹² Cullather, N. (Winter 2003):“*Bombing at the Speed of Thought: Intelligence in the Coming Age of Cyberwar*”, Intelligence and National Security, Vol.18, No.4, pp.141–154.

samim time i opasnost koja pretil sistemima koji nisu adekvatno obezbeđeni time potencijalno ili konkretno devastirajući ne samo državne institucije, već sve sadržaje do kojih mogu da dođu tokom hakerskog napada, a u cilju sprovođenja svojih terorističkih agendi. Svet kom pripadaju vlade svih država sveta ukoliko želi da pobeđuje terorizam moraće u sajber utrci da bude neprekidno nekoliko koraka ispred terorista jer tehnologija je oružje koje koriste najinteligentniji i naj-uigraniji i pravovremeno informisani akteri našeg sajber doba.

Literatura:

- Cullather, N. (Winter 2003):“*Bombing at the Speed of Thought: Intelligence in the Coming Age of Cyberwar*”, Intelligence and National Security, Vol.18, No.4
- Flemming, P., Stohl, M. (2001): “*International Scientific and Professional Advisory Council of the United Nations*”, in Crime Prevention and Criminal Justice Program Countering Terrorism Through International Cooperation, Alex P. Schmid (ed.), ISPAC, Vienna
- La Guardia, A. (august 10. 2005): *Al Qaeda Places Recruiting Ads*, The London Telegraph
- Mockaitis, T. R. (2007): *The «new» terrorism: myths and reality*, Westport, Conn: Praeger Security Internacional.
- Venzke, B., Ibrahim, A., (2003): *The al-Qaeda Threat: An Analytical Guide to al-Qaeda’s Tactics and Targets*, Tempest Publishing, LLC, Alexandria..
- Sullivant, J. (2007): *Strategies for protecting critical infrastructure assets*, Hoboken, NJ: Wiley.
- Toffler, A., Toffler,H. (1993):*War and Anti-War: Survival at the Dawn of the 21st Century*, Little, Brown and Company, Boston
- <https://www.bbc.com/future/article/20140516-i-operate-on-people-400km-away>
- <https://www.appknox.com/blog/famous-child-hackers>
- <https://www.bbc.com/news/world-europe-39907965>
- <https://threatmap.checkpoint.com/>

CYBER TERRORISM AS A TRIGGER FOR THE GROWING NEED FOR SECURITY OF THE SYSTEM FROM THE DANGERS THAT COME FROM THE INTERNET

Summary: *In a world of increasingly intense cyber content that relies on new technologies, the security of all systems is at risk. This article will present the danger and security options in order to protect not only data but also the entire system connected to the new technologies. Also, the importance of persons dealing with online security issues will be emphasized. The analysis of the content reveals the possibility for prediction that is presented in the paper, and connected with the conclusion that technology will develop more and more, and thus the danger of cyber attacks will be more and more intense. The paper focuses on the essence of the defense against terrorism that is necessary on the Internet. This indicates those defense options that are in line with the roles of those in charge of Internet security as an open field for terrorist cyber attacks.*

Keywords: *Cyber attack, Cyber terrorism, Internet security, Internet defense, Terrorists, Danger of internet security systems*

SAJBER KRIMINAL KAO BEZBEDNOSNI RIZIK NA INTERNETU**

Sažetak: *Razvoj interneta utiče dvojako na ljudsko društvo: omogućava napredak društva i ugrožava bezbednost. Platforme kojima se pristupa, putem interneta, olakšavaju poslovanje, edukaciju i kontakte. S druge strane, pojedinci koji pristupe virtuelnim platformama izlažu svoju privatnost i svoju imovinu riziku od sajber napada. Nažalost, stiče se utisak da zakonska regulativa ne može da drži korak sa tehnološkim napretkom tako da mnogi zločini počinjeni na internetu ostanu nesankcionisani. U ovom radu se ukazuje na karakteristike sajber kriminala, daje se pregled međunarodnih dokumenata kojima je cilj da se uspostavi sajber sigurnost. Daje se i popis domaće zakonodavne regulative kojima Republika Srbija nastoji da reši probleme koje izaziva sajber kriminal. Takođe se ukazuje na karakteristike ove vrste kriminala koje direktno utiču na nemogućnost globalne regulative i zaštite korisnika interneta.*

Ključne reči: *internet, sajber prostor, zakoni, globalno regulisanje.*

* Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd, Srbija; vdarijevic@yahoo.com

** Ovaj rad je rezultat projekta FPMIRS – Znanjem do integrisanja u društvene i ekonomske tokove. Projekat je pokrenut sporazumom Pravnog fakulteta sa Međunarodnim institutom za romološke studije.

1. Uvod

Sajber kriminal razvojem interneta postaje ozbiljna pretnja savremenom društvu. Tehnološki razvoj je brži od promene zakonskih propisa, a osim toga zakonodavac se suočava sa mogućim povredama prava korisnika interneta, kao što su lična prava na privatnost i slobodu govora i integritet javnih i privatnih mreža. Drugi evidentan problem je međunarodna priroda današnjih mreža, tako da nijedna zemlja pojedinačno ne može doneti zakone za efikasno rešavanje problema u vezi sa sajber zločincima, bez saradnje na globalnom nivou.

Trenutna definicija sajber kriminala koja je uglavnom u upotrebi potiče od Centra za istraživanje računarskog kriminala i po njoj sajber kriminal je zločin koji je počinjen na internetu uz korišćenje računara kao alata. Zakonodavstvo, suočeno sa brojnim kontroverzama koje ova vrsta kriminala izaziva, i dalje pokazuje nesnalaženje u otklanjanju ove vrste pretnji, naročito u odnosu na efikasnost krivičnog gonjenja počinitelja sajber kriminala.¹

Sajber prostor, kao mesto izvršenja sajber kriminala, u suštini predstavlja paralelni urbani prostor,² u kome se razmenjuju iskustva, rešavaju problem socijalnog nesnalaženja i socijalne isključenosti. Neretko se u ovom prostoru odvijaju socijalno-ekonomski sukobi i geografske podele.³

Ne može da se ospori pozitivna uloga interneta, kada je u pitanju komunikacija koju ostvaruju korisnici ovog prostora, kao i neiscrpnost potencijala za traženje informacija ili za elektronsko poslovanje. Internet i digitalna tehnologija na taj način pozitivno utiču na život ljudi.⁴ Međutim, digitalni medijski prostor i društvene medijske aplikacije mogu izazvati i zavisnost kod korisnika.⁵

Internet je globalno rasprostranjen, što znači da se u virtuelnom prostoru susreću učesnici koji dolaze iz svih slojeva društva i kultura,⁶ koji se izlažu povredi prava na privatnost. „Privatnost je jedno od osnovnih ljudskih prava koje je posebno ugroženo pojavom novih informacionih tehnologija. Internet je omogućio praćenje komunikacija, analizu fotografija, pristupanje ličnim podacima korisnika i njihovo dalje distribuiranje bez saglasnosti i znanja osobe čiji su

¹ Aghatise E. Joseph, *Cybercrime Definition*, Computer Crime Research Center (June 28, 2006), <http://www.crime-research.org/articles/joseph06/>.

² Kneale, J. (1999): *The Virtual Realities of Technology and Fiction: Reading William Gibson's Cyberspace*, in Crang, M. et al (eds.): *Virtual Geographies: Bodies, Space and Relations*, pp. 205-221; Routledge: London.

³ Rheingold, H. (2002). *Smart mobs: The next social revolution*. Cambridge, MA: Perseus Publishing.

⁴ Mossberger, K., Tolbert, C. J., & McNeal, R. S. (2008). *Digital citizenship: The Internet, society, and participation*. Cambridge, MA: MIT Press.

⁵ Alter, Adam. 2017. *Irresistible: The Rise of Addictive Technology and the Business of Keeping Us Hooked*. Penguin Random House.

⁶ Rheingold, H. (2002). *Smart mobs: The next social revolution*. Cambridge, MA: Perseus Publishing.

podaci. Otkrivanjem ličnih podataka korisnici sami doprinose stvaranju digitalnih zapisa o njima. Tako ostavljene informacije i podaci sa korisničkog profila mogu biti zloupotrebjeni na različite načine. Podaci mogu da se iskoriste za pričinjavanje štete korisnicima i eventualnu ucenu, krađe identiteta, sajber nasilje i slične oblike zloupotreba.⁷

2. Sajber kriminal

Pojam *sajber* podrazumeva računarsku mrežu, pomoću koje se može obavljati bilo koja aktivnost u virtuelnom prostoru. Sajber kriminal predstavlja činjenje prevare, trgovinu dečjom pornografijom i intelektualnom svojinom, krađu identiteta ili kršenje privatnosti korišćenjem digitalnih podataka iz računarskih sistema i drugih elektronskih uređaja.

Val (Wall) tvrdi da, kako bismo definisali sajber kriminal, moramo da razumemo uticaj informacionih i komunikacionih tehnologija na naše društvo i kako su ove tehnologije transformisale naš svet. Sajber kriminal stvara nove mogućnosti kriminalcima da vrše krivična dela putem njegovih jedinstvenih karakteristika.⁸

Karakteristike koje Val izdvaja kao najznačajnije za određenje sajber kriminala odnose se na sledeće:

- „Globalizacija“, koja dovodi do toga da počinioци nisu ograničeni državnim granicama;
- „Distribuirane mreže“, predstavljaju nov prostor pogodan za traženje žrtava;
- „Sinoptizam i panoptizam“, koji omogućavaju nadzor nad uključenjem žrtve na daljinu;
- „Tragovi podataka“, koje korisnici mreža ostavljaju prilikom priključenja na internet i olakšavaju sajber kriminalcima izvrše krađu identiteta.⁹

U ovom radu prihvatamo podelu sajber kriminala koju je dao Jar (Yar). On je sajber kriminal podelio na četiri kategorije:

- „Sajber-upad: prelazak sajber granica i upad u tuđe računarske sisteme i prostore gde ljudi imaju pravo vlasništva i gde se uzrokuje šteta, npr. hakovanje i virus distribucija;

⁷ Vesna Baltezarević, Radoslav Baltezarević (2017): *Zaštita privatnosti na internetu-evropski model*, Megatrend Review Vol. 14 (1). Beograd: Univerzitet "Džon Nezbit, ISSN 1820-3159; COBISS.SR-ID 116780812. UDK 004.738.5316.774, p. 244.

⁸ Wall, D., 2007. Hunting Shooting, and Phishing: New Cybercrime Challenges for Cybercanadians in The 21st Century. The ECCLES Centre for American Studies. <http://bl.uk/ecclescentre>, 2009.

⁹ Wall, D.S., 2005. The internet as a conduit for criminal activity. In: Pattavina, A. (Ed.), *Information Technology and the Criminal Justice System*. Sage Publications, USA, ISBN 0-7619-3019-1.

- Sajber-obmane i krađe: različite vrste činjenja štete koje se mogu odvijati unutar sajber prostora. Na jednom nivou leže tradicionalni obrasci krađe, kao što je lažna upotreba kreditnih kartica i (sajber) novca. Postoji posebna zabrinutost da će se u perspektivi ovaj tip kriminala povećavati zbog povećanja broja onlajn bankovnih računa, kako elektronsko bankarstvo postaje sve popularnije;
- Sajber-pornografija: predstavlja kršenje zakona o razvratnosti i nepristojnosti;
- Sajber-nasilje: nasilni uticaj sajber aktivnosti drugih na individualno, socijalno ili političko grupisanje. Iako takve aktivnosti nemaju direktnu manifestaciju, žrtva ipak oseća nasilje i može da doživi dugoročne psihološke posledice.

Ovde navedene sajber aktivnosti kreću se u rasponu od sajber-progona i govora mržnje do tehnoloških razgovora.

Pored navedenog, Jar je dodao i novu vrstu aktivnosti koju je nazvao „zločin protiv države“, opisujući ga kao one aktivnosti koje krše zakone koji štite integritet nacionalne infrastrukture, poput terorizma, špijunaže i obelodanjivanja službenih tajni.¹⁰

Gordon i Ford (Gordon & Ford) pokušali su da stvore konceptualni okvir zakona koji proizvođači mogu da koriste prilikom kreiranja pravnih definicija koje su značajne i iz tehničke i iz društvene perspektive.¹¹

3. Nastojanje da se uspostavi sajber sigurnost

Nacionalna inicijativa za karijeru i studije o sajber sigurnosti (NICCS), definiše sajber sigurnost kao aktivnost ili proces, sposobnost ili kapacitet, bilo države u kojoj se informacijski i komunikacioni sistemi i informacije sadržane u njima štite od i/ili brane od oštećenja, neovlaštene upotrebe, modifikacije ili eksploatacije.¹² NICCS je glavni mrežni resurs (na području SAD) za obuku o sajber bezbednosti. Sjedinjene Države nastoje da razviju radnu snagu efikasnih profesionalaca za uspostavljanje sajber bezbednosti. ”Značajne investicije koje su SAD uložile u programe poput NICCS-a pomažu građanima da se obrazuju i da steknu veštine koje su im potrebne za napredovanje u karijeri i uklanjanje nedostataka u veštinama radne snage u sajber-bezbednosti.”¹³

¹⁰ Yar, M., 2006. *Cybercrime and Society*. Sage Publication Ltd, London.

¹¹ Gordon, S., Ford, R., 2006. On the definition and classification of cybercrime. *J. Comput. Virol.* 2 (1), 13–20.

¹² NICCS, Official website of the Cybersecurity and Infrastructure Security Agency (2021). 'Explore Terms: A Glossary of Common Cybersecurity Terminology,' <https://niccs.us-cert.gov/glossary>.

¹³ Ibid

Na međunarodnom evropskom nivou borba za ostvarivanje sajber sigurnosti odvija se donošenjem različitih međunarodnih akata:

- Konvencija o visokotehnološkom kriminalu, doneta je 23. novembra 2001. godine u Budimpešti. „Konvencija o visokotehnološkom kriminalu je osmišljena u cilju sprečavanja dela koja su usmerena protiv integriteta, poverljivosti i dostupnosti kompjuterskih sistema, mreža i podataka, a samim tim i sprečavanja zloupotrebe tih sistema, mreža i podataka tako što će se pokrenuti kaznene mere za takvo delovanje kao što je opisano u Konvenciji i pri čemu će se primeniti kazne za efikasnu borbu protiv krivičnih dela, i na taj način će se na unutrašnjem i međunarodnom nivou olakšati otkrivanje, istraga i gonjenje za izvršena krivična dela i omogućiti da se obezbede uslovi za brzu i pouzdanu međunarodnu saradnju.“¹⁴
- Dodatni protokol uz Konvenciju o visokotehnološkom kriminalu koji se odnosi na inkriminaciju dela rasističke i ksenofobične prirode izvršenih preko računarskih sistema (2003);
- Konvenciju Saveta Evrope o zaštiti dece od seksualnog iskorišćavanja i seksualnog zlostavljanja (tzv. Lanzarot konvencija – Savet Evrope 2007. godine, stupila na snagu 2010. godine i ratifikovana iste godine od strane Republike Srbije);
- Additional Protocol to the Convention on Cybercrime, concerning the criminalisation of acts of a racist and xenophobic nature committed through computer systems, Strasbourg, 28.I.2003, Art.1;
- Odluku Saveta Evropske unije o suzbijanju dečije pornografije na internetu 2000/375/JHA;
- Direktivu Evropskog parlamenta o borbi protiv seksualne zloupotrebe, seksualne eksploatacije i dečije pornografije 2011/92EU;
- Direktivu 2013/40/EU Evropskog parlamenta i Saveta EU o napadima na informacione sisteme i zameni Okvirne odluke Saveta 2005/222/JHA;
- Bezbednosnu agendu Evropske unije za period od 2015. do 2020. Godine;
- Strategiju sajber bezbednosti Evropske unije iz 2013. godine – „Otvoren, bezbedan i zaštićen sajber prostor“;
- IOCTA (Internet organised crime threat assessment 2017) – Procena pretnje od Internet organizovanog kriminala.¹⁵

Ovi dokumenti predstavljaju osnov za borbu protiv sajber kriminala i istovremeno polaznu bazu za dalju konkretizaciju zakonodavstva u Republici Srbiji. Usaglašavanje sa komunitarnim pravom, sa regulativom koja je do sada doneta u okviru Evropske unije, omogućava da se adekvatno reaguje na sve vrste sajber kriminala a da se ne uspori razvoj informacionih tehnologija.

¹⁴ Strategija za borbu protiv visokotehnološkog kriminala za period 2019–2023. godine, str. 6.

¹⁵ Ibid, str. 6-8.

Republika Srbija borbu protiv visokotehnološkog kriminala nastoji da reši donošenjem određene zakonske regulative.

Krivični zakonik¹⁶ „propisuje sledeća krivična dela protiv bezbednosti računarskih podataka: oštećenje računarskih podataka i programa (član 298), računarska sabotaža (član 299), pravljenje i unošenje računarskih virusa (član 300), računarska prevara (član 301), neovlašćeni pristup zaštićenom računaru, računarskoj mreži i elektronskoj obradi podataka (član 302), sprečavanje i ograničavanje pristupa javnoj računarskoj mreži (član 303), neovlašćeno korišćenje računara ili računarske mreže (član 304), pravljenje, nabavljanje i davanje drugom sredstava za izvršenje krivičnih dela protiv bezbednosti računarskih podataka (član 304a). Za navedena krivična dela krivično gonjenje je u isključivoj nadležnosti Posebnog tužilaštva za borbu protiv visokotehnološkog kriminala. Takođe, u Krivičnom zakoniku se definiše značenje pojedinih izraza od važnosti za oblast visokotehnološkog kriminala.“¹⁷

Zakonik o krivičnom postupku¹⁸ „propisuje niz posebnih dokaznih radnji koje se mogu primeniti u krivičnim postupcima protiv učinilaca krivičnih dela iz stvarne nadležnosti Posebnog tužilaštva za borbu protiv visokotehnološkog kriminala. i u ovom zakoniku se definiše značenje izraza od važnosti za oblast visokotehnološkog kriminala.“¹⁹

Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa za borbu protiv visokotehnološkog kriminala²⁰ „definiše okvir za otkrivanje, krivično gonjenje i suđenje za krivična dela protiv bezbednosti računarskih podataka, intelektualne svojine, imovine, privrede i pravnog saobraćaja, kod kojih se kao objekat ili sredstvo dela javljaju računari, računarski sistemi, računarske mreže i računarski podaci, kao i njihovi proizvodi u materijalnom ili elektronskom obliku, ako broj primeraka autorskih dela prelazi 2.000 ili nastala materijalna šteta prelazi iznos od 1.000.000 dinara; krivična dela protiv sloboda i prava čoveka i građanina, polne slobode, javnog reda i mira i ustavnog uređenja i bezbednosti Republike Srbije, koja se zbog načina izvršenja ili upotrebljenih sredstava mogu podvesti pod visokotehnološki kriminal.“²¹

Zakon o elektronskim komunikacijama²² „uređuje uslove i način za obavljanje delatnosti u oblasti elektronskih komunikacija, nadležnosti državnih organa u oblasti elektronskih komunikacija, zaštitu prava korisnika i pretplatnika, bezbednost i integritet elektronskih komunikacionih mreža i usluga, tajnost elek-

¹⁶ „Službeni glasnik RS”, br. 85/05, 88/05 – ispravka, 107/05 – ispravka, 72/09, 111/09, 121/12, 104/13, 108/14 i 94/16.

¹⁷ Strategija za borbu protiv visokotehnološkog kriminala za period 2019–2023. godine, str. 6.. 11-12.

¹⁸ Službeni glasnik RS”, br. 72/11, 101/11, 121/12, 32/13, 45/13 i 55/14)

¹⁹ Strategija za borbu protiv visokotehnološkog kriminala za period 2019–2023. godine, str. 12.

²⁰ „Službeni glasnik RS”, br. 61/05 i 104/09

²¹ Strategija za borbu protiv visokotehnološkog kriminala za period 2019–2023. godine, str 13.

²² „Službeni glasnik RS”, br. 44/10, 60/13 – US i 62/14

tronskih komunikacija, zakonito presretanje i zadržavanje podataka, nadzor nad primenom ovog zakona, mere za postupanje suprotno odredbama ovog zakona, kao i druga pitanja od značaja za funkcionisanje i razvoj elektronskih komunikacija u Republici Srbiji.“²³

Zakon o informacionoj bezbednosti²⁴ „uređuje mere zaštite od bezbednosnih rizika u informaciono-komunikacionim sistemima, odgovornost pravnih lica prilikom upravljanja i korišćenja informaciono-komunikacionih sistema i određuju se nadležni organi za sprovođenje mera zaštite, koordinaciju između činilaca zaštite i praćenje pravilne primene propisanih mera zaštite.“²⁵

Prema podacima kojima MUP raspolaže, kada je u pitanju ova oblast kriminala, ukazuje se na to da je više od 90% sajber napada počinjeno na istovetan način: fišing kampanjom. „Najčešće se vrše krivična dela prevare, krivična dela protiv polne slobode prema maloletnim licima, prikazivanje, pribavljanje i posedovanje pornografskog materijala i iskorišćavanje maloletnog lica za pornografiju, proganjanje, ugrožavanje sigurnosti, neovlašćen pristup zaštićenom računaru, računarskoj mreži i elektronskoj obradi podataka, računarska prevara, računarska sabotaža i drugo – kažu za eKapiju iz MUP-a.“²⁶

4. Sajber kriminal kao specifično kriminalno delo

„Visokotehnoški kriminal je po mnogim svojstvima specifičan u odnosu na vršenje drugih krivičnih dela. Pre svega, reč je o relativno novoj pojavi. Do pre nekoliko godina zakonodavstva država nisu adekvatno reagovala na njegovu pojavu; danas su različita dela koja se mogu počinuti upotrebom računara deo mnogih pravnih sistema. Ipak, među rešenjima koja su upotrebljena ne postoji konzistentnost, a često ni minimum potrebne komplementarnosti kako bi se neko delo uspešno procesuiralo. Sa druge strane, visokotehnoški kriminal ima veoma izraženu nadnacionalnu dimenziju – dela te vrste se po pravilu vrše u međunarodnom prostoru, odnosno uključuju na direktan ili posredan način više država.“²⁷

Specifičnosti karakteristične za ovu vrstu kriminala utiču na otežano regulisanje ove materije i problem u procesuiranju izvršilaca. Sajber kriminal najčešće prevazilazi granice jedne države, a samim tim i granice važećeg teritorijalnog zakonodavstva. Najčešće se izvršenje dela rasprostire na teritoriju više država zbog čega se postavlja pitanje konkretne nadležnosti za procesuiranje izvršilaca.

²³ Strategija za borbu protiv visokotehnoškog kriminala za period 2019–2023. godine, str. 13.

²⁴ „Službeni glasnik RS”, br. 6/16 i 94/17.

²⁵ Strategija za borbu protiv visokotehnoškog kriminala za period 2019–2023. godine, str. 13-14.

²⁶ <https://www.ekapija.com/news/3044298/visokotehnoški-kriminal-u-srbiji-vise-od-90-sajber-napada-zapocinje-fising-kampanjom>

²⁷ Lidija Komlen Nikolić et al. (2010) Suzbijanje visokotehnoškog kriminala. Beograd: Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije, str. 135.

Iluzija beskonačne slobode na internetu, koju mnogobrojni korisnici prihvataju kao bezuslovnu, jer smatraju da je internet medij bez cenzure, često može da dovede izvršioce dela u zabludu. Surfovanjem po sajber prostoru učine krivično delo a da nemaju svest o tome da su radnje koje su preduzeli sankcionisane, smatrajući da svojim radnjama nisu imali nameru da steknu protivpravnu imovinsku (ili drugu) korist.

Problem koji posebno izaziva različite kontroverze odnosi se na kontrolisanje korisnika interneta pri čemu postoji bojazan od ugrožavanja pravna privatnost pojedinca.

Međunarodno pravo još uvek nije dalo adekvatan odgovor za borbu sa sajber kriminalom. Ne postoji globalno prihvaćena regulativa, već nasuprot tome, šaroliko zakonodavstvo unutar konkretnih država. Sporost međunarodnih organa i usaglašavanja država koje se najčešće usmerava na bilateralne sporazume, ili na rešavanja na usko regionalnim nivoima, omogućava sajber kriminalu da se nesmetano rasprostire i da ugrožava korisnike društvenih mreža.

5. Zaključak

Istraživanjem dostupne literature i zakonskih dokumenata iz oblasti sajber kriminala stiče se utisak da sajber kriminal nezadrživo prodira i razara sve sfere društva i pored svih napora koji se čine na domaćem i međunarodnom nivou da se obezbedi zaštita korisnika interneta. Kako se znanje i veštine sajber kriminalaca povećavaju, tako se povećava potreba za efikasnijom prevencijom i otkrivanjem ovih kriminalnih aktivnosti. Sporost pravnog sistema, dugotrajne procedure međunarodnih usaglašavanja, obezbeđuju prostor učiniocima krivičnih dela u sajber prostoru da neometano deluju. Daleko od toga, da zakonodavci ne reaguju. U polju sajber sigurnosti postoji niz novih modela, sistema i alata koji imaju za cilj da otkriju i spreče napade na pojedince koji koriste digitalne tehnologije. Danas postoje zakoni širom sveta kojima se teži ka odvraćanju sajber kriminalca od zločina u sajber prostoru i procesuiranju počinioaca na adekvatan način. Međutim, stiče se utisak da generalni pristup sprečavanja sajber kriminala, koji treba da bude u zaštiti pojedinaca, mora biti usaglašeniji. Samo na taj način može biti od koristi za rešavanje problema kriminala na mreži. Nameće se pitanje: Kako poboljšati borbu protiv sajber kriminala na globalnom nivou? Ovde je problematika znatno kompleksnija. Bilateralni i regionalni sporazumi za rešavanje problema sajber kriminala ne predstavljaju problem. Problem se pojavljuje kada je globalna regulacija u pitanju. Prepreke koje onemogućavaju donošenje globalnog akta za sankcionisanje ove vrste kriminala, ne postoji, niti će moći da budu donete u dužem vremenskom periodu. Do tada najbitnije je za sprečavanje sajber kriminala, stvaranje svesti o ugroženoj bezbednosti, kod korisnika interneta i usaglašeno globalno delovanje, bez obzira na različite pristupe pojedinih država rešavanju ovog problema.

Literatura:

- Aghatise E. Joseph (2006): *Cybercrime Definition*, Computer Crime Research Center, <http://www.crime-research.org/articles/joseph06/>.
- Alter, Adam. (2017): *Irresistible: The Rise of Addictive Technology and the Business of Keeping Us Hooked*. Penguin Random House.
- Baltezarević, V., Baltezarević, R. (2017): Zaštita privatnosti na internetu-evropski model, *Megatrend Review* Vol. 14 (1), 241-251.
- Kneale, J. (1999): The Virtual Realities of Technology and Fiction: Reading William Gibson's Cyberspace, in Crang, M. et al (eds.): *Virtual Geographies: Bodies, Space and Relations*, 205-221; Routledge: London.
- Komlen Nikolić L. et al. (2010): *Suzbijanje visokotehnološkog kriminala*. Beograd: Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije.
- Mossberger, K., Tolbert, C.J., & McNeal, R.S. (2008): *Digital citizenship: The Internet, society, and participation*. Cambridge, MA: MIT Press.
- NICCS Official website of the Cybersecurity and Infrastructure Security Agency (2021): 'Explore Terms: A Glossary of Common Cybersecurity Terminology,' <https://niccs.us-cert.gov/glossary>
- Rheingold, H. (2002): *Smart mobs: The next social revolution*. Cambridge, MA: Perseus Publishing.
- „Službeni glasnik RS”, br. 85/05, 88/05 – ispravka, 107/05 – ispravka, 72/09, 111/09, 121/12, 104/13, 108/14 i 94/16.
- Službeni glasnik RS”, br. 72/11, 101/11, 121/12, 32/13, 45/13 i 55/14)
- Strategija za borbu protiv visokotehnološkog kriminala za period 2019–2023. godine, str. 12.
- „Službeni glasnik RS”, br. 61/05 i 104/09
- „Službeni glasnik RS”, br. 44/10, 60/13 – US i 62/14
- „Službeni glasnik RS”, br. 6/16 i 94/17.
- Strategija za borbu protiv visokotehnološkog kriminala za period 2019–2023. godine <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2018/71/1/reg>
- Wall, D., (2007): *Hunting Shooting, and Phishing: New Cybercrime Challenges for Cybercanadians in The 21st Century*. The ECCLES Centre for American Studies. <http://bl.uk/ecclescentre>.
- Wall, D.S., (2005): The Internet as a conduit for criminal activity. In: Pattivina, A. (Ed.), *Information Technology and the Criminal Justice System*. Sage Publications, USA, 77-98.
- Yar, M., (2006): *Cybercrime and Society*. Sage Publication Ltd, London.
- Gordon, S., Ford, R., (2006): On the definition and classification of cybercrime. *Journal in Computer Virology* 2 (1), 13–20.
- <https://www.ekapija.com/news/3044298/visokotehnoloski-kriminal-u-srbiji-vise-od-90-sajber-napada-zapocinje-fising-kampanjom>

CYBER CRIME AS A SECURITY RISK ON THE INTERNET

Summary: *The development of the Internet affects human society in two ways: it enables society to progress and endangers security. Online access platforms facilitate business, education and contacts. On the other hand, individuals who access virtual platforms expose their privacy and their assets to the risk of cyber attacks. Unfortunately, one gets the impression that legislation cannot keep pace with technological advances so that many crimes committed on the internet remain unsanctioned. This paper points out the characteristics of cybercrime, gives an overview of international documents aimed at establishing cyber security. A list of domestic legislative regulations by which the Republic of Serbia seeks to solve the problems caused by cybercrime is also given. It also points out the characteristics of this type of crime that directly affect the impossibility of global regulation and protection of Internet users.*

Keywords: *Internet, Cyberspace, Laws, Global regulation.*

NASILJE NAD DECOM**

Sažetak: *Nasilje nad decom je dinamična, promenljiva društvena pojava. Svako društvo, bez obzira na stepen razvijenosti demokratije, ekonomskog i političkog razvoja, bez obzira na stepen zaštite ljudskih prava, svakodnevno se susreće sa nasiljem nad detetom. Prva stručna interesovanja za nasiljem nad decom su izrađena između dva svetska rata, ali se prve aktive mere suprotstavljanju istom javljaju sredinom šezdesetih godina dvadesetog veka i to u najrazvijenijim državama. Države "trećeg sveta" i u 21 veku ostaju u civilizacijskom, kulturološkom, vrednosnom zapečku. Bez obzira koliko izgledalo nemoguće i imaginarno, u pojedinim državama se još uvek negira nasilje nad decom kao društvena pojava i devijacija. Negacija nasilja ne potiče od okolnosti da se dete fizički i psihički ne kažnjavaju, već da je ta „kazna“ opravdana u cilju dobrog vaspitanja, tradicije i sličnih iznađenih izgovora. Dugo godina je ovaj stav bio zauzet u mnogim postkomunističkim državama, državama koje su decenijama ili zbog politike ili zbog religije bile izolovane. Međutim, globalizacijom društva, neminovnim otvaranjem granica, ali i pod velikom aktivna čijom i afirmacijom navadnih organizacija, pre svega na globalnom, a zatim i na državnom nivou tema „nasilje nad decom „ je polako dobijala svoj epilog. Danas, 2021 godine nasilje nad decom je u većini zajednica otvorena tema. Tabua više nema. A ni okretanja glave od nasilja. Svakako da izuzetaka ima, ali svet je pun pravila sa po kojim izuzetkom.*

U radu je tema obrađena sa dva aspekta: globalnog i državnog i to konkretno Republike Srbije. Rad se bavi definicijom pojma deteta, vrsta nasilja, pravnih akata kojima se regulišu prava deteta, primenjenih mera, ali i predloga koje mere i poteze treba preuzeti da bi i izuzeci (oni koji negiraju postojanje nasilja nad decom, oni koji okreću glavu, oni kojima nije stalo...) budu ako ne nulirani, a ono bar minimizirani.

Ključne reči: *nasilje nad decom, pojam deteta, pojam nasilja, Deklaracija o pravima deteta, porodično nasilje, etika pružanja pomoći deci*

* Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd, Srbija; andjelka.racic@gmail.com

** Ovaj rad je rezultat projekta FPMIRS – Znanjem do integrisanja u društvene i ekonomske tokove. Projekat je pokrenut sporazumom Pravnog fakulteta sa Međunarodnim institutom za romološke studije.

1. Uvod

Nasilje nad decom je istorijski poznata, dinamična društvena pojava čiji su sadržaj, izraženost, oblici i posledice promenljivi. Prva stručna interesovanja za porodičnim nasiljem nad decom su izražena između dva svetska rata, ali se prve aktive mere suprotstavljanju istom javljaju sredinom šezdesetih godina dvadesetog veka i to u najrazvijenijim zemljama sveta, dok zemlje “trećeg sveta” i u 21 veku ostaju u civilizacijskom, kulturološkom, vrednosnom zapećku. Naime, u mnogim zemljama je još uvek dominantan stav da je nasilje nad decom nemoguća pojava, jer je dete svojina roditelja i njihove primarne porodice, kao i da su batine metodološki oblik vaspitanja dece i to sve pod sloganom “batine su iz raja izašle”. Svako istorijsko društvo je bilo zainteresovano za svoj porod i podmladak. Svako društvo je posvećivalo posebnu pažnju deci i omladini, a sve u cilju produžetka vrste i opstanka svog naroda. Globalni društveni odnosi određivali su karakter, sadržaj i tip odnosa društva prema mladima. Naime, mladunčad i omladina su u svetu prirode izjednačeni, oni su nesamostalni, zavisni od drugih i ograničene moći. Deca zbog svoje nemoći mogu postati predmet manipulacija, zlostavljanja i zapostavljanja negativno se odražavajući na njihovu porodicu, kasnije na grupu, a zatim i na celokupnu društveni zajednicu.

U želji da stvore i uredе savršeno društvo, od Atinjana, preko spartanaca, rimljana, drevne Kine, Japana pa do šerijeta, svako je na svoj način putem običaja, morala i religije uređivao i određivao mesto dece u društvu odnosno brigu društva o deci. Kasnije, usavršavanjem društva, sva ova pravila se prenose pravne akte. Doduše, i pored postojanja očiglednog interesovanja društva za podmladak, taj odnos je bio jednostran i neravnopravan, izražavajući i ističući društvene nejednakosti.

Razlog tome se nalazi u okolnosti da je odnos društva prema deci višeslojan i dinamičan, uzročno zavistan od političkog, idejno-vrednosnog, kulturološkog, ekonomskog, socijalno-psihološkog, antropološkog, pravnog i institucionalnog aspekta. Tokom dvadesetog veka razvijale su se ideje čovekove emancipacije, jednakih prava za sve, međutim, prava dece nisu pratila tokove širenja čovekovih sloboda i prava jednakim kolosekom. Naročito je zaostatak u jednakosti prava deteta sa ostalim članovima zajednice istaknut u siromašnijim, ekonomski iznurenim državama.

Tek se razvojem univerzalnih ideja, emancipacije svih ljudi bez obzira na pol, uzrast, boju kože, socijalni i društveni status, ukazalo i upućivalo na emancipaciju deteta i da se stvarna pozicija deteta znatno razlikuje od proklamovane pozicije u porodici i društvu. Tačnije, da su deca često zanemarena, zapostavljena, zlostavljana kako psihički, tako fizički, pa i seksualno i da ne postoji uzrok kojim bi se ova nebriga dece mogla opravdati. Obređujući temu nasilja nad decom došlo se do zaključka da je nasilje nad decom rezultat društvenih okolnosti koje čine delotvornim ono što je atavističko i primitivno u ljudskoj

prirodi. Zarad toga potrebno je prepoznati, aktivno delovati kako preventivno tako i restriktivno, institucionalizovati i edukovati decu, porodice, društvo, celokupni društveni sistem o pravima deteta na bezbrižno detinjstvo, o činjenici da dete nije stvar, vlasništvo niti budelar koji se može baciti, jer to dete će jednoga dana postati čovek, čovek sistema koji se gušio, koji je ćutao i okretao glavu od bola koje je preživljavao, te će to isto dete zaboravljeno od sistema, sistemu vratiti jačom merom-odmazdom, jer je za njega nasilje prirodna sredina i okruženje. A sinergijom svega kao epilog nastaje rat pojedinaca koji se poput zaraznih bolesti reprodukuje na društvo, stvarajući pogodno tlo za sistemske bolesti i poremećaje i nova, još jača i teža, nezaustavljiva nasilja.

Nasilje nad decom, do skoro, nije bila dovoljno istražena tema, naročito u Republici Srbiji i zemljama Zapadnog Balkana. Međutim pod uticajem, pre svega, zemalja članica Evropske unije, kao i nevladinih organizacija, tema nasilje nad decom je od 2010 godine poklao počela da se istražuje, da se koncipira, a zatim i da se nulira. Deset godina kasnije, svest društva u Republici Srbiji je znatno drugačija kada je u pitanju nasilje nad decom. Razlog tome je veoma jednostavan. O nasilju nad decom je počelo da se priča i da se glasno i jasno osuđuje. Sistemski je otpočeo proces borbe protiv nasilja nad decom u Republici Srbiji. Može se postaviti pitanje zašto se toliko dugo čekalo kada mnoge druge države evropskog kontinenta prava deteta već decenijama poznaju i isto tako uspešno primenjuju mere zaštite. Odgovor je još jednostavniji, ali životno teži. Pod uticajem nepovoljnih višegodišnjih, decenijskih okolnosti i višedimenzionalnih društvenih kriza stvorilo se pogodno tlo za širenje nasilja uopšte, a posebno prema deci. Opet sa druge strane, kao činioci ovog sociološkog problema javljaju se i obeležja mikro-socijalnih sredina, primarnih ljudskih zajednica i socijalna i lična svojstva onih koji se nasilno ponašaju prema deci.

2. Pojmovno određivanje predmeta zaštite

2.1. Dete – pojam

Univerzalne definicije pojma deteta nema. Razlog tome se nalazi u okolnosti što je dete, njegov nastanka, razvoj i njegov položaj direktno vezan za društveno-politički sistem u kome se rodi i živi. Nekada se u stručnoj literaturi navodilo da je dete ljudsko biće nastalo iz partnerskih odnosa. Danas u savremenom svetu i ova okolnost je znatno izmenjena, jer dete više nije samo produkt partnerskih odnosa. Dete danas može da nastane i iz surogat zajednice ili vantelesnom oplodnjom. Pored navedenog, pojedini društveni sistemi pod detetom smatraju svako živo rođeno ljudsko biće do navršene 14 godine kada stiče sva prava i obaveze odraslih. Drugi državni sistemi su starosnu granicu pomerili do 18 odnosno 21 godine. Ipak, da bi se pravo, pravda i pravičnost realizovali u svom punom imenitelju neophodno je znati ko su subjekti određenog prava. S tim u vezi, a za

potrebe i ovog rada, globalno se koristi definicija deteta određena Konvencijom o pravima deteta kojom se navodi da je: "...dete je svako ljudsko biće koje nije navršilo osamnaest godina života, ukoliko se, po zakonu koji se primenjuje na dete, punoletstvo ne stiče ranije."¹Dete je živo biće koje svojim rođenjem stiče neotuđivo pravo na život, pravo na mišljenje, na govor i na sva ostala građanska prava utvrđena Deklaracijom o ljudskim i građanskim pravima od 1954. godine.

2.2. *Nasilje nad decom – pojam*

Definicija nasilja nad decom odnosno njeno poimanje je u stručnoj literaturi mnogostruko. Kako je sazrevala i razvijala se ideja zaštite deteta tako su se razvijale i definicije pojma nasilja nad decom. Svaka od tih definicija je imala element koji ju je činio dobro definicijom za konkretno istraživanje, ali ne i dovoljno opštom kako bi imala elemente za prihvatanje kao generalne definicije. Nasilje nad decom je promenljiva društvena kategorija, njeno definisanje mora da prati društvene promene, jer predstavlja društvenu devijaciju koja se zajedno sa razvojem društva i tehnike širi. Nasilje ima promenljive varijabilne. Međutim, nasilje nad decom možemo definisati kao odnos ophođenja kako pojedinca, tako takve grupe, pa čak zajednice uključujući i institucije, koje putem direktne i indirektno primene sile i moći nanose bol, psihičku ili fizičku, narušavaju ili ugrožavaju zdravlje, te psihički, fizički i socijalno društveni razvoj maloletne osobe .

3. Vrste nasilja nad decom

Nasilje nad decom nije konstantna kategorija. Sredina, način i mehanizmi nasilja se menjaju zajedno sa razvojem društva imajući svoje šire i devijantnije oblike.

Kada govorimo o sredini u kojoj se nasilje nad decom vršiti razlikujemo nasilje u okviru porodice i nasilje van porodice, koje može biti u okviru obrazovnih institucija i van njih, kao i nasilje na društvenim mrežama i drugim oblicima elektronske komunikacije. Polazeći od navedenog razlikujemo:

1. Porodično nasilje
2. Nasilje u vaspitno-obrazovnim ustanovama
3. Digitalno nasilje

Druga kategorizacija je o manifestaciji nasilja, te u tom smislu razlikujemo:

1. Fizičko nasilje
2. Emocionalno/Psihino nasilje

¹ Član 2, Konvencija o pravima deteta, UNICEF Beograd, Beograd, <https://www.unicef.org/serbia/media/3186/file/Konvencija%20o%20pravima%20deteta.pdf> dostupno dana 10.04.2021. godine

3. Seksualno zlostavljanje
4. Zloupotreba dece za rad
5. Zanemarivanje i nemarno postupanje prema detetu.

3.1. Vrste nasilja prema u zavisnosti od sredine u kojoj se odvijaju

3.1.1 Porodično nasilje

Porodica je osnovna ćelija društva, a potomstvo jedne porodice, po Platonu buktinja koja se predaje iz ruke u ruku. Porodica je tokom istorije menjala svoje oblike, ali osnovnu suštinu-reprodukciju je uvek isticala u prvi plan. Od grupnog braka do monogamije, od horde do nuklearne porodice, položaj dece se menjao. Deca su predstavlja osnovnu radnu snagu pojedinih društava, osnovnu militalne snage, vojne moći i osnovu za nova osvajanja. Razvojem društva i civilizacije razvijala se i svest o deci kao nezaštićenim bićima kojima je potrebna stalna nega, briga i pažnja zarad njihovog nesmetanog psihofizičkog i socijalnog razvoja. Nastaje savremena porodica u kojoj, pored svih pozitivnih elemenata koje sobom nosi, spontano se ista i degradira. Naime, višestruko obezvređivanje porodičnog života započelo je razvojem projekta idealizovane nuklearne porodice koja se dalje dekomponuje. Obezvređivanje porodice je produbljeno “stanjem” porodičnih funkcija i promenom kvaliteta porodičnih granica. Granica porodičnog sistema je probijena izlaskom roditelja-odraslih iz kuće-doma i ulaskom tehnike-TV, računari i ostalih wi/fi uređaja, u živote dece. Degradacija se nastavlja dalje prezauzetošću poslom, fizičkom-energetskom iscrpljenošću, ali i ne mogućstvu prihvatanja činjenice da tradicionalna, patrijarhalna porodica nestaje. Proces degradacije, obezvređivanja porodice odvijao se paralelno sa globalizacijom društva i rastućom navikom “posredne” komunikacije. Takva-savremena porodica je dobila novi kontekst, ona je sada na pijedestalu utočišta od većih destruktivnih “doprinos” šireg konteksta, ali je kao izolovan prostor postala pogodno tlo za ispoljavanje nasilja tj. unutar porodičnu destruktivnost.

Porodica je najpogodniji milje za ispoljavanje agresivnosti i nasilja. Ona je zatvorena, intimna, rodno-tradicionalno vezana sredina. Sredina u kojoj se najotvorenije plasiraju lične i razvojne potrebe, mesto brojnih osujećenja, mesto koje je najpogodnije za rasterećenje napetosti i tenzija, bilo da je ona unutar porodične ili van porodične prirode, mesto gde se zarad i u ime pripadanja i ljubavi računa na bezgranično trpljenje i opraštanje.

Međutim, i pored svega navedenog, ne može se unapred reći koja je to vrsta porodice u kojoj se čini nasilje nad decom, tačnije da li je u pitanju seoska ili gradska porodica, da li nju čine intelektualci ili porodice sa nižim stepenom obrazovanja, da li je u pitanju porodica sa većim ili manjim materijalnim prihodima. Naprosto šablona, obrasca nema. Ukoliko bi se pokušalo stavljanje pod matricu porodice u kojoj se nasilje nad decom vrši, utvrdilo bi se da se matrica i

uzorak ne bi poklapali. Nasilje nad decom u porodici je uzrokovano uzrokovana višestrukim spoljnim uticajem sredine, ali i unutrašnjim nagonima pojedinca. Porodica oblikuje ponašanje svojih članova, daje obrazac bolje ili slabije kontrole agresivnosti i ostaje primarni utemeljivač, kontrolor, pored ostalih principa i sistema vrednosti, normalne agresivnosti deteta. Porodica je ta u kojoj se uči obrazac ponašanja, u kojoj se uspostavljaju osnovne društvene vrednosti i u kojoj se mora stvoriti svest o nulta toleranciji na svaki oblik agresije. Iako ne postoji „univerzalna“ prototip porodice u kojoj se vrši nasilje nad decom, kao i karakteristika deteta nad kojim se vrši nasilje, a što je u sudskoj praksi dokazano, u kriminološkoj literaturi se ipak navode viktimgene predispozicije kao karakteristike ličnosti koje čine da neko povremeno ili stalno bude izložen nasilju. Deca mogu biti direktna i posredna žrtva nasilja. Naime, dete neposredno-direktno može biti izloženo nasilju i to fizičkom, psihičkom i seksualnom, dok indirektno-posredno kada je svedok nasilja koje se vrši nad drugim članom porodice. Često indirektno nasilje prelazi ubrzo u direktno.

3.1.2. *Nasilje u obrazovno-vaspitanim ustanovama*

“Nasilje u obrazovno-vaspitanim ustanovama odnosi se na sve oblike nasilja koja se dogode u predškolskoj ustanovi, školi, domu učenika i ili u okviru organizovanih obrazovno-vaspitanih aktivnosti.”² Nasilje u vaspitno-porvanim ustanovama je dugo decenija negirano, jer su intencionalni sistemi bili zatvoreni za svaki oblik saradnje. Osim toga kredibilitet vaspitno-popravnih institucija se nije smeo ni postavljati pod znakom pitanja. Razlog tome se nalazi u okolnosti da u njima rade visoko obučeni i obrazovani ljudi čiji je osnovni zadatak da decu uče da budu dobri ljudi. Polazio se od ideje da pedagozi znaju najbolje društveno prihvatljive mere da dete usmere ka pravom životnom smeru. Međutim, kada se zagrebalo ispod površine i kada su vaspitno-popravne institucije postale predmet monitoringa, kada su učenici, šticenici otvorili svoja srca i opisali svoje “svakodnevnice” shvatilo se da je nasilje nad decom prisutno decenijama, da je bilo svesno i da je bilo prikrivano. Javnost se uznemirila, jer onima kojima se veruje su zloupotrebili to poverenje i to povređujući najnemoćnije-decu. Pored nasilja od strane pedagoga, jednako veliki stepen zabrinutosti javnosti se iskazala činjenicom egzistiranja vrnjačkog nasilja u visokom stepenu. Prema raspoloživim podacima “45,8% doživelo je verbalno nasilje, 33% fizičko nasilje i isto toliko socijalno nasilje (spletkarenje, manipulativni odnosi itd.), dok je 21% dece počinilo nasilje...”³

² Strategija za prevenciju i zaštitu dece od nasilja za period od 2020. do 2023. godine

³ Nasilje prema deci u Srbiji, detemnante, faktori, intervencije, UNICEF Srbija, str. 8, http://socijalnouklucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2017/09/Nasilje_prema_deci_u_Srbiji_Nacionalni_izvestaj.pdf dostupno 10.04.2021.

Analizirajući ove podatke postavilo se pitanje uzrok istim. Odgovor nije jednostavan, jer kao i kada je u pitanju nasilje u porodici, pravila nema. Kada je u pitanju nasilje od strane pedagoga i za zaposlenih u vaspitno-poravnim ustanovama uzroci mogu biti mnogostruki od ličnog nezadovoljstva prema sistemu, preko ličnih porodičnih traumatizacija, pa sve do ekonomsko-socijalne uzročnosti. Opravdanja nema. i prema istom mora da se izrazi nulta tolerancija propaćena svim pravno administrativnim sredstvima sankcionisanja. Od pokretanja disciplinske odgovornosti, pa sve do najtežeg oblika sankcionisanja-otkazom ugovora o radu i dalje zabrane u okviru iste i slične vrste poslova.

Kada je u pitanju vrnjaćko nasilje, ono postavlja višestruka pitanja odgovornosti i odnosa porodice, lokalne zajednice i države prama mladima, kao i uticaj medija na iste.

3.1.3. Digitalno nasilje

Digitalno nasilje je nasilje nastalo razvojem tehnike, tehnologije i razvojem društvenih mreža. O digitalnom nasilju možemo govoriti tek u poslednjim decenijama. Razvojem tehnologije koja je imala za cilj dobrobit komunikacije. Međutim svako dobro nosi sa sobom heljdu mana, kao jedan nje devijantan oblik ispoljilo se digitalno nasilje. Digitalno nasilje predstavlja "svaki oblik nasilja koji nastaje upotrebom digitalnih tehnologija"⁴. Za svoj primarni cilj ima da javno zastraši, izloži javnom ruglu ili izazove bes i ljutnju kod žrtve nasilja. U zavisnosti od upotrebe platforme razlikujemo digitalno nasilje preko socijalno-društvenih mreža komunikacije, mobilnog telefona, geminog platformi i sl. Polazeći od činjenice da je savremeni svet tehnologija i digitalne povezanosti, naroćito izraženo u periodu Covid-19 pademije. Digitalno nasilje, u početku se negiralo kao pojava da bi vremenom dobilo na znaćaju, jer posledice trauma koje žrtva doživi su jednake traumama, ako ne i veće, od viktimizacije u realnom, stvarnom svetu. Digitalno nasilje nad decom je najvećim delom zastupljeno među vršnjacima, kao i u obliku dećije pornografije.

3.2. Vrste nasilja u zavisnosti od manifestacije nasilja

3.2.1. Fizićko nasilje nad decom

Fizićko nasilje nad decom je upotreba svakog oblika fizićke sile prema detetu. To me mehanizam fizićkog zastrašivanja i zloupotrebe fizićke moći. Ono se, za razliku od drugih vrsta nasilja najlakše prepoznaje. Fizićke posledice u vidu plavetnila, modrica, ogrebotina, oguljotina i slično se najlakše uoćavaju. Međutim, treba istaći da stepen fizićkog nasilja i povreda koje nastaju može biti višerazlićit. U literaturi se kao oblici fizićkog nasilja navodi šamaranje, guranje,

⁴ <https://www.unicef.org/serbia/zaustavimo-digitalno-nasilje> dostupno dana 11.04.2021.

udaranje pesnicom u glavu, šutiranje u stomak, udaranje peglom, palicom, stolicom. Nekad su fizičke povrede manjeg stepena te se mogu kvalifikovati kao laka telesna povreda, dok u drugim ekstremnim slučajevima, a koji nisu izolovani, može nastati i posledica smrti žrtve.

Pored vrsta i oblika fizičkog nasilja, kao bitan element, nažalost, ističe se i starosni uzrast deteta. Deca starije uzrastne dobi su fizički jača, te se mogu eventualno malo odupreti i suprotstaviti nasilju. Fizičke posledice mogu biti teške, ali su manjeg stepena u odnosu na decu niže uzrastne dobi koji nemaju ni fizičke ni metalne kapacitet zaptite. Fizičko nasilje jeste samo fizičko povređivanje žrtve nasilja, ali usled njega, naročito u periodu nižeg kalendarskog uzrasta posledice mogu biti mnogo intenzivnije. Neurološke posledice su samo neke od mnogostrukih. Mokrenje u krevetu, tikovi, mucanje, zloupotreba opijata, alkohola, pa sve do pokušaja suicida, su samo neki od predugačke liste nus pojava.

Žrtva nasilja-dete, svesno strahote koje mu se dogodila, ali isto tako i želje da sredina ne sazna za to, pokušava na svekoliko načine da fizičke manifestacije nasilja prikrije. Načini prikrivanja mogu biti različiti. Od nošenja odeće kojom se povrede skrivaju do učestalog isticanja da se samo povređuje padom ili udarcem o objekte.

3.2.2. *Emocionalno-psihičko nasilje*

Emocionalno-psihičko nasilje nad decom je nasilje bez jasno vidljivih povreda. Ona se teško uočava, a gotovo nikada i ne izleči. Posledice su traje i bolne. Psihičko nasilje nad decom se prema nekim ranijim definicijama baziralo isključivo na psihičkom nasilju roditelja nad decom. Ipak, psihičko nasilje nad decom je mnogo šire. To je svaki oblik vređanja, nipodaštavanja, verbalnog napada na dete koje ima za cilj i posledicu da kod deteta izazovu osećaj odbačenosti, negativnosti i poniženosti. Psihičko nasilje nad decom se javlja samostalno, ali je praksa pokazala da je praćeno fizičkim nasiljem kao krunom izražavanja negativnosti prema detetu.

Osnovni problem sa emocionalnim nasiljem je u njegovom prepoznavanju, a time i težem sankcionisanju. Konkretno, emocionalno nasilje nekada se može izvršiti i nečinjenjem, kao što je uskraćivanje ljubavi, nekomunikacija, odsustvo pohvala. Ali i činjenjem i to obraćanjem pogrdnim i omalovažavajućim imenima, psovanjem, zatvaranjem u sobu, zabranom igranja i slično. Psihičko nasilje može biti i indirektno i to kada dete prisustvuje svađama svojih roditelja, kao i zabranom ili otežavanjem održavanja odnosa sa roditeljem sa kojim dete ne živi. Iako, roditelj u poslednjem primeru to radni nesvesno, prenoseći svoje nerazrešene partnerske odnose na dete, dete u želji osećajem pripadnosti, razvija osećaj lojalnosti prema roditelju, osuđujući drugog roditelja, nesvesno postajući žrtva partnerskih odnosa svojih roditelja. Dete je nesvesno svoje traume, ali će se ta trauma reflektovati u kasnijem razvoju deteta, naročito u periodu ličnog razvoja emocija i partnerskih odnosa.

Posledice emocionalnog nasilja je teško determinisati bez prethodne višeslojne opservacije deteta. Kako bi se „nasilje bez sile“ uočilo potrebno je dosta vremena, a da bi se zalečilo još duplo toliko vremena, a zapravo se nikada ne izleči. Neki od oblika ispoljavanja traumatizacije su noćno mokrenje, poremećaj sna, anksioznosti, mucanje i slično.

3.2.3. Seksualno nasilje

„Seksualno zlostavljanje dece u užem smislu se definiše kao svaki vid zadovoljenja seksualnih potreba i nagona primenom fizičke, psihičke ili neke druge sile ili nadmoći. U širem smislu, ono podrazumeva svaki vid gestovnog, verbalnog ili fizičkog kontakta sa seksualnim sadržajem najmanje dve osobe bilo kog pola, na skali od seksualnih poruka, lascivnih reči i priča i ponuda, do naglašenog pokazivanja seksualnih simbola, dodirivanja, pokušaja ili ostvarenog seksualnog odnosa i silovanja, ukoliko je rezultat nevoljnog i neprihvaćenog stava bilo kog učesnika u ovim odnosima, kada su u pitanju odrasle osobe, i nezavisno od postojanja ili nepostojanja volje, htenja i saznanja, kada je objekt ovakvih odnosa maloletna osoba”⁵.

Seksualno nasilje je vrsta nasilja koja se najteže otkriva. Razlog ne prijavljivanja ove vrste nasilja-deteta može biti višestruka.

Neki od njih su:

1. žrtva nasilja-dete je prestrašeno da će nasilnik povrediti nekog drugog člana, a što mu je direktnom pretnjom nasilnika stavljeno u izgled,
2. straha da će ga okolina osuditi i premeti krivicu na žrtvu-dete
3. nasilnik je pridobio poverenje deteta, te je nasilje bilo bez prinude i kod deteta nije razvijena svest o nasilju, već kao gestu ljubavi i pažnje

Bez obzira na okolnosti nastanka seksualnog nasilja, dete sebe, pre ili kasnije, počinje sebe da doživljava kao krivca, kao loše i prljavo. Seksualno zlostavljanje je uvek izvršeno od strane poznate osobe.

Praksa je pokazala da u pojedinim slučajevima, dete iako prijavi ovu vrstu nasilja majci ili majka, kao drugi roditelj uoči da se nasilje dešava, usled ekonomske zavisnosti od počinioca nasilja ili usled straha odbačenosti od sredine i „Izvršavanja ruglu“ nasilje negira kao takvo.

Kao posledice seksualnog zlostavljanja se navode analne i genitalne povrede, krvarenja, bolovi u stomaku i glavi bez konkretnih razloga, te neuobičajeno ekstravagantno seksualno ponašanje deteta, seksualni promiskuitet, suviše učestalo tuširanje. Seksualno nasilje ostavlja trajne posledice na psihološko-socijalnom razvoju deteta, a koje se ogledaju u nepoverenju prema ljudima, osećaj konstantnog gubitka kontrole nad svojim telom i životom, a što sinergijski otežava svakodnevno funkcionisanje žrtve u daljem životnom razvoju.

⁵ Milosavljević Miodrag, Nasilje nad decom, Fakultet političkih nauka, Beograd, 1998, str 44

Danas je Republici Srbiji znatno razvijenija svest o seksualnom zlostavljanju, u odnosno na koju deceniju ranije. Žrtva danas dobija podršku sredine u obliku brzog izmeštanja iz porodice u kojoj se nasilje dogodilo, donošenjem mera zabrane komuniciranja i prilaženja nasilnika žrtvi, kao konstantan terapijski rad da žrtvom. Nažalost, i pored svega, traume uvek ostaju.

4. Pravo deteta na zaštitu

Pravo deteta na zaštitu od svake vrste nasilja se zasnivana najvećim delom na efikasnom i ekonomičnom delovanju najuže sredine, prevashodno članova porodice, učitelja, vaspitača, stocijanog radnika, a zatim pravnog sistema. Efikasnost i ekonomičnost reagovanja celokupnog društvenog sistema je bitan, ali nažalost trauma kod žrtve uvek ostaje.

S tim u vezi, prevencija je ključ uspeha u borbi protiv nasilja. Otvaranjem granica, uspostavljanjem globalne komunikacije putem internet mreža, dostupnosti informacija na mnogo lakši i brži način, ali i konstantnim delovanjem nevladinih organizacija u zajednici sa nadležni ministarstvima, nasilje nad decom je osujećeno, osporeno i kažnjivo. Pravni sistem Republike Srbije poznaje međunarodno-pravnu i unutarpravnu zaštitu. Inicijativom i uspostavljanjem međunarodopravne zaštite dece od nasilja u porodici postavljena je osnova, baza za uspostavljanje zaštite na unutarpravnoj osnovi. Međunarodnopravna zaštita dece imala je bazičan značaj za promociju razvoja i sazrevanja svesti o dečijim pravima i to pre svega u uspostavljanju civilizacijskih standarda i jačanja pravnog poretka na globalnom nivou.

Međunarodno pravni akti kojima se reguliše zaštita prava deteta od nasilja su:

1. **Konvencija o pravima deteta** je međunarodno pravni ugovor nasto kao relikv uverenja „...da porodici, kao osnovnoj jedinici društva i prirodnoj sredini za razvoj i blagostanje svih njenih članova a posebno dece, treba da bude pružena neophodna zaštita i pomoć kako bi mogla u potpunosti da preuzme odgovornosti u zajednici, prihvatajući da dete, u cilju potpunog i skladnog razvoja ličnosti, treba da raste u porodičnoj sredini, u atmosferi sreće, ljubavi i razumevanja, Smatrajući da dete treba da bude u potpunosti pripremljeno da živi samostalno u društvu i da bude vaspitano u duhu ideala proklamovanih u Povelji Ujedinjenih nacija, a posebno u duhu mira, dostojanstva, tolerancije, slobode, ravnopravnosti i solidarnosti...”⁶ Shodno tome Konvencijom se dete štiti od svakog oblika diskriminacije, nasilnog odvođenja i trgovine, od fizičkog, seksualnog i mentalnog nasilja, te ističe

⁶ Preambula, Konvencija o pravima deteta, UNICEF Beograd, Beograd, str. 6 <https://www.unicef.org/serbia/media/3186/file/Konvencija%20o%20pravima%20deteta.pdf> dostuno dana 10.04.2021. godine

prava deteta na mišljenje, zaštitu privatnosti, porodice i doma. Konvencija stavlja u obavezu državama potpisnicama da preduzmu sve adekvatne prava i institucionalne mere u cilju obezbeđivanja uživanja proklamovanih prava.

2. **Istambulska konvencija** je usvojena maja 2011 godine od strane Evropskog veća. Nakon njenog usvajanja trebalo je punih 7 godina da bi 48 zemalja ratifikovalo njenu primenu. Bilo je puno polemika u javnosti nakon njenog usvajanja. Međutim, ukoliko se čita tekst Istambulske konvencije on je zapravo sinergija ljudskih prava obmotana plaštom zaštite od nasilja i to isključivo na jedno kategorijom - ženama. Istambulskom konvencijom se štite sve žene bez obzira na starosnu dob. Dakle, ona se primenjuje i na decu, ali isključivo ženskog pola. Suština Istambulske konvencije je što državama potpisnicama nameće obavezu da ne samo reaguju na nasilje nad ženama, već i preduzmu sve relevantne i adekvatne mere prevencije, ali i reakcije na nasilje. Konvencija o zaštiti dece i saradnju u oblasti međudržavnog uređenja je akt kojim se pravno uspostavlja saradnja u oblasti zaštite dece od nasilja i njihove trgovine. Konvencijom se štite ljudska međunarodno priznata prava.
3. **Konvencija o zaštiti dece od seksualnog iskorišćavanja i seksualnog zlostavljanja** usvojena je sa osnovnom svrhom " ...a) Sprečavanje i borba protiv seksualnog iskorišćavanja i seksualnog zlostavljanja dece; b) Zaštita prava dece-žrtava seksualnog iskorišćavanja i seksualnog zlostavljanja; v) Unapređenje nacionalne i međunarodne saradnje u borbi protiv seksualnog iskorišćavanja i seksualnog zlostavljanja dece." Shvatajući da usvojeni dokumenti veoma često zadobiju primenu, Konvencijom su uspostavljeni i mehanizmi nadzora primene iste. Ova Konvencija predstavlja zaštitu dece od seksualnog zlostavljanja i iskorišćavanja u najširem domenu, pa sve do zaštite i pružanja podrške nakon "spasavanja" žrtve nasilja.
4. **Konvencija o visokotehnološkom kriminalu** usvojena je 2001 godine u Budimpešti. Na početku novog veka i shvatanjem da tehnologija duboko prodire u pore svakodnevnog običnog čoveka, države potpisnice su zaključile da uspostavljanjem međunarodne saradnje, uspostavljanjem istovrsnih pravila i procedura, visoko tehnološki kriminal može da se predupredi. Jedan od segmenata konvencije je pojam dečije pornografije, koje aktivnosti je čine i kako se distribuiše. Ono što se uvek treba imati na umu je kada imate decidnu globalno usvojen definiciju određenog devijantnog ponašanja lako će te naći mehanizme i modle da se istom suprotstaviti. Definicija pojma je osnov za uspešnu akciju, ali i reakciju, koja nikada ne može bit kasna ukoliko za svrhu ima dobrobit pojedinca ili zajednice.

Pored navedenih konvencija svakako treba istaći Konvenciju o ljudskim pravima, koja u suštini predstavlja osnovu, bazu za dalji razvoja, proširenja i specijalizacije zaštitnih kategorija.

Unutrapravna zaštita dece od nasilja je regulisana ustavom, zakonima i podzakonskim aktima Republike Srbije. Republika Srbija je demokratski uređena država, potpisnica većine međunarodnih dokumenta kojima se štite prava deteta. Velik napredak i pomak u zaštiti prava deteta i njegovoj zaštiti od nasilja dominira od 2010 godine. Mnoge tada tek najavljene teme dečijih prava su bile iznenađujuće za društvo kako je u Srbiji. Danas je to znatno izmenjeno, te od dominantne klasične patrijarhalne porodice, 2021 godine takva porodica je retkost je Srbiji. Ipak, to ne nulira nasilje nad decom koje poprima druge varijetete. Za razliku od ranije mehanizmi zaštite su uspostavljeni i delotvorni.

Porodičnim zakonom Republike Srbije štite prava deteta, a roditeljima se uspostavlja obaveza nege, brige, izdržavanja dece, kao i ostalih dužnosti koje za svrhu imaju nesmetan i zdrav psihofizički razvoj deteta. Uspešna primena porodičnog zakona, uz finansijsku podršku nevladinih organizacija društvo u Srbiji je počelo da pokazuje nultu toleranciju prema nasilju nad decom.

U periodu od 2011 do 2021. usvojeni su zakoni, podzakonski akti godine kojima se štite deca od nasilja u porodici.

Kao najefikasniji izdvojila bih **Zakon o sprečavanju nasilja u porodici** („Službeni glasnik RS”, broj 94/16), koji propisivanjem mera zaštite od nasilja u porodici u kratkom roku reaguje i žrtvu štiti i to izmeštanjem nasilnika iz žrtvinog okruženja ili određivanjem mere pritvora u zavisnosti od stepena i vrste nasilja. Ovaj zakon je aktivirao i ubrzao primenu Porodičnog zakona Republike Srbije.

Pored ovih zakona **krivičnim zakonodavstvom primenom seta zakona** (Krivični zakonik („Službeni glasnik RS”, br. 85/05, 88/05 – ispravka, 72/09, 111/09, 121/09, 104/13, 108/14, 94/16 i 35/19), Zakonik o krivičnom postupku („Službeni glasnik RS”, br. 72/11, 101/11, 121/12, 32/13, 45/13, 55/14 i 35/19), koji sadrži odredbe o posebno osetljivom svedoku, Zakon o policiji („Službeni glasnik RS”, br. 6/16, 24/18 i 87/18), Zakon o maloletnim učinocima krivičnih dela („Službeni glasnik RS”, broj 85/05) Zakon o posebnim merama za sprečavanje vršenja krivičnih dela protiv polne slobode prema maloletnim licima („Službeni glasnik RS”, broj 32/13) kao i Zakon o zabrani diskriminacije („Službeni glasnik RS”, broj 22/09), Zakon o sportu („Službeni glasnik RS”, broj 10/16), Zakon o radu („Službeni glasnik RS”, br. 24/05, 61/05, 54/09, 32/13, 75/14, 13/17 – odluka US, 113/17 i 95/18 – autentično tumačenje), Zakon o zdravstvenoj zaštiti („Službeni glasnik RS”, broj 25/19) Zakon o javnom informisanju i medijima („Službeni glasnik RS”, br. 83/14, 58/15 i 12/16 – autentično tumačenje), pruža se adekvatna zaštita deci on nasilja.

Zaključak

Dete-neduzno, nezaštićeno i zavisno biće, nije stvar ni igračka, kojim se samo na papiru zadovoljava roditeljska reproduksijska potreba, već dete traži i očekuje ljubav, negu, pažnju kao i svako ljudsko biće, jer je dete satkano od emocija i osećanja i to mnogo iskrenijih nego odrasle osobe, ono iziskuje i odricanje, davanje obećanja, davanje nagrada, kao i realizovanje tih obećanja i nagrada, pružanje ljubavi i nege i pažnje. Roditeljstvo proizilazi iz roditeljskog prava koje postoji samo u meri koja je potrebna za zaštitu ličnosti, prava i interesa deteta, roditelji imaju pravo i dužnost da se staraju o detetu, a to obuhvata pre svega čuvanje, podizanje, vaspitavanje, obrazovanje, izdržavanje i upravljanje i raspolaganje imovinom deteta.

Kako bi se stvorile generacije psihofizičke zdrave, emotivno zrele i odgovorne, potrebo je preduprediti i najstrože sankcionisati svaki oblik zlostavljanja dece, jer agresivno ponašanje postaje revanš, odbrana od napada i ugroženosti za lični život i /ili život i integritet svojih najbližih, a dete nije u stanju ni pod kojim uslovima da ugrozi život drugima da bi se na dete agresija realizovala.

Dete je biljka koja se neguje, gaji u mora se kao cvet sunčevom svetlošću, „zalivati“ ljubavlju i toplim emocijama. Dete je neravnopravni „igrač“ na stadionu surovosti života, te mu je potrebno pružiti podršku za nastup u meču, ali ne batinjanjem, šamaranjem i ponižavanjem, jer će ga na meču (život) diskalifikovati.

Jedno društvo mora biti zrelo za primenu i zaštitu prava dece, i to ne samo putem deklaracija i proklamovanja prava, već i realnom primenom istih. Potrebno je da se zajednice angažuju oko pitanja ostvarivanja prava dece, a pre svega prava na zaštitu od porodičnog nasilja jer deca su ukras sveta!

Literatura:

- Milosavljević Miodrag (1998). *Nasilje nad decom*, Beograd: Fakultet političkih nauka,
- Smiljanić Dragoslav, Mijušković Miroslav (1965). *Drama braka i porodice*. Beograd: Rad.
- Paunović Milan, Krivokapić Boris, Krstić Ivana (2007). *Osnovi međunarodnih ljudskih prava*. Beograd: Megatrend Univerzitet.
- Petrušić Nevena, Konstatinović Vilić Slobodanka (2005). *Vodič kroz sistem porodično pravne zaštite od nasilja u porodici*. Beograd: Autonomni ženski centar.
- Petrušić Nevena, Slobidanka Konstatinović Vilić (2010). *Porodično pravna zaštite od nasilja u porodici u pravosudnoj praksi Srbije*. Beograd: Autonomni ženski centar.
- Strategija za prevenciju izaštite dece od nasilja za period od 2020. do 2023. godine, Službeni glasnik RS, br. 80, <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2020/80/1/reg>
- <https://www.unicef.org/serbia/media/6631/file/U%20lavirintu%20socijalne%20za%C5%A1tite.pdf>
- *Nasilje prema deci u Srbiji, determinante, faktori, intervencije*, UNICEF Srbija, str. 8, http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2017/09/Nasilje_prema_deci_u_Srbiji_Nacionalni_izvestaj.pdf
- *Preambula, Konvencija o pravima deteta*, UNICEF Beograd, Beograd, str. 6 <https://www.unicef.org/serbia/media/3186/file/Konvencija%20o%20pravima%20deteta.pdf>
- Žegarac Nevenka (2014). *U lavirintu socijalne zaštite-Pouke istraživanja o deci na porodičnom i rezidencijonalnom smeštaju*. Beograd: Univerzitet u Beogradu-Fakultet političkih nauka.
- <https://www.unicef.org/serbia/zaustavimo-digitalno-nasilje>

VIOLENCE AGAINST CHILDREN

Summary: *Violence against children is a dynamic, changing social phenomenon. Every society, regardless of the level of development of democracy, economic and political development, regardless of the level of protection of human rights, encounters violence against children on a daily basis. The first professional interests in violence against children were made between the two world wars, but the first active measures to oppose it appeared in the mid-sixties of the twentieth century, in the most developed countries. In the 21st century, the countries of the „third world” remain in a civilizational, cultural, value cocoon. No matter how impossible and imaginary it may seem, in some countries, violence against children is still denied as a social phenomenon and a deviation. The negation of violence does not stem from the circumstance that the child is not physically and mentally punished, but that this „punishment” is justified for the purpose of good upbringing, tradition and similar found excuses. For many years, this attitude has been held in many post-communist states, states that have been isolated for decades, either because of politics or because of religion. However, with the globalization of society, the inevitable opening of borders, but also under great assets whose affirmation of ordinary organizations, primarily at the global and then at the state level, the topic of „violence against children” slowly gained its epilogue. Today, in 2021, violence against children is an open topic in most communities. There are no more taboos. And no turning heads from violence. Of course, there are exceptions, but the world is full of rules with some exceptions. The paper deals with two aspects: global and national, specifically the Republic of Serbia. The paper deals with the definition of the concept of the child, types of violence, legal acts regulating the rights of the child, applied measures, but also proposals for measures and moves to take exceptions (those who deny the existence of violence against children, those who it doesn't matter...) be if not zeroed, and at least minimized.*

Keywords: *Violence against children, Notion of child, Notion of violence, Declaration of the Rights of the Child, Domestic violence, Ethics of providing assistance to children*

INTERNI UGOVORI U PRAVU EVROPSKE UNIJE**

Sažetak: *Nakon uspešno sprovedenog postupka javne nabavke, naručilac sa izabranim ponuđačem zaključuje javni ugovor. Ukoliko se naručilac i ponuđač smatraju „povezanim“ subjektima, prema pravu Evropske unije, a sada i prema pozitivnom pravu Republike Srbije nisu u obavezi da primenjuju pravila o javnim nabavkama, a ugovor koji u tom slučaju zaključuju naziva se internim (engl. in-house). Kako bi se izbeglo pozivanje na interni ugovorni odnos u situacijama kada bi trebalo primeniti pravila o javnim nabavkama, značajno je prepoznati osobine takvog ugovornog odnosa. U ovom radu prikazani su kriterijumi za određivanje internog ugovora prema pravu Evropske unije. Cilj autora je da domaći naručioci i ponuđači bolje razumeju norme koje su metodom „čiste implementacije“ preuzete iz prava Evropske unije u novi Zakon o javnim nabavkama Republike Srbije, kako bi se mogla očekivati i njihova pravilna primena.*

Ključne reči: *javni ugovor, interni ugovor, korporativni nadzor, javne nabavke*

* Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd, Srbija; djuricic.tomic86@gmail.com

** Ovaj rad je rezultat projekta FPMIRS – Znanjem do integrisanja u društvene i ekonomske tokove. Projekat je pokrenut sporazumom Pravnog fakulteta sa Međunarodnim institutom za romološke studije.

1. Uvod

U osnovi svake sprovedene javne nabavke je ugovor koji se u domaćem pravu naziva javni ugovor (engl. *public contract*). Osim na polju javnih nabavki, ova vrsta ugovora svoju primenu pronašla je i u oblasti javno-privatnog partnerstva i koncesija.¹ Može se reći da je javni ugovor nastao na temeljima javnog i privatnog prava, ali se zbog svojih upravno pravnih karakteristika izučava pre svega kroz prizmu javnog prava, uz nužnu primenu normi privatnog prava, koje je ugovorima matična sfera prava i čija shodna primena, posebno u situacijama u kojima se javljaju pravne praznine, postaje nužna.

Da bi se jedan ugovor smatrao „javnim“, potrebno je da ima određene karakteristike. Neki autori², analizirajući direktive o javnim nabavkama Evropske unije i sudsku praksu, izdvojili su četiri karakteristike koje svaki ugovor o javnoj nabavci (a možemo reći i svaki javni ugovor) treba da ima. Prvo, treba da je reč o ugovornom odnosu, a ne o jednostranom upravnom aktu javnopravnog subjekta, odnosno postupanju koje predstavlja direktno izvršavanje zakonskih obaveza. Drugo, karakteristika svakog ugovora o javnoj nabavci je naplativost, odnosno činjenica da organ vlasti ili telo koje se javlja u vidu naručioca treba da finansira realizaciju ugovora.³ Treće, ugovor o javnoj nabavci mora biti u pisanom obliku. Autor ovog rada smatra da bi trebalo dodati da javni ugovor može biti i u elektronskoj formi s obzirom na to da savremeni uslovi diktiraju zahteve da od podnošenja ponude do plaćanja sve bude sprovedeno preko elektronske platforme. Četvrto, ova vrsta ugovora treba da bude zaključena između dva različita subjekta, odnosno to moraju biti dva posebna, samostalna pravna subjekta. Najčešće su to javni i privatni subjekt, ali ne nužno. Bitno je da subjekti koji zaključuju ovu vrstu ugovora ne budu tzv. „povezani“ subjekti, što bi taj ugovor činilo internim (engl. *in house*) ugovorom.

Kako je potrebno, a često i teško, utvrditi da li neki ugovor ima osobine internog ugovora, a zbog pravilne primene pravila o javnim nabavkama, autor ovog rada opredelio se da prikaže koje karakteristike ima interni ugovor u pravu Evropske unije, odnosno zbog kojih osobina na takav ugovorni odnos ne bi trebalo primeniti pravila o javnim nabavkama (koja se primenjuju i u slučaju dodele ugovora kod javno-privatnog partnerstva i koncesija). S obzirom na to da su u Republici Srbiji metodom „čiste implementacije“ preuzeti iz prava Evropske unije uslovi

¹ Više o tome kod: Đuričić Jovana (2013): „Javni ugovori kod koncesija s posebnim osvrtnom na koncesije za pružanje usluga“, 799-811, u: Miodrag Mićović (ur.): *Uslužni poslovi*, Kragujevac.

² Stanković Danijel (2018): „Pojam „Ugovor o javnoj nabavi“ u pravu Evropske unije s posebnim osvrtnom na povezane iznimke od primjen ezakonodavstva o javnoj nabavi“, *Zbornik Pravnog Fakulteta u Zagrebu* 1/2018, 121-156.

³ Pojam „naplativnosti“, odnosno „finansijskog interesa“ preuzimamo iz sudske prakse i to iz presude Suda Evropske unije donete u predmetu C-399/98, *Ordinedegli Architetti and others*, tač. 77.

pod kojima se na ugovore koje naručilac zaključuje sa „povezanim“ subjektom ne primenjuju pravila o javnim nabavkama, značajno je sa aspekta prava Evropske unije, tačnije upućivanjem na odredbe „novih“ direktiva o javnim nabavkama (Direktiva 2014/23/EU Evropskog parlamenta i Saveta o dodeli ugovora o koncesijama (u daljem tekstu: Direktiva 2014/23/EU),⁴ Direktiva 2014/24/EU Evropskog parlamenta i Saveta o javnim nabavkama, kojom se stavlja van snage Direktiva 2004/18/EZ⁵ - tzv. „opšta“ direktiva o javnim nabavkama (u daljem tekstu: Direktiva 2014/24/EU) i Direktiva 2014/25/EU Evropskog parlamenta i Saveta o nabavkama od strane subjekata koji posluju u sektorima vodoprivrede, energetike, saobraćaja i telekomunikacija, kojom se stavlja van snage Direktiva 2004/17/EZ (u daljem tekstu: Direktiva 2014/25/EU),⁶ prikazati te uslove, a radi boljeg razumevanja pravila koja su postala deo pozitivnog prava Republike Srbije.

Trebalo bi se kratko osvrnuti i na pravnu prirodu internog ugovora. Ukoliko bismo posmatrali isključivo karakteristike ovog ugovora, mogli bismo ga nazvati javnim. S druge strane, interni ugovori zbog „povezanosti“ subjekata koji ih zaključuju, ne mogu biti istovremeno i javni ugovori. Mogli bismo zaključiti da je reč o *sui generis* ugovorima, koji se zaključuju sa istim ciljem kao ugovor o javnoj nabavci, ali koji zbog svojih specifičnosti, nisu javni ugovori.

2. Kriterijumi za određivanje internog ugovora

Pravila iz oblasti javnih nabavki u pravu Evropske unije ne primenjuju se ukoliko postoji tzv. „interni“ ugovorni odnos, koji nastaje između subjekata u javnom sektoru, kao učesnika u postupku realizacije „*in-house*“ nabavke. Ugovor koji se zaključuje između ovih lica naziva se interni ugovor. Kako mu nedostaje kriterijum pravne odvojenosti subjekata koji zaključuju ugovor, takav ugovor nema sve karakteristike javnog ugovora i na takvu nabavku ne treba primeniti pravila koja su ustanovljena direktivama o javnim nabavkama.

Kod javnog ugovora jedno lice je uvek organ vlasti ili drugi organ na kog se primenjuju norme javnog prava, a drugo lice mora biti pravno odvojeno od prvog i samostalno u pogledu obavljanja određene delatnosti. Ako se to drugo lice nalazi pod nadzorom organa vlasti, ono sa organom vlasti zaključuje interni ugovor.

To je, dakle, ugovor koji organ vlasti zaključuje sa subjektom nad kojim vrši nadzor sličan onom koji vrši nad svojim organizacionim jedinicama. Takva vrsta nadzora postoji kada javni organ svoje zadatke vezane za ostvarivanje jav-

⁴ Directive 2014/23/EU of the European Parliament and of the Council on the award of concession contracts, OJ L 94, 28.3.2014, p. 1–64.

⁵ Directive 2014/24/EU of the European Parliament and of the Council on public procurement and repealing Directive 2004/18/EC, OJ L 94, 28.3.2014, p. 65–242.

⁶ Directive 2014/25/EU of the European Parliament and of the Council on procurement by entities operating in the water, energy, transport and postal services sectors and repealing Directive 2004/17/EC, OJ L 94, 28.3.2014, p. 243–374.

nog interesa obavlja preko svojih administrativnih, tehničkih i drugih struktura, koje su u njegovom potpunom vlasništvu ili pod njegovom kontrolom.

Primenu „testa nezavisnosti“ prvi put je ustanovio Sud Evropske unije u Slučaju Tekal,⁷ predviđajući dva uslova koja je potrebno istovremeno da se ispune da bi se odnos sa javnim naručiocem smatrao internim, odnosno da bi se postupak mogao sprovesti bez primene pravila o javnim nabavkama. Sud Evropske unije je zaključio da je za interni ugovorni odnos potrebno da lokalni organ vlasti vrši kontrolu nad trećim licem koja je slična onoj koju vrši nad svojim organizacionim jedinicama (engl. *similarity of control*) i ujedno da to treće lice sprovodi suštinski deo aktivnosti jednog ili više lokalnih organa vlasti koji u njemu imaju udele, odnosno njime upravljaju (engl. *operational dependency*).⁸ Ukoliko bi ova dva uslova bila ispunjena, takvi subjekti smatrali bi se povezanim (engl. „*in-house*“) subjektima, a ugovori koje zaključuju *internim*.

Visina kapitala koju naručilac treba da ima u subjektu nad kojim sprovodi nadzoru sudskoj praksi nije određena. Međutim, ako u kapitalu preduzeća koje se javlja u vidu ponuđača pored naručioca udele ima i privatni subjekt, ne postoji mogućnost da naručilac vrši nadzor nad ponuđačem sličan onom koji može da vrši nad svojim sopstvenim strukturama.⁹ Sud Evropske unije je u Slučaju Štadt Hale¹⁰ zaključio da prisutnost čak i minimalnog privatnog kapitala u svojinskoj strukturi kompanije sa kojom naručilac zaključuje ugovor o javnoj nabavci, čini taj ugovor *javnim ugovorom* jer „bilo kakav privatni kapital uložen u preduzeće prati uzimanje u obzir privatnog interesa i ostvarivanje ciljeva drugačije vrste.“¹¹ Ovaj stav Suda Evropske unije modifikovan je odredbama direktiva o javnim nabavkama, prema kojima privatni kapital mora imati određene karakteristike da bi se načinio izuzetak u pogledu primene pravila o javnim nabavkama.

3. Interni ugovori iz ugla direktiva o javnim nabavkama Evropske unije

Pod uticajem sudske prakse, interni ugovori su u pravu Evropske unije postali predmet regulisanja direktiva o javnim nabavkama, sa ciljem izuzimanja takvih ugovora od primene pravila o javnim nabavkama. Prema Direktivi

⁷ Slučaj C-107/98, *Teckal*, [1999].

⁸ Tačka 50 presude. Isto navedeno i u: Zelenoj knjizi o javno-privatnom partnerstvu i pravu Zajednice o javnim ugovorima i koncesijama (*Green Paper on public-private partnerships and Community law on public contracts and concessions*), poglavlje 3.1, tačka 63. Više o ovim kriterijumima kod: Bovis Christopher (2014): *Public Private Partnerships in the European Union*, Routledge, London, 59-64.

⁹ Ovaj stav pronalazimo u presudi Suda Evropske unije - Slučaj C-26/03, *Stadt Halle, RPL Recyclingpark Lochau GmbH v. Arbeitsgemeinschaft Thermische Restabfall- und Energieverwertungsanlage TREA Leuna*, tač. 49.

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ *Ibid.*, tač. 50.

2014/24/EU to su „javni ugovori između subjekata u javnom sektoru“, a prema Direktivi 2014/25/EU radi se o „ugovorima između javnih naručioca“. Međutim, to ne znači da je privatni kapital u tom ugovornom odnosu isključen, što je posebno važno u kontekstu primene pravila o ovim ugovorima u oblasti javno-privatnog partnerstva i koncesija. U odredbama i jedne i druge direktive nalazimo da se radi o ugovorima koje organi vlasti zaključuju sa pravnim licima iz javnog ili privatnog sektora, s tim što privatni kapital u nadziranom subjektu ne sme biti takve prirode da ima direktan uticaj na donošenje odluka.

Pravila o javnim nabavkama, koja su sadržana u pomenutim direktivama, neće se primenjivati „na javni ugovor, odnosno koncesiju koju javni naručilac dodeli ponuđaču“ ukoliko su ispunjeni sledeći uslovi: 1) ugovorni organ, odnosno subjekt (engl. *contracting authority*; a prema Direktivi 2014/23/EU i *contracting entity*; u daljem tekstu: naručilac)¹² vrši nad ovim subjektom prava kontrolu (nadzor) koja je slična onoj koju sprovodi nad svojim organizacionim jedinicama; 2) subjekt prava nad kojim naručilac vrši nadzor više od 80% svojih aktivnosti sprovodi u cilju izvršenja zadataka koje mu je poverio naručilac koji nad njim vrši nadzor ili druga lica nad kojima taj naručilac vrši nadzor; 3) ne postoji direktno učešće privatnog kapitala u subjektu prava koji se nalazi pod nadzorom, uz izuzetak postojanja učešća privatnog kapitala ako ono nema odlučujući uticaj na donošenje odluka, odnosno sprečavanje donošenja odluka, a koje se zahteva nacionalnim zakonodavnim odredbama, a u skladu sa Ugovorima o osnivanju, i po osnovu kog se ne vrši direktan uticaj na subjekta prava koji se nalazi pod nadzorom.¹³ Ovakav vid nadzora koji se određuje zakonodavstvom, a koji predstavlja uslov za isključenje pravila o javnim nabavkama nazvan je u teoriji „pojedinačnim nadzorom“.¹⁴ Pomenuta pravila ne primenjuju se i kada nadzirani pravni subjekt u vidu naručioca dodeljuje javni ugovor naručiocu koji vrši nadzor nad njim (svome osnivaču) ili drugom pravnom subjektu nad kojim isti naručilac vrši nadzor (tzv. „horizontalne interne transakcije“¹⁵).¹⁶

¹² U pravu Evropske unije postoji podela subjekata koji se javljaju u vidu naručioca na ugovorne organe ili „javne naručioce“ (engl. *contracting authorities*), koje čine država, javno(pravnotelo) (engl. *body governed by public law*) i pojedina udruženja i ugovorne subjekte (engl. *contracting entities*). Ugovorni subjekt ili „sektorski naručilac“ je uži pojam od ugovornog organa, odnosno predstavlja ugovornog organa kada posluje u određenom sektoru. Pod ugovornim subjektom smatraju se i javna preduzeća i subjekti kojima su data posebna ili isključiva prava.

¹³ Čl. 12, tač. 1, st. 1 Direktive 2014/24/EU i čl. 17, tač. 1, st. 1 Direktive 2014/23/EU i čl. 28, tač. 1, st. 1 Direktive 2014/25/EU.

¹⁴ Clarke Charles M. (2015): „The CJEU’s Evolving Interpretation of In-House Arrangements under the EU Public Procurement Rules: A Functional or Formal Approach?“ *European Procurement & Public Private Partnership Law Review* 2/2015, 121-122.

¹⁵ *Ibid*, 122-123.

¹⁶ Pod uslovima iz čl. 12, tač. 1.st. 2 Direktive 2014/24/EU i čl. 17, tač. 1, st. 2 Direktive 2014/23/EU i čl. 28, tač. 1, st. 2 Direktive 2014/25/EU.

Opravdano se nameće pitanje kada će se smatrati da naručilac vrši nadzor nad nadziranom subjektom prava sličan onom koji vrši nad svojim organizacionim jedinicama. Prema stavu Suda Evropske unije, to će biti slučaj kada naručilac sprovodi odlučujući uticaj na strateške ciljeve i značajne odluke ovog pravnog subjekta.¹⁷ Takav nadzor može sprovoditi i drugi subjekt prava, koji se sam nalazi pod istom vrstom nadzora od strane naručioca.

Gore pomenuti vid izuzetka od primene pravila o javnim nabavkama, označen „pojedinačnim nadzorom“, smatra se izuzetkom i ako su pomenuti uslovi ispunjeni od strane dva ili više subjekta koji se istovremeno javljaju na strani naručioca (tzv. „zajednički nadzor“¹⁸), uz ispunjenje dodatnih uslova: 1) organi upravljanja nadziranog pravnog lica čine predstavnici svih naručilaca koji vrše nadzor nad tim pravnim licem, s tim što pojedini predstavnici mogu da predstavljaju neke ili sve naručioce; 2) ti naručioci mogu zajedno da vrše odlučujući uticaj na strateške ciljeve i na važne odluke nadziranog pravnog lica; 3) nadzirano pravno lice nema interese različite od interesa naručilaca koji nad njim vrše nadzor.¹⁹

U teoriji sve pomenute vrste nadzora mogu se obuhvatiti jedinstvenim terminom-korporativni nadzor (engl. *corporate control*), koji treba razlikovati od nadzora koji država sprovodi po osnovu vršenja dominantnog uticaja na drugog subjekta, poput onog koji vrši na javna preduzeća.²⁰ Kod „dominantnog uticaja“ javnog tela na javno preduzeće odnosno privredno društvo, ne postoji mogućnost vršenja tzv. korporativnog nadzora jer država, odnosno lokalna samouprava ne može da utiče na donošenje strateških tržišnih odluka ili odluka u vezi sa nabavkom u javnom preduzeću.²¹ Da bi se ova lica smatrala *povezanim* u smislu izuzimanja od primene pravila o javnim nabavkama, potrebno je godišnje finansijske

¹⁷ Sud Evropske unije je utvrdio da bi veza u ovom odnosu trebalo da bude „potencijalna snaga odlučujućeg uticaja na strateške ciljeve i značajne odluke“ u presudi donetoj u predmetu C-458/03, *Parking Brixen [2005]*, tač. 65. C. Bovis, 60.

¹⁸ Podela „pojedinačni nadzor“, „horizontalne interne transakcije“, „zajednički nadzor“ i „horizontalna saradnja“ preuzeta od: Clarke Charles M., 121-124.

¹⁹ Čl. 12, tač. 3, st. 2 Direktive 2014/24/EU i čl. 17, tač. 3, st. 2 Direktive 2014/23/EU i čl. 28, tač. 3, st. 2 Direktive 2014/25/EU.

²⁰ Dominantan (preovlađujući) uticaj javnog tela postoji kada javno telo može neposredno ili posredno vršiti dominantan uticaj na neko preduzeće, odnosno privredno društvo na osnovu vlasništva nad njim, na osnovu finansijskog udela u njemu ili na osnovu pravila kojima je uređeno, odnosno kada javno telo, neposredno ili posredno, u odnosu na neko preduzeće, odnosno privredno društvo poseduje većinu upisanog kapitala ili kontroliše većinu glasova po osnovu akcija koje je izdalo to preduzeće, odnosno privredno društvo ili može imenovati više od polovine upravnog, poslovnog ili nadzornog organa tog preduzeća, odnosno privrednog društva. Videt i čl. 4, tač. 2 Direktive 2014/25/EU; čl. 4, st. 8 Zakona o javno-privatnom partnerstvu i koncesijama (u daljem tekstu: Zakon o javno-privatnom partnerstvu i koncesijama), *Službeni glasnik* 88/2011, 15/2016 i 104/2016; i čl. 4, st. 2 Zakona o javnim nabavkama (u daljem tekstu: Zakon o javnim nabavkama (2019)), *Službeni glasnik Republike Srbije*, 91/2019.

²¹ Više o tome kod: C. Bovis, 60.

izveštaje ovih subjekata konsolidovati.²² Ukoliko pravilo o sastavljanju konsolidovanog finansijskog izveštaja ne može da se primeni na određena preduzeća zbog njihove veličine ili pravnog oblika (odnosno, na subjekte se ne primenjuje Direktiva 2013/34/EU), neophodno je ispitati da li na društvo postoji direktan ili indirektan dominantan uticaj od strane naručioca, ili postoji dominantan uticaj usmeren od društva ka naručiocu ili društvo zajedno sa naručiocem podleže dominantnom uticaju drugog društva po osnovu vlasništva, finansijskog udela ili pravila po kojima je uređeno.²³ Takođe, Direktivom 2014/23/EU isključuje se primena pravila o javnim nabavkama ukoliko su koncesije²⁴ dodeljene povezanom društvu od strane naručioca ili društvu koje je povezano sa jednim od naručioca putem *joint venture* koji se sastoji od više naručilaca organizovanih u svrhu obavljanja delatnosti iz aneksa 2 Direktive.

Pomenute direktive se neće primenjivati ni na ugovor koji zaključuju isključivo dva ili više naručilaca ukoliko su ispunjeni sledeći uslovi: 1) ugovorom se utvrđuje ili uspostavlja saradnja između uključenih naručilaca sa ciljem da se obezbedi da javne usluge koje su dužni da izvrše budu pružene uz ostvarivanje njihovih zajedničkih ciljeva; 2) uspostavljanje te saradnje sprovodi se isključivo radi ostvarivanja javnog interesa; 3) uključeni naručioci ostvaruju na otvorenom tržištu manje od 20% aktivnosti na koje se odnosi ova saradnja.²⁵ Ovaj izuzetak u teoriji se označava „horizontalnom saradnjom“.²⁶

4. Osvrt na pravo Republike Srbije –ugovori između povezanih subjekata

Radi usklađivanja domaćeg zakonodavstva sa pravom EU, u februaru, a detaljnije u julu 2015. godine izmenjen je i dopunjen Zakon o javnim nabavkama Republike Srbije, između ostalog i u pogledu uvođenja novih izuzetaka, odnosno nabavki na koje se Zakon ne primenjuje, kao i u pogledu preciznijeg definisanja postojećih izuzetaka.²⁷ Time se postiglo da je član 7a Zakona o javnim nabavkama (2015) istovetan članu 12 Direktive 2014/24/EU, odnosno članu 17 Direk-

²² Prema članu 13, tač. 1 Direktive 2014/23/EU, odnosno članu 29, tač. 1 Direktive 2014/25/EU: „povezano društvo znači svako društvo čiji se godišnji izveštaji konsoliduju sa izveštajima naručioca“ ako se na subjekte primenjuje Direktiva 2013/34/EU.

²³ V. predgovor, st. 39 i čl. 13, tač. 2 Direktive 2014/23/EU i predgovor, st. 41 i čl. 29, tač. 2 Direktive 2014/25/EU.

²⁴ Koncesije za usluge i radove, pod uslovima iz čl. 13, st. 4 Direktive 2014/23/EU.

²⁵ Čl. 12, tač. 4 Direktive 2014/24/EU i čl. 17, tač. 4 Direktive 2014/23/EU i čl. 28, tač. 4 Direktive 2014/25/EU.

²⁶ Clarke Charles M., 123.

²⁷ O svim izmenama i dopunama Zakona o javnim nabavkama iz 2015. godine detaljnije kod: Knežević Borisav (2015): „Javne nabavke u Republici Srbiji: najnovije zakonodavne izmene i usklađivanje sa pravilima Evropske unije o javnim nabavkama“, *Ekonomski vidici*, XX, 4/2015, 413-424.

tive 2014/23/EU, odnosno član 6a odgovara članu 3 Direktive 2014/24/EU jer su ova pravila uneta u domaćim pravni sistem metodom „čiste implementacije“, s tom razlikom što se ova pravila u Evropskoj uniji primenjuju i u slučaju dodele koncesija primenom odredbi Direktive 2014/23/EU, a Zakonom o javnim nabavkama (2015) nije načinjeno upućivanje na Zakon o javno-privatnom partnerstvu i koncesijama u pogledu primene ovih pravila i na postupak dodele koncesija. To nije učinjeno ni novim Zakonom o javnim nabavkama koji je donet 2019. godine.

Nov Zakon o javnim nabavkama (2019) među izuzecima na koje se zakon ne primenjuje doslovnim preuzimanjem odredbi iz direktiva o javnim nabavkama ponovo uvodi u domaći pravni sistem interne ugovore, koje je nazvao „Ugovorima između povezanih subjekata“ (član 13). Smatramo da termin „povezani“ subjekti, koji nas u prvi mah asocira na povezana lica²⁸, nije adekvatan jer interni ugovorni odnos može nastati i između lica koja nisu povezana ni po osnovu vlasništva ni po osnovu organa upravljanja. S druge strane, kako su iz prava Evropske unije u potpunosti preuzeti svi izuzeci od primene pravila o javnim nabavkama, koji se tiču internog ugovornog odnosa: 1) pojedinačni nadzor;²⁹ 2) horizontalne interne transakcije;³⁰ 2) zajednički nadzor;³¹ i 3) horizontalna saradnja³², smatramo da je trebalo preuzeti i naziv samog ugovora („Ugovori između subjekata u javnom sektoru“). Autoru ovog rada je blisko verovanje da je prilikom preuzimanja odredbi iz evropskih direktiva radi implementacije u domaće zakonodavstvo, došlo do očigledne omaške kod određivanja rubruma člana 13 te se umesto rubruma člana 12 Direktive 2014/24/EU ispred odredbi člana 13 Zakona o javnim nabavkama (2019), našao rubrum člana 29 Direktive 2014/25/EU. Time se tzv. korporativni nadzor bar u naslovu poistovetio sa tzv. dominantnim uticajem, što nije u duhu pravila koja su deo evropskih direktiva.

S tim u vezi dolazimo do zaključka da ne postoji spor oko naziva internog ugovora, već iza pogrešno naslovljenog člana Zakona o javnim nabavkama stoji nerazumevanje tzv. korporativnog nadzora, koji se krije u pozadini svakog internog ugovora. Da se u slučaju sumnje ne bi pogrešno protumačili i drugi pojmovi koji su preuzeti iz prava Evropske unije, potrebno je ukazati i na problematiku određivanja nadziranog pravnog subjekta, koje se ne može poistovetiti sa „kontrolisanim društvom“ u smislu Zakona o privrednim društvima,³³ što se naizgled čini.

²⁸ Iz člana 62 Zakona o privrednim društvima (u daljem tekstu: Zakon o privrednim društvima), *Službeni glasnik Republike Srbije*, 36/2011, 99/2011, 83/2014 - dr. zakon, 5/2015, 44/2018, 95/2018 i 91/2019.

²⁹ Videti čl. 13, st. 1 Zakona o javnim nabavkama (2019).

³⁰ Ibid, st. 2.

³¹ Ibid, st. 4 i 5.

³² Ibid, st. 6.

³³ Prema Zakonu po privrednim društvima, kontrolisano društvo je pravno lice u kojem je neko drugo pravno lice kontrolni član društva. Smatra se da je određeno lice kontrolni

Doslovnim preuzimanjem odredbi iz evropskih direktiva težilo se harmonizaciji propisa, što je i navedeno kao početni cilj u Strategiji razvoja javnih nabavki u Republici Srbiji za period 2014-2018, *Službeni glasnik Republike Srbije* 122/2014.³⁴ Međutim, harmonizacija domaćih propisa sa pravom Evropske unije ne bi trebalo da bude isključivo formalna harmonizacija, koja podrazumeva prepisivanje komunitarnih propisa, već “obezbeđivanje načina i sredstava za njihovu potpunu i doslednu primenu, kako bi se mogli ostvariti oni ciljevi koji korespondiraju komunitarnim ciljevima”³⁵. Osim toga, nakon harmonizacije propisa ne sme doći do razilaženja pozitivno pravnih normi. Osluškajući iskustva u praksi, ponuđačima još uvek (mada je relativno kratko vreme prošlo od usvajanja novog Zakona o javnim nabavkama) nije sasvim jasno kada ne treba primeniti odredbe Zakona o javnim nabavkama (2019). Smatramo da neadekvatna terminologija može doprineti nastanku nerazumevanja (korišćenje izraza poput “povezani subjekti”, “kontrolisano pravno lice” i sl.), posebno kada se terminima koji imaju svoje mesto u pravu Evropske unije dodeli pogrešno mesto u domaćem zakonodavstvu.

4. Zaključak

Smatrajući da postoji interni odnos, naručioci i ponuđači mogu izbeći primenu pravila o javnim nabavkama. Kako bi se u ovoj oblasti izbegle takve situacije, trebalo bi istražiti da li naručilac dodeljuje ugovor pravnom licu nad kojim vrši neki vid nadzora ili je samo stvoren privid radi slučajnog ili namernog izbegavanja strogih pravila. Posebno je ovo značajno jer je rezultat javne nabavke često direktno povezan sa ostvarivanjem javnog interesa.

S obzirom na to da interni ugovori mogu biti instrument narušavanja konkurencije na tržištu, trebalo bi prilikom zaključivanja ovih ugovora imati u vidu i taj rizik. Dodelom ugovora nadziranom pravnom licu onemogućava se ostalim ponuđačima da podnesu svoju ponudu, koja bi možda bila povoljnija. Stoga ako subjekt koji je vlasnik privatnog kapitala direktno učestvuje u kapitalu nadziranog subjekta, primena pravila o javnim nabavkama je obavezna jer bi dodela ugovora ovakvom subjektu sa mešovitim kapitalom bez obezbeđenja adekvatnog postupka pružila nepoštenu prednost u odnosu na njegove konkurente.

Kada je objavljen Nacrt sada važećeg Zakona o javnim nabavkama 2018. godine, za cilj donošenja zakona zakonodavac je naveo, „usaglašavanje zakono-

član društva uvek kada to lice samostalno ili sa povezanim licima poseduje većinsko učešće u osnovnom kapitalu društva (čl. 62, st. 6 Zakona o privrednim društvima).

³⁴ U Strategiji je međustrateškim ciljevima reformi javnih nabavki uvršteno i “6) potpuno usaglašavanje domaćih propisa sa direktivama i drugim aktima Evropske unije u oblasti javnih nabavki i njihovo puno sprovođenje u praksi”.

³⁵ Vukadinović Radovan (2009): „Upotreba i zloupotreba harmonizacije domaćeg prava sa pravom EU“, 14, u: Nataša Stojanović, Srđan Golubović (ur.): *Pravo Republike Srbije i pravo Evropske unije – stanje i perspektive*, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu.

davnog okvira u oblasti javnih nabavki u Republici Srbiji sa pravnom tekovinom Evropske unije; povećanje transparentnosti i fleksibilnosti postupka javne nabavke; sprovođenje što efikasnijih i transparentnih postupaka javne nabavke, kao i povećanje konkurentnosti u postupcima javnih nabavki.³⁶ Interni ugovori su svakako u službi ranije istaknutog cilja. Međutim, da bi se ovaj cilj u punoj meri ostvario, potrebno je institute pre svega na pravi način definisati, a potom i obezbediti uslove za njihovu doslednu primenu.

Literatura

- Arrowsmith Sue (ed) (2010): *EU Public Procurement Law: an introduction*, University of Nottingham.
- Bovis Christopher (2014): *Public Private Partnerships in the European Union*, Routledge, London
- Clarke Charles M. (2015): „The CJEU’s Evolving Interpretation of In-House Arrangements under the EU Public Procurement Rules: A Functional or Formal Approach?“ *European Procurement & Public Private Partnership Law Review* 2/2015, 111 - 125.
- Directive 2014/23/EU of the European Parliament and of the Council on the award of concession contracts, OJ L 94, 28.3.2014, p. 1–64.
- Directive 2014/24/EU of the European Parliament and of the Council on public procurement and repealing Directive 2004/18/EC, OJ L 94, 28.3.2014, p. 65–242.
- Directive 2014/25/EU of the European Parliament and of the Council on procurement by entities operating in the water, energy, transport and postal services sectors and repealing Directive 2004/17/EC, OJ L 94, 28.3.2014, p. 243–374.
- Đuričić Jovana (2013): „Javni ugovori kod koncesijas posebnim osvrtnom na koncesije za pružanje usluga“, 799-811, u: Miodrag Mićović (ur.): *Uslužni poslovi*, Kragujevac.
- Green Paper on public-private partnerships and Community law on public contracts and concessions [COM(2004) 327 final]
- Knežević Borisav (2015): „Javne nabavke u Republici Srbiji: najnovije zakonodavne izmene i usklađivanje sa pravilima Evropske unije o javnim nabavkama“, *Ekonomski vidici*, XX, 4/2015, 413-424.
- Stanković Danijel (2018): „Pojam „Ugovor o javnoj nabavi“ u pravu Evropske unije s posebnim osvrtnom na povezane iznimke od primjene zakonodavstva o javnoj nabavi“, *Zbornik Pravnog Fakulteta u Zagrebu* 1/2018, 121-156.
- Strategija razvoja javnih nabavki u Republici Srbiji za period 2014-2018, *Službeni glasnik Republike Srbije* 122/2014.

³⁶ Kancelarija za javne nabavke, *Vesti*, <http://www.ujn.gov.rs/ci/news/story/391> (28.10.2018.)

- Sudska praksa Suda Evropske unije (C-399/98, *Ordinedegli Architetti and others* [2001]; C-107/98, *Teckal*, [1999]; C-458/03, *Parking Brixen* [2005]; C-26/03, *Stadt Halle, RPL Recyclingpark Lochau Gmb Hv Arbeitsgemeinschaft Thermische Restabfall- und Energieverwertungsanlage TREA Leuna* [2005]), The Court of Justice of the European Union, <https://curia.europa.eu/>
- Vukadinović Radovan (2009): „Upotreba i zloupotreba harmonizacije domaćeg prava sa pravom EU“, 1-19, u: Nataša Stojanović, Srđan Golubović (ur.): *Pravo Republike Srbije i pravo Evropske unije – stanje i perspektive*, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu.
- Zakon o javnim nabavkama, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 124/2012, 14/2015 и 68/2015.
- Zakon o javnim nabavkama, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 91/2019.
- Zakon o javno-privatnom partnerstvu i koncesijama, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 88/2011, 15/2016 i 104/2016.
- Zakon o privrednim društvima, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 36/2011, 99/2011, 83/2014 - dr. zakon, 5/2015, 44/2018, 95/2018 i 91/2019.

Jovana Tomić*

UDC 658.71(497.11)
346.3:351.712.2(4-672EU)
342.924:351.712.2
DOI: 10.5937/MegRev2102283T
Expert article
Received 28.04.2021.
Approved 11.05.2021.

IN-HOUSE CONTRACTS IN THE EUROPEAN UNION LAW

Summary: *After successful implementation of public procurement procedure, a purchaser concludes public contract with a selected bidder. If, according to the European union law and Republic of Serbia domestic law, the purchaser and the bidder are considered as „affiliated“ subjects, they are not obliged to apply public procurement rules and the contract they are concluding in that case is being called in-house. In order to avoid invoking an in-house contractual relation in such a situations where public procurement rules should be applied, it is important to recognize characteristics of such a contractual relation. This work presents criteria for determining in-house contract according to the European union law. The aim of the author is for domestic purchasers and bidders to better understand norms that have been taken from European union law to new Law on Public Procurement of the Republic of Serbia, so that their proper implementation can be expected.*

Keywords: *Public contract, In-house contract, Corporate control, Public procurement*

SPISAK RECENZENATA / LIST OF REVIEWERS

Prof. dr BABIĆ Blagoje – Srbija
Prof. dr BALTEZAREVIĆ Vesna – Srbija
Prof. dr BALTEZAREVIĆ Radoslav – Srbija
Prof. dr BAZIĆ Miljojko – Srbija
Dr BOGIĆEVIĆ Jasmina, vanredni profesor – Srbija
Prof. dr BOŠKOVIĆ Jelena – Srbija
Prof. dr BOŽOVIĆ Jelena – Srbija
Prof. dr CVETKOVSKI Tatjana – Srbija
Prof. dr CVIJANOVIĆ Drago – Srbija
Prof. dr CVIJANOVIĆ Janko – Srbija
Prof. dr ČALOVIĆ Dragan
Prof. dr DAMJANOVIĆ Mijat – Srbija
Prof. dr DAVIDOV Vladimir – Rusija
Prof. dr DE MONSERAT LJAJRO Marija – Argentina
Prof. dr DUGALIĆ Veroljub – Srbija
Prof. dr ĐURĐEVIĆ Dragan – Srbija
Prof. dr ĐORĐIĆ Dejana – Srbija
Doc. dr ĐURIĆ Zlata – Srbija
Prof. dr ETINSKI Rodoljub – Srbija
Doc. dr GAVRILOVIĆ Ana – Srbija
Prof. dr GRBIĆ Vladimir – Srbija
Prof. dr GRUJIĆ Biljana – Srbija
Prof. dr ILIĆ Radan – Srbija
Prof. dr ISAKOVIĆ Smiljka – Srbija
Prof. dr IVANOVIĆ M. Olja – Srbija
Prof. dr JAKŠIĆ Dejan – Srbija
Prof. dr JEROTIJEVIĆ Zoran – Srbija
Prof. dr JOVANOVIĆ Tomislav – Srbija
Doc. dr JOVIČIĆ Aleksandar – Srbija
Doc. dr JOVIĆ Vojislav – Srbija
Akademik KAMBOVSKI Vlado – Makedonija
Prof. dr KOMARISOV Vladimir S. – Rusija
Prof. dr KOVAČ Oskar – Srbija
Dr LABOVIĆ Dragana, vanredni profesor – Srbija
Prof. dr LAĐEVAC Ivona – Srbija
Prof. dr LAKIĆ Danijela – Srbija
Dr LANGOVIĆ Zlatko, vanredni profesor – Srbija
Prof. dr LANGOVIĆ-MILIĆEVIĆ Ana – Srbija

Msc LAZAREVIĆ Aleksandra – Srbija
Prof. dr LAZAREVIĆ Žarko – Slovenija
Prof. dr LENGHARTOVA Jana – Slovačka
Prof. dr LESAKOVA Dagmar – Slovačka
Prof. dr LJUBOJEVIĆ Ratko – Srbija
Dr LJUMOVIĆ Isidora, viši naučni saradnik – Srbija
Doc. dr MANDARIĆ Marija – Srbija
Prof. dr MARINKOVIĆ Darko – Srbija
Prof. dr MILANOVIĆ R. Milan – Srbija
Dr MILIĆEVIĆ Snežana, vanredni profesor – Srbija
Prof. dr MILISAVLJEVIĆ Momčilo – Srbija
Prof. dr MILIVOJEVIĆ Tatjana – Srbija
Prof. dr MILOVANOVIĆ Goran – Srbija
Prof. dr MILJKOVIĆ D. Strahinja – Srbija
Prof. dr MILJKOVIĆ Dejan – Srbija
Doc. dr MITROVIĆ Ranka – Srbija
Prof. dr NIKODIJEVIĆ Dragan – Srbija
Doc. dr NIKOLIĆ Marija – Srbija
Doc. dr NOVAKOVIĆ Dragana – Srbija
Prof. dr NOVAKOVIĆ Ivan – Srbija
Akademik OČIĆ Časlav – Srbija
Prof. dr OZGERCIN Kevin V. – SAD
Prof. dr PAP Norbert – Mađarska
Prof. dr PARK Sung-Đo – Nemačka
Prof. dr PAUNKOVIĆ Džejn – Srbija
Prof. dr PAVLOVIĆ Milivoje – Srbija
Prof. dr PAVLOVIĆ Radica – Srbija
Prof. dr PAVLOVIĆ Vladan – Srbija
Prof. dr PERIŠIĆ Saša – Srbija
Doc. dr PETROVIĆ Daliborka – Srbija
Prof. dr PETROVIĆ Marko – Srbija
Prof. dr PETROVIĆ Zdravko – Srbija
Doc. dr POPOV Dejan – Srbija
Prof. dr POPOVIĆ Blaženka – Srbija
Prof. dr PRVULOVIĆ Vladimir – Srbija
Dr RABRENOVIĆ Mihajlo, vanredni profesor – Srbija
Dr RADIČEVIĆ-DRAGIĆEVIĆ Tatjana, vanredni profesor – Srbija
Prof. dr RADOSAVLJEVIĆ Ivan – Srbija
Doc. dr RADOŠEVIĆ Igor – Srbija
Doc. dr RADOVIĆ-STOJANOVIĆ Jelena – Srbija
Prof. dr RAKAS Smilja – Srbija
Prof. dr RAKIĆ Beba – Srbija

Prof. dr RAKIĆ Mira – Srbija
Prof. dr RISTANOVIĆ Vladimir – Srbija
Prof. dr RISTIĆ Lela – Srbija
Prof. dr RIZNIĆ Dejan – Srbija
Prof. dr SALVATORE Dominik – Italija
Prof. dr SIMIĆ Nataša, vanredni profesor – Srbija
Prof. dr STEFANOVIĆ Vidoje – Srbija
Prof. dr STEVANOVIĆ Tatjana – Srbija
Prof. dr STOJANOVIĆ Biljana – Srbija
Prof. dr STOJANOVIĆ Vladica – Srbija
Prof. dr ŠANARON Žan Žak – Francuska
Prof. dr ŠARIĆ Branko – Srbija
Prof. dr ŠKULIĆ Milan – Srbija
Prof. dr TANČIĆ Dragan – Srbija
Prof. dr TERZIĆ Aleksandra – Srbija
Prof. dr TODIĆ Dragoljub – Srbija
Prof. dr VELJOVIĆ Alempije – Srbija
Prof. dr VITOMIR Jelena – Srbija
Prof. dr VESELINOVIĆ Petar – Srbija
Prof. dr VUJIČIĆ Milan – Srbija
Prof. dr VUKONJANSKI-BOKINČOV Igor – Srbija
Prof. dr VUKOVIĆ Darko – Srbija
Prof. dr VUKSANOVIĆ Emilija – Srbija
Dr ŽUNIĆ Dragiša, vanredni profesor – Srbija

OSNOVNE INFORMACIJE O ČASOPISU I UPUTSTVO ZA AUTORE

I. OSNOVNE INFORMACIJE O ČASOPISU

1. Opšte. – „Megatrend revija“ je naučno glasilo Megatrend univerziteta (Megatrend University).

Časopis je, prema klasifikaciji CEON visoko pozicioniran kao vodeći nacionalni naučni časopis u Republici Srbiji (M51) i prema klasifikaciji Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (M52).

„Megatrend revija“ izlazi od 2004. godine, na srpskom i engleskom jeziku. Otvorena je za sve kvalitetne radove i autore iz čitavog sveta. Ima međunarodnu redakciju i međunarodni izdavački savet. Putem razmene i na druge načine, stiže do čitalaca i van granica Srbije.

Časopis „Megatrend revija“ je interdisciplinarni časopis iz oblasti društvenih nauka, u kojem se objavljuju radovi iz sledećih tematskih oblasti:

- Ekonomija
- Pravo
- Politika i bezbednost
- Menadžment i marketing
- Međunarodni odnosi
- Javne politike
- Informaciono društvo

2. Recenzije. - Svaki rad se recenzira od strane dva recenzenta. Radovi su podložni proverbi na plagijat.

Rad koji dobije pozitivnu recenziju oba recenzenta objavljuje se u skladu sa standardnom kategorizacijom radova u naučnim časopisima kao: originalni naučni rad, pregledni naučni članak, stručni članak, saopštenje ili osvrt, prikaz knjige i prevod.

O kategorizaciji rada odlučuju recenzenti i glavni urednik, s tim da se u slučaju sumnje prihvata rešenje koje je povoljnije za autora (ako je jedan recenzent kategorisao rad na jedan, a drugi recenzent na drugi način, prihvaćće se viša kategorizacija).

U slučaju da jedan recenzent predloži da se rad objavi, a drugi da se ne objavi, rad se daje na recenziju trećem recenzentu i njegova odluka je konačna.

3. Anonimnost autora i recenzenata. - Redakcija se strogo drži pravila o međusobnoj anonimnosti autora i recenzenata. Drugim rečima, recenzenti ne znaju ko je i odakle je autor rada, kao što ni autor ne zna imena recenzenata. Pored ostalog, autor koji nije zadovoljan načinom na koji su recenzenti vrednovali njegov rad, ima pravo da dobije na uvid recenzije, ali bez imena recenzenata.

II. ORIGINALNOST RADA I BORBA PROTIV PLAGIJATA

Molimo autore da imaju u vidu sledeće.

1. Pisana potvrda o tome da je rad originalan. - Prilikom dostavljanja rukopisa autor je dužan da u pisanom obliku potvrdi da je njegov rad originalan, tj. da već nije negde drugde objavljen. Radovi koji budu poslati bez pisane potvrde autora o tome da je reč o originalnom delu, neće biti uzimani u obzir.

2. Rad koji je već negde prethodno objavljen. - Ako iz nekog razloga kandiduje rad koji je već negde objavljen (u inostranstvu, na stranom jeziku), autor je dužan da precizno navede gde je rad objavljen (u kom časopisu, kom broju, na kojim stranama) i da priloži pisanu saglasnost redakcije časopisa u kome je rad prvobitno objavljen. Ukoliko su ispunjeni ovi uslovi, a Redakcija „Megatrend revije“ (dalje: „Revija“) zaključi da je rad iz nekog razloga posebno interesantan i da ga treba objaviti, rad će biti objavljen, s tim što će biti naznačeno gde je prvi put objavljen i da se štampa uz odobrenje.

Ukoliko je, međutim, rad već negde objavljen, a predat je za objavljivanje u „Reviji“ bez informacije o tome, rad neće biti objavljen. Uz to, kao sankcija za nekorektan odnos, u prvom narednom broju „Revije“ u posebnoj rubrici biće objavljena informacija o tome da je odnosni autor na nekorektan način pokušao da ponovo objavi isti rad. Takođe, radovi istog autora neće se ubuduće objavljivati u „Reviji“

3. Plagijat. - U slučaju da redakcija „Revije“ sama ili posredstvom recenzentata otkrije da je rad koji je predat za objavljivanje plagijat, u prvom narednom broju „Revije“ u posebnoj rubrici biće objavljena informacija o tome da je odnosni autor predao rad koji je plagijat, i biće navedeno originalno delo iz kog je plagijat uzet. Takođe, radovi istog autora neće se ubuduće objavljivati u „Reviji“. Po potrebi, biće obavešteni autor čiji je rad prepisan odn. redakcija časopisa u kome je objavljen originalni rad.

III. UPUTSTVO ZA AUTORE

Radove treba pripremiti u skladu sa sledećim uputstvom:

1. Rukopis

Rukopis se predaje u elektronskom obliku (MS Word). Predviđeni format stranice je A4, font Times New Roman (veličina 12 pt za tekst, uključujući i apstrakt, bez proreda. Radovi na srpskom jeziku se dostavljaju u srpskoj latinici. Rad se šalje na e-mail adresu: megatrendrevija@megatrend.edu.rs

Uz rad se obavezno dostavlja i pisana izjava autora o tome da je rad originalno delo (potpisana i skenirana izjava).

Uslov da rad uđe u proceduru recenziranja jeste da u potpunosti zadovoljava tehničke kriterijume koji su propisani ovim uputstvom. Rad mora biti lektorisan, tj. mora da zadovoljava jezičke i pravopisne standarde srpskog odnosno engleskog jezika.

2. Broj autora

Prednost imaju članci koje je napisao samo jedan autor (autor pojedinac), ali redakcija sprovodi aktuelne propise (*Pravilnik o postupku i načinu vrednovanja, i kvantitativnom iskazivanju naučnoistraživačkih rezultata istraživača*, Službeni glasnik RS br. 24/2016 i 21/2017), po kojima se rad prihvata ako nema više od tri koautora.

3. Jezik

Tekst se predaje na srpskom ili engleskom jeziku. Ako bude prihvaćen, biće objavljen na jeziku na kome je predat.

Izuzetno, redakcija ima pravo da zbog posebno opravdanih razloga odluči da se tekst koji je predat na srpskom prevede i objavi na engleskom jeziku, ili obrnuto.

4. Obim

Članak treba da ima približno 30.000 slovnih znakova, računajući i beline (1 autorski tabak). On može da bude i nešto kraći odn. nešto duži, s tim da broj slovnih znakova sa belinama ne bude manji od 20.000 niti veći od 45.000.

Iz naročito opravdanih razloga (poseban društveni značaj teme, koautorstvo nekoliko međunarodno priznatih naučnika i sl.), redakcija izuzetno može dozvoliti i objavljivanje članka većeg obima, ali ne većeg od 2,5 autorska tabaka (75.000 slovnih znakova).

5. Tabele i formule

Tabele praviti isključivo alatom za tabele u programu MS Word. Tabele moraju da imaju naslove i biti numerisane arapskim ciframa.

Formule raditi uz pomoć editora formula u programu MS Word.

6. Grafički prilozi i fotografije

Grafički prilozi mogu se predati nacrtani na papiru ili u elektronskom obliku. Kada se crteži predaju u elektronskom obliku, to treba da je u nekom od sledećih formata: EPS, AI, CDR, TIF ili JPG. Ako autor ne zna ili koristi neki specifičan program, potrebno je da se dogovori o formatu zapisa sa tehničkim urednikom. **Ne treba crtati crteže u programu MS Word!**

Fotografije moraju biti jasne, kontrastne i neoštećene. Autoru se ne preporučuje da slike skenira sam, već da taj osetljivi posao prepusti redakciji.

Ako u verziju na papiru nisu uključeni crteži i fotografije, moraju se jasno obeležiti mesta gde treba da se nalaze. Oznake u tekstu moraju se poklapati sa onima na priloženim slikama (ili fajlovima).

Crteži i fotografije moraju da imaju potpise i da budu numerisani arapskim ciframa.

7. Organizacija rukopisa

Članak mora da sadrži sledeće elemente i to ovim redom:

1. Podatke o autoru. - Ime i prezime, zvanje (titula) autora, naziv institucije u kojoj je autor zaposlen (afilijacija); obavezno navesti e-mail adresu autora.

2. Naslov rada. - Naslov treba da je jasan i precizan.

3. Sažetak (apstrakt). - To je kratak informativni prikaz sadržaja članka, koji sadrži cilj istraživanja, metode, rezultate i zaključak. Treba da je na istom jeziku na kome je napisan i sam rad. U pogledu obima, treba da ima od 100 do 250 reči odn. 4 do 8 rečenica ili od jedne trećine do polovine štampane strane i da stoji između naslova rada i ključnih reči, nakon kojih sledi tekst članka.

4. Ključne reči. - Predstavljaju termine ili fraze koji najbolje opisuju sadržaj članka. Dozvoljeno je navesti do pet reči odn. fraza.

5. Tekst članka. - Centralni deo predstavlja tekst članka u kojem autor uz upotrebu odgovarajuće aparature obrađuje određeni naučni problem.

6. Popis korišćene literature. - Posle teksta članka, daje se popis korišćene literature i to abecednim redom po prezimenima autora.

Popis se daje prema Uputstvu za citiranje, s tim da se godina izdanja stavlja odmah iza imena autora odn. urednika. Na kraju navođenja članka ili rada u zborniku navode se stranice na kojima se nalazi citirani rad.

Primeri:

- Knjiga: Akehurst Michael (1984): *A Modern Introduction to International Law*, London

- Poglavlje u knjizi više autora: Buchanan Allen (2010): "The Legitimacy of International Law", 79-96, in: Besson Samantha, Tasioulas John (eds.): *The Philosophy of International Law*, Oxford

- Članak: Osakwe Chris (1971): "Contemporary Soviet Doctrine on the Juridical Nature of Universal International Organizations", *American Journal of International Law* 3/1971, 502-521

Radovi istog autora navode se hronološkim redom, a ako se navodi više radova istog autora objavljenih u istoj godini, uz godinu izdanja dodaju slova "a", "b", "c" itd.

Primeri:

- Cassese Antonio (1999a): "Ex iniuria ius oritur. Are We Mowing towards International Legitimation of Forcible Humanitarian Countermeasures in the World Community?", *European Journal of International Law*, 1/1999, 23-30

- Cassese Antonio (1999b): "A Follow-Up: Forcible Humanitarian Countermeasures and Opinio Necessitatis", *European Journal of International Law*, 4/1999, 791-799

7. Rezime (Summary). - Na samom kraju daje se rezime tj. sažetak rada, koji može biti isti kao i sažetak (apstrakt), ali može biti i nešto većeg obima, ali ne više od 1 strane. Ako je rad pisan na srpskom jeziku, obavezno se dostavlja rezime na engleskom jeziku.

8. Nivoi naslova. - Zavisno od konkretnog teksta naslovi imaju različite nivoe, s tim da se koristi sledeći metod:

1. Prvi nivo naslova

(sredina, regular, bold, arapski brojevi)

1.1. Drugi nivo naslova

(sredina, italik, arapski brojevi)

1.1.1. Treći nivo naslova

(iznad početka pasusa, italik, arapski brojevi)

Za slučaj da ipak nešto nije jasno, autorima se savetuje da pogledaju prethodne brojeve „Megatrend revije“ ili da se obrate direktno sekretaru ili tehničkom uredniku časopisa.

Redakcija zadržava pravo da, u zavisnosti od specifičnosti teksta, a u cilju njegove bolje preglednosti, uredi naslove na nešto drugačiji način, ostajući u osnovnim okvirima izložene deobe naslova.

9. Citiranje. - Korišćenu literaturu citirati prema niže izloženom uputstvu za citiranje.

10. Adresa redakcije. - Radovi se šalju u elektronskoj formi na sledeću e-mail adresu: megatrendrevija@megatrend.edu.rs

Redakcija „Megatrend revije / Megatrend Review“
Megatrend univerzitet
Bulevar maršala Tolbuhina 8
11070 Beograd

Telefon redakcije: 011/220 31 50.

IV. UPUTSTVO ZA CITIRANJE

1. Opšta pravila

1. Ime autora. - Navodi se prvo prezime, pa ime autora. Ako postoji srednje slovo, ono se navodi između prezimena i imena.

Primer: Shaw N. Malcolm

2. Više autora. - Ako postoji više autora rada, razdvajaju se zarezima.

Primer: Simma Bruno, Alston Philip

Ako je više od 3 autora rada, navodi se prezime i ime samo prvog autora i dodaje se kurzivom (italikom) et al. (od *et alia*).

Primer: Henkin Louis et. al. (1993): *International Law: cases and Materials*, St. Paul. Minn.

3. Strane. - Kada se navodi određena strana (knjige, članka), ona se navodi samo brojem bez ikakvih dodataka (s., str., p., pp., стр., S., i sl.).

Primer: Akehurst Michael (1984): *A Modern Introduction to International Law*, London, 9.

4. Fusnote. - Kada se navodi fusnota, iza broja strane piše se skraćena „fn“ i onda navodi broj citirane fusnote.

Primer: Akehurst Michael (1984): *A Modern Introduction to International Law*, London, 9, fn 2.

5. Ponovno citiranje istog rada. - Kada se rad koji je već citiran ponovo navodi, to se vrši tako što se navodi prezime i ime autora, pa iza toga, razdvojeno zarezima, stranica koja se citira. Sve bez korišćenja op. cit., nav. delo i slično.

Primer: Akehurst Michael, 15.

Ako je navedeno nekoliko radova istog autora, navodi se prezime i ime autora, u zagradi godina u kojoj je odnosni rad objavljen i strana.

Primer: Akehurst Michael (1984), 15.

Ako je navedeno nekoliko radova istog autora objavljenih u istoj godini, radovi se u spisku korišćene literature (koji se obavezno daje na kraju rada) iza godine publikovanja dopunski obeležavaju latiničnim slovima „a“, „b“, „c“ itd. i tako navode kod citiranja u fusnotama.

Primer: Akehurst Michael (1984a), 15.

6. Ponovno citiranje prethodno citiranog rada. - Ako se citira podatak sa iste strane istog dela koje je citirano u prethodnoj fusnoti, koristi se samo latinična skraćena Ibid. (od ibidem), bez navođenja bilo kakvih drugih podataka.

Primer: Ibid.

Ako se citira podatak iz dela koje je citirano u prethodnoj fusnoti, ali sa različite strane, navodi se *Ibid*, a zatim zapeta i broj strane.

Primer: Ibid, 54.

7. Strana imena. - U radovima koji se predaju na srpskom jeziku, strana imena se transkribuju na srpski jezik, kako se izgovaraju, a prilikom prvog pominjanja u tekstu njihovo ime i prezime navode se u zagradi u izvornom obliku.

Primer: Tomas Hobs (Thomas Hobbes)

2. Knjige

1. Opšte. - Knjige se navode na sledeći način: 1) prezime autora, 2) njegovo ime, 3) godina izdanja (u zagradi), 4) dve tačke, 5) naziv knjige kurzivom (italikom), 6) mesto izdanja kurentom (obično), 7) strana (bez ikakvih dodataka), 8) fusnota koja se citira.

Ako se navodi i izdavač, piše se kurentom (obično) pre mesta izdanja.

Primer: Scott V. Shirley (2010): International Law in World Politics, Lynne Rienner Publishers Inc., Boulder – London, 71, fn 45.

2. Više izdanja. - Ako knjiga ima više izdanja može se (ne mora) navesti broj izdanja u superskriptu.

Primer: Scott V. Shirley (2010²): International Law in World Politics, Lynne Rienner Publishers Inc., Boulder - London (objašnjenje: 2010² - drugo izdanje, objavljeno 2010)

3. Urednici. - Ako knjiga ima jednog ili više urednika, prvo se navode prezimena i imena urednika, razdvojena zapetama, zatim naznaka „(ur.)“ odnosno „ed.“ ili (ako ih je više) „eds.“, pa godina izdanja u zagradi, dvotačka, naziv knjige kurzivom (italikom), i mesto.

Primer: Besson Samantha, Tasioulas John (eds.) (2010): The Philosophy of International Law, Oxford.

Ako je broj urednika veći od tri, navode se podaci samo za prvog urednika, zatim se posle zapete navodi „et al.“ i posle toga se navodi „ur.“

Primer: Hamilton P. et al. (eds.) (1999): The Permanent Court of Arbitration: International Arbitration and Dispute Resolution, Kluwer International, The Hague-London-Boston.

4. Poglavlje u knjizi. - Poglavlje u knjizi koja ima urednika navodi se tako što se: 1) navode prezime i ime autora, 2) godina izdanja u zagradi, 3) dve tačke, 4) naziv poglavlja kurentom (pod navodnicama), 5) zapeta, 6) brojevi strana koje se citiraju, 7) „u“ odn. „in“, 8) prezime i ime urednika, 9) „(ur.)“ odn. „(eds.)“, 10) naziv knjige u kojoj je citirano delo, kurzivom (italikom) i 11) mesto izdanja.

Primer: Buchanan Allen (2010): “The Legitimacy of International Law”, 79-96, in: Besson Samantha, Tasioulas John (eds.): The Philosophy of International Law, Oxford.

3. Članci

1. Opšte. - Članci se navode na sledeći način: 1) prezime autora, 2) ime autora, 3) godina izdanja, 4) dve tačke, 5) naziv članka kurentom (obično) pod navodnicama, 6) naziv časopisa (zbornika i sl.) kurzivom (italikom), 7) broj i godište spojeni kosom crtom, 8) broj strane (bez ikakvih dodataka), 9) broj citirane fusnote.

Primer: Osakwe Chris (1971): "Contemporary Soviet Doctrine on the Juridical Nature of Universal International Organizations", *American Journal of International Law* 3/1971, 502, fn 1.

2. Skraćenica naziva časopisa. - Ako je naziv časopisa (zbornika i sl.) dug, prilikom prvog citiranja u zagradi sa navodi skraćenica pod kojom će se časopis (zbornik i sl.) nadalje pojavljivati.

Primer: Osakwe Chris (1971): "Contemporary Soviet Doctrine on the Juridical Nature of Universal International Organizations", *American Journal of International Law (AJIL)* 3/1971, 502-521.

4. Propisi

1. Opšte. - Propisi se navode na sledeći način: 1) naziv propisa se navodi u kurentu (obično), 2) kurzivom (italikom) navodi se glasilo u kojem je propis objavljen, 3) na kraju se navodi broj i godina glasila u kojem je propis objavljen.

Primer: Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 116/2007.

2. Ponovno pominjanje propisa. - Ako se propis pominje kasnije, prilikom njegovog prvog pominjanja navodi se u zagradi njegov skraćeni naziv, s tim da se ispred skraćenog naziva stavlja objašnjenje „u daljem tekstu“.

Primer: Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije (u daljem tekstu: Zakon o službama bezbednosti), *Službeni glasnik Republike Srbije*, 116/2007.

3. Izmene i dopune. - Ako je propis naknadno menjan i dopunjavan, navode se jedan za drugim brojevi i godine glasila u kojima su objavljeni izvorni tekst odn. izmene i dopune.

Primer: Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 116/2007, 72/2012.

4. Članovi, stavovi i tačke propisa. - Članovi, stavovi, tačke (alineje) itd. propisa navode se kroz kosu crtu, tako što se prvo navodi broj člana, zatim stava, pa alineje itd.

Primer: Konvencija UN o pravu mora (1982) čl. 1/1/5/a/i.

5. Tekstovi sa interneta

Citiranje tekstova sa interneta treba da sadrži: 1) ime autora citiranog teksta (ako je reč o autorskom tekstu), 2) naziv citiranog teksta pod navodnicima, 3) podatke o tome gde je tekst objavljen (ako je objavljen u papirnoj verziji), 4) internet stranicu, 5) datum pristupa stranici.

Primer: Bradley A. Curtis, Gulati Mitu: "Withdrawing from International Custom", *The Yale Law Journal* 2/2010, 233-241, <http://yalelawjournal.org/images/pdfs/912.pdf> (18.11.2012).

GENERAL INFORMATION ON THE JOURNAL AND THE INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

I. GENERAL INFORMATION ON THE JOURNAL

1. General. – “Megatrend Review” is the scientific journal published by Megatrend University (Megatrend univerzitet).

According to the classification of CEON the journal is highly ranked amongst the leading national scientific journals in Serbia (M51) and by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia (M52).

“Megatrend Review” journal has been published since 2004 in Serbian and English language. It is open to all high-quality papers and authors from around the world. It has an international Editorial Board and international Publishing Council. Through international exchange it reaches readers beyond the borders of Serbia.

“Megatrend Review” journal is a multidisciplinary journal in the fields of social sciences. Papers on following scientific fields are published:

- Economics
- Law
- Politics and Security
- Management and Marketing
- International Relations
- Public Policies
- Information Society

2. Reviews. – Each paper is reviewed by two reviewers. Paper that has received two positive reviews will be published according to standard categorization of the scientific journals: original scientific paper, review scientific article, expert article, preliminary report or overview, translation and book review..

The categorization of the paper is determined by the reviewers and Editor in chief. If there is any doubt regarding the categorisation, the given higher category will be applied.

In case that one of the reviewers suggests that the paper should be published and the other that it should not, the paper is going to be given to the third reviewer whose decision is final.

3. Anonymity of the authors and reviewers. – Editorial of the “Megatrend review” journal abides by the rule on mutual anonymity between authors and reviewers. Further, if the author is not satisfied with the reviews of the paper, he / she, has the right to receive the reviews.

II. PAPER ORIGINALITY AND FIGHTING AGAINST PLAGIARISM

We kindly ask the authors to take into consideration the following:

1. Written confirmation that the work is original. - When submitting a manuscript the author is required to confirm in writing that his/her paper is original and that it has not been published elsewhere. The paper that is sent without this written confirmation by the author, will not be accepted.

2. The paper that has previously been published elsewhere. - If for any reason the author submits the paper that has already been published elsewhere (abroad, in a foreign language), he/she is obliged to specify where the paper was published (the journal, issue and number, the number of pages) and enclose the written consent of the editorial board of the journal in which the paper was originally published. If these requirements are met, and editors conclude that the paper is for some reason of particular interest and should therefore be published, it will be published with indication where it was published first and that it is republished in "Megatrend Review" with permission.

However, if the paper has already been published elsewhere, and also submitted for publication in "Megatrend Review" with no information about previous publication, the paper will not be published. In addition, as a sanction for unfairness, in the next issue of "Megatrend Review" the information that a particular author has unfairly tried to re-publish the same paper will be published in a special section. Apart from that, the papers by the same author will not be published in "Megatrend Review" in the future.

3. Plagiarism. - Should the editors of "Megatrend Review" journal or through reviewers discover that the paper submitted for publication is plagiarism, in a special section of its next issue the information that a particular author has plagiarized a paper will be published, and the original paper from which the plagiarism is taken will be cited. In addition, the papers by the same author will not be published in "Megatrend Review" in the future. If necessary, the author whose paper has been copied or the editorial board of the journal that has published the original paper will be notified.

III. INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

The papers are to be prepared in accordance with the following instructions:

1. The Manuscript

The manuscript is submitted in electronic form (MS Word). Page size: A4, font Times New Roman (size 12 pt for text including abstract, line spacing: single. The

papers written in Serbian language are submitted in Serbian Latin script. The papers are submitted to the following e-mail address: **megatrendrevija@megatrend.edu.rs**

The paper should be accompanied by the written Author's Statement of originality signed by the author (written, signed and scanned).

Precondition for the paper to be accepted for the reviewing procedure is that it fully satisfies technical criteria according to the instructions given here. Also, the paper must meet the criteria regarding the language (Serbian and English) and spelling. The paper has to be proofread before submission

2. Number of authors

As a rule, papers written only by one author are preferable for publication (an author as an individual). However, if consider justified, according to current Rules of Procedure, the Method of Evaluation and Quantitative Expression of Scientific Research Results of the Researchers (*Pravilnik o postupku, načinu vrednovanja i kvantitativnom iskazivanju naučnoistraživačkih rezultata istraživača*, Službeni glasnik RS no. 24/2016 and 21/2017), editors can decide to publish papers written by co-authors, but not more than three.

3. Language

The text is submitted in Serbian or English language. If accepted, it will be published in the language in which it was submitted.

Exceptionally, the editors will decide that the text submitted in Serbian language is to be translated and published in English, or vice versa.

4. Volume

The paper should approximately have 30.000 characters, including spaces (one author's sheet). Alternatively, it could be shorter or longer, the number of characters with spaces not being smaller than 20,000 nor bigger than 45,000.

Due to particularly justified reasons (the special social importance of the topic, the co-authorship of a number of internationally recognized scientists, etc.) the editorial board could exceptionally allow the publication of an article of a larger volume, but not larger than 2.5 author's sheets (75,000 characters).

5. Tables and Formulae

The tables should only be made by means of table tools in MS Word. The tables must have titles and be numbered in Arabic numerals.

The formulae should be written by means of the equation editor in MS Word.

6. Graphs, Figures and Photographs

Graphs and figures can be submitted drawn on paper or in electronic form. When the graphs and figures are submitted in electronic form, they should be in one of the following formats: EPS, AI, EPS, TIF or JPG. If the author uses these or uses a specific program, it is necessary to agree on the format with the technical editor. **Graphs and figures should not be made in MS Word!**

Photographs must be sharp, in good contrast and undamaged. The authors are not advised to scan the images themselves, but to leave this sensitive job to the editorial office.

If the version on the paper does not include graphs, figures and photographs, the spaces must be clearly marked where they should be inserted. The markings in the text must match the ones in the submitted photos (or files).

Graphs, figures and photographs must have the signatures and be numbered in Arabic numerals.

7. Organization of manuscript

The article must contain the following elements, in the following order:

1 Information about the author – Name and surname, title of the author, name of the institution where the author is employed (affiliation) and the author's e-mail address.

2. Title of the paper. – The title should be clear and precise.

3. Abstract. – This is a brief presentation of the article content, which contains the research goal, methods, results, and main conclusions. It should be in the same language in which the paper was written. In terms of volume, it should contain 100 to 250 words or 4 to 8 sentences, or a third to half of the printed page. It stands between the title and keywords, after which the text of the article follows.

4. Key words. – The terms or phrases which best describe the content of the article. It is allowed to write up to five words, i.e. phrases.

5. Text of the article. – The central part is the text of the article in which the author uses appropriate tools while processing the writing of a scientific paper.

6. List of used literature. – After the text of the article, the list of used literature is specified in alphabetical order by authors' last name.

The list is given according to the Citation instructions, with the year of publication coming right after the author's, i.e. editor's name. At the end of the information on an article or a paper in the collection of papers, the pages of the cited paper are given.

Examples:

- A book: Akehurst Michael (1984): *A Modern Introduction to International Law*, London

- A chapter in the book by several authors: Buchanan Allen (2010): "The Legitimacy of International Law", 79-96, in: Besson Samantha, Tasioulas John (eds.): *The Philosophy of International Law*, Oxford

- A paper: Osakwe Chris (1971): "Contemporary Soviet Doctrine on the Juridical Nature of Universal International Organizations", *American Journal of International Law* 3/1971, 502-521

The papers by the same author are specified in chronological order. If several papers have been written by the same author and published in the same year, the year of publication is accompanied by the letters "a", "b", "c" etc.

Examples:

- Cassese Antonio (1999a): "Ex iniuria ius oritur. Are We Mowing towards International Legitimation of Forcible Humanitarian Countermeasures in the World Community?", *European Journal of International Law*, 1/1999, 23-30

- Cassese Antonio (1999b): "A Follow-Up: Forcible Humanitarian Countermeasures and *Opinio Necessitatis*", *European Journal of International Law*, 4/1999, 791-799

7. Summary. – Summary is written at the very end of the text i.e. It can be the same as the abstract, but could also be wider in extent, yet no longer than one page. If the paper is written in Serbian language, the summary in English language should also be submitted.

8. The levels of the titles. - Depending on the text, the titles can have different levels. Therefore the following method is used for marking different title levels:

1. The First Level Title

(centre align, regular, bold, Arabic numerals)

1.1 The second level title

(centre align, italic, Arabic numerals)

1.1.1. The third level title

(Above the beginning of the paragraph, italic, Arabic numerals.)

To achieve complete clarity about the title levels, authors are advised to refer to the past issues of "Megatrend Review" journal available in PDF forms, under Archive, or contact the Editorial secretary via e-mail.

Depending on the specific characteristics of the text, and with the aim of achieving clarity of the paper's structure, the editorial office reserves the right to edit the titles in a slightly different way, leaving the original heading divisions.

9. Citations. – The used literature is to be cited according to the instructions for citations given below.

10. The address of the Editorial Board. – The papers are submitted via e-mail to the following address: **megatrendrevija@megatrend.edu.rs**

Editorial Board
Megatrend Review
Megatrend University / Megatrend univerzitet
Bulevar maršala Tolbuhina 8
11070 Belgrade, Serbia
Telephone: + 381 11 220-31-50

IV. INSTRUCTIONS FOR CITATIONS

1. General rules

1. Name of the author. - In writing author's name, surname is written before the first name. If there is the middle name/letter, it is written between surname and the first name.

Example: Shaw N. Malcolm

2. Several authors. – Names of the several authors are separated by commas.

Example: Simma Bruno, Alston Philip

If there are more than three authors, only the first author's surname and first name are specified, followed by the italicized et al. words (*et alia*).

Example: Henkin Louis *et. al.* (1993): *International Law: Cases and Materials*, St. Paul. Minn.

3. Pages. – When a particular page is specified (of the book or the paper), its number is written without any additions (p., pg., p., page, etc.).

Example: Akehurst Michael (1984): *A Modern Introduction to International Law*, London, 9.

4. Footnotes. – When a footnote is given, after the number of the page, the sign "fn" is written, followed by the number of the footnote.

Example: Akehurst Michael (1984): *A Modern Introduction to International Law*, London, 9, fn 2.

5. The repeated citation of the same article. – When an article that has been cited before is recited, the author's surname and first name are specified, followed by the cited page, separated by a comma, without using *op. cit.* etc.

Example: Akehurst Michael, 15.

If several papers by the same author are specified, the author's surname and first name are stated, followed by the brackets with the year when the paper has been published and followed by the number of the page.

Example: Akehurst Michael (1984), 15.

When specifying several papers written by the same author, published in the same year, papers are specified in the literature list (which is always given at the end of the paper) by adding Latin letters “a”, “b”, “c”, etc to each paper. They are also stated as such when cited in footnotes.

Example: Akehurst Michael (1984a), 15.

6. Recitation of the previously cited article. - If a piece of data from the same page of the same paper cited in the previous footnote is cited again, only the Latin abbreviation *Ibid.* (from *ibidem*) is used without giving any other data.

Example: Ibid.

If a piece of data cited in the previous footnote is cited again, but from a different page, the Latin abbreviation *Ibid.* is used, followed by a comma and the number of the page.

Example: Ibid, 54.

7. Foreign names. – In papers submitted in Serbian language, foreign names are transcribed, i.e. written as they are pronounced in Serbian, and when first mentioned in the text, the author’s surname and first name are given in their original form within the brackets.

Example: Tomas Hobs (Thomas Hobbes)

2. Books

1. General. – The books are cited in the following way:

1) author’s surname, 2) author’s first name, 3) the year of publication in brackets, 4) colon, 5) title of the book in italics, 6) place of the publication in lowercase (ordinary letters), 7) number of the page (without any additions), 8) footnote which is being cited.

If the information on the publisher is given as well, it is written in lowercase (ordinary letters) before the place of the publication.

Example: Scott V. Shirley (2010): *International Law in World Politics*, Lynne Rienner Publishers Inc., Boulder – London, 71, fn 45.

2. Several editions. – If a book has several editions the number of the edition need/need not be specified in the superscript.

Example: Scott V. Shirley (2010²): *International Law in World Politics*, Lynne Rienner Publishers Inc., Boulder - London (explanation: 2010² - second edition, published 2010)

3. Editors. – If a book has one or more editors, the editors’ surnames and first names are given first, separated by commas, then the sign “ed”, or “eds” is

written if there are more of them, followed by the title of the book in italics, and finally the place and year of publication.

Example: Besson Samantha, Tasioulas John (eds.) (2010): *The Philosophy of International Law*, Oxford.

If there are more than three editors, the data only for the first editor is given followed by a comma, then “et al.,” and finally “ed.”

Example: Hamilton P. et al. (eds.) (1999): *The Permanent Court of Arbitration: International Arbitration and Dispute Resolution*, Kluwer International, The Hague-London-Boston.

4. Chapters in a book. – A chapter in a book with an editor is cited by giving the following: 1) authors surname and name, 2) year of publication in brackets, 3) colon, 4) title of the chapter in lowercase (under inverted commas), 5) comma 6) number of pages that are cited, 7) “in”, 8) editor’s surname and name, 9) “(eds.)”, 10) title of the book in which the cited text is in lowercase (in italics) and 11) place of publication.

Example: Buchanan Allen (2010): “The Legitimacy of International Law”, 79-96, in: Besson Samantha, Tasioulas John (eds.): *The Philosophy of International Law*, Oxford.

3. Articles

1. General. – The articles are cited in the following way: 1) author’s surname, 2) author’s name, 3) year of publication in brackets, 4) colon, 5) title of the article in lowercase in ordinary letters under inverted commas, 6) title of the journal (book of proceedings, etc.) in italics, 7) issue and year separated by a slash, 8) number of the page (without any additions), 9) number of the cited footnote.

Example: Osakwe Chris (1971): “Contemporary Soviet Doctrine on the Juridical Nature of Universal International Organizations”, *American Journal of International Law* 3/1971, 502, fn 1.

2. The abbreviation of the journal title. – If the title of the journal (collection of papers etc.) is a long one, when cited for the first time its abbreviation is given in brackets, which is later used when the same journal (book of proceedings, etc.) is cited again.

Example: Osakwe Chris (1971): “Contemporary Soviet Doctrine on the Juridical Nature of Universal International Organizations”, *American Journal of International Law (AJIL)* 3/1971, 502-521.

4. Regulations

1. General. – Regulations are cited in the following way: 1) title of the regulation is given in lowercase (in general letters), 2) journal/magazine in which the regulation is published is given in italics, 3) number of the issue and the year in which the journal is published are given at the end.

Example: Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 116/2007.

2. If the regulations are re-mentioned. – If a regulation is mentioned again later in the text, at the place where it appears for the first time its short title is given within the brackets, with the words “hereinafter referred to as” preceding it.

Example: Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije (u daljem tekstu: Zakon o službama bezbednosti), *Službeni glasnik Republike Srbije*, 116/2007.

3. Amendments. – If a regulation has been changed and amended, one by one, the numbers of issues and year of the journals are given in the original text, i.e. amendments were published.

Example: Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 116/2007, 72/2012.

4. Articles, paragraphs and items of regulations. – Articles, paragraphs and items of regulations are written separated by a slash, the number of the article comes first, followed by the number of the paragraph, and finally that of the item, etc.

Example: UN Convention on the Law of the Sea (1982) čl. 1/1/5/a/i.

5. The Internet texts

The citation of the text from the Internet should contain: 1) name of the author of the cited text (if it is the author’s text), 2) title of the cited text under inverted commas, 3) data on where the text was published (if it is published in a printed version), 4) internet page, 5) date of the access to the page.

Example: Bradley A. Curtis, Gulati Mitu: “Withdrawing from International Custom”, *The Yale Law Journal* 2/2010, 233-241, <http://yalelawjournal.org/images/pdfs/912.pdf> (18.11.2012).

UNIVERZITET
MEGATREND
JOHN NAISBITT UNIVERSITY

www.megatrend.edu.rs